

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ФАКТИ, СУДЖЕННЯ, ПОШУКИ

**Міжвідомчий збірник наукових праць
Засновано 1991 р.**

Випуск 22

Київ – 2013

Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 22 / Відп. ред. С.В. Кульчицький. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — 358 с.

В збірнику висвітлюються маловідомі сторінки історії України ХХ ст. Розрахований на фахових істориків, викладачів та студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів, суспільствознавців, шанувальників історії України.

Автори висловлюють особисту думку, яка не завжди збігається з поглядами членів редколегії, і несуть персональну відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

Редколегія:

Я. Верменич, доктор історичних наук, професор,
В. Даниленко, чл.-кор. НАН України, доктор історичних наук, професор,
Т. Євсєєва (заступник відповідального редактора), кандидат історичних наук,
С. Кульчицький (відповідальний редактор), доктор історичних наук, професор,
В. Марочко, доктор історичних наук,
О. Мовчан, доктор історичних наук,
А. Морозов, доктор історичних наук, професор,
О. Удод, доктор історичних наук, професор,
О. Юркова (відповідальний секретар), кандидат історичних наук,
Л. Якубова, доктор історичних наук.

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 11 від 19 грудня 2013 р.*

У разі передруку матеріалів узгодження з Інститутом історії України НАН України обов'язкове.

Свідоцтво про державну реєстрацію державного засобу масової інформації —
серія КВ № 16213-4685 р. 21.12.2009.

З М І С Т

Головко В.В. Формування фінансово-промислових конгломератів в українській металургії у 1999–2004 рр.	5
Примаченко Я.Л. Війни пам'яті: історія ОУН і УПА в сучасному соціокультурному контексті українського історіописання	18
Юркова О.В. Таємниці офіційного некролога Михайла Грушевського.....	31
Мовчан О.М. «Трудові почини» робітників України в 1930-ті рр.: міфи та реальність	55
Киридон А.М. Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору	91
Кульчицький С.В. Сталінська «революція згори»	103
Єфіменко Г.Г. Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936): порайонний зріз	136
Марочко В.І. Територія Голодомору: термінологічний та соціально-демографічний дискурс	166
Мельничук О. Основні етапи розвитку Київської обласної контори «Торгсин»	179
Гриневич Л.В. Продовольча криза і голод 1928–1929 рр. в оцінках українського населення....	190
Низова Л.В. Кустарі та ремісники України впродовж непу	207
Бикова Т.Б. Національно-культурне будівництво 20-х рр. в Криму	219
Якубова Л.Д. Етнічні громади та влада: за парадними лаштунками політики коренізації	244
Лобода Т. Роль ВУАН в актуалізації культурної ідентичності національних меншин Правобережжя у міжвоєнний період (на прикладі роботи Волинського науково-дослідного музею)	275

Рябченко О.Л.

«Нам ніколи гратися в кохання...»: студенти радянської України
1920-х рр..... 290

Євсєєва Т.М.

Православне військове духовенство: відносини з владою на перехресті
епох 304

Кузьміна І.В.

Діяльність Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу
міст під час головування Федора Штейнгеля (1915–1917 рр.)..... 329

Бикова Т.Б.

Рецензія на книгу Соколова Д.В. «Таврида, обагрєнная кровью.
Большевизация Крыма и Черноморского флота в марте 1917 —
мае 1918 г.» (Москва, Посев, 2013. — 272 с.)..... 349

Галь Б.О.

Ремесло олігарха, або Апологія великого бізнесу. [Володимир Головка
Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах. —
К.: Інститут історії України, 2012. — 416 с.]..... 352

ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВО-ПРОМИСЛОВИХ КОНГЛОМЕРАТІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МЕТАЛУРГІЇ у 1999–2004 рр.

Стаття присвячена проблемі становлення фінансово-промислових груп України на зламі ХХ–ХХІ ст. Проаналізовані корпоративна історія таких конгломератів як «Приват», «Інтерпайп», «Індустріальний союз Донбасу», «Систем Кепітал Менеджмент». Розглянуті також зміни у державній промисловій політиці.

Ключові слова: великий капітал, ринкова трансформація, історія корпоративного управління, історія фінансово-промислових груп, фінансово-промислові конгломерати.

Злам ХХ–ХХІ століть ознаменувався формуванням нової моделі роботи вітчизняної промисловості, у тому числі системи управління та організаційно-правових форм господарювання. Вона дозволила відновити економічне зростання. 1999–2004 рр. стали періодом формування так званого «олігархічного капіталізму» в Україні. Його характерною ознакою стало формування фінансово-промислових конгломератів — створення мереж виробничих та фінансових активів, які знаходилися під формальним або неформальним контролем політико-економічних груп впливу. Другою ознакою стало те, що у галузевому вимірі основу цих конгломератів склали підприємства гірничо-металургійного комплексу України. Це було обумовлено тим, що саме ця галузь вітчизняної промисловості першою знайшла своє місце у системі міжнародного розподілу праці після розвалу Радянського Союзу¹.

Актуальність дослідження цієї малодослідженої сторінки² новітньої історії України обмовлена тим, що утворені у зазначений період комерційні структури мали суттєвий вплив на подальші політичні та соціально-економічні процеси в країні. Отже, об'єктом дослідження цієї статті є трансформаційні процеси в українській промисловості у 1999–2004 рр., а предметом — створення нових управлінських та організаційно-правових форм господарювання у вітчизняній металургії.

У розпал президентської передвиборчої кампанії 1999 р. Л. Кучма, виступаючи на з'їзді Українського союзу промисловців і підприємців, у своєрідному звіті про свою роботу протягом попередніх п'яти років визнавав: «Дуже слабким місцем залишається реформування первинних суб'єктів господарювання — підприємств та організацій»³. Однією з головних проблем на той час був політичний конфлікт навколо проведення приватизації, адже Верховна Рада кілька разів блокувала відповідні програми, які мали компромісний характер. Урешті президент Л. Кучма видав відповідний указ, який урахував інтереси обме-

женого кола груп впливу. Це привело до посилення негативних наслідків провалу державної політики у формуванні цивілізованих корпоративних відносин від спорадичної приватизації металургійних підприємств, яка визначалась ситуативним співвідношенням сил фінансово-промислових груп, а не довгостроковими суспільними інтересами. Непрозорі, а часом і корумповані конкурси поглибили розрив господарських зв'язків і законсервували процес технологічної модернізації металургійного виробництва. Перше спричинила ще одна лінія конфліктів, цього разу — між новими власниками за активи; у результаті такої боротьби штучно розривалися технологічні ланцюжки, сформовані протягом десятків років. Друге ж зумовлювалося незацікавленістю нових власників металургійних підприємств у їхньому подальшому розвитку — для них ці активи не видавалися цінними в майбутньому.

Водночас було б неправильним змальовувати ситуацію тільки чорними фарбами. 1999–2004 рр. стали періодом відчайдушної спроби створення, хай і з корупційним складником, передумов для формування національних корпоративних структур, що згодом могли б відповідати світовим стандартам. На початку періоду формування таких національних структур широким загалом сприймалося досить песимістично, тому корпоративний розвиток переважно розглядався у контексті розгортання міжнародної кооперації. Наприклад, у 2000 р. В. Литвин писав: «Перспективним напрямом як виробничої співпраці, так і розширення ринків збуту, взаємної торгівлі є створення транснаціональних та міжнародних корпорацій. Адже світові ТНК вже контролюють 40% промислового виробництва й понад 50% світової торгівлі. Процес їх створення в Україні вже розпочався (виробництво газових труб з антикорозійним покриттям, нафтових труб, виробництво металокорду, автомобільних двигунів, літаків та ін.). Однак діючих ТНК в Україні ще немає, й це ставить її поки що осторонь від основного шляху світового прогресу»⁴. Прикметно, що в кінці досліджуваного періоду вітчизняні корпорації стають самостійними гравцями, тому фахівці вже приділяли більше уваги не транснаціоналізації, а взаємовідносинам держави і великого бізнесу. Так, Я. Жаліло у 2003 р. зазначав: «Державне регулювання форм інституціалізації узгодження корпоративних інтересів та відносин влади і бізнесу є важливою складовою загальної стратегії, яка має на меті забезпечення якомога повнішого врахування інтересів провідних політико-економічних груп за вибору стратегічних пріоритетів у державній економічній політиці. Перехід від олігархічної до інституційної моделі впливу корпоративних інтересів на вибір стратегічних пріоритетів економічної політики держави є необхідною умовою переходу до стратегії економічного зростання»⁵. Тим самим підтверджувалося, що становлення національного капіталу відбулося.

Говорячи про відносини держави і бізнесу, не можна не згадати про корупційний складник, який, очевидно, не дозволяв долучатися до українського ГМК світовим лідерам або великим інвесторам і створював тепличні умови для концентрації національного капіталу. Утім тут варто прислухатися до думки дослідника Кембриджського університету Д. Лейна, який, розмірковуючи про державну підтримку олігархічних структур, щиро зазначив: «Краще корупція та

підтримка, ніж відсутність підтримки й економічна стагнація. У цьому випадку корупція не є основною проблемою. Головне — це економічне зростання, яке створює робочі місця. Унаслідок в населення збільшуються доходи, зростає попит. Одним словом, формується економічний процес, що саморозвивається⁶. За такою логікою національний капітал, між іншим, мусить стратегічно зайнятися розвитком високотехнологічних галузей (тож саме заради цього його й варто підтримувати), оскільки прихід закордонного капіталу у ці сектори української економіки є малоімовірним.

Отже, у 1999–2004 рр. у ГМК набрали сили й впливу такі вітчизняні корпоративні структури, як «Інтерпайп», «Індустріальний союз Донбасу» (поділений на власне «ІСД» та «Систем Кепітал Менеджмент»), група «Приват», «Укрпідшипник», група «Фінанси та Кредит», група «Укрсиббанк» тощо. Протягом цих років металургія утвердилася у ролі безумовного лідера серед інших галузей вітчизняної промисловості — головним експортером і донором державного бюджету. Паралельно з формуванням корпоративних структур відбувалася суттєва декриміналізація роботи галузі: конфлікти все частіше вирішувалися у публічний і політичний способи, хоча повного звільнення від криміналу не сталося.

Відзначимо, що більшість фінансово-промислових груп на той час були слабо структурованими конгломератами, які контролювали (інколи без формального права власності) підприємства різних галузей економіки. Найбільш наочним прикладом цього у розглядуваний період була група «Приват», яка об'єднувала різноспрямовані бізнеси, пов'язані між собою партнерськими, іноді — дружніми стосунками їхніх власників. Як уже показувалося вище, схема роботи групи була мережевою, без єдиної керуючої структури. Певним галузевим або проблемним напрямом опікувався окремих партнер. Така побудова приводила до формування або реальних, більш-менш структурованих, або віртуальних холдингів. Пізніше Г. Корбан так опише активи, контрольовані «Приватом»: «Це дуже великий феросплавний холдинг, дуже великий нафтовий холдинг, металургійний холдинг, є коксохімічний бізнес, є машинобудівні активи. Вони меншою мірою профільні, але вони є. Є харчові активи, наприклад, торгова марка «Біола»»⁷.

Із середини 1990-х рр. «Приват», як й інші ФПГ, переходить від переважно торгівельно-посередницьких схем до пошуку можливостей отримати промислові активи у свою власність. Хоча «приватівські» структури і брали участь у багатьох приватизаційних конкурсах, однак своєрідною «візитівкою» цього конгломерату стала активна участь у перерозподілі власності вже роздержавлених підприємств. Цим частково можна пояснити першоджерела формування «рейдерського» іміджу «Привата», що почасти діяв за принципом «експропріації експропріаторів». Утім багато бізнесменів, з якими «Приват» мав корпоративні конфлікти, ставали, хоча й без особливого ентузіазму, його партнерами, як-от В. Пінчук, К. Григоришин, В. Новінський.

Провідну роль серед партнерів у групі відігравав І. Коломойський. Повсякчас він «перший серед рівних» (зокрема у партнерстві із співзасновниками

«ПриватБанку»), але за більшістю напрямів — провідний партнер. Коксохімічним напрямком опікувався В. Шульман, феросплавний скеровував сам І. Коломойський, проте торгівлею феросплавами займався О. Мартинов. Вищезгаданий Г. Корбан запевняв, що «всі корпоративні права Коломойського ефективно менеджуються, а підприємства — керуються. Інша справа, що Коломойський не створює фірму “КЛМ”, у якій у нього було б 99%, і на яку були б виведені всі його активи»⁸. А сам І. Коломойський розповідав: «Група “Приват” ніколи не буде структурованою одиницею, тому що група “Приват” — це міф, фантом! Не існує такої юридичної особи, немає юридичного поняття «група “Приват”». Тому і нема ніякої можливості зробити публічним те, чого насправді не існує»⁹.

Бізнес-стратегія «Привата» за багатьма напрямками фокусувалася на здійсненні портфельних або навіть венчурних інвестицій. Головним завданням було одержання якнайбільшого прибутку за якнайкоротший період часу. А це, своєю чергою, передбачало мінімум капіталовкладень у модернізацію підприємств, доволі низьку зарплату у пересічних робітників, мінімальну увагу до вирішення соціальних і екологічних проблем. Сам І. Коломойський визначав справу, якою займався, як «тиражування грошових знаків»¹⁰. Через такий підхід, типовий для багатьох ФПГ на етапі становлення, у промисловців склався доволі негативний образ від управління підприємствами групою «Приват».

Насправді за багатьма бізнес-напрямами «Привата», наприклад, у харчопромі або банківському секторі, існували довгострокові стратегії та надходили значні інвестиції. Однак підприємства чорної металургії та гірничорудного сектора, які входили до орбіти «Привата», значних інвестиційних ресурсів на розвиток не отримували.

Серед багатьох «приватівських» структур на металургії «спеціалізувався» «Приват-Інтертрейдинг». Спочатку підприємства, що перебували у державній власності, потрапляли під неформальний контроль групи, зокрема «Дніпропетровський меткомбінат ім. Дзержинського» та «Дніпропетровський метзавод ім. Петровського» (наприклад, через заборгованість за кредитами). Підконтрольність «Приватові» не приносила підприємствам масштабної модернізації та суттєвого покращення економічних показників, чого не можна сказати про «приватівські» фірми-постачальники на заводи і продавців їхньої продукції. У цьому відношенні особливо показовим був ДМЗ ім. Петровського, де «Приват» отримав в управління державний пакет акцій. Серед експертів досі побуває анекдот чи бувальщина, що ілюструє «компетентність» спеціалістів групи в галузі металургії, про те, як для технологічного оновлення «Петрівки» було досить дешево придбане обладнання збанкрутілого в США міні-метзаводу та перевезене до Дніпропетровська, де навіть почали рити котлован. Однак виявилось, що американське устаткування у принципі не можна підключити до української електромережі — не той стандарт, що, утім, не заважало керівництву заводу тривалий час звітувати центральним і місцевим органам влади про амбітні плани майбутнього технологічного переозброєння, навіть показували «високим гостям» підготовлений котлован.

Безперечно, ніщо не минає без наслідків, тому не дивно, що конкуренти досить часто успішно використовували негативні показники роботи підконт-

рольних підприємств для дискредитації «Привата» та «вибивання» групи з приватизаційних конкурсів. Наприклад, у період «великої приватизації» у 2003 р. «Приват-Інтертрейдинг» через свої погані фінансово-економічні показники не зміг конкурувати за придбання державних пакетів акцій «Дніпровського меткомбінату ім. Дзержинського» (на той час ДМКД перебував під управлінням харківського фінансово-промислового конгломерату «Укрсиббанк», після чого на приватизаційному конкурсі був придбаний «ІСД») та «Дніпропетровського метзаводу ім. Петровського» (також виграв «ІСД»). Утім в останньому випадку вже через півроку, у червні 2004, ДМЗ було перепродано «Привату», який де-факто контролював 48% акцій підприємства (судячи з усього, в цю угоду «ввійшли» врегулювання ситуації з боргами «Дніпровського меткомбінату ім. Дзержинського» та гарантії поставки на нього сировини з підконтрольних групі гірничо-збагачувальних комбінатів та коксохімічних заводів).

Формально слабкі позиції на конкурсах компенсувалися активністю у судах і лобістській роботі з можновладцями з метою зміни умов приватизації. Беручи участь у конкурсних аукціонах, «Приват-Інтертрейдинг» почасти сподівався на можливість надалі «вирішити питання» у судах. Під час згаданого конкурсу по ДМКД, «приватівська» структура йшла на нього, знаючи, що навіть формально не відповідає умовам, не кажучи вже про порушення економічної логіки: офіційно фінансові показники роботи «Приват-Інтертрейдинга» були гіршими, ніж у підприємства, яке компанія хотіла приватизувати. А під час конкурсу з придбання державного пакета акцій «Петрівки» представник групи відверто запропонував на 30 млн. грн. менше стартової ціни, тим самим автоматично випадаючи з подальших торгів. Через такий стиль ведення бізнесу у власність групи «Приват» потрапляли підприємства, малопривабливі для інших ФПГ. Зокрема, у липні 2003 р. «Приват-Інтертрейдинг» закріпив свій вплив на «Дніпропетровському металургійному заводі ім. Комінтерну», придбавши у ФДМ 59,49% акцій підприємства за 10,81 млн. грн. (усього на 10 тис. грн. більше від початкової ціни). Тоді «конкурентом» «Приват-Інтертрейдинга» на цьому конкурсі було ВАТ «Суша Балка» (також контролювалося «Приватом»). Слід зазначити, що до 2001 р. завод контролювала корпорація «Єдині енергетичні системи України».

Усе це напевне свідчить, що або «Приват» не розглядав свою присутність у чорній металургії як довгострокову стратегію, або його топ-менеджери не відчували момент переходу України до нової фази, коли методи «дикого капіталізму» 1990-х рр. відійшли у минуле.

На відміну від чорної металургії, у гірничорудному секторі «Приват» діяв з більшим успіхом; можливо, через специфіку підгалузі, що менше, ніж заводи, потребувала коштів на модернізацію. Серед перших придбань групи — «Південний ГЗК», що «перейшов» до «Привата» від «ЄЕСУ», причому доволі непрозору. Відома така версія: Ю. Тимошенко намагалася продати частину пакета акцій «Південного ГЗК» російській «Смарт-груп», однак «Привату» вдалося перехопити оперативний контроль над підприємством і, врешті, закріпити за собою близько 50% акцій. Причому акції були переоформлені на

«Приват» всупереч побажанням колишніх власників. У 2001 р. Тимошенко назвала це «крадіжкою», з чим не погоджувався Г. Корбан, який наполягав: «Я знаю, що Коломойський у Тимошенко нічого не відбирав, щоб доплачувати їй гроші. Коломойський купував ПГЗК у партнера Тимошенко по бізнесу Олександра Гравця. Він сплатив йому повністю всю суму»¹¹. Конфлікт навколо «Південного ГЗК» урегулювали тільки у 2005 р. В одному з інтерв'ю І. Коломойський на питання: «Правда, що у підсумку після призначення Тимошенко прем'єром ви доплатили за Південний гірничо-збагачувальний комбінат?» — відповів: «Ми сьогодні на цю тему говорити не будемо. Сьогодні про це не можна говорити»¹².

Слідом за «Південним ГЗК» «Приват» отримав контроль над ГЗК «Суха Балка». 2002 р. «приватівські» структури були допущені до конкурсу з продажу акцій «Північного ГЗК», який завершився на користь «Укрсиббанку» О. Ярославського. А за рік до приватизації ДАК «Укррудпром» група «Приват» зчепилася з «СКМ» Р. Ахметова у протистоянні за контроль на «Центральному ГЗК». Конфлікт дійшов до захоплення у липні 2003 р. київським спецвідділом «Беркут» і співробітниками прокуратури центрального офісу «Приват Банку» у м. Дніпропетровську. Фактичною метою цього заходу було примусити зберігача акцій «Центрального ГЗК» — компанію «Славутич-Капітал» — унести право «СКМ» на 25% + 1 акція до реєстру акціонерів. Урешті «Центральний ГЗК» дістався «СКМ», а у 2008 р. І. Коломойський фразу журналіста «Української правди»: «У підсумку Центральний ГЗК опинився у руках Ахметова», — прокоментував так: «Якщо опинився, значить, по праву»¹³.

Гірничорудні придбання дали «Привату» можливість взяти участь у приватизації активів ДАК «Укррудпром», до яких, згідно зі спеціальним законом, були допущені компанії з досвідом управління гірничо-збагачувальними комбінатами (відповідно, «ММК ім. Ілліча» та «ІСД» опинилися поза конкурсом, що в подальшому обернулося для них великими проблемами). Унаслідок група здобула легітимізацію свого оперативного контролю на «Криворізькому залізничному комбінаті», «Сухій Балці», «Південному ГЗК».

Наприкінці 1990-х рр. група «Приват» приходить у коксохімічну підгалузь, викупивши у російського бізнесмена К. Григоришина контрольні пакети «Баглейкоксу» та «Дніпродзержинського коксохімічного заводу». К. Григоришин у Лондонському суді так описував цю угоду: «У 1999 мене примусили до ще однієї не вигідної домовленості, на цей раз щодо мажоритарних часток, які я утримував у двох коксохімічних заводах, придбаних у попередньому році, “Баглеї” та ДКЗ. Вадим Шульман, партнер пана Коломойського та постачальник сировини на “Баглеї”, подзвонив мені особисто і сказав, що я повинен продати всі свої акції в “Баглеї” та ДКЗ за собівартістю, інакше я буду “мати проблеми з бандитами”. Я відмовився. Два чи три місяці потому пан Коломойський та пан Боголюбов подзвонили мені та наполягали, аби я зустрівся з ними в їхньому офісі, щоб обговорити ці заводи та вугільний бізнес загалом. Знову мені сказали, що якщо я не пристану на їхню пропозицію щодо придбання моїх акцій, вони змусять мене перевести їх безкоштовно. Вони сказали, що пан Шульман — їхній

третьої партнер і що вони хочуть разом придбати мою частку в цих заводах. Виявилося, що партнерство не обмежувалося цими людьми; воно також включало Суркісів і Пінчука. Урешті мені довелося погодитися на ціну 24 млн. доларів за $\frac{3}{4}$ моєї частки та 6 млн. доларів щодо моєї частки в боргу, яку я теж продав. Це була невдячна угода. На той момент вартість частки в ДКЗ та «Баглеї», яку я був змушений продати, складала близько 100 млн. доларів. Сьогодні я оцінив би їх у 480 млн. доларів»¹⁴.

При цьому на підприємствах залишився міноритарний пакет Григоришина, який розповідав: «Моя полишена міноритарна частка в «Баглеї» та ДКЗ не приносила дивіденди, які мала б приносити. За останні п'ять років нові акціонери, очолювані Суркісом і паном Коломойським, перевели з «Баглеї» та ДКЗ у свої компанії не менше 400 млн. доларів, як підтвердив пан Пінчук. На основі моїх 25% акцій, мої дивіденди за останні 5 років (станом на 2006 р. — В.Г.) мали б складати близько 50–60 млн. доларів. Однак я не отримав жодного платежу»¹⁵. А на завершення сюжету слід зазначити, що К. Григоришин виграв справу в Лондонському суді.

Окрім «Баглейкоксу» та ДКЗ, «Приват» також контролював «Дніпрококс», пов'язаний в один промкомплекс з «ДМЗ ім. Петровського». Маючи профіцит коксу та залізної руди (понад їх споживання металургійними заводами), «Приват» налагоджує їх експорт — обмежуючи поставки українським меткомбінатам, руйнуючи технологічні ланцюжки, сформовані ледь не під час будівництва заводів наприкінці XIX — початку XX ст.

Підприємства, що зазнали обмежень в отриманні сировини, були вимушені здійснювати поставки з-за кордону, що, своєю чергою, збільшувало собівартість кінцевого продукту. Орієнтована на експорт стратегія «Привата» не влаштувала підприємства, які від неї постраждали, і також була неприйнятною для посадовців, відповідальних за державне регулювання галузі. На обмеженні експорту сировини почали наполягати навіть ліберально налаштовані члени уряду. У березні 2003 р. у Міністерстві промислової політики серйозно обговорювалося питання повернення до розподілу ресурсів — зробити чинним рішення балансових нарад (щомісячні зустрічі керівників підприємств ГМК і галузевих асоціацій, на яких приймалися оптимальні рішення з розподілу ресурсів та які згодом втратили свою регулюючу функцію). Однак до цього справа не дійшла, але у відповідь на дії «Привата» через дружні вугільні компанії металурги знижували поставки вугілля на приватівські коксохіми. Звичайно, від війн за сировину, зумовлених зокрема невпорядкованою приватизацією, страждала економіка загалом, не кажучи вже про саму галузь.

Іншу модель функціонування, протилежну «приватівській» мережевій моделі, сповідували власники «Інтерпайп». 1998–2004 рр. для цієї компанії стали не тільки періодом розширення, вона також вийшла на перші ролі в частині впровадження більш прозорих управлінських рішень. Це був час інституалізації її як великої навіть за європейськими мірками трубної корпорації та однієї з найбільших і найвпливовіших українських ФПГ.

Окрім приватизації, компанія встановлювала оперативний контроль і над підприємствами, що залишалися формально в державній власності, наприклад, над ВАТ «Нікопольський Південнотрубний завод». У 1999 р. рішенням Кабінету Міністрів він був реструктурований, після чого на його основі створено 11 ЗАТ, більша частина яких контролювалися інтерпайпівськими структурами або їхніми бізнес-партнерами. Наступним етапом стала спроба збанкрутувати головне держпідприємство (воно не вело господарської діяльності, хоча частина боргів решти ЗАТ списувалися на нього), яку ініціювала компанія «Дніпробленерго» — на той момент її контролювали структури В. Пінчука. Після тривалого періоду санації (2004–2007 рр.) підприємство врешті було приватизоване: пакет з 96,67% акцій був проданий за 352,62 млн. грн.

«Інтерпайп» також намагався, але невдало, закріпитися на «Луганському трубному заводі», який з 2003 р. поступово переходить у власність «Запоріжсталі».

Окрім трубних заводів, наприкінці 1990-х рр. «Інтерпайп» цікавився й іншими металургійними активами, наприклад придбавши пакет акцій «Алчевського меткомбінату» і «Алчевського коксохімічного заводу», на яких кілька років доводилося працювати разом з «Індустріальним союзом Донбасу», поки останній 2004 рр. не став повноправним власником цих підприємств. Від 2003 р. В. Пінчук контролював господарську діяльність електрометалургійного заводу «Дніпроспецсталь», що належав російському бізнесменові К. Григоришину. За однією з версій, останній заручився підтримкою В. Пінчука в конфлікті з братами Суркісами та І. Коломойським. За іншою, висловленою І. Коломойським у свідченнях Лондонському суду з посиланням на К. Григоришина, останній змушений був віддати Пінчуковій частину пакета акцій заводу в обмін на особисту свободу (російський бізнесмен був заарештований у Києві за незаконне зберігання наркотиків і вогнепальної зброї, які йому були підкинуті під час затримання). В. Пінчук таке трактування подій категорично відкидав. Так чи інакше, але 2004 р. «Інтерпайп» придбав у К. Григоришина 60% акцій «Дніпроспецстали».

На початку 2000-х рр. «Інтерпайп» відчутно просунувся на шляху формування корпоративної структури: було впроваджено дивізійний принцип організації управління, але при цьому жорстко консолідувалися фінансові та матеріальні ресурси. Посилення ролі керуючої структури ускладнювало та бюрократизувало управління, але, на думку керівництва, робило його більш ефективним у тих конкретних економічних умовах (крім того, власники могли вже менше занурюватися в проблеми цього бізнес-напрямку, а згодом взагалі відійти від операційного управління ним). У рамках корпорації був створений «Інститут розвитку», який концентрував планування, розробку й реалізацію єдиної технологічної та інноваційної політики підприємств «Інтерпайпа».

У 2003–2004 рр. В. Пінчук здійснює спробу кардинально розширити свій металургійний бізнес. Його структури беруть участь у приватизації «Нікопольського заводу феросплавів» (через промислово-фінансовий консорціум «Придніпров'я») і КДМК «Криворіжсталь» (спільно з Р. Ахметовим і О. Ярослав-

ським). В останньому випадку 14 червня 2004 р. консорціум «Інвестиційно-металургійний союз» придбав у ФДМ 93,02% акцій меткомбінату. Улітку 2004 р. разом з російською компанією «СУАЛ» «Інтерпайп» купує «Запорізький алюмінієвий комбінат». Існувала версія, що в цьому випадку компанія виступала посередником і гарантом угоди.

У досліджуваний період інші ФПГ шукали власні моделі діяльності, які можна розташувати на шкалі між «мережевим» «Приватом» та досить структурованим «Інтерпайпом». При цьому магістральним шляхом розвитку українських ФПГ у ГМК став досвід саме останньої компанії, про що свідчить розвиток «Полтавського ГЗК», «Індустріального союзу Донбасу» та «Систем Кепітал Менеджмент».

Взаємовідносини двох останніх компаній були дуже показовими для розгляданого періоду. На початку «ІСД» являв собою різнобарвний конгломерат із різногалузевих підприємств, частина яких контролювалася, наприклад, через отримання в управління державних пакетів акцій або через контроль топ-менеджменту заводів. Корпорація, заснована у грудні 1995 р. (цікавий офіційний перелік її засновників — Донецьке регіональне відділення Академії технологічних наук України, Академія економічних наук України, Донецька торгово-промислова палата, проектно-будівельне підприємство «Азовінтекс», ЗАТ «Візаві», згодом серед офіційних власників «ІСД» залишаться тільки останні дві компанії), спершу працювала у стилі, близькому до ЄЕСУ, чийм молодшим партнером з поставок російського газу на промислові підприємства Донбасу вона була. У подальшому керівництво корпорації вибудовувало активи за ланцюжком «вугілля — кокс — метал».

Історія «ІСД» цікава ще й тим, що наочно показує, як формувалися фінансово-промислові групи. Особи, з якими пов'язують певні компанії, часто були лише публічними виразниками, і за ними стояли значно ширші групи власників¹⁶. У випадку розділення «ІСД» і «СКМ», напевне, мало місце виокремлення як раз такої групи непублічних акціонерів. Компанія «СКМ», заснована в листопаді 2000 р., лише у 2002–2003 рр. офіційно закріпилася на частині активів «ІСД» і відокремилася у самостійну фінансово-промислову групу.

У публікаціях початку 2000-х рр. зустрічаються багато гіпотез щодо причин розділення «ІСД». Згідно з найчастіше згадуваною, реальні керівники корпорації не дійшли згоди щодо стратегії участі у публічному політичному житті. «Старші товариші» (називались В. Янукович, В. Гайдук, С. Тарута) начебто вважали, що треба «йти у владу», а команда Р. Ахметова переконувала, що насамперед слід зосереджуватися на нарощуванні економічних ресурсів, причому із застосуванням сучасних методів управління. Відповідно, «при формуванні своєї команди Рінат Ахметов зробив ставку на молодих амбіційних менеджерів, які поєднували в собі досвід практичної роботи на українському фондовому ринку зі знанням західних стандартів управління. Ядро керівництва “СКМ” — це особи, які працювали до того або в інвесткомпанії “Керамет-Інвест” (через неї укладались багато угод в інтересах донецького бізнесу), або в українській дирекції PriceWaterhouseCoopers»¹⁷. Іншими словами, кістяк управлінців «СКМ»

склали менеджери другої хвилі «капіталістичного» призову, у яких не було ані радянського досвіду «червоних директорів», ані «героїчних подвигів» вуличних авторитетів.

У перші роки свого існування «СКМ» керувало окремими підприємствами, контрольованими «ІСД». Примітно, що у травні 2004 р. управління ще однією частиною активів «ІСД» було передане «Індустріальній групі». Ймовірно, саме її створення зумовлювалося специфікою відносин між акціонерами: уже після 2009 р., у контексті бажання одного з них (В. Гайдука) «вийти» з металургійного бізнесу, «Індустріальна група» стала самостійною компанією, управляючи неметалургійними підприємствами.

У 2003 р. в інтерв'ю «Дзеркалу тижня» президент «ІСД» С. Тарута назвав розділення активів з «СКМ» «реструктуризацією бізнесу». При цьому, коментуючи продаж пакетів акцій меткомбінату «Азовсталь» та «Харцизького трубного заводу», він наголошував: «Передача пройшла цивілізовано, у вкрай коректній формі. Розділення дозволило нам сконцентруватися на ключових проєктах, насамперед, у царині металургії»¹⁸. Спершу компанії зберігали видимість партнерства, однак з часом конкуренція між ними наростала. Остаточо їхні шляхи розійшлися під час приватизації підприємств ДАК «Укррудпром», у рамках якої «СКМ» отримала великий профіцит залізородної сировини, а «ІСД» не отримала жодного гірничорудного активу. Вочевидь, у тій ситуації конкурентами та владою «ІСД» сприймався як більш грізний суперник, якого слід ослабити, ніж відносно молода та відносно маловідома компанія Р. Ахметова (як писав один з ділових часописів у 2003 р., «ніхто з ключових менеджерів “СКМ”, крім власника компанії, практично не відомий у вітчизняних бізнес-колах... “Систем Кепітал Менеджмент” має порівняно невеликий досвід роботи в якості керуючої компанії та майже не з'являється на вітчизняних ділових тусовках. У пошуку нових партнерів вона віддає перевагу закордонним форумам»¹⁹).

Урешті розділення «ІСД» і «СКМ» посилює конкуренцію на ринку у цілому та явно сприяло його розвитку.

У 1998–2004 рр. помітнішими стали зміни реальних пріоритетів державної промислової політики. Раніше перші особи держави пріоритетними галузями називали автомобілебудування, авіабудування, суднобудування, ракетно-космічну галузь. Насправді ж ці сектори промисловості переживали глибоку кризу й досі не вийшли з неї. Як кажуть спеціалісти з корпоративного управління, продавати компанію (наразі — приватизувати великі машинобудівні підприємства) варто тоді, коли шкода. Тобто це слід було робити в середині 1990-х рр., поки підприємства зберігали великий кадровий, науково-технічний та виробничий потенціал, натомість стратегічні високотехнологічні підприємства, залишившись у державній власності, повільно, але неухильно занепадали.

Симптоматично, що з кінця 1990-х рр. проблематика розвитку ГМК зайняла провідні місця у порядку денному державного керівництва. На місце високо-технологічних амбіцій прийшли прагматичні підходи, а окрім декларацій мали місце й конкретні стимулюючі рішення, насамперед економічний експеримент у галузі (друге півріччя 1999–2002 рр.), що дозволив істотно поліпшити фінансовий стан підприємств.

На межі століть у вітчизняну кольорову металургію прийшов потужний іноземний стратегічний інвестор — компанія «Російський алюміній», яка взяла під контроль алюмінієву галузь України. В інших секторах ГМК домінував національний капітал, причому українські корпоративні структури шукали шляхи поступового відходу від роботи за тінювими або напівтінювими схемами, не примножуючи політичні ризики та не втрачаючи при цьому економічної ефективності. З іншого боку, вітчизняні ФПГ, відчуваючи себе впевнено «вдома», почали скуповувати зарубіжні активи — у Польщі, Угорщині, Італії, Росії, пізніше у Болгарії та Грузії.

Найбільшого суспільного резонансу набула боротьба корпорації «ІСД» за польський металургійний комбінат Huty Stali Czestochowa (виробляв понад 60% польського гарячекатаного листа, який постачався зокрема на суднобудівельні верфі північної Польщі). У жорсткій боротьбі з Mittal Steel (точніше, на той час LNM Group), що 2005 р. придбає найбільший український меткомбінат «Криворіжсталь», корпорація отримала контроль над польським активом. Не останню роль у цьому зіграли ефективно побудована міжнародна піар-кампанія та підтримка з боку українського уряду (між іншим, один із співвласників корпорації В. Гайдук на той час обіймав посаду віце-прем'єра). А сама участь «ІСД» у приватизаційному конкурсі перетворилась на своєрідне міжнародне змагання, і українське населення «вболівало за своїх» як за національну збірну з футболу. Зрозуміло, що українська компанія намагалася запевнити польський уряд і суспільство, що є цивілізованим, серйозним і респектабельним інвестором. Тогочасний директор з корпоративних прав та інвестицій корпорації «ІСД» О. Пилипенко зазначав: «Ми зіштовхнулися з тим, що на Україну, на українців, українські компанії поляки дивляться з певною часткою упередження, і ми як ініціатори великих інвестиційних проектів у Польщі сьогодні намагаємося вплинути на існуючі стереотипи. Однак наші зусилля небезмежні, і, вочевидь, Україні як державі потрібно більш активно і впевнено демонструвати нашому стратегічному європейському партнеру зміни у нашій країні, які реально відбуваються. Адже саме такі проекти і надають позитивний імпульс польсько-українським відносинам»²⁰. У цьому контексті привертає увагу досить іронічне зауваження оглядача агентства «Контекст»: «У придбанні польського метпідприємства зацікавлені досить сильні та досвідчені компанії, тому, за словами експертів, процес приватизації комбінату для “ІСД” буде досить складним: це ж не вітчизняні підприємства купляти і не з українськими бізнес-групами “домовлятися”»²¹.

Звернімо увагу, що польське підприємство на той момент перебувало у досить важкому фінансовому та технологічному стані (борги перед державою та приватними компаніями складала понад 300 млн. дол.). При цьому «ІСД» виграв приватизаційний конкурс передусім за рахунок більш потужного, порівняно з конкурентами, соціального пакета та відповідних домовленостей із профспілкою заводу. Серед бізнес-цілей цього придбання були отримання доступу до європейського ринку готової металопродукції (особливо після вступу Польщі до ЄС у 2004 р.), ринку збуту напівфабрикатів з українських підприємств корпорації,

посилення впливу на суміжні галузі польської промисловості (зокрема суднобудування). У подальшому комерційні структури, близькі до ІСД, купили також дві суднобудівні верфі у Польщі.

Піком функціонування тогочасної національної корпоративної моделі та водночас демонстрацією її істотних недоліків стали приватизаційні процеси 2004 р., зокрема роздержавлення підприємств ДАК «Укррудпром» і Криворізького державного металургійного комплексу «Криворіжсталь», здійснені для задоволення вузькокорпоративних інтересів з ігноруванням інтересів галузі та держави. «Особливості» приватизації «Укррудпрому» заклали підвалини для монополізації ринку залізорудної сировини й порушення технологічних ланцюжків, що прогнозовано негативно відбилося на конкурентоспроможності компаній, яким не вдалося придбати сировинні активи. А скандальний конкурс з «Криворіжсталі» призвів насамкінець до втрати національним капіталом цього стратегічного активу.

¹ Див. детальніше: *Головко В.* Формування первинного капіталу в умовах кризи управління українською промисловістю (1991–1998 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 21. — К.: Інститут історії України, 2012. — С. 5–17.

² Див. детальніше: *Головко В.* Розвиток вітчизняних фінансово-промислових груп на рубежі ХХ–ХХІ століть: погляд українських істориків // Історіографічні дослідження в Україні. — Випуск 22: Доповіді та матеріали Міжнародної наукової конференції “Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття”, 20–21 жовтня 2011 р., м. Київ. — К.: Інститут історії України, 2012. — С. 463–482.

³ *Алексеев Ю., Кульчицький С., Слюсаренко А.* Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). — К., 2000. — С. 279.

⁴ *Литвин В.* Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). — К., 2000. — С. 166–167.

⁵ *Жаліло Я.* Економічна стратегія держави: теорія, методологія, практика. — К., 2003. — С. 342–343.

⁶ Олигархи есть во всех странах // *Компаньон.* — 2003. — № 29. — С. 19.

⁷ Геннадій Корбан: «Вплив на "1+1" — це більше, ніж мати свою фракцію в парламенті...» // *Українська правда.* — 24.10.2007.

⁸ Геннадій Корбан: «Коломойський, як Плюшкін, не любить продавати — він тільки купує» // *Українська правда.* — 26.10.2007.

⁹ Ігор Коломойський: «Так, я — фанат Ющенко» // *Українська правда.* — 2.04.2008.

¹⁰ Там само.

¹¹ Геннадій Корбан: «Коломойський, як Плюшкін, не любить продавати — він тільки купує» // *Українська правда.* — 26.10.2007.

¹² Ігор Коломойський: «Янукович мені особисто пропонував увійти в список Партії регіонів» // *Українська правда.* — 31.03.2008.

¹³ Ігор Коломойський: «Якщо президентом стане Тимошенко, я себе бачу в еміграції» // *Українська правда.* — 28.03.2008.

¹⁴ Показания Константина Григоришина в Лондонском суде. Полная версия // Украинська правда. — 11.07.2007.

¹⁵ Там само.

¹⁶ В одному з інтерв'ю відомий політик О. Кужель сказала: «А по поводу финансового становления вопросы есть не только к 100 богачейшим гражданам Украины, но и к тем 500, фамилий которых мы с вами и не знаем» (Українська правда. — 30.11.2011).

¹⁷ Тыщук О. Донецкая расфасовка. ИСД делится активами // Metallургический компас. — 2003. — № 6. — С. 8.

¹⁸ Сергей Тарута: «Времена "набеговой экономики" уже не вернутся» // Зеркало недели. — 1.11.2003.

¹⁹ Ахметов и его команда // Деловой журнал. — Июль 2003. — С. 29.

²⁰ Прес-реліз ИСД. — 25.07.2003.

²¹ Стойко О. Польша: отдам «в хорошие руки» меткомбинат Huty Stali Czestohowa // Агентство деловой информации «Контекст». — 28.07.2003.

Формирование финансово-промышленных конгломератов в украинской металлургии в 1999–2004 гг.

Статья посвящена проблеме становления финансово-промышленных групп Украины на рубеже XX–XXI веков. Проанализированы корпоративные истории таких конгломератов как «Приват», «Интерпайп», «Индустриальный союз Донбасса», «Систем Кэпитал Менеджмент». В статье также рассмотрены изменения в государственной промышленной политике.

Ключевые слова: крупный капитал, рыночная трансформация, история корпоративного управления, история финансово-промышленных групп, финансово-промышленные конгломераты.

Shaping of Financial and Industrial Conglomerates in Ukrainian Metallurgy in 1999–2004

The article is devoted to formation of Ukrainian financial and industrial groups at the turn of XXI century. There is analyze of corporate history of such financial and industrial conglomerates as Privat, Interpipe, Industrial Union of Donbas, System Capital Management. The article also deals with transformation of industrial policy, provided by Ukrainian governments.

Keywords: big capital, market transformation, the history of corporate governance, the history of financial and industrial groups, financial and industrial conglomerates.

ВІЙНИ ПАМ'ЯТІ: ІСТОРІЯ ОУН І УПА В СУЧАСНОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРІОПИСАННЯ.

Стаття присвячена аналізу сучасного соціокультурного контексту української історіографії. У центрі дослідження конфлікт пам'яті про Другу світову війну та місце історії ОУН і УПА у цьому конфлікті. Окреслено останні тенденції європейської та пострадянської політики пам'яті про Другу світову війну.

Ключові слова: політика пам'яті, Друга світова війна, Голокост, ОУН, УПА, наратив, ідентичність.

Поле української історичної пам'яті творить строкатий орнамент соціокультурних ідентичностей. Понад двадцять років воно провокує сумніви сторонніх дослідників у спроможності підтримки державної цілісності України. Окремі історики і політологи не втомлюються прогнозувати дезінтеграцію України та поглинення її окремих частин сусідніми державами. Порівняння України з джмелем, який літає всупереч законам аеродинаміки, стало майже аксіоматичним. Але Україна існує як унітарна держава, не дивлячись на неодноразові спроби політиків розіграти карту регіональних відмінностей. Як влучно відзначає кембріджський історик Р. Фіннін, «покажіть мені іншу країну подібного розміру, де люди не об'єднані єдиним визначенням основних характеристик своєї національності, єдиною мовою чи вірою, і при цьому у більшості своїй є однією нацією і живуть в одній державі, котра безкровно вміщує в собі всі ці відмінності і не розвалюється на частини»¹.

Сучасна історіографія Центрально-Східної Європи з її транснаціональними підходами залишає все менше простору для національних наративів. Особливо болісно це сприймається у таких країнах як Україна, де конструювання, а радше відродження національного наративу, відбулося лише наприкінці ХХ ст., а непослідовність державної політики пам'яті продовжує породжувати гострі академічні та суспільні дискусії, штучно розділяючи українське суспільство.

Центральною темою цих дискусій залишається історія Другої світової війни. Інтерпретація її подій залишається базовим соціокультурним маркером самоідентифікації українських громадян. Така ситуація породжена прикордонним характером українського суспільства, яке в період Другої світової війни зазнало докорінних демографічних та етнічних трансформацій пов'язаних як з нацистською політикою «остаточного вирішення», так із прагненням Сталіна забезпечити СРСР від іноземного ірредентизму шляхом творенням етнічно гомогенної смуги вздовж його західних кордонів². Як слушно зазначив український історик В. Гриневич, Україна у Другій світовій війні грала багато ролей: «вона жертва

сталінської та гітлерівської окупації; вона країна опору двом тоталітаризмам; вона «колаборант»; вона країна-переможець і засновниця ООН; вона вдруге програла боротьбу за незалежність і національну державність»³. Природно, що такий «воєнний спадок» творить простір для змагання різних колективних пам'ятей про Другу світову війну, а відповідно й про українську ідентичність.

В умовах інструменталізації історичного знання, яке все більше стає аргументом у внутрішньополітичній боротьбі та зовнішній політиці, правляча еліта шляхом звернення до історичної традиції державності та національної ідеї, т. зв. — «духовним скрепам», набуває політичної ідентичності. А саме продукування історичної пам'яті перетворюється на сферу нематеріального виробництва, де, за влучним визначенням російського культуролога І. Калініна, «історична політика реалізується через таку «економіку знання», в якій продукт суспільної діяльності ... є не кристалізоване знання, а кристалізований ресурс — капіталізоване в інтересах правлячої еліти історичне минуле»⁴. Тобто Калінін говорить про свідоме формування зусиллями держави суспільного історичного знання та контроль за його функціонуванням та виробництвом, тоді як спроби його несанкціонованого використання наражаються на звинувачення у фальсифікаціях. Справедливість загальних положень цього спостереження зробленого на прикладі Росії, в Україні має певну специфіку, яка перш за все зумовлена тривалим бездержавним статусом, що за лишив у спадок сучасній Україні потужні регіональні ідентичності, спричинені імперськими культурними впливами. Поліваріантність вибору потенційно збільшує конфліктогенність, тим не менш українські політичні еліти поки що віддають перевагу маневруванню та послугованню вже існуючим історичним моделям пам'яті замість того аби творити нову. Досліджуючи процес еволюції історичної пам'яті в Україні, Я. Грицак вважає, що його можна описати «з допомогою трьох «А» — амнезія, амбівалентність, активізація ... хоча й не лише в такому порядку»⁵. Відсутність лінійності у процесі становлення української історичної пам'яті творить суперечності, які Грицак представив у вигляді чотирьох пар дихотомій: 1) високий рівень амнезії vs висока швидкість її подолання; 2) високий рівень амбівалентності vs взаємнесумісність наративів; 3) зони консенсусу щодо минулого vs глибоке поділення пам'ятей; 4) відносно легкі маніпуляції з пам'яттю vs відносно високий рівень суспільного опору таким маніпуляціям⁶.

Яскравим унаочненням цього є постійні дискусії довкола історії українського національно-визвольного руху. Державна політика пам'яті щодо проблеми ОУН–УПА варіювалася від обережних кроків Л. Кучми, за часів котрого була створена Урядова комісія з вивчення діяльності ОУН і УПА, до формування двох радикальних її варіантів. Перший знайшов своє відображення у політиці історичної реабілітації В. Ющенка, яка позначилася намаганням примирити ветеранів УПА та Великої вітчизняної війни наданням звань Героїв України Р. Шухевичу та С. Бандері⁷. Другий — ревізією напрацювань попередників за часів президенства В. Януковича, електорат якого у переважній більшості послуговується рудиментами радянського історичного наративу⁸. Влучним означенням останньої тенденції є визначення «вперед, у минуле», що

належить В. Гриневичу. Він відзначає посилення процесів реанімації «старої героїзованої радянської спадщини на тлі розмивання української ідентичності російською»⁹.

На сьогодні науковці виокремлюють існування щонайменше чотирьох взаємовиключних наративів історії Другої світової війни в Україні: 1) російський, що спирається на міф Великої вітчизняної війни та боротьбу радянських партизан з нацистськими окупантами та колабораціоністами; 2) польський, з характерним акцентом на боротьбі Армії Крайової проти іноземних окупантів та УПА; 3) західноукраїнський наратив, що героїзує боротьбу УПА та ОУН проти Радянської армії; 4) єврейський, який концентрується на влаштованому нацистами Голокості¹⁰. Як зазначає німецька дослідниця Т. Пентер «досвід війни та німецької окупації був для населення регіонів України дуже різний», тому й вище вказані наративи створюють враження, що мова йде про абсолютно різні події¹¹. Інтерпретація історії Другої світової війни все ще залишається потужним чинником поляризації як академічної спільноти, так і українського суспільства в цілому.

Така ситуація обумовлена по-перше, станом українського суспільства, яке почасти все ще не звільнилося від старих імперських ідентичностей; по-друге, впливом Другої світової війни на формування сучасного світопорядку¹².

Конфлікт довкола проблеми ОУН–УПА відбувається на рівні колективної пам'яті і обумовлюється її структурою, яка має дві складові: масову персональну пам'ять, що формується зі спогадів окремих індивідуумів про події, у яких вони брали участь, та «національну пам'ять», котра становить організаційний принцип, за допомогою якого конструюють національну історію¹³. Отже цей конфлікт є, насамперед, конфліктом колективної пам'яті, де одна частина громадян, як на рівні «масової персональної пам'яті», так і на рівні модифікованої комуністичним режимом «національної пам'яті» не сприймає націоналістичний рух, тоді як інша його підтримує.

За відсутності одностайної підтримки всередині країни та враховуючи тиск з боку сусідніх держав, насамперед Польщі і Росії, спроби реабілітації ОУН і УПА на державному рівні стають для будь-якої української влади справою складною, а подеколи, й небажаною. Інструменталізації історичної пам'яті про ОУН і УПА для вирішення тактичних політичних завдань та мобілізації електорату, за відсутності стратегічної лінії призводять до постійних коливань — від спроб реабілітації до засудження у кращих традиціях радянської історіографії, завдаючи неабиякої шкоди іміджу української держави й дозволяючи іноземним агентам впливу, що мають доступ до українського інформаційного простору, маніпулювати історичними фактами.

Як слушно зазначає німецький історик Ф. Гольчевські, «питання про місце ОУН/УПА в українській історії аж ніяк не є лише історичною проблемою... Подобаються комусь ці організації чи ні — вони зробили внесок у сприйняття українцями себе як нації, і цього не можна оминати в історичному наративі»¹⁴, а отже, відповідно, в сучасному публічному та політичному дискурсі. Колективна пам'ять, національний міф та символи формують поле української національної

ідентичності. Тому український націоналістичний рух має посісти своє місце в кожній з цих структур. Затягування цього процесу, які і маніпулювання подіями минулого, негативно відображається на становленні української політичної нації та позиціонуванні України у світі.

На сьогодні західноукраїнський наратив героїзованої боротьби ОУН та УПА, нарівні з націоналістичними рухами колишніх прибалтійських республік Радянського Союзу, становить епіцентр «війн пам'яті» у Центрально-Східній Європі. І тема Голокосту посідає у цьому протистоянні особливе місце.

Протистояння по лінії ОУН–УПА — Голокост, як і, власне, інструменталізація даного протистояння для формування негативного образу України і українців, сягає своїм корінням діаспорного періоду досліджень історії українського національно-визвольного руху.

На початку 90-х рр. ХХ ст. колапс радянської системи спровокував ідеологічний та теоретико-методологічний вакуум у вітчизняній гуманітаристиці. Українська історіографія глибочила «білими плямами», цілі історичні періоди вимагали перегляду. Все це змусило українських істориків звернутися до напрацювань невеликої групи діаспорних істориків США та Канади, де протягом радянського періоду розвивався альтернативний радянському український національний наратив. Відбулося відродження національної історіографії у її народницькому варіанті, а частина діаспорних досліджень, особливо тих, що стосуються періоду радянської історії, перекочувала у вітчизняний наратив, почасти будучи некритично засвоєними¹⁵.

Ключові проблеми, які вплинули на розвиток досліджень історії ОУН і УПА у Північній Америці, сформувалися по осі протистояння як усередині самої української спільноти, так і в міжетнічних суперечностях, де головним опонентом українців виступала єврейська діаспора Північної Америки. У середовищі української спільноти, не дивлячись на спільне галичанське походження, було відсутнє порозуміння між старими іммігрантами та новоприбулою повоєнною еміграцією (третя хвиля). Причина полягала у світоглядній прірві, яка розділяла ці дві групи. Адже стара імміграція сповідувала ліві погляди, тоді як новоприбулі були правими за своїми переконаннями. Це часто призводило до взаємних звинувачень у комунізмі та фашизмі. Нащадки старих емігрантів (першої і другої хвилі), як правило, асимілювалися в американське суспільство й не брали активної участі у національному житті діаспори. Більшість старої імміграції служило в американській та канадській армії, і тому не розуміла новоприбулих, які критично ставились до радянської влади в Україні¹⁶.

На рубежі 70–80-х рр. ХХ ст. у США та Канаді на державному рівні було розпочато компанію щодо ревізії минулого переміщених осіб на предмет їх причетності до скоєння воєнних злочинів, зокрема участі у Голокості. Враховуючи особливості репатріаційних процесів у післявоєнній Європі, під вогонь звинувачень потрапили, перш за все, українці, литовці, латиші, естонці, яким вдалося уникнути примусового повернення до СРСР, посилаючись на той факт, що до 1939 р. вони не були громадянами Радянського Союзу.

Тиск на колишніх переміщених осіб мав на меті викликати у них захисну реакцію, що змусила б «емігрантські кола почати захищати справжніх воєнних злочинців, і тим самим дискредитувати себе в очах американського й канадського суспільства»¹⁷. Характер співпраці КДБ з підрозділом спеціальних розслідувань, який займався справами переміщених осіб у США, давав підстави говорити про свідому провокацію з боку радянської спецслужби, занепокоєної зближенням української й єврейської спільнот Північної Америки, що спостерігалось протягом 60-х — початку 70-х рр., й могло мати негативні наслідки для СРСР¹⁸.

Покликана цими подіями суспільна дискусія набула яскравого правового і морального забарвлення, а історичні аргументи стали визначальними. Саме тоді в середовищі української діаспори було сформовано мартирологічний наратив (narrative of victimization), в контексті якого українці поставали жертвами злочинів численних окупантів, головними серед яких виступала більшовицька Росія. Канадський історик українського походження Дж.-П. Хімка вважав, що по суті дана концепція була прямим запозиченням єврейської моделі історії й фактично складала конкуренцію єврейському наративу Другої світової війни. На його думку: «Український наратив зображав комунізм таким же поганим, якщо не гіршим, як і нацизм, й посилався на такі ж трагедії, як і Голокост (Голодомор 1932–33 рр. — додано мною — *авт.*), та проголошував як мінімум на один мільйон жертв більше, ніж у євреїв»¹⁹. Хоч ця ідея не мала успіху серед неукраїнського загалу, вона глибоко укорінилася у середовищі української діаспори. Лише незначна кількість українських діаспорних дослідників залишилась осторонь цього наративу, займаючи більш помірковані позиції (І. Лисяк-Рудницький, М. Царинник, С. Сенік)²⁰. Усе це негативно позначилося на взаємовідносинах української та єврейської громад США та Канади.

Тим не менш, ідея засудження злочинів обох тоталітарних режимів, що виникла у діаспорних середовищах колишніх переміщених осіб за вищевказаних обставин, знайшла своє втілення у Празькій декларації про європейську свідомість та комунізм, підписаній 3 липня 2008 р. за ініціативою чеського уряду відомими європейськими політиками, істориками і дисидентами, зокрема й Вацлавом Гавелом та Йоахімом Гауком. Декларація стала підсумком роботи міжнародної конференції «Європейська свідомість та комунізм», яка проходила у Празі за підтримки заступника міністра з європейських питань Чеської республіки та комітету Сенату з освіти, науки, культури, прав людини та петицій Чеської Республіки.

Автори декларації закликали європейську спільноту до визнання обох — нацистського і комуністичного — тоталітарних режимів найбільшим лихом ХХ ст, і, серед іншого, запропонували: визнати комуністичні злочини, нарівні з нацистськими, злочинами проти людяності та виробити єдиний принцип ставлення щодо жертв обох тоталітарних режимів; зробити 23 серпня — день підписання Пакту Молотова–Ріббентропа — загальноєвропейським днем пам'яті жертв обох тоталітарних режимів; включити до європейських підручників з історії матеріал про злочини комунізму з метою застереження молодого покоління²¹.

Подібні пропозиції були неоднозначно сприйняті європейським науковим загалом, оскільки вони суперечать основам західноєвропейської концепції ідентичності, що в своїй основі базується на Голокості та культурі покути. По-перше, жертвами комуністичного режиму стали народи Центрально-Східної Європи, чії національно-визвольні рухи та цивільне населення було певною мірою причетне до участі у Голокості. По-друге, популярність лівих ідей серед західних науковців, де «хвороба лівизни» ... не просто не вважається чимось ганебним, а, скоріше навпаки, сприймається як свідчення моральності і освіченості її носія»²², сприяє досить настороженому ставленню до новостворених героїчних національних наративів Центрально-Східної Європи.

Епоха постмодерну залишила «образ героя» у минулому, натомість на передній план вийшла проблема «відповідальності за минуле» та «образ жертви», що сприяло універсалізації пам'яті про Голокост. Для західних демократичних суспільств, як відзначає Т. Журженко, героїчний наратив не має утилітарної цінності, оскільки ці суспільства не потребують масової мобілізації або ж тотального ідеологічного контролю, тоді як новостворені героїчні наративи у пострадянських країнах, зокрема, й західноукраїнський наратив ОУН і УПА, носять неминучий партикулярний характер і вступають у протистояння з конкуруючими етнічними та соціальними групами. Свою власну колективну пам'ять про Другу світову війну мають і національні меншини, які не можуть автоматично сприйняти нових героїв титульних націй. Певну роль відіграють і регіональні відмінності культури вшанування пам'яті²³. Реалізація модерного національного проекту у пострадянських республіках відбувається в період, коли в світі домінують тенденції іншого порядку. Спроби пострадянських країн знайти баланс між героїчною і жертвовою складовою національних наративів та вписати їх у західноєвропейський історичний контекст породжують певні непорозуміння, особливо у тій частині, де головним злочинцем виступає комуністичний режим.

На думку А. Портнова, головна причина відсутності серед західних істориків розуміння прагнень їхніх східноєвропейських колег засудити злочини комунізму полягає у тому, що «для західної частини європейського континенту марксизм — частина загального просвітницького і гуманістичного спадку, а не ідеологія, що породжує політичних монстрів»²⁴. Досвід комуністичного режиму, на відміну від досвіду нацизму, залишається для широкого загалу західних істориків усе ж чужим.

Більш того, у західному науковому світі прихильність правим ідеологіям може навіть спричинити сумніви щодо наукової валідності праць її носія. Характерним прикладом може послужити нещодавній скандал довкола турне провідними університетами Північної Америки директора Національного Музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» Р. Забілого з досить нейтральною доповіддю «Сучасний стан архівів, музеїв і академічної свободи в Україні». Турне було зорганізоване рядом українських діаспорних організацій: Конференції українських державницьких організацій Канади (КУДОК), Лігою українців Канади (ЛУК), Лігою Українок Канади (ЛУ-окК),

Спілкою української молоді у Канаді (СУМ), Товариством колишніх вояків УПА, видавництвом «Гомін України». Захід проходив під патронатом Конгресу українців Канади (КУК) і за підтримки Фонду Семена і Ольги Біди при Фундації «Будучність». У рамках турне також відбулася зустріч Р. Забілого з членами парламенту та прем'єр-міністром Канади Стівеном Гарпером²⁵. Постать доповідача власне, як і високий міжнародний формат, викликав обурення серед дослідників історії Центрально-Східної Європи, зокрема, й Голокосту. Ініційоване професором Лундського університету (Швеція) П. Рудлінгом звернення до університетів Канади та США з вимогою не дозволити з високих академічних трибун пропагувати свої ідеї людям з «сумнівними академічними здобутками та націоналістичними поглядами», підтримало чимало визначних дослідників історії Центральної і Східної Європи (серед яких: редколегія журналу *Ab imperio*, Тарік Сіріл Амар, Дж. Бурдс, Дж.-П. Хімка, О. Бартов та інші). Вся подія була охарактеризована як не наукова, а політична акція, що має на меті прославляти український націоналізм²⁶.

У відповідь представники громадських організацій Канади звернулись з відкритим листом до ректора Лундського університету з проханням нагадати професору П. Рудлінгу про свободу слова й неприйнятність дискримінації іншої точки зору у науковому співтоваристві, де єдиним прийнятним способом може бути тільки наукова дискусія²⁷. Активна підтримка і висвітлення скандалу довкола цієї проблеми можна знайти на сайті ініціативи *DefendingHistory*, який власне і був зорганізований для протидії ініціативам Празької декларації²⁸.

Процес націоналізації пам'яті про Другу світову війну, розпочатий після розпаду СРСР, призвів до формування різного бачення колись спільної радянської історії Великої вітчизняної війни. Для Росії символічний капітал «Перемоги над нацизмом» став не тільки головною противагою історичній пам'яті про СРСР як «імперію зла», але й озброїв її у протистоянні з прозахідними політичними елітами колишніх радянських республік, де пам'ять про війну зазнала деколонізації²⁹. Офіційна радянська історична наука жорстко засуджувала співпрацю з нацистами під час Другої світової війни, проте уникала згадки про Голокост. Радянські ідеологи ревно ставилися до спроб етнізації загально-радянського історичного наративу Другої світової війни, постраждалими від дій нацистів були виключно «мирні радянські громадяни»³⁰. Натомість, у сучасному російському історичному та суспільному дискурсі активно експлуатується образ українських націоналістів як основних поплічників нацистів у «остаточному вирішенні єврейського питання»³¹. А проблема ОУН-УПА посідає друге місце серед найбільш дражливих питань української історії, поступаючись лише темі героїв та антигероїв нового українського наративу, де, до речі, одне з чільних місць займають постаті С. Бандери та Р. Шухевича³².

Отже, поступово «війни пам'яті» довкола українського націоналістичного руху все більше зміщуються у напрямку протистояння по лінії ОУН і УПА vs Голокост. Щоправда, вони не виходять поза межі академічних дискусій³³. В Україні, на відміну від Польщі, де після гучної суспільної дискусії довкола книги Я. Гроса «Сусіди», питання відповідальності поляків за військові злочини,

у тому числі і вбивства євреїв, вже давно стали частиною інтелектуального життя, в Україні «схожі теми зринають і майже відразу зникають»³⁴.

На сьогодні на пострадянському просторі ми маємо дві домінуючі тенденції щодо пам'яті про Другу світову війну. Перша — вкорінена у російській культурі пам'ять про Велику вітчизняну війну, яка ставить наголос на радянському патріотизмі і замовчує злочини сталінізму, що на політичному рівні однозначно розцінюється як спроба реабілітації певних форм радянського тоталітаризму. Друга, домінуюча у Балтії та Західній Україні, робить наголос на боротьбі локальних визвольних рухів проти Сталіна і вимагає рівної оцінки злочинів нацизму і сталінізму. На думку української дослідниці Голокосту В. Суковатої, у перспективі такий підхід має привести до «виправдання нацистських колабораціоністів як «національних визволителів». В. Суковата вважає що ці обидві тенденції є однаково небезпечні як для пострадянських суспільств, так і для академічних досліджень, оскільки вони «служать творенню модерної політичної міфології замість того, аби творити незалежні історичні та філософські дослідження, і мають виразно антидемократичний характер»³⁵.

Проте ревізійні тенденції у дусі Празької декларації, проти яких спрямовані зусилля багатьох, насамперед єврейських дослідників, продиктовані не лише бажанням представників чорноморсько-балтійського регіону (України, Литви, Латвії, Естонії) вписати в історичний наратив Центрально-Східної Європи свої рухи, але й об'єктивним накопиченням нових знань про історію Голокосту на Сході Європи, що стало можливим завдяки відкриттю доступу до радянських архівів після розпаду СРСР.

До перегляду методологічних основ концепції Голокосту звертаються й окремі західні дослідники, які досить критично ставлять до домінуючої на сьогодні у західній історіографії культури історичної пам'яті. Американський історик Т. Снайдер, характеризуючи сучасний стан історичної науки, зазначає: «наш час — це епоха пам'яті, а не історії. ... культура пам'яті витісняє важливість історії, з'являється небезпека того, що історики постануть перед фактом, коли будуть змушені давати ті пояснення, котрі легше за все донести до людей»³⁶.

У випадку Голокосту така ситуація створює небезпеку того, що Т. Снайдер означив як «коммеморативна казуальність» — причинно-наслідковий зв'язок на основі пам'яті, коли те, що найчастіше пригадується, стає тим, що у синтетичному дослідженні найбільш зручно представити як причину.

Аналізуючи антисемітські суспільні настрої міжвоєнної доби, Т. Снайдер доходить висновку, що їх не можна вважати головною причиною Голокосту, оскільки протягом півтисячолітнього проживання євреїв у цьому регіоні, попри наявність антиєврейських настроїв, вони не спричинили до катастрофи подібного масштабу, тоді як «за один тиждень у 1941 або 1942 році у Східній Європі загинуло більше євреїв, ніж під час усіх історичних погромів, разом узятих»³⁷.

Власне, той факт, що антисемітизм, як і інші суто ідеологічні чинники, не може бути використаним для адекватного пояснення причин Голокосту, підтримують й інші дослідники. Найбільш послідовний прихильник українсько-єврей-

ського порозуміння шляхом визнання фактів співробітництва українців з нацистами під час Голокосту Я. Грицак вказує, що частка євреїв, яким вдалося пережити Голокост, значно вища саме у країнах Осі. В Італії, Данії, Фінляндії та Болгарії цей показник становив понад 80%, у Румунії і Угорщині — трохи більше 40%. Це стало можливим завдяки високому рівню асиміляції євреїв. Натомість, український історик відмічає велику цивілізаційну прірву між західно- і східноєвропейським єврейством, де останнє було чужаком не лише для німців, австрійців угорців та італійців, але навіть для західних євреїв, які вважали галицьких євреїв «брудними, бідними і малоосвіченими»³⁸.

Більш того, інтерпретації антисемітизму в рамках концепції Голокосту вказують на упослідженість західноєвропейської історіографії щодо східноєвропейських народів, антисемітизм яких представлений як вроджена риса, що, на думку Т. Снайдера, не тільки не відповідає дійсності, але й є типовим прикладом колоніального підходу, який залишає право упадку за німецькою цивілізацією, натомість повністю відмовляючи східноєвропейським народам у цивілізованості. Американський історик пише: «В результаті залежності від німецьких джерел, необхідних, але недостатніх, історіографія Голокосту підтвердила певну ідею єдиної німецької чи західної цивілізації. Звісно, історики Голокосту використовують німецькі джерела критично (в обох значеннях цього слова), але вони, певною мірою, сприймають як належне те, що зараз вважається неприйнятним в аналогічних галузях історичних досліджень: те, що істинна сутність завоювання розмивається в хроніках завойовників»³⁹.

Власне, висловлені Т. Снайдером ідеї не є абсолютно новими ані для північноамериканського історичного дискурсу, ані для українського. Критикою методологічних підстав Голокосту займався професор Колумбійського університету І. Деак, а український історик Я. Грицак виступив у якості ретранслятора його ідей в Україні. І. Деак вважав, що «Голокост є не лише однією з найбільших загадок історії, він є ще однією з найбільш ідеологічно заангажованих загадок історії». Він критикував як сам термін Голокост, так і альтернативну назву Шоа, які походять з юдейської релігійної традиції, а отже мають «богословську амбіцію представити трагедію європейських євреїв як катастрофу космічних масштабів що сходить на землю з небес»⁴⁰. І. Деак, також вказував на домінування колоніальних підходів як методологічної основи Голокосту, вважаючи, що наявність великої кількості літератури з цієї теми зумовлена «тенденцією західних істориків зосереджуватися на тих, кого вони вважали «нашими», тобто на освічених і цивілізованих західних європейцях»⁴¹.

Попри те, що тема східноєвропейського єврейства тривалий час була змаргіналізованою, як зазначає Т. Снайдер, серед всього східноєвропейського масиву, «якщо і є регіон де історична увага була сконцентрована на ролі локального антисемітизму, то це Західна Україна. ... Значні (і успішні) зусилля було покладено на те, аби задокументувати роль українських націоналістів у Голокості». Втім, Т. Снайдер вважає, що причетність ОУН до Голокосту має винятково моральне значення і жодним чином не доводить практичної потреби німців у допомозі для «остаточного вирішення» єврейського питання. Більш того,

американський історик не погоджується з переважною більшістю дослідників⁴², які вважають, що рівень колабораціонізму у Західній Україні був значно вищий, ніж у центрально-східних регіонах України.

Підсумовуючи, Т. Снайдер робить невтішний висновок, що розпад радянської системи, відкриття доступу до радянських архівів усе ж таки не стали поворотним пунктом для історіографії. Оскільки історіографія Голокосту «продовжує рухатися до більш широкої тенденції європейської історіографії у напрямку до візуальної історії та історії пам'яті. Пережитий досвід Голокосту так і не став предметом дослідження — ним стало тільки його зображення»⁴³.

Голокост, як домінуючий геноцидний наратив, є досить привабливим для наслідування саме для центрально- та східноєвропейської історіографії. Проте, перенесення характерного для Голокосту акценту на зображенні страждань, а не на його дослідження, призводить до творення ідеального іконографічного образу жертви, що хибує на об'єктивність.

У цьому контексті очевидними є паралелі з геноцидною версією антипольської акції УПА на Волині та у Східній Галичині, що останнім часом стали особливо активно просувати польські історики. Аналізуючи сучасний польський дискурс Волинської трагедії, польський історик українського походження В. Тима відмічає, що й донині головною причиною виникнення кривавого конфлікту більшість дослідників схильні вбачати в ідеології ОУН. Нівелювання німецького і радянського факторів, ворожнечі, яка виникла на соціальному підґрунті, рівня військової деморалізації та криміналізації суспільства, а також розгляд українських жертв конфлікту тільки у контексті відплатних акцій, за відсутності чіткої дефініції щодо останніх спотворюють об'єктивну картину⁴⁴.

Львівський історик Л. Зашкільняк також відмічає наявність подвійних стандартів у польському трактуванні антипольської акції УПА. Зосередження уваги лише на тактичних збройних акціях націоналістів, власне як і відмова апріорі визначати за українцями право відстоювати свою державну незалежність зі зброєю у руках (за умови що всі інші методи виявилися безрезультатними), висмикування подій Волинської трагедії із загального контексту українсько-польських відносин міжвоєнної доби, використання евфемізму «відплатна акція» для будь-якої збройної акції Армії Крайової проти українців не залишає простору для наукової дискусії⁴⁵.

Отже, аналіз сучасного українського соціокультурного контексту показує, що спроби подальшої інтеграції української історії Другої світової війни у загальноєвропейський контекст будуть посилювати конфлікт довкола українського націоналістичного наративу, враховуючи його виразно етнічний характер. Значний публічний та політичний тиск, який даватиме потужний імпульс до міфологізації, буде впливати на історичний дискурс. Проте, можливість певної ревізії наративу Голокосту у світлі інтеграції у нього нових джерел усе ж таки є реальною. У будь-якому разі неминучість українсько-єврейської дискусії щодо причетності українських націоналістів до винищення євреїв у роки Другої світової війни є очевидною. В цій ситуації Я. Грицак закликає уникнути двох контрпродуктивних підходів: заперечення причетності своєї нації до винищення

евреїв чи перекладання відповідальності на «шумовиння» та ствердження власної праведності⁴⁶. Отже подальша контекстуалізація історії ОУН і УПА стає єдиним можливим виходом для дослідників, які прагнуть протистояти міфологізації українського національно-визвольного руху та творенню його негативного образу.

¹ Захарченко Т. О пам'яті в Кембриджі, і не тільки. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/avtorska-kolonka/31-tanya-zakharchenko-opamyati-v-kembridzhe-i-ne-tolko>.

² Рібер А. Громадянські війни в Радянському Союзі. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/369-alfred-riber-hromadianski-viiny-v-radianskomu-soiuzi>

³ Гриневич В. Війна за війну // Критика. — 2012 (XVI) — червень 6 (176). — С. 19.

⁴ Калинин И. Прошлое как ограниченный ресурс: историческая политика и экономика ренты. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://polit.ru/article/2013/05/11/past/>.

⁵ Грицак Я. Історія і пам'ять: амнезія, амбівалентність, активізація // Україна. процеси націєтворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. — К., 2011. — С. 367.

⁶ Там само. — С. 380.

⁷ Гольчевські Ф. Суперечлива традиція: ОУН/УПА та націєтворення // Україна. процеси націєтворення — С. 307. 19 листопада 2009 р. тодішній президент України Віктор Ющенко видав указ «Про додаткові заходи щодо визнання українського визвольного руху ХХ століття», у якому він з метою «відновлення національної пам'яті та історичної справедливості, [а також] сприяння процесу національного примирення і взаємопорозуміння» визначив заходи щодо визнання діяльності українських організацій, які боролись за незалежність. 12 жовтня 2009 р. посмертно присвоєно звання Героя України командирові батальйону «Нахтігаль» і провідникові УПА Роману Шухевичу, 20 січня 2010 р. Ющенко доповнив цей указ ще одним — «Про присвоєння Степану Бандері звання Герой_України».

⁸ Кулик В. Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/379-volodymyr-kulyk-natsionalistychno-proty-radianskoho-istorychna-pamiat-u-nezalezhnii-ukraini>.

⁹ Гриневич В. Війна за війну... — С. 21.

¹⁰ Kappeler A. From an Ethnonational to a Multiethnic to a Transnational Ukrainian History // A Laboratory of Transnational History: Ukraine and recent Ukrainian Historiography / Edited by G. Kasianov and Ph. Ther. CEU PRESS, Budapest — New York, 2009. — P. 55.

¹¹ Пентер Т. Українці та «Велика вітчизняна війна» // Україна. процеси націєтворення — С. 323.

¹² Гриневич В. — Вказ. праця. — С. 19.

¹³ Snyder T. Memory of sovereignty and sovereignty over memory: Poland, Lithuania and Ukraine, 1939–1999 // Memory and power in post-war Europe / Edited by J.-W. Moller. — Cambridge, 2002. — P. 39.

¹⁴ Гольчевські Ф. — Вказ. праця. — С. 307–308.

¹⁵ *Грицак Я.* Украинская историография 1991–2001. Десятилетие перемен // *Ab imperio*. — 2003. — № 2. — С. 427–428.

¹⁶ *Himka J.-P.* A Central European Diaspora under the Shadow of WW II: The Galician Ukrainians in North America // *Austrian history yearbook*. — 2006 — № 37 — P. 21.

¹⁷ *Kupchinsky R.* Nazi War Criminals: the role of Soviet disinformation // *Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium.* / Edited by Y. Boshyk. — Edmonton, 1986. — P. 143.

¹⁸ Там само. — P. 140–144.

¹⁹ *Himka J.-P.* A Central European Diaspora under the Shadow of WW II: The Galician Ukrainians in North America // *Austrian history yearbook*. — 2006 — № 37 — P. 30.

²⁰ *Himka J.-P.* War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora // *Space of identity*. — 2005. — Vol. 5, № 1. — P. 15.

²¹ Празька декларація про європейське сумління та комунізм [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.praguedeclaration.eu/>

²² *Портнов А.* Этюд о «левой» утопии, или Сомнению подлежит [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://urokiistorii.ru/blogs/andrei-portnov/51716>.

²³ *Zhyrzhenko T.* Heroes into victims: The Second World War in post-Soviet memory politics [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.eurozine.com/articles/2012-10-31-zhyrzhenko-en.html>.

²⁴ *Портнов А.* — Вказ. праця.

²⁵ Руслан Забілий завершив турне Північною Америкою [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cdvr.org.ua/content/руслан-забілий-завершив-турне-північною-америкою>.

²⁶ *Rudling P.* Ukrainian Ultranationalist Sponsor Lecture Tour across North American Universities [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.searchlightmagazine.com/news/international-news/ukrainian-ultranationalists-sponsor-lecture-tour-across-north-american-universities>; Open Letter in Support of Per Anders Rudling [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://defendinghistory.com/open-letter-in-support-of-per-anders-rudling/44285>.

²⁷ Ukrainian Nationalist Group in Canada complain to the Vice-Chancellor of Lund University in Sweden [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://defendinghistory.com/ukrainian-nationalist-groups-in-canada-complain-to-the-vice-chancellor-of-lund-university-in-sweden/43748>.

²⁸ Mission Statement [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://defendinghistory.com/mission-statement>.

²⁹ *Журженко Т.* «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? Націоналізація пам'яті про Другу світову війну на українсько-російському прикордонні // *Україна Модерна*. — 2011. — № 8. — С. 103.

³⁰ *Podolsky A.* Collaboration in Ukraine during the Holocaust: aspects of historiography and research // *Holocaust in Ukraine: Source and Perspectives. Conference Presentations/ Center for Advanced Holocaust Studies United States Holocaust Memorial Museum, 2013.* — P. 192.

³¹ *Дюков А.* «Второстепенный враг: ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса». — М., 2008. — 152 с.; *Фішбейн М.* Єврейська карта в російських спецопераціях проти України (Доповідь на 26-й конференції з української проблематики Іллінойський університет, Урбана-Шампейн, США. 24–27 червня 2009 року) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1774059.html> (Доповідь на 26-й конференції з української проблематики Іллінойський університет, Урбана-Шампейн, США. 24–27 червня 2009 року).

³² Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. — К., 2013. — С. 92.

³³ Podolsky A. Collaboration in Ukraine during the Holocaust: aspects of historiography and research // Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives. Conference Presentation. — United States Holocaust Memorial Museum. Center for Advanced Holocaust Studies, 2013 — P. 194.

³⁴ Вушко І. Золоті жнива: дебати довкола нової книжки Яна Томаша Гроса в Польщі // Україна Модерна. — 2012. — 19. — С. 224.

³⁵ Sukovata V. Teaching Holocaust and Genocide Studies in Modern Ukraine: problems and perspective // Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives. Conference Presentation. — United States Holocaust Memorial Museum. Center for Advanced Holocaust Studies, 2013. — P. 203.

³⁶ Snyder T. Commemorative causality [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.eurozine.com/articles/2013-06-06-snyder-en.html>.

³⁷ Там само.

³⁸ Грицак Я. Незрозумілий Голокост // Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї. — К., 2011. — С. 226–227.

³⁹ Snyder T. Commemorative causality...

⁴⁰ Грицак Я. Вказ. праця. — С. 220.

⁴¹ Там само. — С. 229.

⁴² Podolsky A. Collaboration in Ukraine during the Holocaust... — P. 189.

⁴³ Snyder T. Commemorative causality...

⁴⁴ Тима П. Волинська проблема — українсько-польська дилема [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/727-petro-tyuma-volynska-problema-ukrainsko-polski-dylemy>

⁴⁵ Зашкільняк Л. Про Волинські міфи і вчених, які про них пишуть // Наше слово. — 2013.07.21. — № 29. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nasze-slowo.pl/про-волинські-міфи-і-вчених-які-про-них/>

⁴⁶ Грицак Я. Незрозумілий Голокост... — С. 230–231.

Войны памяти: история ОУН и УПА в современном социокультурном контексте украинского историописания

Статья посвящена анализу современного социокультурного контекста украинской историографии. В центре исследования конфликт памяти о Второй мировой войне и месте истории ОУН и УПА в этом конфликте. Очерчено последние тенденции европейской и постсоветской политики памяти о Второй мировой войне.

Ключевые слова: политика памяти, Вторая мировая война, Холокост, ОУН, УПА, нарратив, идентичность.

Memory at War: history of OUN and UPA in the present social and cultural context of Ukrainian historical writing

The article is devoted to the analysis of present social and cultural context of Ukrainian historiography. The focus of investigation directed to the conflict of memories of WW II as well as to the history of OUN and UPA and their place in this conflict. Recent trends of European and Post-Soviet memory politics of WW II were outlined.

Keywords: memory politics, World War II (WW II), Holocaust, OUN, UPA, narrative, identity.

ТАЄМНИЦІ ОФІЦІЙНОГО НЕКРОЛОГА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО¹

У статті реконструюється історія офіційного некролога на смерть видатного українського історика академіка Михайла Грушевського. Дослідниця висловлює припущення про автора тексту некролога та пропонує пояснення, яким чином у текст офіційного некролога закралась помилкова дата смерті М. Грушевського (25 листопада 1934 р. замість 24 листопада), що з того часу стала канонічною в радянській історіографії й досі часто зустрічається у наукових і навіть енциклопедичних виданнях. Авторка відходить від традиційного фактографічно-біографічного аналізу некрологу та розглядає некролог М. Грушевського як радянську схему історії України кінця 19-го — першої третини 20-го століть.

Ключові слова: Михайло Грушевський, історик, помер 24 листопада 1934 року, офіційний некролог, радянська схема історії України.

У 1999 р. український історик Ю. Шаповал та генерал СБУ В. Пристайко вперше оприлюднили сенсаційний документ — уривок із копії історії хвороби Михайла Грушевського у Кисловодській міській лікарні ім. О. Рикова у листопаді 1934 р. Ці кілька аркушів, збережені у заведеній в ОГПУ у грудні 1933 р. черговій справі-формулярі на історика, зафіксували перебіг захворювання вченого у період перебування в лікарні та зміни у його фізичному стані, що призвели до смерті. Документ безпристрасно констатував, що Михайло Грушевський помер 24 листопада 1934 р. о 2-й годині дня².

У тексті, що передував цьому документу, дослідники безапеляційно підкреслювали: «Як відомо, М. Грушевський помер 24 листопада 1934 р.»³ (курсив мій. — О.Ю.), хоча у попередній ґрунтовній документальній книзі, що вийшла три роки перед тим і була присвячена останньому трагічному десятиліттю життя М. Грушевського, ті ж самі автори називали інший день смерті історика — 25 листопада 1934 р.⁴

Цю ж дату — 25 листопада 1934 р. — наводили у своїх працях такі відомі дослідники, як Г. Костюк⁵, Л. Винар⁶, Р. Пиріг, В. Верстюк⁷ та багато інших. Натомість «Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка у Львові» ще у 1935 р. сповіщала, що «М. Грушевський, довголітній голова і почесний член Наукового Товариства ім. Шевченка, найбільший з українських істориків» помер «дня 24 листопада 1934 р.»⁸. Така ж дата була подана в «Енциклопедії українознавства»⁹, проте в «Радянській енциклопедії історії України» останнім днем життя вченого стоїть знову ж таки 25 листопада¹⁰.

Ця плутанина із датами продовжується донині, причому не лише у публіцистичній, а й у науковій та навіть довідково-енциклопедичній літературі.

У сучасній «Енциклопедії історії України» йдеться про 24 листопада¹¹, а в «Енциклопедії Львова» той же автор (цього разу із співавтором) вказує вже 25 листопада¹² (звісно, можна припустити, що виправлення було зроблено редакцією без відома авторів). Традиційно датою смерті М. Грушевського позначається 25 листопада 1934 р. у працях російських дослідників¹³.

На сьогодні не підлягає сумніву, що справжньою датою смерті Михайла Грушевського є 24 листопада 1934 року. Підтвердженням її, крім історії хвороби історика з Кисловодської лікарні, є позначення дати 24 листопада¹⁴ на телеграмі, відправленій того страшного дня Катериною Грушевською до Києва на вул. Паньківську, 9 Олександрю Грушевському: «Отец умер едем Киев», що на початку 1990-х рр. була виявлена у фонді Грушевських в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві співробітниками Історико-меморіального музею Михайла Грушевського у Києві та вперше опублікована дослідницею Іриною Матяш¹⁵. Крім рідних, того ж дня К. Грушевська сповістила також телеграмами-блискавками президента ВУАН О. Богомольця, двоюрідного брата Михайла Сергійовича Г. Ломова-Оппокова, що тоді був членом бюро Комісії радянського контролю при РНК СРСР, сусідів по московській квартирі та ін., і це було зафіксовано у справі-формулярі¹⁶.

Але звідки ж з'явилась ця помилкова дата смерті — 25 листопада 1934 р.?

Як це не парадоксально виглядає, але її появі спричинився некролог на смерть Михайла Грушевського, вперше оприлюднений 27 листопада 1934 р. Цей невеличкий, розбитий на шість абзаців текст повідомлення про смерть українського історика, що був надрукований одночасно у центральній союзній та українській республіканській пресі в Москві й у Києві, ідентично російською та українською мовами, без підпису, оголошував: «Грушевський помер після важкої хвороби у Кисловодську в санаторії всесоюзного комітету сприяння вченим 25 листопада 1934 року»¹⁷.

Вірогідно, зважаючи на те, що некролог вченому був надрукований — небачена та неочікувана річ! — в центральному органі ЦК ВКП(б) газети «Правда», в історіографії помилково прийнято було вважати, що саме цей некролог був першим із серії повідомлень про смерть Грушевського, всі інші газетні некрологи, начебто, були передруковані¹⁸.

Про цей некролог дослідники життя та діяльності М. Грушевського писали вже не раз¹⁹, текст офіційного некролога був опублікований і як ілюстрація²⁰, і передрукований як документ²¹, проте не лише багато питань не були поставлені²², а й історія появи та оприлюднення цього тексту не була досліджена.

Втім, перш ніж писати детективну історію згаданого некрологу й аналізувати його форму і зміст, варто звернути увагу на кілька загальних та частинних моментів, а саме: а) що таке некролог і яка його стандартна структура, б) як дослідники класифікують некрологи, в) які некрологи були поширені в СРСР та, зокрема, в УСРР у першій половині 1930-х років (тобто у час, коли був написаний цей офіційний некролог М. Грушевського) та якими були некрологи на смерть інших українських істориків того часу. Це дасть можливість побачити у некролозі М. Грушевського традиційні й навіть шаблонні риси для подібних

текстів того часу, а з іншого боку — виокремити його специфічні ознаки та унікальний конструкт.

Почнемо із визначення. Згідно з «Великим тлумачним словником сучасної української мови» (Київ, 2009), *некролог* є статтею «з приводу чиєїсь смерті, у якій подаються *відомості* про життя і діяльність померлого»²³ (курсив мій — О.Ю.). Звернімо увагу, що на відміну від підготовленого за радянських часів науково-популярного «Словника іншомовних слів» за редакцією О. Мельничука (Київ, 1-е видання 1974 та 2-е видання 1985), де некролог визначався як «стаття з приводу смерті когось-небудь з *характеристикою* життя і діяльності померлого»²⁴ (курсив мій — О.Ю.), сучасні мовознавці змістили акцент від оціночного визначення *характеристика життя* до фактографічно-нейтрально-узагальнюючого *відомості про життя*.

Загалом можна твердити, що про некрологи написано небагато. Здебільшого на некрологи як на тексти звертають увагу літературознавці, журналісти та фахівці із зв'язків з громадськістю, причому представники цих фахів в основному наголошують на формальній структурі некрологів та їх стильових особливостях²⁵. Наприклад, «Словник літературознавчих термінів» розширює означення некрологу за рахунок варіативності розміру тексту (стаття чи замітка); форми викладу (прозова стаття, вірш, нарис-портрет, нарис мемуарного типу); припускає можливість подання у тексті підсумкового огляду і/або оцінки творчості померлого; а також вказує на цінність некрологу як фактографічного джерела²⁶.

Разом з тим у своїх роботах згадані вище фахівці виокремлюють некролог як окремий жанр, однак визначення цього жанру різняться знову ж таки від спеціалізації дослідників.

Нині найпоширенішим є уявлення про некролог як про один із інформаційних жанрів журналістики (до того ж в основному — як жанру *газетної журналістики*), що повинен мати певну традиційну структуру із можливими незначними варіаціями (коротка біографія померлого, місце роботи/посади, досягнення/заслуги перед суспільством, перелік нагород, причини смерті, місце похорону (інколи), насамкінець — прощальні слова, висловлення співчуття рідним та суму за покійним)²⁷. Надруковані некрологи у журналах (зокрема, у хронікальних розділах, або ж навіть існування у журналах спеціальних розділів «Некрологи» або «In memoriam») безпосередньо становлять об'єкт дослідження лише у поодиноких студіях²⁸.

Що стосується історіографічного дискурсу, то некрологи здебільшого з нього випадають. Історики, якщо і беруть некрологи до розгляду, зосереджуються передусім на їх фактографічно-біографічній складовій. Такий підхід дав привід говорити про некрологи як про специфічний *біографічний жанр* поряд із науковою монографією, популярним біографічним начерком, біографічним романом, статтею у словнику чи енциклопедії, автобіографією²⁹.

Однак, на відміну від інших модифікацій біографії, найголовнішим у некролозі все таки стає не особа людини, не його приватне життя, а його соціальна корисність³⁰, що одночасно показує пріоритети суспільства в цілому³¹.

Оскільки дуже часто біографія покійного розгортається на тлі історичних подій та структурується ними³², видається, що на некрологи можна подивитись ще й як на тексти, що відображають певні історичні схеми.

Чіткої схеми типологізації некрологів досі не розроблено. Кожний із дослідників, хто береться за аналіз некрологів, відштовхується від того, з якими некрологами та якого певного хронологічного періоду він стикається і, відповідно, пропонує свої критерії типологізації, спираючись на опрацьований матеріал.

Водночас можна виявити характеристики, на які звертають увагу практично всі. Наразі здебільшого при класифікації застосовується дихотомічний метод. Дослідники, зокрема, виділяють *короткі* та *великі* (або *розгорнуті*)³³ некрологи (класифікація за розміром / об'ємом), *газетні* та *журнальні* (класифікація за місцем публікації), *офіційні* та *приватні* (класифікація за ступенем офіційності), *авторські* та *колективні* (класифікація за кількістю авторів та/або підписантів), *підписані* та *не підписані* (класифікація за наявністю підпису/підписів).

У випадку із некрологом як специфічним жанром науковці також часто зважають й на місце публікації некролога у газеті (перша чи остання сторінка, оформлення тексту у рамку чи без неї, із фото/портретом чи без них) та журнали (на початку чи наприкінці числа, у спеціальному некрологічному розділі чи серед інших новин у хронікальному відділі тощо), поетику некролога, дотримання в некролозі всіх відповідних жанру риторичних формул та загальну узгодженість із тогочасним каноном, інколи — і на емоційний тон тексту³⁴.

До речі, сам М. Грушевський як автор декількох десятків некрологів, опублікованих у журналах, чітко розрізняв написані ним тексти за розміром та обсягом поданої інформації, виділяючи *некрологи*, *некрологічні (помертні) згадки (замітки)* та *некрологічні звістки*³⁵.

Інколи при аналізі некрологів великого часового відрізка застосовується узагальнюючо-хронологічна класифікація. Так, дослідник некрологів радянського часу російський філософ Сергій Корсаков виділяє кілька стилів некрологів, що, на його думку, відповідають певному хронологічному етапу: стихійний (1920-ті рр.), особистісний (1930-ті рр.), помпезний (1940-ві — середина 1950-х рр.), перехідний (середина 1950-х — 1960-ті рр.), формальний, або класичний (середина 1960-их — 1980-ті рр.), романтичний (середина 1980-х — початок 1990-х)³⁶.

У власній класифікації російська дослідниця Галина Орлова спробувала відійти від описаної вище дихотомічної матриці. З-поміж усіх некрологів, опублікованих у радянський час, Г. Орлова виокремила *політичний* некролог. Його вона схарактеризувала як текст, створений на смерть особи, чия позиція описувалась у політичних категоріях — незалежно від статусу та професії померлого. У політичному некролозі дослідниця вичленила три обов'язкові складника — повідомлення про смерть, коротку історію життя покійного, викладену з точки зору ідеальної на даний політичний момент біографіки, та формулу скорботи. Примітно, що Г. Орлова вважає, що цей жанр некрологу був властивий лише СРСР і занепав разом із цим державним утворенням³⁷.

Далі, спираючись на тезу про глибоку ієрархічність некрологу, висловлену філологом Тетяною Кузовкіною³⁸, Г. Орлова слушно зауважила, що «у радянському некрологічному дискурсі тексти варіювались від скупих повідомлень про смерть до багатоденних та багатосмугових некрологів-ансамблів»³⁹. Відштовхуючись від кількості послідовної публікації у радянських газетах текстів, об'єднаних темою смерті особи, та на основі систематизації їх характерних ознак, вона виділила такі три типи (або, за означенням самої дослідниці, *калібри*): *малі* некрологи (тексти в одному числі газети), *великі* некрологи (тексти у двох або трьох числах) та *тотальні* некрологи (тексти у трьох і більше числах газети, що переростали у тематичний траурний цикл)⁴⁰.

Сама дослідниця, запропонувавши таку класифікацію, зосередилась на аналізі політичних некрологів, опублікованих у газеті «Правда», справедливо наголошуючи на форматуючому впливі цієї «головної радянської газети» на весь політичний канон у СРСР. Справді, подібні типи некрологів можна виявити також в інших радянських газетах, в тому числі українських (в УСРР роль центральної «Правди» у 1920–1930-х рр. відігравав орган ЦК КП(б)У «Комуніст»), причому місцеві газетярі копіювали не лише форму оформлення газетних шпальт, але часом і зміст.

Втім, радянська українська газетна некрологія ще не стала предметом спеціального дослідження, як, зрештою, не почалось й вивчення радянських журнальних некрологів. В історіографічному дискурсі бракує також всебічного (історичного, літературознавчого, мовознавчого та ін.) аналізу всіх некрологів на смерть певних осіб як *цілісних комплексів*.

У даному дослідженні, зосередившись на радянській некрології на смерть М. Грушевського, спробуємо зробити перший крок на шляху системного аналізу некрологів. Застосовуючи схему класифікації радянських некрологів, запропонувану Г. Орловою, можемо констатувати, що некролог на смерть М. Грушевського був безперечно *політичним* некрологом, а за своєю типологією належав до *великого політичного некрологу*. Це унаочнюється хронологією подій та публікацій після смерті історика у Кисловодську, яка, повторю, сталась о другій годині пополудні 24 листопада 1934 р.

Вже наступного дня, 25 листопада 1934 р., в Києві була ухвалена постанова РНК УСРР № 1308 «Про похорони академіка М.С. Грушевського та призначення його сім'ї персональної пенсії», де вже у першому реченні були відзначені «особливі наукові заслуги перед Радянською Соціалістичною Україною академіка Грушевського М.С.». Основу постанови складали чотири позиції, що впливали із попереднього твердження. Адже лише «зважаючи на особливі наукові заслуги» (і далі за текстом) М. Грушевського (курсив мій. — О.Ю.), 1) уряд вирішив поховати історика в Києві як столиці України; 2) організацію похорону було взято на рахунок держави; 3) для організації похорону була створена урядова комісія в складі В. Порайка (голови), В. Затонського, О. Богомольця, О. Палладіна та О. Корчак-Чепурківського; 4) родині Грушевського призначалась персональна пенсія у 500 карбованців на місяць⁴¹.

Кожне положення цієї постанови варте прискіпливого розгляду і аналізу, як зрештою, і сам документ. Він нам відомий із газетних публікацій (опублікований без дати у союзних та республіканських газетах 26 листопада 1934 р., тобто наступного після прийняття дня⁴²) та із засвідченої склогографічної машинописної копії, що зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України у фонді ЦК Компартії України. Оригіналу постанови, як і стенограми засідання та можливих дотичних матеріалів із секретаріату управління справами РНК УСРР за 1934 р., на жаль, не збереглося, тому відтворити, хто із членів уряду подав цю постанову на затвердження та як її розглядали, неможливо. Незважаючи на те, що копія документу відклалась серед матеріалів секретаріату та оргбюро ЦК, видається, що на політбюро ЦК КП(б)У ця постанова спеціально не розглядалась, хоча зазвичай проекти постанов уряду попередньо розглядалися і затверджувалися політбюро. Опосередковано на це вказують дати засідань політбюро ЦК КП(б)У, що відбулись 20 листопада 1934 р. (протокол № 23) та 4 грудня 1934 р. (протокол № 24), тобто 25 листопада, коли імовірно могла бути ухвалена дана постанова, політбюро не збиралось. Відсутні також будь-які згадки про неї серед тих постанов, що були «ухвалені опитом»⁴³. Скоріш за все, документ потрапив до партійних документів постфактум як інформація про вже ухвалену урядову постанову. Також наразі можемо припустити, що питання про похорон М. Грушевського або його некролог не стояло і на засіданні політбюро ЦК ВКП(б), бо такого пункту у порядку денному засідань політбюро немає⁴⁴.

Вже констатує частина постанови була відзначена унікальною метаморфозою. Хоча впродовж останніх років вченого ганьбили як «нацдемівця», «соціал-фашиста» та «буржуазного націоналіста», не кажучи про намагання ГПУ СРСР зробити його очільником міфічного контрреволюційного «Українського національного центру», тепер на вищому урядовому рівні декларувались не просто «наукові заслуги» академіка М. Грушевського, що виглядало б логічно, зважаючи на академічний ранг та авторитет вченого, а його «особливі наукові заслуги», причому не перед знеособленою «історичною наукою» (чи навіть «українською історичною наукою»), а перед *Радянською (!) Україною (!)*.

На це дивне пафосне формулювання та його невідповідність реаліям життя одразу звернули увагу сучасники. Так, у спецзведенні ГПУ УСРР про реакцію громадян на смерть М. Грушевського від 29 листопада 1934 р. була наведена думка вчительки Софії Солохненко⁴⁵, дружини першого директора Всенародної бібліотеки України при ВУАН (у 1923–1929 рр.) Степана Постернака: «... В газеті расписывают особые научные заслуги Грушевского перед Советской Украиной, а заслуги его действительно велики, так велики, что все его произведения давно изъяты и осуждены, а самого его из Украины выслали в Москву...»⁴⁶.

Так само спантеличувало й окремо наголошене рішення уряду поховати М. Грушевського в Києві, адже за стандартною процедурою питання вибору місця поховання небіжчика належить не до компетенції урядової установи, а визначається або його заповітом (чого у даному випадку не було), або ж

рішенням родини. А якраз родина в особі доньки вченого Катерини Грушевської чітко висловила своє бажання лаконічною фразою вже згаданої тут телеграми із Кисловодська: «Едем Киев». Отже, за цим рішенням уряду вбачалася, з одного боку, демонстрація ним своєї значимості та ваги, а з іншого — крився цинічний жест начебто політичної реабілітації вченого, якому милостиво дозволялось повернутись додому, проте вже у труні. Похорон М. Грушевського за рахунок держави⁴⁷ та призначення пенсії його родині, що загалом не було винятковим випадком⁴⁸, теж не вводило в оману сучасників, які вважали це даниною українського радянського уряду за звільнення від небезпечної для нього особи⁴⁹.

Вибір членів урядової комісії для організації похорону М. Грушевського при ближчому розгляді в цілому не виглядає несподіваним та підпорядковується ієрархічно-номенклатурній логіці. Головою призначеної урядом комісії був названий тодішній заступник голови РНК УСРР В. Порайко (одночасно — член оргбюро ЦК КП(б)У) (звісно, голові Раднаркому П. Любченку ставати на чолі цієї комісії не лічило, бо демонструвало б надмірне вшановування М. Грушевського з боку радянської влади, а це не входило до її завдань). До комісії також ввійшли нарком освіти УСРР академік ВУАН В. Затонський (за сумісництвом — член політбюро ЦК КП(б)У та голова парторганізації ВУАН), а також керівництво ВУАН — президент ВУАН акад. О. Богомолець, неодмінний секретар ВУАН акад. О. Палладін та акад. О. Корчак-Чепурківський. Проте включення останнього виглядає дещо дивним (і це також помічено було сучасниками⁵⁰), адже Корчак-Чепурківський був відсторонений від посади неодмінного секретаря ВУАН на початку 1934 р.

26 листопада 1934 р. в центральних союзних газетах «Правда» та «Известия» та всіх українських газетах, що виходили того дня, були надруковані одне під одним два стандартні повідомлення. У першому йшлося, що «Рада Народних Комісарів УСРР з сумом повідомляє про смерть у м. Кисловодську після важкої хвороби академіка Всеукраїнської і Всесоюзної академії наук Михайла Сергійовича Грушевського». Другим повідомленням була згадана вище постанова РНК УСРР про похорон М.С. Грушевського, але надрукована вона була без дати ухвалення та без підписів голови РНК УСРР П. Любченка та керівничого справами РНК УСРР Г. Дроба⁵¹. Ці замітки були набрані дрібним шрифтом та розташовані у «Правді» та «Известиях» на третій сторінці, українські газети знайшли місце цій сумній новині на другій чи четвертій сторінках. Заголовку ці новини не мали, лише «Правда» більшим шрифтом сповіщала: «Помер академік М.С. Грушевський».

Отже, 26 листопада з'явилось перше повідомлення про смерть М. Грушевського, і було це повідомлення винятково офіційним — від імені РНК УСРР. Український радянський уряд, використовуючи традиційну стислу мовну формулу скорботи («із сумом повідомляє») та акцентуючи виключно на академічних регаліях М. Грушевського, оголошував, що історик помер у Кисловодську і що сталося це внаслідок «важкої хвороби».

27 листопада 1934 р. одночасно у центральних радянських газетах — московських «Правде» та «Известиях» та київських «Комуністі» та «Вістях

ВУЦВК» був надрукований один і той самий некролог на смерть М. Грушевського — відповідно російською та українською мовами та без підписів; всюди заголовком слугувало прізвище вченого із ініціалами у траурній рамці. Дрібніші українські газети (на кшталт київського «Більшовика») некролог не розміщували.

Насамперед звернімо увагу на розміщення некрологу на газетних шпальтах та його оформлення. «Правда» та «Известия» надрукували текст на третій сторінці своїх чисел, однак лише у «Правді» некролог одразу кидався в очі — він був розташований згори сторінки, двома колонками, в центрі некрологу був вміщений портрет М. Грушевського. Втім, праворуч від цього некрологу історика зверху донизу двома колонками були надруковані одразу три некрологи на смерть старої більшовички С. Смидович, причому із численними підписами її соратників та членів родини й більшою за розміром (у порівнянні із портретом М. Грушевського) світлиною померлої, що візуально однозначно применшувало вагу некролога М. Грушевського. А ось в «Известиях» некролог М. Грушевського розміщувався на сторінці внизу та зліва двома нерівномірними колонками (ліва довга, права — значно коротше), без портрета. Через надруковану поруч статтю під назвою «Цыпленок тоже хочет жить», кегель шрифту назви якої вдвічі перевищував кегель траурного заголовку некрологу М. Грушевського, та великою за розміром відповідною світлиною птахівниці, що годує курей, він фактично на сторінці губився.

В українських газетах «Комуніст» та «Вісті ВУЦВК» розташування некролога М. Грушевського дивним чином співпало: і там, і там він був надрукований двома однаковими колонками внизу праворуч на другій сторінці газет, без портрету. Під некрологом в обох газетах були опубліковані симетрично розміщені сповіщення про смерть М. Грушевського (у московських газетах їх не було) від наркомату освіти УСРР та президії ВУАН (до речі, більше жодна установа, організація чи колектив подібного сповіщення не надрукувала). Фактично вони були кальками із аналогічного повідомлення РНК УСРР, надрукованого днем раніше, і не містили ніякої додаткової інформації. Так, НКО УСРР «із сумом» повідомляв «про смерть у м. Кисловодську після тяжкої хвороби академіка Всеукраїнської академії наук Михайла Сергійовича Грушевського», президія ВУАН також «з сумом» повідомляла «про смерть академіка Михайла Сергійовича Грушевського, що сталась у м. Кисловодськ після важкої хвороби». Впадає у вічі стилістично-мовна обмеженість конструкта сповіщення про смерть та повна відсутність будь-яких висловлень співчуття рідним покійного й згадок про його колег і учнів.

Загалом, як зазначав грушевськознавець Р. Пиріг, некролог відзначався «цілком спокійним тоном» і був більш ніж толерантним⁵². Це, пояснював дослідник, можна віднести не на рахунок застосування до визначного історика відомої моральної норми «про мертвих — добре, або нічого», а впливом тих сил, які весною 1931 р. вивели М. Грушевського з-під смертельно небезпечного удару, нанесеного по українській інтелігенції сфабрикованою справою «УНЦ»⁵³. Нам же здається, що останнє твердження є деяким перебільшенням впливу

захисників М. Грушевського на оцінку, що була дана йому у некролозі. Вважаємо, що розгадка зазначеного спокійного тону тексту полягала вже у самому факті смерті вченого, наукові установи якого були знищені, праці — фактично заборонені, колишні співробітники та учні — здебільшого репресовані, а він сам перед тим неодноразово у листах до вищого радянського керівництва особисто свідчив про свою лояльність до радянської влади. Крім того — і це варто пам'ятати — некролог був написаний за тиждень до сумно-відомого пострілу 1 грудня 1934 р., тому, ймовірно, і відзначався такою поміркованістю.

Примітно, що у некролозі біографія М. Грушевського розгорталась на тлі історичних подій та структурувалась ними. Цьому слугував макет некрологу, збудований на чергуванні фактів життя померлого й вікопомних подій політичного життя країни, та специфічна форма викладу, коли біографічні факти М. Грушевського викладались сухо, а історія революційних перетворень, навпаки, за допомогою численних яскравих образів.

Чи не єдиним винятком було друге речення некрологу, де — певним чином несподівано після попередніх лайливих та зневажливих характеристик Грушевського з боку влади — проголошувалось, що історик «належав до числа найвидатніших буржуазних істориків України» (курсив мій. — О.Ю.). Перший смисл даної формули, який лежав на поверхні, полягав у високій офіційній оцінці наукового доробку історика та його визначенні як буржуазного (а не радянського) вченого. Проте більш прискіпливе «читання між рядків» виокремлювало непримітне на перший погляд словосполучення *до числа*, що позначало факт наявності певного числа таких самих *буржуазних вчених*, до того ж *найвидатніших*. Отже, з одного боку, значення М. Грушевського начебто підкреслювалось, а з іншого його роль приховано зменшувалась, бо він визнавався *одним із*. Врешті-решт, після цього некрологу аж до середини 1960-х рр. означення *найвидатніший* (навіть з *числа найвидатніших*) чи просто *видатний* по відношенню до М. Грушевського в українській радянській історіографії не використовувалось. Лише у 1966 р. його наважився вжити Ф. Шевченко у статті «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?», процитувавши якраз цю формулу із некрологу М. Грушевського, але пославшись не на некролог, а на авторитет газети «Правда», де цей некролог був надрукований⁵⁴.

В некролозі наводились десять чітко визначених дат, причому дві з них до біографії історика безпосередньої прив'язки не мали. Подамо їх з тими означеннями, що були вжиті автором тексту некрологу: 1866 — рік народження вченого; середина 90-х (тобто 1890-х) років — час, як зазначалось у тексті, примусової еміграції М. Грушевського до Галичини; 1905 — рік революції та повернення історика до Києва; 1917 — рік входження М. Грушевського до партії українських соціалістів-революціонерів та його головування у Центральній Раді; квітень 1918 — час розгону Центральної Ради та заміна її «відверто-реакційним монархістським урядом гетьмана Скоропадського», 1920 — рік «цілковитої перемоги радянської влади»; до 1924 — проживання М. Грушевського в еміграції; 1924 — рік «безвідмовного» визнання М. Грушевським уряду України,

клопотання його перед ВУЦВК про повернення в Україну та обрання історика академіком ВУАН; 1929 — обрання вченого академіком Всесоюзної академії наук; 25 листопада 1934 — дата смерті.

Загалом у некролозі наголос робився на праці М. Грушевського як науковця. Вказувалось, що він розпочав свою наукову діяльність у Київському університеті, опісля читав курс історії України при Львівському університеті, впродовж, цитуємо, «ряду років» (фактично ж — 17 років, що явно більше, ніж «ряд років») був головою НТШ, з 1905 р. студював українську історію та літературу у Києві. Зазначалось, що з 1924 р. наукову роботу над розробленням історії України М. Грушевський продовжував «на території Радянського Союзу», де став членом академії наук — Всеукраїнської у 1924 р. (насправді 1923) та Всесоюзної — у 1929. «Найголовнішими трудами» історика були названі багатотомні «Історія України-Руси» та «Історія української літератури».

Здавалось би, факти біографії вченого були викладені, однак не без підступу та із замовчуванням багатьох обставин. Приміром, жодним словом в некролозі не були згадані арешт та заслання М. Грушевського царським урядом у 1914–1917 рр., оминув некролог і арешт вченого ГПУ УСРР у березні–квітні 1931 р. (ймовірно, щоб не підважувати тезу некрологу про «безвідмовне» визнання вченим радянської влади). Говорилось про його роботу в НТШ, але не було згадане Українське наукове товариство, створене і очолюване істориком. Титанічної праці вченого у справі розбудови Історичних установ ВУАН у 1924–1930 рр. також нібито не існувало. Хибував текст і на непослідовність викладу. Так, вказувалось, що у передреволюційну добу М. Грушевський мешкав у Львові та Києві, в еміграції проживав у Празі (тобто називались певні міста), а після повернення в радянську Україну вів наукову роботу *на території Радянського Союзу*. Тобто лукаве узагальнення, уникання конкретної географічної прив'язки мешкання історика до міст в цей період (*Києва та Москви*) свідчила про намагання влади не випинати інформацію про «почесне заслання» академіка у столиці СРСР. Зрештою, за логікою влади, втаємничені й так про це знали, а широкому загалу ця інформація непотрібна.

Досить однобоко та вибірково освітлювалась в некролозі політична діяльність М. Грушевського — в залежності від історичного періоду (дорадянського чи радянського), із замовчуваннями й перекрученнями фактів та фактичними помилками. Його дореволюційні політичні погляди назагал були коротко схарактеризовані як ліберальні — і більш нічого не пояснювалось. Що ж до подій «після революції 1917 року», то повідомлялось про входження вченого до «партії українських соціалістів-революціонерів», головування в Центральній Раді, яка, як зазначалось, «прийшла до влади з допомогою німецьких багнетів», а потім у квітні 1918 р. тими ж самими «німецькими багнетами» була розігнана і замінена «відверто реакційним монархістським урядом гетьмана Скоропадського».

Далі в некролозі був карколомний, виділений в окремий абзац, висновок про відхід М. Грушевського «з цього часу» від «активної участі у громадянській

війні на Україні, що закінчилась в 1920 р. цілковитою перемогою радянської влади». Читач з даного короткого речення отримував інформацію одразу про кілька речей: а) що в Україні була громадянська війна, б) що перемогу здобула у цій війні радянська влада (хоча з тексту не було зрозуміло, звідки ця влада взялась), в) що Грушевський брав у громадянській війні «активну участь», а от після гетьманського перевороту йшлося вже, ймовірно, про його *пасивну* участь.

Наступні два абзаци некрологу — абсолютно унікальні, бо починаються одною датою — 1924 роком (в першому з них описується період життя Грушевського до 1924 р. «в еміграції в Празі», а у другому — події власне 1924 р.) та подають не біографічні дані покійного, а низку пропагандистських більшовицьких кліше, у яких історик начебто «переконався». Вони надзвичайно промовисті, тому процитуємо їх повністю. Отже, М. Грушевський «на підставі всього досвіду громадянської війни, цілковитого краху української контрреволюції, а також на підставі ознайомлення з величезною роботою, розгорненою на Україні радянською владою по відновленню виробничих сил і по розвитку української культури, переконався, що тільки радянська влада спроможна забезпечити соціальне і національне визволення українського народу», «що той шлях революції і радянської влади, яким пішли трудящі маси Радянської України, є єдиний шлях до визволення також для трудящих мас Західної України». Завершувався пасаж твердженням про «безвідмовне» визнання Грушевським радянського уряду України у 1924 р., що дозволило ВУЦВК задовольнити клопотання вченого про повернення в Україну для продовження наукової роботи. Отже, два згадані абзаци мусили б довести, що Грушевський повністю став на бік радянської влади, однак попереднє означення вченого саме як *буржуазного* науковця ставили це під сумнів.

За загальним присмаченням оповідки додатковими, абсолютно неважливими для розуміння значення вченого, відомостями (наприклад, уточнення, що колишня Холмська губернія, де народився Грушевський, «входить тепер до складу Польщі» чи що Львів був головним містом «тодішньої австрійської провінції Галичини, населеної здебільша українцями») та калейдоскопом наведених дат при уважному аналізі проглядає не так біографія М. Грушевського, як обґрунтування *радянської схеми історії України* кінця 19-го — першої третини 20-го століть (зробимо одразу застереження: схеми зразка 1934-го року). Справді, на підставі некрологу Грушевського і використовуючи винятково згадані у ньому словосполучення-характеристики можна побудувати схему історичного розвитку України. Вона виглядала б приблизно так:

Наприкінці 19-го — на початку 20-го століть у царській Росії відбувались переслідування буржуазної української інтелігенції, що змушували деяких її представників емігрувати за кордон, зокрема до Галичини, що була австрійською провінцією. Революція 1905 р. дозволила цим представникам повернутись до царської Росії та працювати тут. Після революції 1917 р. в Україні за допомогою імперіалістичних інтервентів, або, дослівно, «німецьких багнетів» під соціалістичною вівіскою прийшла до влади Центральна Рада. Однак німецькі імперіалісти «знайшли для себе зручнішим» розігнати Центральну Раду і замі-

нити її на монархічний уряд гетьмана Скоропадського, що мав відверто реакційний характер. Громадянська війна, що почалась «на Україні» після революції 1917 р., закінчилась у 1920 р. перемогою радянської влади над українською контрреволюцією, що зазнала цілковитого краху. Після 1920 р. радянська влада в Україні розгорнула велику роботу по відновленню виробничих сил і по розвитку української культури, забезпечуючи тим самим соціальне і національне визволення українського народу. Цей шлях є взірцевим і для визволення трудящих мас Західної України.

Як бачимо, дана схема демонструвала відверте маніпулювання фактами на користь успіхів радянської влади, мовну еквілібристику та упередженість у висвітленні певних подій. Приміром, були безпідставно (не зрозуміло, просто помилково чи умисне) зведені до купи період утворення Української Центральної Ради у березні 1917 р. та її повернення 1 березня 1918 р. до Києва разом з німецькими військами після першого «пришестя» червоних військ радянської Росії; не було дане означення «українській контрреволюції», однак контрреволюція була чітко окреслена саме як *українська* тощо.

Зазначені вже нами особливості некролога М. Грушевського: однаковий текст російською та українською мовами, публікація в один день в центральних союзних та республіканських газетах, відсутність підпису під некрологом, наявність в ньому замаскованого викладу радянської схеми історії України і, нарешті, помилка із датою смерті вченого ставить перед нами купу взаємопов'язаних питань, зокрема про автора (авторів) некрологу, місце його написання (Москва чи Київ), мову написання, можливе обговорення тексту партійними та урядовими високопосадовцями (у Москві та Києві), а також про причину помилки із датою смерті. Спробуємо якщо не розгадати ці таємниці, то, принаймні, висловити деякі припущення.

Відштовхуватимось від факту відсутності будь-яких підписів під некрологом Грушевського. На той час тексти некрологів без підписів зустрічались, проте не були масовими. Зазвичай під некрологом вважали за необхідне поставити свої імена родичі померлого та його товариші по роботі, очільники та провідні діячі тих організацій, де покійний працював, або ж — у випадку високого партійного та/або державного статусу покійного — партійні та державні діячі, статус яких був співвимірним до статусу померлого. Звісно, наявність підписів під некрологом не означала, що текст був написаний всіма тими особами, які його підписали, переважно це була творчість одного-двох співробітників газет/журналів або окремих співробітників організацій, де працював покійний. З кінця 1920-х рр. поширеною стала практика узгодження текстів некрологів у партійних комітетах, причому чим вище був статус покійного, тим вищим партійним органом затверджувався некролог. Разом з тим були і авторські некрологи, проте вони друкувались значно пізніше і не у газетах, а у журналах, мали більш узагальнюючий характер та більший розмір, а їх авторами, як правило, були колеги та друзі померлого.

Відсутність підписів під некрологом М. Грушевського була дуже промовистою, особливо якщо зважати на факт публікації цього тексту у «Правді» як

головній газеті СРСР та винятковий друк одного і того самого тексту в інших центральних газетах. Це передусім свідчило про *офіційний характер некрологу* і опосередковано промовляло про високий статус автора/авторів тексту, узгодження некролога на вищому партійному рівні та імовірне спеціальне розпорядження оприлюднювати лише цей текст. З іншого боку, припускаємо, що поставити свій підпис під некрологом М. Грушевського після попередньої багаторічної кампанії цькування вченого було неможливим не лише для його академічних колег, які таким чином начебто підставляли себе (або були незгодні з текстом і воліли за краще промовчати), а й для вищих партійних діячів та урядовців.

Звісно, ці питання вимагають подальших скрупульозних досліджень. Вірогідно, за відсутності документів РНК УСРР відповідь можна було би знайти у фондах редакцій газет, де цей некролог був надрукований, але не всі такі фонди за 1934 р. збережені (приміром, фонду газети «Вісті ВУЦВК» немає). Напевне, щось мало відкlastись і у фонді редакції газети «Правда», що зберігається у Російському державному архіві соціально-політичної історії (РГАСПИ, ф. 364), де є 33 описи за 1912–1914 та 1917–1991 роки. Проте цей надзвичайно важливий архівний фонд (а це — збережені стенограми засідань редколегії, статті, кореспонденції та листування) досі, як твердять архівні працівники, не описаний. Пояснення, що фонд великий і не вистачає людей, аби його опрацювати, виглядають неширо і непереконливо, особливо якщо зважати на безсумнівну виняткову цінність матеріалів даного фонду та значення газети «Правди». Також нами не виявлені відповідні матеріали і в особовому фонді тодішнього головного редактора «Правди» Л. Мехліса (ф. 386 РГАСПИ).

Очевидно, оскільки РНК УСРР ухвалив постанову про похорон М. Грушевського, текст некрологу також писався у Києві. Очевидно також, що текст узгоджувався із Кремлем, бо був надрукований у «Правді» та «Известиях». Автор некрологу міг бути лише добре обізнаний із ситуацією в УСРР в цілому і у ВУАН зокрема перевірений високопосадовець-партієць, який мав стосунок до формування офіційної позиції щодо М. Грушевського. Оскільки некролог мав бути написаний дуже швидко, то можна допустити, що його автором був один із членів урядової комісії для організації похорону історика. З-поміж усіх членів цієї комісії (а до неї, нагадаємо, були включені В. Порайко, В. Затонський, О. Богомолець, О. Палладін та О. Корчак-Чепурківський) найбільш придатною до цього завдання особою видається академік ВУАН з 1929 р. В. Затонський, що одночасно займав посади наркома освіти УСРР і члена політбюро ЦК КП(б)У та був головою парторганізації ВУАН. Саме він тоді був куратором наукового сектора ЦК КП(б)У і ще з кінця 1923 р. «опікувався» М. Грушевським. В історіографії добре відоме рішення політбюро ЦК КП(б)У від 2 листопада 1923 р. про дозвіл М. Грушевському повернутись в Україну із промовистою припискою: «Доручити його використання т. Затонському»⁵⁵. Знаємо і про написаний ним у травні 1934 р. лист до секретарів ЦК КП(б)У С. Косіора та П. Постишева про вироблення офіційної позиції щодо М. Грушевського, де В. Затонський пропонував, «підготувавши суспільну думку» та зва-

жаючи на те, що було опубліковано про контрреволюційну діяльність історика, на найближчій сесії ВУАН позбавити М. Грушевського членства в академії, щоб на наступних сесіях «звільнитись від іншої шкідливої шушвалі»⁵⁶. Однак тоді ця пропозиція була визнана несвоєчасною.

Підтверджує наше припущення про авторство некролога М. Грушевського також текст виголошеної В. Затонським промови під час похорону М. Грушевського 29 листопада⁵⁷. Надрукована із значною часовою затримкою аж 14 грудня 1934 р. (раніше місця на газетних шпальтах до цієї промови не знаходилось через розміщення в пресі неймовірної кількості однотипних повідомлень та репортажів про смерть та похорон С. Кірова [за означенням дослідниці Г. Орлової це був тотальний некролог]), вона так само, як і некролог М. Грушевського складалась із двох частин. На початку промови В. Затонський коротко оповів про життя «славнозвісного історика», акцентувавши на 1905, 1917 та 1924 роках як на певних віхах життя М. Грушевського (1905 — як рік революції, що начебто дала йому можливість «повернутись» до Києва; 1917 — як рік, коли, посідаючи «ворожі пролетарській революції позиції», вчений очолював Центральну Раду та 1924 — як рік звернення М. Грушевського до «радянської влади України з проханням дозволити повернутися на Україну»). В. Затонський рефреном провів тезу про вплив революційної практики на М. Грушевського, що дозволила йому «прозріти» та бути лояльним до радянської влади («досвід показав історика», «досвід, життя показали історика Грушевському», «життя наочно довело», «найпереконливішим для історика Грушевського були життєві факти»). У некролозі ж роль подібного рефрену грало словосполучення «Грушевський переконався».

Другу, значно більшу за розміром частину промови В. Затонський, вживаючи велику кількість епітетів та метафор, відвів прославлінню радянської влади. Традиційні пропагандистські кліше, використані наркомом освіти, пасували б скоріше виступу на мітингу на честь річниці «жовтневої революції», а не надгробному слову («успішно виконуються далекосяжні завдання другої п'ятирічки», «могутньо розвивається ... наука», «буйно зростають українські кадри нових працівників» і т.д.). Всі ці вихваляння успіхами індустріалізації, колективізації та культурної революції («рясніє новими заводами-велетнями, красується широкополими колгоспними ланами Радянська Україна, міцніє, шириться, вгору здіймається українська радянська культура») мали обґрунтувати заключну тезу виступу про те, що М. Грушевський, «аналізуючи об'єктивні факти історії», наприкінці життя зробив правильні висновки і визнав «перевагу соціалізму».

Тобто, бачимо, що структура промови В. Затонського абсолютно відповідає структурі некрологу, а окремі речення майже дослівно повторюють його текст, що можливо тільки тоді, коли промовець та автор тексту некролога — одна й та сама особа. До речі, під час похорону М. Грушевського першу промову виголосив президент ВУАН О. Богомолець, проте жодна газета її не надрукувала. За свідченням очевидця, президент ВУАН говорив коротко, не довше 5 хвилин, російською мовою: «Ми гордімся тем, что дал покойный в своих трудах положительно, но отрицаем его историческую схему о происхождении и развитии укра-

їнської нації, отрицаєм ево научніе ошибкі»⁵⁸. Натомість Затонський говорив українською та значно довше.

Опосередковано про В. Затонського як автора тексту некролога також промовляє допущена Н. Полонською-Василенко помилка у її книзі «Українська академія наук: Нарис історії», де вона через 20 років після події описувала похорон М. Грушевського та аналізувала промову В. Затонського під час похорону. Н. Полонська-Василенко занотувала, що ця промова, крім того, що була вміщена в усіх газетах України, також була надрукована в черговому числі «Наукових записок Інституту історії матеріальної культури»⁵⁹. Насправді ж в академічному журналі була надрукована не промова В. Затонського, а некролог без підпису. Вірогідно, його авторство у Н. Полонської-Василенко сумнівів не викликало, що і призвело до її помилкового судження в умовах, коли за відсутності джерел багато деталей вона змушена була відтворювати з пам'яті.

Питання про первісну мову написання тексту некролога поки залишимо відкритим — без додаткових документів висновки зробити неможливо. Адже, з одного боку, публікація у центральних союзних газетах та дещо неприродні словосполучення українською дозволяють висловити здогад, що первісно був написаний російськомовний текст, а потім зроблений буквальний переклад на українську. З іншого боку, некролог М. Грушевського міг бути написаний українською, бо призначався передусім для українського читача. Українська мова В. Затонського (якщо автором вважати його) була недосконалою, тому помилки він міг зробити сам, а редактори, знаючи високий статус автора некрологу, не наважились їх виправляти. Зрештою, під час похорону В. Затонський виступав українською.

І, нарешті, останнє, але дуже важливе питання — чому в офіційному некролозі наведена помилкова дата смерті М. Грушевського — 25 листопада, а не реальна дата — 24 листопада? Переконані, владі було байдуже, коли вчений помер, на відміну від самого факту смерті дата не мала принципового значення, щоб її спеціально фальшувати. Думається, мав місце або технічний хибодрук, або, що вірогідніше, сталась банальна помилка через особливості тогочасного так званого радянського революційного календаря.

Справа у тому, що у 1931–1940 рр. в СРСР існувала шестиденка, що складалася із п'яти робочих днів та одного вихідного. При шестиденці місяць ділився на п'ять шестиденок, що починались 1-го, 7-го, 13-го, 19-го та 25-го числа. Наприкінці шестиденки був вихідний день, себто він випадав на 6-е, 12-е, 18-е, 24-е та 30-е числа. У лютому вихідний призначався на кінець місяця або переносився на 1-е березня. 31-ші числа вважались надурочними робочими днями. У побуті громадяни СРСР використовували дві назви днів тижня: звичайний (з понеділка до неділі) та порядковий номер у шестиденці (перший день шестиденки, другий день шестиденки, шостий день шестиденки, або вихідний). Це зафіксовано у відривних календарях та газетах 1930-х рр.

М. Грушевський помер вдень 24 листопада 1934 р., що припав на суботу, шостий день шестиденки. 25 листопада, неділя, офіційно був робочим днем, бо

був першим днем шестиденки, однак газети в УСРР того дня не виходили, оскільки напередодні був вихідний і друкарні не працювали. Тому перші повідомлення про смерть історика з'явилися не наступного 25 числа, а вкупі із надрукованою постановою РНК УСРР побачили світ через день, 26 листопада, коли вийшли чергові номери газет, що були набрані ввечері 25 листопада.

Можна уявити, що 25 листопада під час засідання РНК УСРР, де було ухвалено постанову про похорон М. Грушевського, В. Затонському, що імовірно був присутній на засіданні уряду як нарком освіти, було доручено написати некролог, тим більше, що його включили до складу урядової комісії з організації похорону. Припускаємо, що під час підготовки некрологу В. Затонський, пишучи про 24 листопада, зазначив, що «Грушевський помер *вчора* після важкої хвороби у Кисловодську...». Однак день 26 листопада, імовірно, пішов на узгодження тексту із вищим партійним керівництвом у Москві, де механічно виправили «*вчора*» на «*25 листопада*», на переклад та друк газет, і газети вийшли 27 листопада із некрологом саме в такій редакції.

Можливо, цю помилку і помітили, проте виправляти її ніхто не наважився, особливо після того, як ця дата була оприлюднена у газеті «Правда». Цей феномен дуже дотепно прокоментувала відома дослідниця життя та творчості М. Грушевського, завідувачка Історично-меморіального музею Михайла Грушевського у Києві Світлана Панькова. Наголошуючи на ролі центрального друкованого органу ЦК ВКП(б), де за визначенням не могло бути жодної помилки, вона проілюструвала безмежну довіру радянських людей до інформації в цій газеті афоризмом «Ну як же ж “Правді” не вірити!»⁶⁰.

28 листопада 1934 р. інформацію про похорон М. Грушевського поширили лише «Вісті ВУЦВК». У газеті було подано коротке повідомлення урядової комісії про те, що «тіло академіка Грушевського М.С. прибуває до Києва 28 листопада і буде виставлене в конференц-залі Всеукраїнської академії наук. Доступ від 13-ої год. Винос тіла 28/XI о 15 год. 30 хв. на Байкове кладовище»⁶¹. Однак поїзд з Кисловодську затримався і похорон було вирішено перенести на наступний день.

Того ж дня відбулась ще одна подія, однак вона залишилась малопомітною в інформаційному просторі. Аж через 4 (!) дні після смерті академіка ВУАН М. Грушевського президія ВУАН спромоглась зібратись на позачергове засідання. Як знаємо із протоколу цього засідання⁶², із повідомленням про смерть історика виступив неодмінний секретар ВУАН О. Палладін. Ніякої окремої заяви академіки не зробили, а лиш «взяли до відома» постанову РНК УСРР з приводу смерті акад. М. Грушевського. Водночас академіки ухвалили «залишити дружину і дочку небіжчика на академічному постачанні в розподільнику Академії» та вирішили звернутись до Наркомату освіти УСРР із проханням створити разом із ВУАН комісію з вивчення наукової спадщини М.С. Грушевського, співробітником цієї комісії мала стати Катерина Грушевська⁶³.

Вірогідно, це засідання відбулось у першій половині дня, бо вже о 14-30 на київському вокзалі поїзд із тілом М. Грушевського зустрічали нарком освіти

В. Затонський, академіки О. Палладін, М. Світальський, С. Семковський та інші. Як повідомляв кореспондент «Правди», на гроб були покладені вінки, а сам гроб був встановлений у конференц-залі ВУАН. О шостій годині вечора того ж дня був відкритий доступ до тіла⁶⁴. Зауважимо, що ця інформація у «Правді» відрізнялась від офіційного оповіщення, опублікованого того дня в УСРР.

29 листопада «Вісті ВУЦВК» опублікували скорочену версію поданої у «Правді» замітки, але оформлену вже як офіційне повідомлення урядової комісії про перенесення похорону М. Грушевського на 29 листопада. Водночас додавалось, що доступ до тіла цього дня буде відкрито з 10-ї ранку, а о 13-й годині відбудеться винос тіла⁶⁵. Інші газети цю інформацію проігнорували.

Натомість 30 листопада звіт про похорон М. Грушевського подала українська преса, друкуючи в різних газетах один і той самий текст слово в слово. Повідомлялось, що 28 листопада з 18-ої години труна з тілом академіка була виставлена в конференц-залі ВУАН. Біля труни весь час змінювалась почесна варта. В останній зміні почесної варти стояли члени урядової комісії з організації похорону (були названі В. Порайко, В. Затонський, О. Богомолець та О. Палладін). 29 листопада о першій дня «відбувся похорон» (насправді — почалась траурна церемонія виносу труни). Труну на руках винесли «тт. Порайко, Затонський, акад. Богомолець, Палладін, Корчак-Чепурківський, Семковський та інш. і поставили на прикрашений квітами катафалк». Перераховувались також ті, хто був присутній на похороні: вчені, члени Академії наук, працівники наукових закладів, друзі небіжчика. Громадськість інформували, що біля могили з промовами, «присвяченими діяльності померлого академіка Грушевського», виступили нарком освіти Затонський та президент ВУАН академік Богомолець. Завершувалось офіційне звітлення скромним сповіщенням, що «на могилу покладені вінки від Наркомосвіти, ВУАН та деяких інш. організацій»⁶⁶. Лише газета «Більшовик» вмістила поруч із цим повідомленням портрет М. С. Грушевського, всі інші газети розміщували інформацію так, щоб вона не одразу кидалась в очі: внизу сторінки дрібним шрифтом (як «Вісті ВУЦВК») або серед розділу «Оголошення» (як у «Комуністі», де ця інформація була подана над шаховим етюдом).

На відміну від «Известий», де після офіційного некрологу матеріалів про похорон М. Грушевського не з'являлось, 30 листопада «Правда» також повідомляла про похорон вченого. Це був не офіціоз від імені урядової комісії, а знову інформація власного кореспондента, хоча й стисла. Сповіщалося, що 29 листопада відбувся похорон, що в останній почесній варті біля тіла покійного у конференц-залі ВУАН стояли заступник голови РНК УСРР В. Порайко, нарком освіти В. Затонський та академік О. Богомолець (без означення, що Богомолець є президентом ВУАН) та що біля могили з промовами виступили «тов. Затонский и академик Богомолец»⁶⁷. Більше у «Правді» сповіщень, пов'язаних із смертю та похороном М. Грушевського, не було.

Якщо читати ці звітлення буквально, то виходить, що похорон М. Грушевського відбувся за стандартною процедурою, а людей, які прийшли

віддати шану померлому, було зовсім небагато. Між тим оповіді очевидців свідчать про протилежне. З листа академіка М. Василенка до московського історика академіка АН СРСР Д. Петрушевського, написаного того самого дня, коли вийшли ці звідомлення, дізнаємось, що М. Грушевського «ховали дуже урочисто: була маса міліції, що охороняла будинок Академії, та кінний загін стояв напроти будинку, а потім передував процесії на кладовище», а «на вулицях, якими йшла процесія — Фундуклеївською та Хрещатику — народу була маса — Фундуклеївська являла море людей»⁶⁸. Н. Полонська-Василенко згадувала, що «всі квіти в оранжереях Києва закупила Академія Наук для прикрашення похорону», а катафалки «угиналися під вінками з пишними квітами, з червоними і білими стрічками». Вона ж писала про сотні людей, які приходили попрощатись із померлим до конференц-залу ВУАН та супроводжували траурну процесію на Байкове кладовище, проте відзначала, що «вражала мала кількість вчених»⁶⁹. Про шість або сім сотень людей згадував й інший свідок процесії⁷⁰. Як бачимо, газетні повідомлення, наголошуючи на офіційній складовій похорону (сама процедура, участь керівників уряду та очільників академії), фактично спотворювали інформацію про його перебіг. Крім того, в пресі не було жодного (!) висловленого співчуття рідним та близьким покійного.

Фарисейство із похороном М. Грушевського та офіційним вшанування його, за словами В. Затонського, як «видатного вченого», «академіка Радянської України», що начебто визнавав переваги соціалізму, далі закріплювалось передруком єдиного офіційного некролога на його смерть. 1 грудня 1934 р. згаданий некролог слово в слово передрукував орган правління спілки радянських письменників України щотижневик «Літературна газета»⁷¹, а далі — низка журналів, попри те, що некрологи в них друкувались нечасто та мали переважно характер коротеньких звідомлень про смерть того або того діяча.

Мабуть, рекордсменом за кількістю великих за розміром некрологів, надрукованих в одному журнальному номері, можна вважати останнє у 1934 р. число «Червоного Шляху», що відкривалось портретом вбитого С. Кірова та розлогим некрологічним розділом на його смерть (складався із повідомлення уряду, офіційної біографії «пролетарського революціонера», заяви радянських письменників України «Створимо в літературі величний образ тов. Кірова», інформації про жалобні збори письменників Харкова та панегіричними текстами та поезіями українських письменників та поетів)⁷². А завершувалося число некрологами М. К. Заньковецької авторства Д. Грудини⁷³ та традиційним офіційним текстом некрологу М. Грушевського⁷⁴ (обидва без портретів).

Потім цей некролог М. Грушевського передрукував офіційний академічний журнал «Вісті ВУАН»⁷⁵ та єдиний на той час в УСРР журнал історичного профілю «Наукові записки Інституту історії матеріальної культури»⁷⁶. Жодного, повторюю — жодного! — іншого некрологу на смерть М. Грушевського в радянській Україні надруковано не було. Це був абсолютно унікальний випадок — адже навіть ще два роки перед тим, коли помер інший визначний український історик Дмитро Багалій, крім офіційного тексту некрологу, опублікованого у газетах (і, до речі, текст мав різні варіації — повний у газеті «Комуніст»⁷⁷, із

деякими купюрами — у газеті «Вісті ВУЦВК» і, нарешті, скорочений варіант у московських «Известиях») були ще й авторські некрологи⁷⁸.

На жаль, помилка із датою смерті М. Грушевського в офіційному радянському некролозі поширилась далі. Саме на основі цього тексту писались некрологи за кордоном і це призвело до тиражування помилки, адже мало кому могло спасти на думку, що офіційний некролог може містити прорахунок такого ґтибу. Зрештою, у частині некрологів або некрологічних заміток подавалась правильна дата смерті М. Грушевського, і ці тексти мають надалі стати предметом спеціальних джерелознавчих досліджень, бо очевидно писались на основі інших джерел. Правильна дата смерті вченого була, безперечно, відома за межами радянської України⁷⁹, однак згодом її було витіснено.

Отже, зважаючи на винятково офіційний характер всіх повідомлень в радянських газетах (починаючи з повідомлення про смерть вченого 26 листопада 1934 р. і до публікації промови В. Затонського 14 грудня) та безпосередньо тексту некрологу, що був неодноразово дослівно передрукований, в тому числі і в професійних часописах, можемо назвати цей цикл публікацій великим офіційним політичним некрологом, що слугував, крім іншого, й утвердженню нової більшовицької схеми історії України зразка 1934 року. Разом з тим наголошуємо, що виявлена помилка із датою смерті М. Грушевського потребує безперечного виправлення, особливо зважаючи на 80-річчя від дня смерті історика, що припадає на 24 листопада 2014 р.

¹ Ідея цього дослідження виникла кілька років тому під час однієї із розмов із завідувачкою Історико-меморіального музею Михайла Грушевського у Києві Світлою Паньковою. Пізніше ми з нею неодноразово обговорювали різні дотичні до теми документи та проблеми, Світлана Михайлівна радо ділилась своїми ідеями та своїми знахідками, тому я вважаю її ідейним співавтором даної роботи та сердечно їй дякую. Крім того, перед передачею цієї статті до друку вона та мій колега Геннадій Сфіменко надзвичайно уважно ознайомились із текстом та доброзичливо подали мені низку зауважень і пропозицій, за що я висловлюю їм щиру вдячність. Деякі із їх зауваг я змогла врахувати під час остаточного редагування цього дослідження, а деякі підштовхують до подальших роздумів та пошуків.

² Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). — К., 1999. — С. 109.

³ Там само. — С. 107.

⁴ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К., 1996. — С. 105.

⁵ Костюк Г. Таємниця смерті академіка М.С. Грушевського (За радянською пресою і спогадами сучасників) // Костюк Г. На магістралях доби: Статті на суспільно-політичні теми. — Торонто, Балтімор, 1983. — С. 9.

⁶ Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934): У 50-ліття смерті. — Мюнхен, 1986. — С. 14.

⁷ Див.: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). — К., 1993. — С. 140; *Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я.* М.С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. — К., 1996. — С. 138 (примітно, що в останній праці наводиться не лише інша дата, а й інший час смерті М. Грушевського. У запису від 25 листопада 1934 р. йдеться: «М.Г. помирає о 17 годині в Кисловодській міській лікарні»).

⁸ *Крип'якевич І.* Михайло Грушевський (Некролог) // Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від I.X.1932–31.XII.1934. Ч. 32. — Львів, 1935. — С. 5.

⁹ *Оглоблин О.* Грушевський Михайло // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 2. — Париж, Нью-Йорк, 1955–1957. — С. 453.

¹⁰ *Рубач М.А.* Грушевський Михайло Сергійович // Радянська енциклопедія історії України. — Т. 1. — К., 1969. — С. 483.

¹¹ *Верба І.* Грушевський Михайло Сергійович // Енциклопедія історії України. — Т. 2. — К., 2004. — С. 232.

¹² *Верба І., Кульчицький С.* Грушевський Михайло // Енциклопедія Львова / За ред. А. Козицького та І. Підкови. — Т. 1. — Львів, 2007. — С. 591.

¹³ Див., приміром: *Робинсон М.А.* М.С. Грушевский и русская академическая элита // Славянский Альманах 2008. — М., 2009. — С. 202.

¹⁴ Розшифрування позначок телеграфістів чітко засвідчує, що у Києві у поштовому відділенні цю телеграму отримали 24 листопада о 19-й годині, а доставили за зазначеною адресою та персонально вручили 24 листопада о 9-й вечора. Див.: Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 1286, арк. 9.

¹⁵ Вперше процитовано у кн.: *Матяш І.* Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви. — К., 1997. — С. 105.

¹⁶ Див.: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). — С. 111.

¹⁷ Див.: М.С. Грушевський: [Некролог] // Вісті ВУЦВК. — Київ, 1934. — 27 листопада; М.С. Грушевський: [Некролог] // Комуніст. — Київ, 1934. — 27 листопада; М.С. Грушевський: [Некролог] // Правда. — М., 1934. — 27 листопада; М.С. Грушевський: [Некролог] // Известия. — М., 1934. — 27 листопада.

¹⁸ Див., приміром: *Плохій С.* Великий переділ. Незвична історія Михайла Грушевського. — К., 2011. — С. 277.

¹⁹ Першим офіційний некролог докладно проаналізував український історик Руслан Пиріг. Див.: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). — К., 1993. — С. 141–142. Також див.: *Plokhу S.* Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. — Toronto; Buffalo; London, 2005; *Плохій С.* Великий переділ. Незвична історія Михайла Грушевського. — К., 2011. — С. 277, 527–528.

²⁰ Знімку некрологу, що був надрукований в газеті «Правда» 27 листопада 1934 р., див.: *Матяш І.Б.* Катерина Грушевська. Життя і діяльність. К., 2004. — С. 154.

²¹ *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — С. 286–288.

²² Приміром, навіть після виявлення В. Пристайком та Ю. Шаповалом наприкінці 1990-х років копії історії хвороби М. Грушевського, де був чітко зафіксований день і час його смерті, дослідники не звертали увагу на помилкову дату смерті Грушевського, вказану у некролозі. Див.: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). — С. 109.

²³ Див.: Некролог // Великий тлумачний словник сучасної української мови. Режим доступу: <http://www.lingvo.ua/uk/Interpret/uk-ru/некролог> (10.12.2013).

²⁴ Див.: Некролог // Словник іншомовних слів / За ред. О. Мельничука. — К., 1985. Режим доступу: <http://slovopedia.org.ua/42/53405/286679.html> (10.12.2013).

²⁵ Див., приміром, про поетичні некрологи: *Захарієва І.* Маргинальний жанр в руской літературі 1930–1960-х років (поэтические некрологи о писателях). Режим доступу: <http://www.ilit.bas.bg/rusbook/zaharieva.php> (10.12.2013).

²⁶ Див. Некролог // Словник літературознавчих термінів. Режим доступу: <http://www.ukrlit.vn.ua/info/dict/y1z9d.html> (10.12.2013).

²⁷ Див. *Тертычный А.А.* Жанры периодической печати: Учебное пособие. — М., 2000. — Глава 2. Режим доступу: <http://evartist.narod.ru/text2/04.htm> (10.12.2013). Цей погляд на некролог як на один із жанрів журналістики зафіксований і в україномовній Вікіпедії. Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Некролог> (10.12.2013).

²⁸ Див., приміром, аналіз риторичних формул та поезики некрологів першої половини ХІХ ст., а також їх ієрархії у статті: *Кузовкіна Т.* Некролог Булгарина Жуковському // Пушкинские чтения в Тарту 3: Материалы международной научной конференции, посвященной 220-летию В.А. Жуковского и 200-летию Ф.И. Тютчева. — Тарту, 2004. — С. 276–293. Режим доступу: <http://www.ruthenia.ru/document/535675.html> (14.12.2013) та ін.

²⁹ Див.: *Рейтблат А.* Некролог как биографический жанр // Право на имя: Биографика ХХ века. Чтения памяти Вениамина Иофе: Избранное. 2003–2012. — СПб., 2013. — С. 624.

³⁰ Там само. — С. 625.

³¹ Див. *Кузовкіна Т.* Некролог Булгарина Жуковському. — С. 276.

³² Див.: *Орлова Г.* Биография (при)смерти: заметки о советском политическом некрологе // Неприкосновенный запас. — М., 2009. — № 2. — С. 188–202. Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2009/2/or11.html> (06.12.2013).

³³ Див. *Кузовкіна Т.* Некролог Булгарина Жуковському. — С. 277.

³⁴ Там само.

³⁵ Див.: *Грушевський М.* Твори у 50 томах. — Т. 6. — Львів, 2004. — С. 571–581; Т. 7. — Львів, 2005. — С. 541–595; Т. 8. — Львів, 2007. — С. 539–589 та ін.

³⁶ Див.: *Смирнова О.* Когда-то некрологи расскажут и о нас // Караван + Я: Межобластной еженедельник. Тверь. Режим доступу: <http://www.karavan.tver.ru/html/n97/article4.php> (06.12.2013).

³⁷ Див.: *Орлова Г.* Смерть как биографический факт: Об одном утраченном мотиве малого политического некролога // Право на имя: Биографика ХХ века. Чтения памяти Вениамина Иофе: Избранное. 2003–2012. — С. 616.

³⁸ Див. *Кузовкіна Т.* Некролог Булгарина Жуковському.

³⁹ *Орлова Г.* Биография (при)смерти: заметки о советском политическом некрологе.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 6463, арк. 26. Опубліковано: Історія НАН України. Документи і матеріали. 1934–1937. — К., 2003. — С. 135.

⁴² Див.: Правда. — М., 1934. — 26 ноября. — С. 3; Известия. — М., 1934. — 26 ноября. — С. 3; Комуніст. — К., 1934. — 26 листопада. — С. 2; Вісті ВУЦВК. — К., 1934. — 26 листопада. — С. 2; Більшовик. — К., 1934. — 26 листопада. — С. 4 та ін.

⁴³ Див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 341, арк. 120–168; ф. 1, оп. 6, спр. 367.

⁴⁴ Див.: Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня заседаний. 1919–1952: Каталог / Том II. 1930–1939. — М., 2001. — 1200 с.

⁴⁵ У документі: «Солохненко — учительница, жена Пастернака». Див.: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — С. 250.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Фактично похорон М. Грушевського оплачувала ВУАН. Лише 20 грудня 1934 р. була ухвалена постанова № 1405 РНК УСРР, згідно з якою Наркомат фінансів УСРР мав повернути ВУАН 17 тисяч 443 рублів 82 копійки із резервного фонду РНК УСРР на покриття витрат, пов'язаних із похованням вченого. Див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6463, арк. 27.

⁴⁸ Подібні пільги — похорон за рахунок держави та пенсія родині небіжчика, закріплені у відповідній урядовій постанові, практикувались в СРСР досить часто. Приміром, практично одночасно із М. Грушевським (27 листопада 1934 р.) і у подібних обставинах (не вдома у Москві, а під час відрядження до Севастополя) помер художник-баталіст Митрофан Греков (похований у Москві на Новодівичому кладовищі). Відповідно до спеціальної постанови РНК СРСР з приводу його смерті було також ухвалено прийняти його похорони на державний рахунок, а родині була призначена пенсія у 300 рублів. Див.: *Правда*. — М., 1934. — 30 листопада.

⁴⁹ Див.: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — С. 250.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Див.: *Правда*. — М., 1934. — 26 ноября. — С. 3; *Известия*. — М., 1934. — 26 ноября. — С. 3; *Комуніст*. — К., 1934. — 26 листопада. — С. 2; *Вісті ВУЦВК*. — К., 1934. — 26 листопада. — С. 2; *Більшовик*. — К., 1934. — 26 листопада. — С. 4 та ін.

⁵² *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). — С. 141.

⁵³ Там само. — С. 141–142.

⁵⁴ «Восени цього року минуло 100 років з дня народження академіка АН УРСР і АН СРСР Михайла Сергійовича Грушевського, який, за визначенням газети «Правда», «належав до числа найвидатніших буржуазних істориків України», — писав Ф. Шевченко. Див.: *Шевченко Ф.П.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // *Укр. іст. журн.* — 1966. — № 11. — С. 13 (курсив мій. — *О.Ю.*).

⁵⁵ Цит. за: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). — С. 34.

⁵⁶ Див.: *Історія НАН України. Документи і матеріали. 1934–1937.* — С. 107–108.

⁵⁷ Див.: Промова тов. Затонського на похоронах академіка Грушевського // *Вісті ВУЦВК*. — 1934. — 14 грудня. — С. 2; Промова тов. Затонського на похоронах академіка Грушевського // *Пролетарська правда*. — 1934. — 14 грудня. — С. 2.

⁵⁸ Дослівно процитовано із статті: *Д. Б-ко.* До 20-річчя похорону Грушевського (Фрагмент із спогадів) // *Українські Вісті*. — Новий Ульм, 1954. — 12 грудня. Автор спогадів поки що нами не встановлений.

⁵⁹ Див.: *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська академія наук: Нарис історії: У 2 ч. — Ч. 2 (1931–1941). — Мюнхен, 1958. — С. 43.

⁶⁰ Записано у червні 2012 р. Принагідно дякую С.М. Паньковій за корисні поради щодо розробки даної теми.

⁶¹ Повідомлення урядової комісії про похорон академіка М.С. Грушевського // *Вісті ВУЦВК*. — 1934. — 28 листопада. — С. 2.

⁶² Див.: *Історія НАН України. Документи і матеріали. 1934–1937.* — С. 414.

⁶³ Див. також: *Матяш І.* Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви. — С. 106.

- ⁶⁴ Прибытие тела академика Грушевского // Правда. — 1934. — 29 ноября. — С. 6.
- ⁶⁵ Повідомлення урядової комісії про похорон академіка М.С. Грушевського // Вісті ВУЦВК. — 1924. — 29 листопада. — С. 2.
- ⁶⁶ Див.: Похорон академіка М.С. Грушевського // Вісті ВУЦВК. — 1934. — 30 листопада. — С. 3; Похорон академіка М.С. Грушевського // Комуніст. — 1934. — 30 листопада. — С. 4; Похорон академіка М.С. Грушевського // Більшовик. — 1934. — 30 листопада. — С. 4 та ін.
- ⁶⁷ Похороны академика Грушевского // Правда. — 1934. — 30 ноября. — С. 6.
- ⁶⁸ Лист М.П. Василенка до Д.М. Петрушевського від 30 листопада 1934 року // Архів Російської академії наук, ф. 493, оп. 3, спр. 32, арк. 15. Лист написаний російською мовою, переклад мій. — О.Ю.
- ⁶⁹ Див.: *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська академія наук: Нарис історії: У 2 ч. — Ч. 2 (1931–1941). — С. 41–42.
- ⁷⁰ Див.: *Д. Б-ко.* До 20-річчя похорону Грушевського (Фрагмент із спогадів) // Українські Вісті. — Новий Ульм, 1954. — 12 грудня.
- ⁷¹ М.С. Грушевський: [Некролог] // Літературна газета. — 1934. — 1 грудня. — С. 3.
- ⁷² Див.: Червоний шлях. — 1934. — № 11–12. — С. I–XVI, 1–4.
- ⁷³ *Грудина Д. М.К.* Заньковецька. 1860–1934: [Некролог] // Червоний шлях. — 1934. — № 11–12. — С. 168–170. Цей некролог, до речі, носив виразно «антибуржуазний» характер: автор неодноразово підкреслював ненависть акторки до «націоналістичного болота» та таврував представників «петлюрівського мистецтвознавства та контрреволюціонерів» С. Єфремова, В. Антоновича, Л. Старицьку-Черняхівську, П. Руліна, «петлюрівського емігранта» О. Олесья.
- ⁷⁴ М.С. Грушевський: [Некролог] // Червоний шлях. — 1934. — № 11–12. — С. 171. Першим влучно зауважив таке дивне поєднання у журналі некрологів С. Кірову та М. Грушевському історик Сергій Плохій. Див. *Плохій С.* Великий переділ. Незвична історія Михайла Грушевського. — С. 277, 527.
- ⁷⁵ М.С. Грушевський: [Некролог] // Вісті ВУАН. — 1934. — № 6–7.
- ⁷⁶ М.С. Грушевський: [Некролог] // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. — 1935. — Кн. 5–6. — С. 211.
- ⁷⁷ Академік Д.І. Багалій: [Некролог] // Комуніст. — 1932. — 11 лютого. — С. 4; Академік Д.І. Багалій: [Некролог] // Вісті ВУЦВК. — 1932. — 11 лютого. — С. 5; Академік Д.І. Багалій: [Некролог] // Известия. — 1932. — 13 лютого.
- ⁷⁸ Див.: *Барвінський В.* Дмитро Іванович Багалій (1857–1932) (некролог) // Архів Радянської України. — 1932. — № 1–2. — С. 116–118; *Дроздовський В.* Д.І. Багалій // Труды Института славяноведения АН СССР. — Ленинград, 1932. — Т. I. — С. 402–408. Докладніше про ці некрологи див.: *Кравченко В.В.* Д.И. Багалей: Научная и общественно-политическая деятельность. — Х., 1990. — С. 7–8.
- ⁷⁹ Див.: *Дорошенко В.* Михайло Грушевський: [Некролог] // Вістник: Місячник літератури, мистецтв, науки й громадського життя. — Львів, 1935. — Січень. — С. 44; Календар-альманах «Самостійність». 1937. — Септiмбiр, 1936. — С. 219. А у некролозі, написаному проф. Антоном Пальме, наводилась взагалі інша дата смерті М. Грушевського — 26 листопада 1934 р., що, вірогідно, можна вважати хибодруком (див.: *Palme A. M.* Hruschewskyj als Persönlichkeit // Prof. Michael Hruschewskyj. Sein Leben und sein Wirken. — Berlin, 1935. — S. 5).

Тайны официального некролога Михаила Грушевского

В статье реконструируется история официального некролога на смерть выдающего украинского историка академика Михаила Грушевского. Исследовательница высказывает предположение об авторе текста некролога и предлагает объяснение того, каким образом в текст официального некролога вкралась ошибочная дата смерти М. Грушевского (25 ноября 1934 г. вместо 24 ноября), которая с того времени стала канонической в советской историографии и сейчас часто встречается в научных и даже энциклопедических изданиях. Автор отходит от традиционного фактографическо-биографического анализа некролога и рассматривает некролог М. Грушевскому как советскую схему истории Украины конца 19-го — первой трети 20-го столетий.

Ключевые слова: Михаил Грушевский, историк, умер 24 ноября 1934 года, официальный некролог, советская схема истории Украины.

Mysteries of the Official Obituary of Mykhailo Hrushevsky

The article reconstructs the history of the official obituary on the death of prominent Ukrainian historian, academician Mykhailo Hrushevsky. The researcher suggests the name of the author of the obituary and offers an explanation how an erroneous death date of M. Hrushevsky (November 25, 1934 instead of November, 24) has got into the text of the official obituary and since that time it became canonical in Soviet historiography and still occurs in present scientific and even encyclopaedic publications. The author departs from the traditional factual and biographical obituary analysis and examines the obituary of M. Hrushevsky as the Soviet scheme of the history of Ukraine of the end of the 19th — the first third of the 20th centuries.

Keywords: Mykhailo Hrushevsky, Historian, Died on November, 24, 1934, Official Obituary, the Soviet Scheme of History of Ukraine.

«ТРУДОВІ ПОЧИНИ» РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ в 1930-ті рр.: МІФИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ

Анотація: досліджено взаємини влади і робітників УСРР у контексті організації сталінським керівництвом громадських рухів у підтримку політики форсованої індустріалізації: соціалістичного змагання, стахановського руху, рухів раціоналізаторів і винахідників, та за оволодіння новою технікою.

Ключові слова: соціалістичне змагання, стаханівський рух, рух винахідників і раціоналізаторів, рух за освоєння нової техніки, радянські професійні спілки, радянська влада, робітники УСРР.

Прагнучи прискорити індустріалізацію країни, сталінське керівництво вдалося до різних заходів. Для підвищення продуктивності праці було використано нову форму трудового суперництва — соціалістичне змагання, що мало замінити капіталістичну конкуренцію. У роки першої п'ятирічки змагання за вдосконалення виробництва, виконання та перевиконання планів його розвитку набуло форми руху ударних бригад, а в період другої — стахановського руху. Однак існували й інші форми підвищення продуктивності праці — раціоналізаторство, винахідництво, рухи за освоєння нової техніки і госпрозрахункових бригад.

Вивчення досвіду соціалістичного змагання було пріоритетною темою для радянських істориків, які розглядали його як прояв трудової ініціативи мас, що уособлювала новий характер вільної праці. Однак, незважаючи на перегляд уявлень про епоху сталінізму у вітчизняній та зарубіжній історіографії, на переламі 1980-х і 1990-х рр. інтерес до цієї проблеми не зменшився. Оскільки переосмислення цього феномену здійснювалося західними та пострадянськими істориками колишнього СРСР на принципово різних засадах, суттєво різнився й ракурс розгляду ними проблеми соціалістичного змагання.

Зокрема, у пострадянській історіографії, яка в той час перейшла на концептуальні засади теорії тоталітаризму, з'явилася низка статей, у яких розвінчувався міф про соцзмагання як добровільну форму соціалістичної праці та розкривалися негативні наслідки трудового штурму для виробництва й робітників. Одна з перших спроб дати реалістичну оцінку цього явища належить українському історикові М. Трояну¹.

Більш ґрунтовно проблема соціалістичного змагання вивчалася в зарубіжній західній історіографії. Її дослідники з табору прихильників соціальної історії, що вважали теорію тоталітаризму застарілою, підготували монографії з історії стахановського руху, у яких намагалися пояснити політичний феномен Великого терору, а також відповісти, який вплив він мав на сталінську систему в цілому².

У наступне десятиріччя історія соціалістичного змагання вивчалася в контексті процесу формування нової системи трудових відносин і трудової мотивації. Російські історики С. Журавльов і М. Мухін, дослідивши цей феномен на мікрорівні — прикладі московського Електрокомбінату, який був флагманом електромеханічної галузі країни у 1930-х рр., намагалися відповісти на запитання, як соцзмагання співвідносилося з політичними установками та об'єктивними потребами країни і чи враховувало воно матеріальні й духовні запити трудящих, а також особливості їхньої психології³. Застосування мікроаналізу дозволило глибоко вивчити соціальні процеси, пов'язані з феноменом соціалістичного змагання, але одночасно звузило територіальні межі дослідження.

У сучасній вітчизняній історіографії означена проблема ґрунтовно не досліджувалася. У працях з історії індустріальної модернізації, соціального партнерства держави та профспілок, тоталітарного режиму вона набула лише фрагментарне висвітлення⁴.

У запропонованій статті зроблено спробу комплексно висвітлити історію соцзмагання, зосереджуючи увагу на з'ясуванні малодосліджених аспектів проблеми — негативної реакції українських робітників на запровадження сталінським керівництвом нових форм трудового суперництва, яка зумовлювалася відсутністю належних державних ресурсів для економічного стимулювання праці, та ставлення влади і професійних спілок до негативних настроїв у робітничому середовищі.

В умовах карткової системи постачання робітники і службовці не мали можливості використовувати зароблені гроші на придбання товарів понад гарантований нею мінімум. Кваліфіковані працівники «отоварювали» за картками приблизно чверть заробітної плати, а решта залишалася звичайними папірцями. Замість економічних стимулів уживалися заходи для морального заохочення до праці, головним чином через організацію масового виробничого змагання⁵.

Початок широкомасштабної кампанії з розгортання змагання припав на 1929-й рік.⁶ Її сприйняття робітничими масами ототожнювалося у радянській історіографії з численними трудовими починами колективів підприємств чи окремих працівників. Думка радянських істориків про те, що у першій п'ятирічці робітничі маси зустріли ідею змагання з великим ентузіазмом⁷, перекочувала до фундаментальних праць з історії радянської України. Цей висновок їх автори зробили на підставі узагальнення повідомлень радянської преси про масові виробничі почини трудівників, спрямовані на розв'язання планових завдань під час перших п'ятирічок⁸. Проте, на нашу думку, інформацію про численні трудові почини трудових колективів промислових підприємств, ініціаторами яких нерідко виступали їхні парткоми, не варто ототожнювати з настроями мас. При цьому слід також обов'язково враховувати ідеологічну заангажованість радянської преси, насамперед центральних та обласних газет.

Вірогідніші дані містили інформаційні документи ВЧК–ДПУ–НКВС, що передавалися компартійним органам (так звані інформдовідки). Але й вони є документами опосередкованого багатофокусного віддзеркалення фактів, оскільки узагальнювали спецдовідки губернських, обласних, крайових чи респуб-

ліканських чекістських органів. Останні, у свою чергу, зводили до купи донесення агентурної мережі з районних центрів, що формувалися на підставі аналізу листів (тобто доносів) позаштатних загальнозаводських і цехових інформаторів⁹. Проходячи через стільки інстанцій, об'єктивна картина суспільних настроїв неминуче спотворювалася. Довідки в основному відбивали їх оцінки з боку відповідних органів, а не власне самі настрої¹⁰. Така ж особливість притаманна і донесенням органів Центральної контрольної комісії КП(б)У — Наркомату робітничо-селянської інспекції (ЦКК–РСІ), які перевіряли роботу місцевих органів управління та промислових підприємств.

Свою специфіку мали звіти та довідки перевірочних бригад ВУРПС, автори котрих, намагаючись захистити від репресій місцевих спілкових керівників, нерідко прикрашали ситуацію й перекладали провину за «прорив на фронті соціалістичного змагання» на господарників та інженерно-технічних працівників. Тому інформацію, яка міститься у різнопланових документах офіційних органів, належить сприймати критично.

За даними однієї зі спецдовідок ДПУ УСРР, надісланої до ЦК КП(б)У у травні 1929 р., зазначалося, що робітники УСРР у більшості позитивно зустріли звернення XVI конференції ВКП(б) «До всіх робітників і трудящих селян Радянського Союзу» про розгортання змагання за виконання п'ятирічки. Разом із тим у ній зауважувалося, що в окремих групах трудівників «зустрічаються скептичні настрої й побоювання, що підвищення інтенсивності праці [ударниками] дасть підставу адміністрації закріпити за робітниками норми, які підвищилися у результаті соцзмагання, і що, таким чином, робітники постраждають своїм заробітком після розгортання змагання»¹¹. Такі настрої, за оцінкою авторів довідки, мали значне поширення у сільських округах, зокрема Полтавській, де робітники, обговорюючи питання трудового суперництва, пропонували не захоплюватися підвищенням норм виробітку¹². Подекуди органами Державного політичного управління фіксувалися прояви відверто ворожого ставлення до змагання¹³.

У радянській історіографії було прийнято вважати, що застрільниками змагання виступали молоді робітники-комуністи і комсомольці, а саботажниками — робітники-вихідці з села й особливо «колишні люди». Це насправді у більшості випадків було саме так. Однак подібне твердження дає спрощену картину про політичні настрої цих груп працівників.

У вищезитованій довідці Державного політичного управління згадувалося про випадки, коли прихильниками змагання виступали так звані «бешкетники» — призвідники страйкових виступів гірників (шахта № 1 Горлівського рудоуправління, забійники Писарчук та Груманський), які намагалися використати участь у ньому для покращення соціального статусу. Разом із тим акцентувалася увага на особливій небезпеці критики організації кампанії змагання з боку окремих комуністів і кандидатів у члени партії. Як доказ, наводився виступ одного з них, металурга Дніпропетровського заводу ім. Петровського Буряка, котрий під час обговорення питання про соціалістичне змагання на загальних зборах трудівників коксового цеху виступив проти боротьби за зниження

собівартості продукції й зміцнення дисципліни праці. Він мотивував це так: «на виробництві симуляція [виникає] від того, що робітників погано годують, в усьому урізують — жирів немає, хліба бракує, ціни на продукти зростають і немає зараз інтересу не тільки до роботи, а й навіть до життя»¹⁴.

Аналогічні факти констатувалися також в інформаційних бюлетенях ВЦРПС, укладених з передруківок публікацій преси. Наприклад, в одному з них із посиланням на газету «Пролетар» від 16 січня 1929 р. повідомлялося про «дезертирство» з фронту соцзмагання комуністів, комсомольців та кандидатів у члени партії на шахтах Червонолуцького гірничого району — «Хрусталівки», «Нікольчанівки», «Боківки»¹⁵.

Незадоволення кампанією з розгортання змагання висловлювали робітники різних вікових груп. Ветерани праці ливарного цеху Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського скаржилися, що старому робітникові зараз не дають жити, змушують всіляко підвищувати продуктивність. Матеріальні претензії владі висували й молоді шахтарі. Наприклад, один із гірників шахти № 5 Горлівського рудоуправління тресту «Донвугілля» вважав, що з організацією соцзмагання чи то «поспішили, чи запізнилися, бо всі робітники знаходяться однією ногою в труні — босі, голі, замордовані..., отримують по 120 рублів, а нещаслива молодь — копійки»¹⁶.

Найчастіше в ДПУ надходили доноси відносно проявів незадоволення змаганням з боку робітників, які походили з села. Серед таких повідомлень була й інформація про випадок підтримки тимчасовими працівниками з навколишніх сіл згадуваного вище виступу кандидата у члени партії Буряка з Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського¹⁷.

Звичайно робітники виступали не проти ідеї змагання, а проти його організації в умовах, коли у країні панувала продовольча, фінансова і товарна криза. Так, слюсар Бондаренко із заводу «Червоний Профінтерн» зазначав, що «робітники не проти того, аби підвищити продуктивність праці, але умови життя погіршуються, нам замало півтора фунта хліба, в ЦРК немає жирів, за таких умов продуктивність не підвищити». Працівники Вінницької суконної фабрики, Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського й Маловіськівського цукрозаводу висували претензії профспілкам щодо невчасності розгортання соціалістичного змагання, коли їсти немає чого¹⁸.

Через погане продовольче постачання робітники не бажали працювати на недільниках. Наприклад, на шахті № 1 Горлівського рудоуправління багато гірників підтримали забійника Саприкіна який закликав «не боятися голосувати проти організації недільника на «День індустріалізації», оскільки «робітників намагаються задушити роботою», «ніхто не турбується, щоб вони отримували достатньо хліба». На знак солідарності з шахтарями не з'явилися на недільник і робітники другої зміни на шахті № 2, а також більшість робітників на шахті № 7 Сорокінського рудоуправління. Незадоволення висловлювали й гірники з шахт № 3, 4, 5 цього управління, котрі заявляли, що безперервна робота сильно стомлює та й харчування погане, тому спостерігаються симуляція і прогули¹⁹.

Відкрито виступили проти участі у змаганні рудокопи Гниваньських гранітних розробок. Вони відмовилися на профспілкових зборах обговорювати це питання, вимагаючи кращого продовольчого постачання. Гострого характеру набули також аналогічні виступи на Вінницький суконній фабриці²⁰.

Не всі вірили радянській пресі, яка твердила, що соцзмагання — це винахід робітників, а вважали його, як працівник Іванченко з 28-го Держмлина, «хитрою видумкою комуністів, які хочуть, щоб ми зараз пнулися із шкіри геть, а потім нам скажуть — хоч лусни, але дай те, що ти дав на момент змагання». Рудокопи Гниваньських гранітних розробок з навколишніх сіл пропонували керівникам партії спочатку виконати свої зобов'язання перед робітниками, а потім вимагати від них підвищення продуктивності праці.

Аналогічні думки висловлювали й трудівники — вихідці з селян, що працювали у металургійній промисловості. Вони не бачили різниці між методами інтенсифікації праці за царизму та у радянські часи. З цього приводу ливарник Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського Хавкін говорив: «Усі ці кампанії — задля того, щоб змусити робітника покласти своє здоров'я на виробництво. Немає різниці між колишнім часом і теперішнім»²¹.

Деякі опозиційно налаштовані робітники вважали винуватцями ситуації, що склалася, не тільки комуністів, а й безпартійних, котрі повірили партії та підтримали ідею соцзмагання. Вони дивувалися, чому такі робітники не розуміють, що змагання неминуче призведе до підвищення інтенсифікації праці. Зокрема, вантажники шахти № 1 Сорокінського рудоуправління з цього приводу зазначали, що робітники — дурні, оскільки не розуміють, що хитрі більшовики проведуть збори, почнуть агітувати, робітники піднімуть руки за недільник, а потім у них шкіра тріщатиме²².

Обурення працівників викликали й антидемократичні методи організації змагання. Так, гірники з шахти «Американка» не розуміли, «навіщо ходити на збори, коли з ними не рахуються та не виконують їхніх настанов», а тому висловлювали сумнів у доцільності його розгортання «згори». Різні думки висловлювалися у виробничих колективах і стосовно мети організації змагання. Не всі робітники вірили намірам держави спрямувати кошти, отримані від підвищення продуктивності праці, на потреби індустріалізації. Деякі, як вищезгаданий ливарник Хавкін, вважали, що ці кошти підуть на компенсацію безгосподарності комуністів, а інші, як гірник Мосін із шахти «Центральна» Ірмінського рудника Першотравневого рудоуправління, — на утримання державного апарату.

Не всі робітники були впевнені у тому, що кампанія з розгортання змагання змінить ситуацію у промисловості на краще, розуміючи, що вона негативно відіб'ється на їхньому економічному становищі. Металурги Дніпропетровського заводу ім. Петровського і робітники Маловиськівського цукрозаводу вважали, що ця кампанія посилить інтенсифікацію праці, не забезпечивши належного зростання її оплати, й тому пропонували шукати будь-який інший шлях для здешевлення промислової продукції²³. За даними бригад ВЦРПС, які відряджалися у регіони для перевірки результатів змагання, та за повідомленнями

делегатів Всесоюзного з'їзду ударних бригад, в Україні такі виступи були непоодинокими²⁴.

Намагаючись захистити свої економічні інтереси, робітники вимагали від професійних спілок гарантувати їх захист шляхом укладення з адміністрацією підприємств договорів про соцзмагання. Вони передбачали відрахування заводоуправліннями певної частки прибутку до фонду заробітної плати у разі підвищення продуктивності праці.

Працівники, які остаточно зневірилися в колективних угодах і не довіряли ні профорганам, ні господарникам, голосували проти проведення змагання, як це зробили учасники зборів на шахті «Комунар» Пролетарського рудника Дзержинського рудоуправління, або ігнорували участь у ньому чи у виробничих нарадах, присвячених йому. Наприклад, на Макіївському металургійному заводі з 300 робітників першої зміни електромеханічного цеху прийшли на виробничу нараду, організовану для розгляду питання про змагання, тільки 42, а в механічному цеху цього ж підприємства із 180 — лише 23²⁵.

Проте більшість робітників погодилася з пропозицією профорганів взяти участь у змаганні всупереч власному бажанню, побоюючись репресій у випадку обструкції. Вони вважали: якщо його розгортають, щоб знизити розцінки, тож треба їх знизити, щоб не відбулося скорочення штатів. Не наважуючись на відкриті виступи, робітники вели агітацію проти соціалістичного змагання таємно від адміністрації. Іншої реакції на пропозиції профспілок добровільно знижувати розцінки бути не могло.

Через негативне ставлення трудящих до змагання його організація нерідко обмежувалася підписанням господарсько-політичних договорів про трудове суперництво між підприємствами, що супроводжувалося словесними деклараціями про активну підтримку останнього з боку профспілкових органів. Саме змагання часто перетворювалося на формальний бюрократичний захід²⁶.

Враховуючи настрої мас, деякі профкоми не поспішали з розгортанням змагання, відкладаючи цю роботу до закінчення інших господарсько-політичних кампаній. Ті ж, котрі її розпочинали, розуміючи неможливість задоволення вимог робітників, вдавалися до адміністративних заходів, затверджуючи тексти угод про соціалістичне змагання й призначаючи штаби з його організації без попереднього обговорення питання на загальних зборах працівників. Вони застосовували щодо саботажників змагання репресії аж до виключення їх із членів профспілок²⁷.

Щоб надати змаганню масового характеру, влада вдавалася до створення ударних бригад, які мали виступити його ініціаторами на окремих шахтах, заводах і фабриках. Процес організації бригад в основних промислових районах та на великих підприємствах розпочався у березні-квітні, а на інших — у квітні-травні 1929 р.²⁸

За твердженням радянських істориків, до складу ударних бригад входили переважно комсомольці, партійці і кандидати в члени партії²⁹. На кінець першої п'ятирічки до них у кам'яновугільній промисловості ввійшов 61% комуністів і кандидатів у члени партії, в чорній металургії — 89,1%, у транспортному

машинобудуванні — 96,6%³⁰. Проте питома вага кадрових робітників серед ударників була незначною. За підрахунками інформаційного відділу ДПУ УСРР, у червні 1929 р. вона становила 30% від кількості трудівників. У той самий час загальна кількість робітників, що ввійшли до складу ударних бригад, не перевищувала 2,6–5,7%³¹, але до кінця року вона збільшилася до 22,9%³².

Форми організації бригад не були однотипними. Вони залежали від системи розподілу зароблених коштів усередині кожної з них. Якщо у класичній ударній бригаді він відбувався на основі розрядів тарифної сітки, то у виробничих комунах розподілявся порівну. Водночас слід враховувати, що різниця між ударниками виробництва та «неударниками» була відносно постачання менш значною, ніж між кадровими робітниками й новачками, оскільки новоприбулі ще не встигли стати членами профспілок й вступити до кооперативу³³.

Уявлення про те, хто входив до ударних комун, які в побуті називалися комунками, дають матеріали, отримані у результаті перевірок їхнього складу та діяльності з боку ВУРПС. В одному із зведень за березень 1930 р. по металургійній промисловості повідомлялося, що серед членів 57 виробничих комун Київського червонопрапорного електротехнічного заводу залізничної сигналізації «Трансигнал» більшість становили кадрові робітники, а молодь у віці до 25 років не перевищувала третини загального складу. Половина учасників комун були безпартійними, третина — комуністами, а решта — комсомольцями. Таким чином, твердження радянських істориків про те, що ударні бригади склалися переважно з комуністів і комсомольців, на прикладі комунок не підтверджується. Дві третини комунарів становили малокваліфіковані робітники (16,8% — 2-го розряду й 52,2% — 3-го та 4-го розрядів), трохи більше чверті — ті, котрі мали середню (26,8% — 5-го й 6-го розрядів) і лише 2,2% — вищу кваліфікацію (7-го та 8-го розрядів). Причому у складі комун переважали робітники певної кваліфікації (лише 2–3 з них мали розряди вищі чи нижчі за інших)³⁴.

У цехах, де рівень кваліфікації робітників суттєво різнився, а таких була більшість, робітники не були зацікавлені у створенні комун, а тому основною формою розвитку руху ударників стали бригади³⁵.

У зв'язку з потребою розробки нових методів управління виробничими процесами у 1930 р. з'явилися нові типи ударних колективів — так звані наскрізні бригади. На них покладалися завдання загального планування роботи підприємств і взаємодія усіх ланок виробництва, а також мобілізація усіх працівників на виконання підвищених (ударних) завдань. У 1931 році кількість таких бригад, у яких працювали 20 тис. осіб, зросла до 600, а чисельність шахт, заводів і фабрик, на котрих вони були створені, дорівнювала 24% від решти їх. Причому середня кількість робітників у бригадах на одне підприємство становила 5,7. Наприкінці 1932 р. чисельність наскрізних бригад збільшилася до 4434, а їхня середня кількість на один завод, фабрику, шахту — до 10,9. Однак лише 17,5% підприємств мали такі бригади. На думку С. Кульчицького, вони вичерпали себе під час вдосконалення внутрішньозаводського планування. У другій п'ятирічці наскрізні бригади повністю зникли у зв'язку із запровадженням диспетчеризації виробництва³⁶.

Іншою формою участі колективів підприємств у розробці й обґрунтуванні виробничих завдань було зустрічне планування. Робітники, користуючись плановими розробками трестів або заводууправління як схемою, мали самостійно опрацьовувати більш напружену програму, виявляючи внутрішні додаткові ресурси. У 1931 р. більшість промислових підприємств взяли підвищені виробничі завдання. З ініціативи колективу Маріупольського металургійного заводу ім. Ілліча поширилося зустрічно-змінне планування, коли працівники брали зустрічні зобов'язання перед кожною зміною³⁷.

У 1932 р. профспілки підтримали почин робітників Ленінграда щодо складання технічно обґрунтованого плану (техпромфінплану), а згідно з постановою ВРНГ СРСР і ВЦРПС від 11 вересня 1931 р., — їхню ініціативу відносно організації госпрозрахункових бригад, які брали на себе зобов'язання з раціоналізації виробництва, зміцнення трудової дисципліни, економії сировини, матеріалів, палива, підвищення якості продукції. На початок грудня таких бригад нараховувалися більше 20 тис., а на 1 лютого наступного року — 30 тис., в яких працювало 300 тис. робітників. Госпрозрахункові бригади стали основною формою руху ударних бригад³⁸. Однак, у 1933 р. велика кількість госпрозрахункових бригад розпалася, а ті, що залишилися, стали недієздатними³⁹.

Бригадний госпрозрахунок вимагав обліку великої кількості показників та звітності по них. Зокрема наряд-завдання, на основі якого укладався договір з адміністрацією, містив десять різних позицій.⁴⁰ Розрахунки за ними виявилися непосильними для робітників і керівників цехів. Внаслідок цього під час обліку роботи госпрозрахункових бригад не враховувалися такі важливі показники, як норми витрачання сировини, матеріалів та інструментів, а також припустимі норми браку та простоїв. Недостатньо застосовувалося матеріальне стимулювання керівників і членів цих колективів — преміювання за економію, додаткова оплата тощо. За висновками голови президії Всеукраїнського комітету загального машинобудування Дроба, який в листопаді 1933 р. обслідував провідні підприємства галузі, на багатьох із них бригадного госпрозрахунку фактично не було. Формальний характер мало й зустрічно-змінне планування, до участі в якому недостатньо залучалися робітники⁴¹. Після завершення реформи госпрозрахунку в 1933 р. відповідні колективи як модифікація ударних бригад перестали існувати⁴².

Багато працівників були псевдоударниками, занесеними до списку передовиків виробництва за рішенням профспілок. Іноді, як на Маріупольському металургійному заводі ім. Ілліча, їх оповіщали про факт зарахування до лав ударників постфактум, а інколи взагалі нічого не повідомляли. Робкор газети «Ильичевец» у замітці «Як вербують робітників» описував, що на його заводі цей захід здійснювався так:

«Голова цехпрофбюро підходить до робітника і запитує:

— Твій номер?

— 25-й.

— Прізвище?

— Петров.

— Підпишись.

Робітник підписувався й запитував навіщо він підписався.

— Не знаєш? Ударником будеш.

Так цехове профбюро залучило 93% робітників до ударників⁴³.

Проте на деяких підприємствах, таких, як харківський завод сільськогосподарського машинобудування «Серп і молот» або кондитерська фабрика «Кофок», ударні бригади створювалися з ініціативи самих робітників без втручання у справу профспілок. Причому в їх складі переважали не комсомольці й комуністи, а безпартійні робітники. Так, у столярному цеху заводу «Серп і молот», де у березні 1931 р. з 1034 робітників 863 оголосили себе ударниками, у тому числі всі члени партії і комсомолу (кількість яких становила відповідно 180 і 93 особи)⁴⁴.

За правилами, передовики виробництва мали підписувати спеціальні угоди, що визначали умови їхньої участі у соцзмаганні. Зміст та форми угод прямо залежали від методів організації соціалістичного змагання й завдань, які ставилися перед його учасниками. Там, де воно розгорталося з ініціативи самих ударників, тексти угод розроблялися безпосередньо на цехових зборах; коли ж зачинателями змагання виступали профспілки, тоді для підписання їх працівниками надавалися стандартні договори, надіслані ВЦРПС чи ВУКама професійних спілок, або укладені профкомами спільно з адміністрацією підприємств, нерідко без попереднього обговорення на загальних і цехових зборах працівників. Їх зміст нерідко обмежувався перерахуванням зобов'язань, які мав щоденно виконувати кожний ударник (не прогулювати, не спізнюватися, дбайливо ставитися до майна підприємства, виконувати норми виробітку й т. ін.). Пункти таких угод переписувалися з правил внутрішнього розпорядку.

Договори, укладені без погодження з робітниками, звичайно підписували цехові уповноважені⁴⁵. Але на деяких підприємствах чи будовах, як, наприклад, на Дніпрельстані, на більшості виробничих дільниць, оголошених ударними, їх взагалі ніхто не підписував. У результаті у складі ударних бригад на цій будові нараховувалося 12 тис. працівників, але угодами про змагання було охоплено тільки 600 із них⁴⁶.

Практика підписання трафаретних колективних договорів набула масового поширення у 1932 р.⁴⁷ Ігнорування в угодах конкретних умов суперечило ідеї бригадного госпрозрахунку, який мав усунути «вузькі місця» на всіх ділянках виробництва, і ставило під сумнів виконання планових завдань. Робітники, які зривали їх, притягалися до відповідальності як порушники профспілкової дисципліни, оскільки колективні договори від їх імені підписували професійні спілки. Це загрожувало їм позбавленням профспілкового членства й відповідно — соціальних пільг.

Ударники часто не виконували планових завдань й прогулювали роботу. Так, на шахті № 29 «Мар'ївська» «паперових» передовиків виявився 31%, а на шахті «Капітальна» — 14%. Ті ж, котрі перевиконували виробничі норми, намагалися уникнути зменшення розцінок, щоб збільшити приробітки. Таких ударників профспілкові органи ганьбили як «організаторів соцзмагання у власну кишеню»⁴⁸.

Через розгортання змагання бюрократичними методами виник парадокс, коли зростання кількості його учасників не сприяло виконанню планових завдань. Наприклад, дніпропетровські металургійні заводи ім. Петровського й Леніна, що оголосили себе ударними, мали в першому кварталі 1929/30 р. найгірші галузеві показники оскільки їхні працівники замість зниження підвищували собівартість продукції⁴⁹. У той же час деякі підприємства, що були слабо охоплені змаганням, як рудник ім. МОДР Дзержинського рудоуправління, мали кращі виробничі показники ніж ті, де в ньому брала участь більшість робітників, як, наприклад, на Радянському руднику цього ж управління⁵⁰. Схожа ситуація склалася на підприємствах Харкова, де серед відстаючих були паровозобудівний та електромеханічний заводи, а також швейна фабрика ім. Тинякова, на яких від 50 до 80% робітників входили до складу ударних бригад. Водночас єдиним підприємством міста, яке виконувало планові завдання, були фабрика «Кофок», на якій у них перебувало не більше третини працівників⁵¹.

Причинами виробничих проривів на ударних підприємствах були не тільки адміністративні методи розгортання змагання, недоліки планування, а й низька якість сировини, погана організація праці та її слабке матеріальне стимулювання. Негативно на виробничих показниках ударних бригад позначався низький рівень технічної освіти, кваліфікації та трудової культури робітників. Ті, хто записалися до їх складу, незважаючи на звання «передовиків виробництва», нерідко влаштували бійки або сварки на робочому місці або прогулювали⁵². Серед псевдоударників більшість становили молодь та робітники нового набору⁵³. Покарання таких «передовиків» у трудових колективах здійснювалося шляхом громадського осуду — критики у заводській пресі та розгляду їхніх справ у товариських судах. Однак на початку 1930-х рр. суди існували не на всіх підприємствах⁵⁴.

В умовах загострення товарної кризи актуалізувалося завдання пільгового постачання передовиків виробництва продуктами і промтоварами за спеціальними картками, що видавалися за посвідченнями ударників*⁵⁵. Систему отримання цих карток і отоварювання по них було закріплено постановою Центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів СРСР від 15 грудня 1930 року. У зв'язку з плінністю кадрів та тривалими бюрократичними процедурами оформлення документів, з'явилася верства ударників, що не мала відповідних посвідчень. Тому закриті робітничі кооперативи постачали їх за цільовими ордерами, нерідко в останню чергу⁵⁶.

* У них звичайно містилася інформація про ударника та орган, який надав йому це звання. Зокрема, в 1932 р. у білетах вказувалися: прізвище, ім'я та по батькові передовика; місце його роботи (підприємство, відділ чи цех); відомості щодо самозакріплення на даному підприємстві до кінця п'ятирічки та про премії, призначені йому. Посвідчення зразка 1934 р. було доповнене відомостями про профспілкове членство та спеціальність ударника, а іноді — про виконання ним планових завдань. Термін дії посвідчення, міг подовжуватися чи, залежати від виконання передовиком планових завдань, що засвідчувалося підписом голови виробничої наради та печаткою підприємства, де працював ударник.

Водночас чимало «паперових ударників» отримували посилені пайки. Виявлення їх ускладнювала практика організації змагання, коли «завдання по договору [про нього] в основному доводилися лише до бригади, а не до окремого верстата», що унеможливило облік і контроль індивідуальної праці кожного її члена та ускладнювало процес її нормування⁵⁷.

Розміри та форми нагородження ударників залежали від виконання ними планових завдань* та наявних преміальних фондів, що мали формуватися на кожному підприємстві. Однак, часто вони не створювалися, а там, де були, використовувалися неповністю або не за призначенням⁵⁸. Так, у 1931 р. на харківських фабриках «Кофок» та ім. Тинякова такого фонду не існувало, а на заводі сільськогосподарського машинобудування «Серп і молот» він був використаний лише на 2/3⁵⁹.

Грошові премії, за бажанням новаторів виробництва, могли замінюватися на речові, однак гостродефіцитних товарів повсякденного попиту навіть для них не вистачало. Тому новаторів зазвичай преміювали тим, що на даний момент було в районних споживчих товариствах. Аби реалізувати рішення про нагородження ударників цінними подарунками, їх могли «преміювати» залежними чи непотрібними товарами, наприклад, фесками чи дитячими панчолами, незважаючи на відсутність у них дітей. Траплялося, що передовиків виробництва нагороджували заводськими меблями, які надавалися їм в оренду, але не безкоштовно⁶⁰.

Наприкінці 1930 р. переважне постачання продовольством або промтоварами було встановлено лише для ударників, які мали спеціальні «ударні картки». Вони могли придбати товари як для себе, так і для членів своєї родини. Решта такою пільгою не користувалися. У цих книжках робили помітки про видачу тих чи інших продуктів із тим, щоб їх повторно не відпускати.

Стимулюючи кількісне зростання ударників, адміністрація підприємств скоро зіткнулася з патовою ситуацією, коли до цієї привілейованої групи записалася переважна частина робітників. Внаслідок цього мотиваційний ефект ударництва був вичерпаний. Надалі, як зауважили М. Мухін і С. Журавльов, завкоми пішли по шляху виокремлення й підтримки «кращих передовиків виробництва», а також дефіцитних професійних і кваліфікованих груп робітників.

Спочатку до цієї категорії зараховували звичайних ударників. Після чистки їх лав, проведеної у 1931 р., яка виявила багато «паперових» ударників, кращими почали вважати лише тих, які отримали почесне звання «осіб, які мали особливі заслуги на фронті соціалістичного будівництва» чи представлялися до його присвоєння. Воно надавалося винятково працівникам, які мали ордени, урядові грамоти та грошові винагороди в сумі від 2 тис. руб. за винахідництво і раціоналізаторство⁶¹.

* Розмір грошових премій, наприклад, на харківському заводі сільськогосподарського машинобудування «Серп і молот», коливався у 1931 р. у межах від 50 до 400 руб.

У 1932 році на Харківському паровозобудівному заводі працівників, які були зараховані до категорії осіб, «що мали особливі заслуги перед революцією», нараховувалося 137, у тому числі 110 робітників та 27 службовців (головним чином інженерно-технічних та адміністративно-технічних працівників). Переважна більшість працівників цього підприємства, які мали урядові відзнаки, походила з робітників, 19 осіб — з селянських родин, 11 — були вихідцями зі службовців та стільки ж не вказали свого соціального походження, мабуть, з політичних міркувань. Зазвичай ті, хто мав особливі заслуги на фронті соціалістичного будівництва, були безпартійними або членами та кандидатами у члени КП(б)У. Серед них були лише три особи, які у минулому входили до партій соціалістів-революціонерів, двоє — до лівого крила ПСР і одна — до боротьбистів⁶².

У наступному році коло заслужених передовиків виробництва звузилося внаслідок виключення з їхніх лав тих, хто не мав особливих заслуг на фронті соціалістичного будівництва. За даними 22 Всеукраїнських комітетів галузевих профспілок, в УСРР нараховувалося 378 нагороджених урядовими відзнаками. У їх лавах налічувалося 106 орденосців (кавалерів орденів Леніна та Трудового Червоного Прапора), 122 особи, які отримали почесні грамоти та грошові винагороди, й 149, що були представлені до нагородження ними.

Всі заслужені виробничники користувалися пільговим постачанням за спеціальними картками. У гірничорудній промисловості останнім щомісячно, окрім основного пайка, додатково видавали масло, консерви та оселедці з доставкою додому, зокрема на Дзержинському і Ленінському рудниках, а для заготівель на зиму — овочі за зниженими цінами і безкоштовно бочкову тару. Крім того, на підприємствах їх годували обідами за поліпшеним меню. Але рівень забезпечення новаторів виробництва за спеціальними картами, зокрема на заводах машинобудівної промисловості, був нижчим, ніж у інженерно-технічних працівників. Найвищим він був на електростанціях, наприклад на Дніпрогесі, де осіб, які мали особливі заслуги на фронті соціалістичного будівництва, було прирівнено щодо постачання до іноземних працівників⁶³.

Не менш престижними були позачергове забезпечення заслужених виробничників квартирами та висуванство їх на відповідальну роботу. Залежно від наявного житлового фонду кращих ударників мали заселяти до квартир із 2–3-х кімнат чи навіть до окремих будиночків. Держава турбувалася і про вчасне оздоровлення та культурне дозвілля передовиків, які мали особливі заслуги на «фронті соціалістичного будівництва». На час відпусток їм виділяли безкоштовні путівки до будинків відпочинку й санаторіїв. На вихідні дні їм та членам їхніх родин видавали контрамарки для відвідування театрів і кіно⁶⁴.

Водночас преміювання звичайних ударників найчастіше обмежувалося туристичними екскурсіями по СРСР, квитками у кіно й річною передплатою на газети та журнали. Враховуючи заідеологізованість радянського туризму, кіномистецтва і преси, надання таких пільг задовольняло скоріше політичні інтереси влади, ніж культурні запити робітників. Часто колективи ударних цехів «нагороджувалися» організацією «червоних кутків», де проводилася ідеологічно-

виховна робота, та, як правило, відзнаками за героїчну працю — червоними прапорами.

Грошових премій для звичайних ударників бракувало. Їх не забезпечували не тільки підвищеними, а й звичайними пайками. Не дотримувався раціон харчування останніх і у заводських їдальнях. Так, у голодному 1932 р. таким робітникам, наприклад, на Луганському металургійному заводі ім. Артема, на сніданок та обід щоденно видавали картопляники, причому порцій на всіх не вистачало⁶⁵.

Взаємовигідною для держави і ударників формою стимулювання їх праці було «висування» останніх на більш високооплачувану і престижну роботу або на навчання до технічних курсів, технікумів та технічних вишів. Це відкривало для них перспективу зайняття ключових керівних посад. Однак, як правило, висування ударників обмежувалося посадами керівників нижчої ланки управління — майстрів і бригадирів, рідше — начальників цехів та керівників раціоналізаторських бюро. З лав найкращих передовиків виробництва формувалася також когорта «червоних директорів»⁶⁶.

Слабке матеріальне заохочення ударників зумовлювалося не тільки фінансовими труднощами, а й переконанням компартійних працівників у тому, що найважливішим фактором підвищення продуктивності праці є не економічні стимули, а комуністичне (свідоме, а, радше, жертвенне) ставлення до неї. Таку думку, зокрема, поділяв секретар ЦК КП(б)У В. Затонський, котрий вважав, що «за усієї необхідності на даному етапі максимального використання матеріальної зацікавленості трудящого (відрядна оплата, всілякі види преміювання, переваги для тих, хто самозакріплюється [на виробництві] й т. ін.) соціалістичне ставлення до праці є вирішальним фактором будівництва соціалізму в нашій країні, ... а справа профспілок — організувати творче піднесення робітників»⁶⁷ *.

Але останні не впоралися з цим завданням. У 1931 р. навіть у столичному Харкові більша частина робітників залишалася не охопленою політико-виховною роботою⁶⁸.

Гіперболізація ролі ідеологічного чинника неминуче призвела до хибного висновку — визнання головними винуватцями кризової ситуації, «коли все задовільно за звітами, а промфінплани не виконуються», керівників професійних спілок і господарських працівників підприємств, що відставали⁶⁹. Висунуті проти них звинувачення у «недостатній увазі до проведення директив партії у житті й бюрократичному ставленні до організації соціалістичного змагання» послужили підставою для кадрових чисток профспілкових та господарських органів. Проте адміністративно-репресивні заходи не допомагали.

Якщо у ситій російській столиці чисельність ударників невинно збільшувалася⁷⁰, то у голодній Україні у 1932 р. скорочувалася. Про це повідомлялося в листі члена президії ВУРПС Дроба про результати обстеження Харківського машинобудівного заводу, надісланому 10 листопада цього року до Всеукраїн-

* Донесення «Про соцзмагання й ударництво на Катеринославській залізниці», надіслане 1 березня 1931 р. А. Андрєєву, С. Косіору.

ського комітету профспілки загального машинобудування, Харківського обкому КП(б)У й завкому Харківського машинобудівного заводу «Світло шахтаря». Його автор писав: «кількість ударників і тих, що змагаються, значно зменшилася, ударник не став центральною фігурою боротьби за виконання норм виробітку, підвищення продуктивності праці та якості продукції. Слабо розгорнуто соціалістичне змагання за повними показниками, як всередині бригад, так і серед окремих робітників». Крім того, в листі зверталася увага на хибну практику, коли до лав ударників зараховувалися «цілі групи робітників, котрі не виконують норм виробітку». Це призвело до невідповідності реальної чисельності ударників статистичним показникам⁷¹.

Факти масових приписок не залишилися непоміченими. 1933 рік ознаменувався новою хвилею репресій⁷². Але не всі радянські керівники підтримували звинувачення у зриві змагання, висунуті компартійною верхівкою на адресу «трикутників» відстаючих підприємств та галузей. Таку позицію зокрема зайняв голова ВУРПС М. Чувирін. На черговому пленумі цієї ради він виступив з критикою членів партії, які «кажуть про якийсь саботаж»⁷³. Разом із тим компартійно-радянські керівники всіх галузей і ланок управління підтримали ідею боротьби з псевдоударництвом.

Держава щорічно проводила кампанії «розударювання» «паперових» ударників, під час яких здійснювався обмін посвідчень ударників: старі анулювалися, а нові видавалися справжнім ударникам.

Найбільш результативною була кампанія, проведена навесні 1934 р. Акцент в ударництві й соцзмаганні було перенесено, по-перше, з колективних (бригадних) на індивідуальні зобов'язання, по-друге, на їх максимальну конкретизацію, по-третє, на включення до тексту зобов'язань пунктів, пов'язаних не тільки з виконанням промфінплану, але також із технічним та політичним навчанням робітників, фізкультурною, шефською та іншою громадською роботою, поведінкою у побуті. Ударникам, які витримали «чистку», урочисто вручали значки ім. XVII з'їзду ВКП(б)⁷⁴.

У другій половині 1930-х рр. суттєвим фактором інтенсифікації виробництва й підвищення продуктивності праці став стахановський рух, ініціатором якого виступив молодий гірник кадіївської шахти «Центральна-Ірміне» О. Стаханов. Завдяки застосуванню прогресивного методу роботи (поділу виробничих операцій між вибійниками і кріпильниками) він перевиконав змінну норму видобутку вугілля у 14,5 раза. Оскільки йому допомагали два гірники, які час від часу змінювалися, справжнє перевищення норми було п'ятиразовим, проте газети про це не згадували⁷⁵.

Стахановський рух пропагувався як новий етап та якісно інший рівень трудової ініціативи й активності широких верств радянського робітничого класу. Але насправді відповідні рекорди забезпечувалися багато у чому зусиллями адміністрації підприємств, коли тією чи іншою мірою оптимізувалися умови праці для певних категорій робітників, внаслідок чого її продуктивність різко зростала. Стахановські методи — вдосконалення поділу праці, покращення організації робочого місця і раціоналізація трудових процесів, інтенсифікація

роботи машин та агрегатів, а також технологічних процесів, ущільнення робочого дня тощо — були поза компетенцією робітників. У кращому випадку останні могли порушити клопотання перед адміністрацією про покращення організації свого робочого місця або про розвантаження від трудомістких допоміжних операцій⁷⁶.

Кожний працівник з матеріальних і моральних міркувань був зацікавлений у тому, щоб адміністрація перевела його на пільгові умови праці. На думку М. Мухіна та С. Журавльова, серед стахановців були робітники різного рівня підготовки. Спочатку серед найбільш відомих рекордсменів, що давали найвищий відсоток виробітку, виявилось чимало робітників не самої високої кваліфікації, які не були зайняті на найбільш складних і відповідальних операціях, що вимагали підвищеної уваги, точності та якості праці. Суттєво перевиконати норм виробітку на них було набагато складніше, ніж на простих, доступних малокваліфікованим робітникам⁷⁷.

Німецький історик А. Майєр вважав, що соціальна база формування верстви стахановців залишалася стабільною до кінця існування цього руху. Він змалював досить непривабливий соціальний портрет такого робітника: «Стахановці були вихідцями із сіл, у більшості малокультурні, з низьким рівнем освіти. Як правило, вони тільки недавно прийшли на виробництво. Типовим для цього середовища був підсобний робітник середньої кваліфікації. Це були люди з розвинутою мускулатурою, нерідко спортсмени. Їм бракувало досі тільки так необхідних для кар'єри «пролетарського походження» та «заслуг у комуністичному русі». Нерідко це були представники маргінальних соціальних груп, які зазнавали дискримінації, зокрема [були] позбавлені будь-яких привілеїв. Серед них зустрічалися колишні середняки, члени куркульських родин, віруючі, у недавньому минулому люди, які порушили закон, безпритульники, представники національних меншин. Вони, як правило, були молодими. Переважна більшість стахановців не перебувала у Комуністичній партії. Їх політизованість не вирізнялася глибиною, а політична свідомість зводилася до афективної віри в Сталіна як вождя»⁷⁸.

Свого роду соціальну патологію стахановців, що виявлялася у нігілізмі, егоїзмі й агресивності, помітив С. Шварц⁷⁹. За твердженням І. Гудова, рух стаханівців сприяв зміцненню уявлень про владу Сталіна як про накинута згори. Вони не рахувалися з техінструкціями, закликали до знищення держстандартів та глузували з майстрів, дорікаючи їм тим, що вони нібито моляться на правила, як на ікону⁸⁰. На думку М. Вебера, стахановці вважали, що їм, як і Сталіну, нібито «належать надприродні, не кожному доступні таланти»⁸¹.

Керований партійними та профспілковими організаціями підприємств, цей рух швидко поширювався. З другої половини грудня 1935 р. позначився перехід від індивідуальних рекордів до колективних. Крайнім ступенем цього явища була так звана «стахановська доба», під час якої всі робітники виробничої дільниці, де вона оголошувалася, мали перевиконувати планові завдання⁸². Внаслідок колективного впровадження таких методів роботи питома вага стахановців серед трудівників швидко збільшувалася. З листопада 1935 р. до серпня

1936 р. вона зросла в залізорудній промисловості України з 12% до 24%, у чорній металургії — з 5 до 25%, в машинобудуванні — з 12 до 32%⁸³.

Поширення цього руху забезпечили скасування карткової системи і обмежень в нарахуванні зарплати робітників. Ті робітники, яким давали отримувати стільки грошей, скільки вони заробили, могли витратити їх за власним розсудом і всіяко намагалися підвищити продуктивність праці. Крім того, рух мали стимулювати різноманітні пільги для стахановців — щодо забезпечення житлом, дефіцитними товарами, влаштування дітей до дитсадків і т. ін. Проте не всі працівники, що перевиконували планові завдання, вважалися стахановцями. Наприклад, на шахтах Донбасу до їх числа зараховувалися лише ті, хто перевиконував виробничі норми більше, ніж у два рази. Інші ж, котрі виконували їх менше, ніж на 200% вважалися лише кандидатами у стахановці та пільгами не користувалися⁸⁴.

Робота по-стахановськи, як правило, дозволяла робітникам різко підвищити місячний заробіток, однак не всі вони витримували високий темп роботи довгий час. Крім того, не всі вони одержали обіцяні пільги, насамперед щодо покращення житлових умов. На шахтах Донбасу рівень життя більшості стахановців мало чим відрізнявся від жебрацького існування решти гірників. Відсутність переваг для передовиків низки шахт Донецького регіону засвідчив лист членів ревізійної бригади ВЦРПС, відрядженої на Донбас для обстеження рівня їхнього забезпечення. 19 листопада 1935 р. вони повідомляли: «Стахановець Філіпов (шахта ім. Войкова) — вантажник вугілля у шахті, мешкає у селищі Нахабівка у землянці, яку зліпив сам. Живуть у маленькому приміщенні 5 осіб, діти сплять на підлозі, сам з дружиною — на ящиках. Син 14 років не навчається, немає взуття. Профспілка нічим не допомагає і представники профкому жодного разу не були в квартирі. Сам малограмотний, хоче навчатися. Виконує норми від 250 до 300%.

Стахановець Лисичкін (шахта ім. Войкова) — посадчик лави. Виконує від 250 до 300% [норми], працює 10 років на тій самій шахті. Замість стола стоять козли, за які адміністрація вираховує 12 руб., двері розбиті, сніг задуває до кімнати, дах тече. Голова шахткому бував у Лисичкіна, але жодних заходів до покращення побутових умов не вжив. Просив путівку (ревматик) — не дали. Вугілля не підвозять і брати не дозволяють, хоча вугілля [йому] належить.

Стахановець Пономаренко (шахта № 23) — вивантажник лави, працює на цій лаві 5 років. У квартирі дах тече, піч розвалена, сарай, де стоїть корова, без даху. Товариш Пономаренко має 5 дітей. Ніхто з шахткому [до нього] не приходив і допомоги не надавав. Взагалі на шахті № 23 у квартирах не тільки стахановців, а у всіх робітників тече дах, оскільки ремонт не проводився. Майже аналогічне становище на квартирах й інших стахановців, яких відвідала бригада»⁸⁵.

Незважаючи на тяжкі умови життя та праці, ефективність цього руху спочатку була високою. За даними С. Кульчицького, середньомісячний видобуток вугілля на одного такого працівника в Донбасі зріс із 16,2 т у 1934 році до 20,8 т у 1936⁸⁶.

Досягнення стахановців лягли в основу перегляду планових завдань підприємств. Норми виробітку піднялися на 35–40%. Нерідко це робилося недовідно обґрунтовано й призводило, як і попереджували інженерно-технічні працівники, до перенапруження виробничих процесів та аварій, що розглядалося як шкідництво або саботаж⁸⁷.

На думку багатьох західних учених — Р. Зарстона, С. Девіса, Р. Маннінг, С. Шаттенберг, — стаханівський рух став прелюдією до переслідування інженерів, коли виникав антагонізм між робітниками й ними, провокувалися соціальні конфлікти на підприємствах, витягалася на світ класова ненависть⁸⁸. Як зауважив Р. Майер, стахановські методи, перевертаючи все з ніг на голову, вимагали від ІТП підпорядкування робітникам та їх бажанням. Усі технічні працівники, мали обслуговувати робітників і забезпечувати підготовку стаханівських рекордів⁸⁹.

Водночас робітників, як помітила С. Шаттенберг, заохочували дивитися на себе як на справжніх господарів підприємств та відстоювати свої інтереси. Коли вони не могли працювати по-стахановськи, це закидали інженерам. У 1935 р. цілі колективи ІТП, партійне і профспілкові керівництва, які не створили технічних умов для стахановської роботи, обвинувачувалися у саботажі. Апеляції інженерів до влади, що рекордоманія спричинить зростання браку та аварій на виробництві, були проігноровані⁹⁰.

У 1937 р., коли в заробітній платі було відновлено граничну межу, ефективність стахановського руху стрімко пішла на спад. Замість очікуваного зростання виробництва у тому ж році відбулося зниження. Не впоралися з плановими завданнями вугільна, металургійна, хімічна й коксохімічна промисловості. Проте чисельність стахановців не знижувалася, а зростала⁹¹.

Зусилля партійних, профспілкових і комсомольських організацій давали свої «результати». Поширилася практика приписок, на підприємствах з'явилася багато липових рекордсменів, яких у народі прозвали «олівцевими стахановцями». Серед стахановців, які стали своєрідною робітничою аристократією, виявилось чимало авантюристів, які своєю «ударною», але безграмотною працею спричиняли аварії й псували техніку. Рекордоманія часто призводила до порушення нормального ритму роботи. «Дні», а потім «тижні» та «місячники» стахановської праці, котрі профспілки організували на підприємствах, супроводжувалися подальшим спадом виробництва⁹².

Цей рух викликав неоднозначну реакцію серед робітників. Більшість з них небезпідставно побоювалася того, що різке підвищення продуктивності праці призведе до загального перегляду норм і негативно позначиться на зарплаті. Ветерани праці розуміли негативні виробничі наслідки цього руху. Мало місце і звичайна заздрість до молодих колег-стахановців, котрим створили кращі умови роботи, незважаючи на невисоку кваліфікацію і нетривалий виробничий досвід. За умов прогресивно-відрядної та інших преміальних систем оплати праці вони нерідко отримували вищі заробітки, ніж кваліфіковані робітники⁹³. Внаслідок цього проти стахановців мали місце, як висловлювалися у ті роки, «класово чужі виступи».

За матеріалами довідки інструктора промислово-транспортного відділу ЦК КП(б)У Лактіонова «Про стаханівський рух у промисловості УСРР і роботу місцевої промисловості», підготовленої для учасників пленуму ЦК ВКП(б) 1935 р., боротьба проти нього мала різноманітні прояви. Вона здійснювалася, «по-перше, [по лінії] контрреволюційної агітації проти підвищення продуктивності праці, пов'язаної нібито з неминучим зниженням розцінок, зниженням зарплати та посиленням експлуатації; по-друге, дискредитації стахановського руху шляхом навмисного створення несприятливих умов для стахановських методів роботи (непідготування виробничих дільниць, виробничих місць, постачання стахановців недоброякісними інструментами і матеріалами й т. ін.); по-третє, відкритого шкідництва на дільницях, агрегатах, де працюють стахановці; по-четверте, терору проти стахановців»⁹⁴.

На підтвердження цього у доповіді наводилися численні факти саботажу цього руху з боку майстрів та робітників. Зокрема, про це свідчив випадок, що мав місце у цеху вогнетривів Єнакіївського металургійного заводу, де один із робітників закликав товаришів «не працювати по-стахановськи, оскільки на нашу високу продуктивність розцінки відповідатимуть переглядом норм, дадуть нам непосильні норми і ми будемо перепрацьовувати». Факт більш активного опору рекордному видобутку вугілля, трапився на шахтах «Центральна-Ірміно» та № 3-біс тресту «Кадіїввугілля», коли гірники, роз'єднавши повітряну магістраль, знеструмили забої. Згадувалися й випадки навмисного псування техніки, на якій працювали передовики виробництва, що були викриті на Харківському турбогенераторному заводі, а також «навмисного створення несприятливих умов для стахановських методів роботи» з боку майстрів, що мали місце на інших підприємствах столиці — хіміко-фармацевтичному заводі «Червона зірка» та канатному, велозаводі ім. Петровського. Серед інших проявів ворожих настроїв згадувалися акт замаху на життя молодого стахановця з боку ветерана праці, розлюченого перевиконанням норми, яку він звичайно виробляв, а також випадки цькування стахановців на Одеському заводі ім. Січневого повстання, коли їм у лазні клали мило в черевики і зав'язували білизну у вузли⁹⁵. Такі факти були оцінені владою як прояви загострення класової боротьби⁹⁶.

Проти рекордоманії виступали навіть окремі передовики виробництва. Так, один із зачинателів стахановського руху у верстатобудуванні І. Гудов у статті «Що сталося зі стахановським рухом?» писав: «Рекорди непотрібні, коли керівництво підприємства неспроможне перетворити їх у повсякденне життя»⁹⁷.

Досить активний опір цьому руху, за оцінкою П. Постишева, мав місце у Донбасі та деяких інших регіонах республіки. За свідченням П. Кривоноса, його зустріли у багнети деякі залізничники. Виступаючи на обласній комсомольській конференції в лютому 1936 р., він зазначав, що серед транспортних працівників спостерігається чимале незадоволення стахановським рухом, ведуться розмови про безробіття й інше⁹⁸.

Подібні побоювання мали реальну основу. Про це свідчить, зокрема, визнання парторга шахти «Центральна-Ірміне» К. Петрова на засіданні президії ВЦРПС 10 листопада 1935 р.: «Ми здійснили справжню фільтрацію робітничого класу після впровадження стахановського методу роботи»⁹⁹.

Серед робітників репресій звичайно зазнавали колишні позбавленці, котрих як неблагонадійних осіб, вичищали з їх лав. Прикладом цього є рішення трійки НКВС у Сталінській області від 28 серпня 1938 р., згідно з яким було засуджено до розстрілу з конфіскацією майна за затримування підготовчих робіт на підприємстві та висловлювання незадоволення колгоспним ладом одного з колишніх розкуркулених, гірника шахти 12/13 «Макіїввугілля» П. Друценка. Незважаючи на тяжку працю на шкідливих виробництвах таким, як він не вдавалося «реабілітуватися»¹⁰⁰.

Під час кампанії боротьби з саботажниками стахановського руху постраждало чимало інженерно-технічних працівників. Зважаючи на масове поширення виробничих аварій у Донецькому регіоні у зв'язку зі стаханівськими методами роботи, держава вирішила перекласти провину за них на керівників підприємств, де вони траплялися. 17 вересня 1937 р. Донецьке обласне управління НКВС ухвалило постанову про викриття «потужної шкідницько-диверсійної організації», що начебто діяла у Донбасі. Шахти, керівний склад яких було цілковито засуджено за обвинуваченням в участі у ній, в робітничому середовищі отримали назву підприємств ВТР (виправно-трудова робіт)¹⁰¹.

Посилення каральних заходів виявилось неефективним. Головною перешкодою у розвитку стахановського руху була не диверсійна діяльність шкідників, а об'єктивний чинник — брак комплексної механізації виробництва, який неможливо компенсувати за рахунок напруженої праці робітників. Гальмувала розвиток цього руху й технічна неосвіченість¹⁰².

У другій п'ятирічці реконструкцію народного господарства в основному було завершено, однак становище індустріального комплексу країни залишалося напруженим¹⁰³. Освоєння основних виробничих потужностей залишалося нереалізованим не тільки через уведення у дію незавершених новобудов внаслідок прискореної індустріалізації, а й з причини технічної безграмотності робітників, що призводило до псування нової техніки¹⁰⁴. Наприклад, на Харківському паровозобудівному заводі за 1932 р. трапилося 207 великих та середніх поломок імпортованих верстатів, у більшості спричинених недбалістю і невмілим доглядом за машинами з боку робітників. Питома вага зіпсованої техніки на підприємстві становила 12,7%. Статистичні показники аварій невпинно зростали¹⁰⁵.

Невідповідність між насиченістю промисловості технікою і рівнем технічної освіченості робітників з усією гостротою поставило завдання мобілізації робітничого класу на опанування нею. У 1930 р. з ініціативи ВЦРПС у республіці було проведено пропагандистську кампанію щодо популяризації ідеї «технічної озброєності робітників», так званий «Всеукраїнський технічний похід». У січні лютому 1931 р. ЦК ВКП(б) скликав Всесоюзну конференцію працівників промисловості, яка висунула гасло «Техніка в період реконструкції вирішує все!». За заведеним порядком, колективу передового підприємства — московського заводу АМО (нині — ім. І. Лихачова) — доручили звернутися до всього робітничого класу з відповідним закликком¹⁰⁶.

У серпні цього року ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про технічну пропаганду та її організацію», що вимагала використовувати для досягнення цієї

мети всі форми навчання і масово-політичної освіти¹⁰⁷. В листопаді 1931 р. було створено добровільне товариство «За оволодіння технікою» (ЗОТ), на яке покладалося завдання мобілізації робітників та інженерно-технічних працівників на підвищення їх кваліфікації, пропаганду технічного досвіду та обмін ним. На відміну від товариства «Техніка — масам», воно мало спрямувати організацію масового технавчання трудящих на конкретні виробничі завдання (зменшення браку, засвоєння нових технологічних процесів та ін.) і підвищення їх кваліфікації (освоєння нових верстатів, агрегатів й ін.)¹⁰⁸.

Здавалося б, що можливості безкоштовного отримання технічних знань, які давали перспективу кар'єрного зростання, мали зацікавити робітників. Однак більшість з них не сприйняла заклик «Оволодіти новою технікою». За повідомленням багатотиражок підприємств, на багатьох із них виникла загроза закриття гуртків «Техмас» через прогули слухачів¹⁰⁹. Причиною цього була незацікавленість робітників, оскільки навіть відмінники технічного навчання рідко добивалися вищого розряду. Деякі з них ігнорували відвідування цих гуртків через побоювання, що запровадження нової техніки призведе до масових скорочень. Малоосвічені робітники, переважно вихідці із села, відчували, що не зможуть засвоїти технічні знання за відсутності знань з арифметики. Їх відлякувало викладання у зазначених гуртках за підручниками для середніх і вищих технічних навчальних закладів, незрозумілими для більшості робітників. Крайньою формою опору рухові «за оволодіння технікою» було навмисне псування машин¹¹⁰.

Перешкоджала ліквідації технічної безграмотності робітників і відсутність в УСРР розгалуженої мережі організацій ЗОТ, оскільки ті, що створювалися, через відсутність коштів швидко розпадалися¹¹¹. Матеріальні підвалини товариства «За оволодіння технікою» заклала вереснева (1933 р.) постанова ЦК КП(б)У, що зобов'язала господарські органи дотувати його діяльність. Хиби у розвитку цього руху на початку 1930-х рр., зумовлені фінансовими труднощами, були списані на невміле керівництво Всеукраїнського бюро ЗОТ, яке було переобране на Всеукраїнській конференції товариства¹¹².

На 1 жовтня 1934 р., за неповними даними, в УСРР нараховувалося 181 746 членів ЗОТ, найбільше у вугільній, металургійній, цементно-керамічній і промисловості загального машинобудування. На окремих великих підприємствах (ХТЗ, ХПЗ, завод ім. Дзержинського) осередки ЗОТ перетворилися на масові організації¹¹³.

Рух за опанування технікою підтримали кадрові робітники, що вважали сприяння його розвитку своїм професійним та класовим обов'язком. Яскравим проявом цієї підтримки став ізотовський рух, названий за ім'ям одного з його ініціаторів — вибійника горлівської шахти «Кочегарка» М. Ізотова. У травні 1932 р. він надрукував у газеті «Правда» лист з розповіддю про те, як він навчає молодь високопродуктивним методам праці.

Раніше з аналогічним почином виступили прокатники Керченського металургійного заводу ім. П. Войкова., які в липні 1931 р. звернулися через «Рабочую газету» до всіх робітників із пропозицією — закріпити за кожним

ветераном праці кілька новачків. Почин керченців не здобув широкої популярності тому, що на нього спочатку не звернули особливої уваги у партійному апараті. Виявилось, однак, що такий метод технічної підготовки працівників не вимагає фінансових ресурсів (навчання відбувалося на громадських засадах), але допомагає швидко ліквідувати дефіцит кваліфікованих кадрів.

У другій половині 1932 р. партійні, профспілкові й комсомольські організації почали «розкручувати ізотовський рух». Виявилось, що деякі підприємства мають ветеранів, які виховали багато молодих робітників. Своєрідним чемпіоном серед них став машиніст блюмінга на Дніпропетровському заводі ім. Петровського із 34-річним стажем роботи Ф. Авілов. У роки першої п'ятирічки він підготував 170 кваліфікованих робітників. Наприкінці 1932 р. в кам'яновугільній промисловості Донбасу з'явилися сотні ізотовських шкіл. Поступово цей рух поширився на інші галузі індустрії¹¹⁴.

Робітники виступили також ініціаторами іншого почину — запровадження обов'язкового мінімуму технічного навчання робітників. Цю пропозицію у 1931 р. висунули працівники московського електрозаводу, проте спочатку вона, як і почин керченців, не знайшла підтримки у владі, тому що не забезпечувалася відповідною матеріальною базою¹¹⁵. Але у червні 1932 р. Рада праці та оборони запровадила обов'язковий мінімум технічних знань (техмінімум) для робітників провідних спеціальностей у машинобудуванні, металургійній, хімічній промисловості, що обслуговували складні агрегати і механізми. Здача техмінімуму отримала назву громадсько-технічного іспиту.

Після запровадження обов'язкового мінімуму комсомольським організаціям було доручено виступити з пропозицією: давати право працювати біля верстатів тільки тому, хто складе громадсько-технічний екзамен. Перший такий іспит було проведено за допомогою виїзної редакції газети «Комсомольская правда» на Уралмашзаводі в березні 1933 р. За твердженням радянських істориків, цей почин у серпні того року було запроваджено на харківських заводах та шахтах Донецького басейну, а 1934 р. — на сотнях підприємств республіки¹¹⁶. Проте це було не зовсім так. За повідомленням органу Всеукраїнського товариства «ЗОТ» — газети «За техніку», у вересні 1933 року на деяких шахтах Донбасу («Комсомолец», «Вузлова», «Калинівка») було скасовано мережу технавчання, а кошти, призначені для техпропаганди, витрачені не за призначенням¹¹⁷. Залишалася фінансово незабезпеченою організація пропаганди на багатьох підприємствах харчової промисловості Одещини. До квітня 1934 р. її не запровадили на більшості підприємств Київщини¹¹⁸.

Основними формами підготовки до екзамену були інструктаж робітників біля верстата, гурткове і курсове навчання, а також технічні консультації. Вони здійснювалися на громадських засадах відповідними інструкторами — інженерами, майстрами, технічно освіченими робітниками.¹¹⁹ Водночас лекції по радіо, вікторини, дільничні й міжцехові «технічні бої», театралізовані «мітинги машин», «техніко-виробничі суди над браком» не набули масового поширення¹²⁰.

Щорічно проводилися спеціальні конкурси, естафети та всесоюзні походи за кращі показники в освоєнні техніки, зокрема у 1933 році — на честь XVII з'їзду

ВКП(б), а в 1934 р. — на честь VII з'їзду рад СРСР¹²¹. Вони забезпечили масове охоплення робітників технічним навчанням. Зокрема у 1934 р. опанували техмінімум 192 тис. робітників на 80% підприємств республіки, які до 1 січня 1935 р. склали відповідний іспит¹²².

Проте навчання не з доброї волі, до того ж екстерном і за програмами, перевантаженими загальноосвітніми й політичними дисциплінами (з причини низького загальноосвітнього рівня робітників та політизації освіти) і не пристосованими до умов конкретного виробництва, знижували якість засвоєння технічних знань. Ускладнювало процес навчання й неправильне комплектування відповідних груп з робітників неоднорідних професій та з неоднаковим рівнем освіти. Негативно позначалася на якості навчання недостатня підготовка інструкторів гуртків «Техмас», а головним чином — кампанійський характер їх організації, коли основний акцент робився на кількісних показниках. Намагаючись вчасно відзвітуватися, керівники товариства «За оволодіння технікою» висували авантюристичні завдання — підготувати робітників до здачі іспитів упродовж 1,5–2 місяців, а перевірку їхніх знань провести протягом 3–10 днів¹²³. Нерідко екстремальні терміни навчання зменшувалися з провини адміністрацій підприємств, що скорочувала його дні, намагаючись таким чином надолужити виробничі простой¹²⁴.

Уявлення про умови, в яких проводилося навчання у гуртках «Техмас», та про ставлення до нього з боку викладачів та учнів дають замітки робітничих кореспондентів. Автор одного з листів, надісланого до редакції газети «За техніку», — робкор складального цеху Харківського паровозобудівного заводу — з обуренням розповідав, що заняття гуртка відбуваються в «маленькій прокурений брудній кімнаті з двома столами, за якими працюючому голову доводиться тримати на рівні колін. Тут же поруч продають печиво і цукерки. З протилежного боку доходить гамір, там працює комісія. За одну годину перебування у гуртку, — писав він, — де опрацьовують математику, не можна було почути жодного речення: викладач щось «конспіративно» бубонів на вухо слухачеві, тому що весь час не вгасав галас у кімнаті. О 5.30 кімната стала зовсім дибки. Це закінчила працювати комісія. Також припиняється заняття гуртка. Викладач сидить хвилин з 10 мовчки, щось розглядає у книжці. Двоє слухачів сидять біля нього з нудьгою в очах, решта розійшлася. Викладач втомлено розглядає «аудиторію» так, наче він її бачить уперше, і сповіщає про закінчення лекції»¹²⁵.

Автор іншого листа — робітник дизельного відділу ХПЗ скаржився на укомплектування гуртків з технічного навчання з робітників, що мають різний рівень знань, внаслідок чого викладач, котрому замість роз'яснення розрахунку об'єму деталі доводиться розтлумачувати множення десятинних дробів, нервує, «а гуртківці із сумом дивляться у вікно»¹²⁶.

Навіть на нечисленних підприємствах, де в кожному цеху діяла розгалужена мережа технавчання, включаючи спеціальні бібліотеки, лабораторії та гуртки, регулярно проводилися відповідні консультації, «технічні бої» й вікторини, а також індивідуальний інструктаж відстаючих робітників, іспити з техмінімуму

складали далеко не всі. Наприклад, на Харківському турбогенераторному заводі на «добре» і «задовільно» їх склала лише половина робітників, а решта їх завалила¹²⁷. Виняток становила кондитерська фабрика «Кофок», де з 553 робітників, які навчалися у гуртках «Техмас», успішно витримали іспит 322 особи, оцінку «задовільно» отримали 154, а «незадовільно» — 64¹²⁸.

Щоб підвищити рівень технічного навчання, ВУКи профспілок встановили в 1934 р. заохочувальні заходи для кращих його організаторів та відмінників. Ті, хто демонстрував вміле застосування набутих знань на практиці, крім матеріального заохочення (премій), отримували значки «ЗОТ»*, що давали їм право на пільгове отримання технічної літератури й зарахування без екзаменів на відповідні курси підвищеного рівня, до технікумів і навіть ВТУЗів. Одночасно для тих, хто не складав іспитів, організовувалося обов'язкове повторне навчання. Їхньою підготовкою займалися відмінники, а також інструктори — майстри і десятичники.

Суцільну техграмотність мало забезпечити запровадження у 1935 р. обов'язкового техмінімуму для усіх робітників. У зв'язку з цим товариство «За оволодіння технікою» було ліквідоване, а його повноваження передані профспілкам.

У гонитві за кількістю технічно грамотних робітників погіршилася якість їх навчання, з'явилася його формалізація. Почастішали випадки зривів занять із провини адміністрації, а реальна відвідуваність відповідних гуртків знизилася на 30–40%¹²⁹. Серед гуртківців збільшився відсоток тих, що склали екзамени на «задовільно» або «незадовільно»¹³⁰. Зазвичай після успішного проведення кампаній із прийому державних іспитів навіть на зразкових підприємствах-переможцях конкурсів із технічного навчання розпочинався період затишшя у техпропаганді¹³¹.

Чисельність тих, хто витримував відповідні екзамени, зростала з року в рік, однак «добровільно-примусовий» підхід до відповідної справи абсолютного успіху не дав. Як зазначав С. Кульчицький, підготовка робітників не у школах і училищах, а безпосередньо на виробництві дала вираш у часі, але супроводжувалася великими збитками¹³².

Важливим напрямом у розгортанні боротьби трудящих за оволодіння новою технікою був раціоналізаторський рух, який підтримувався владою із середини 1920-х рр. Наприкінці 1925 р. при ВРНГ УСРР було засноване Українське бюро сприяння винахідництву, а на підприємствах почали організовуватися відповідні експертні комісії. Новим кроком у розвитку руху винахідників і раціоналізаторів стало створення у 1926 р. Української асоціації робітників-винахідників

* Значки мали форму зубчастого колеса з каймою, покритою білою емаллю. На каймі по колу було написано гасло «Техніка у період реконструкції вирішує все», а внизу — напис «ЗОТ». У центрі колеса розміщувалося рельєфне зображення Сталіна на фоні струменів, покритих червоно-рубіною емаллю.

(УАРВин)¹³³, перший з'їзд якої відбувся 3–7 січні 1929 р.* Делегати його представляли не більше 2 тис. трудящих — членів асоціації¹³⁴. На XVI з'їзді ВКП(б) було поставлене завдання — зробити рух раціоналізаторів масовим¹³⁵.

Залучення робітників до раціоналізаторства і винахідництва мало стати взаємовигідним для підприємств і для них самих, оскільки не тільки стимулювало виробництво, а й заохочувало самодіяльну ініціативу, давало їм можливість реалізувати і розвинути свої здібності, досвід та творчий потенціал, а також отримати додаткову матеріальну винагороду і моральне заохочення і, принаймні в ідеалі, відчутти себе творцями і господарями на заводах, шахтах і фабриках. Та на практиці ставлення до раціоналізаторів з боку адміністрації підприємств у силу різних причин (головне — система стимулювання їх діяльності) залишалося далекими від ідеалу¹³⁶. Серйозні проблеми існували й з експертизою та впровадженням рацпропозицій у виробництво.

Осередки Української асоціації робітників винахідників, що створювалися в адміністративному порядку, швидко розпадалися або не діяли, особливо у непромислових округах і деяких галузях індустрії. На думку інспекторів Наркомату робітничо-селянської інспекції, невдалі спроби розгортання руху раціоналізаторів зумовлювалися скептичним ставленням до нього з боку місцевих профспілкових керівників¹³⁷.

Всесоюзна центральна рада професійних спілок ігнорувала організаційні проблеми Центральної ради товариства робітників-винахідників і раціоналізаторів України, зважаючи на недоліки в реалізації раціоналізаторських ініціатив робітників. У цьому вона вважала винними бюро сприяння робітничому винахідництву (БРВ, російська аббревіатура БРІЗ)** й керівників підприємств. Однак ВЦРПС зазначала, що позитивним моментом у розвитку руху винахідників і раціоналізаторів є швидкі темпи зростання членів асоціації та кількості пропозицій, висунутих ними¹³⁸.

Всупереч організаційним проблемам потік раціоналізаторських ініціатив, насправді збільшувався. За повідомленням В. Куйбишева на XVI з'їзді ВКП(б) (26 червня — 31 липня 1930 р.), чисельність патентних заявок робітників з 1928/29 по 1929/30 рр. зросла у 12 разів¹³⁹. Більшість із них надійшла під час Всесоюзного походу за збір пропозицій останніх, оголошеного напередодні з'їзду від імені «Рабочей газеты». Одним із перших його підтримав осередок Центральної ради товариства робітників-винахідників України, створений на Харківському паровозобудівному заводі, який висунув гасло «Дайош 1000 пропозицій імені XVI з'їзду партії!». За короткий час — місяць і десять днів — серед 14 тис. трудівників підприємства було зібрано більше тисячі¹⁴⁰. Повсюдно

* На цьому з'їзді Українська асоціація робітників-винахідників була перейменована у Всеукраїнське товариство робітників-винахідників. 27 квітня 1930 р. його назва була змінена на Центральну раду товариства робітників-винахідників України, яка діяла як філіал Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів.

** Вони створювалися на базі комісій сприяння винахідництву.

влаштовувалися громадські огляди, виставки досягнень раціоналізаторів, конкурси на кращий винахід і відповідні ініціативи¹⁴¹.

На жаль, кількісні показники не відбивали реального становища. Не тільки тому, що звичайно раціоналізаторські пропозиції робітників висувалися у вигляді ідей, що потребували технічного й економічного обґрунтування. За оцінкою перевірочних бригад НК РСІ, ці ініціативи були часто абсолютно недосконалими й непридатними для використання¹⁴².

Багато робітники вносили рацпропозиції, бажаючи по-стахановськи прискорити темпи виробництва. Будучи впевненими, що саме вони і є справжніми винахідниками і знавцями техніки, ці раціоналізатори звичайно зухвало трималися з інженерами. До того ж, розраховуючи на премії, вони були дуже зацікавлені у втіленні своїх ідей. З цієї причини на заводах, шахтах і фабриках склалася перманентна конфліктна ситуація, пов'язана з розглядом ініціатив новаторів. Доходило до того, що у випадку відхилення членами експертних комісій сумнівних рацпропозицій у відповідь ображені «раціоналізатори» погрожували їм доносами в ДПУ¹⁴³.

Проте у конфліктах були винні не тільки робітники, а й інженерно-технічні працівники та адміністрація підприємств, які в силу різних обставин затримували експертизи пропозицій. Перші — внаслідок перевантаженості й матеріальної незацікавленості у проведенні експертиз, оскільки ця робота їм не оплачувалася, а головним чином — через відсутність експериментальної бази для випробування винаходів робітників. Другі — з причини складності використання їх через брак відповідальних осіб, фінансування й налагодженого механізму впровадження раціоналізаторських ініціатив. Все разом — через незацікавленість в отриманні від них максимальної віддачі.

Негативно позначалася на реалізації рацпропозицій та використанні винаходів відірваність БРВ й товариств винахідників як громадських організацій від виробництва та необов'язковість їхніх рішень для адміністрації підприємств. Експертними бюро звичайно відхилялися винаходи робітників, не пов'язані з ліквідацією «вузьких місць» на підприємстві, де вони працювали. З 1930/31 р. робота осередків Центральної ради товариства робітників-винахідників України почала у обов'язковому порядку ув'язуватися із загальними планами реконструкції підприємств¹⁴⁴. Ініціаторами заводського планування раціоналізаторства і винахідництва виступили члени БРВ Лисичанського заводу «Донсода»¹⁴⁵.

Новаторські позиції передавалися на експертизу БРВ. Однак, як і раніше, робота цих органів у кращому разі обмежувалася тільки оцінкою раціоналізаторських ініціатив робітників і лише в окремих випадках, коли реалізація не потребувала попередніх випробувань та великих витрат, — їх впровадженням. Роботу бюро сприяння робітничому винахідництву гальмувала відсутність обладнання експериментальних цехів, що мали з'явитися на кожному підприємстві. Замість них подекуди створювалися примітивні кустарні майстерні¹⁴⁶.

Серйозні проблеми зберігалися й за матеріальним заохоченням новаторів. Фонди сприяння винахідництву і раціоналізаторству мали формуватися за рахунок 0,25% відрахувань з річного фонду заробітної плати працівників підпри-

емства, а також у розмірі 50% від економії, яку передбачалося отримати за перший рік реалізації кожної ініціативи. Це робилося лише у тому разі, коли пропозиція або винахід впроваджувалися з ініціативи конкретного підприємства¹⁴⁷. Проте, як зауважували С. Журавльов і М. Мухін, цехова і заводська адміністрація, стурбована у першу чергу виконанням виробничих планів, боялася брати на себе клопоти і відповідальність за впровадження раціоналізаторських пропозицій. Вони були для неї суцільним головним болем, оскільки їхня діяльність суворо регламентувалася планом, а винахідництво і раціоналізаторство, включаючи кількісні показники виробництва, необхідні ресурси тощо, не передбачалися плануванням. Крім того, для апробації й впровадження винаходів ставали необхідними фінансові та організаційні ресурси, яких не було¹⁴⁸.

Через складність впровадження раціоналізаторських ініціатив та винаходів робітників фонди сприяння фабрично-заводському винахідництву на 60–70% використовувалися не за призначенням¹⁴⁹, а новаторам видавалися переважно дрібні премії, як правило, із запізненням. Так, на Київському заводі «Фізик-хімік» у 1931 р. належало преміювати 638 раціоналізаторів, але премії отримали тільки 77 з них, причому у розмірі, що не перевищував 10 руб. У Лисичанському шахтоуправлінні за винахід одного з гірників з економічним ефектом у 154 654 руб. сума його заохочення становила 2695 руб., або 1,7%¹⁵⁰.

Не фінансувалися й заходи з технічного навчання раціоналізаторів. Наприклад, на Київському паровозоремонтному заводі за 1 квартал 1931 р. для цього було виділено 10 руб. при наявному фонді преміювання у 9 тис. руб., а на заводі «Більшовик» ця стаття витрат взагалі не фінансувалася. Адміністрації підприємств не піклувалися про покращення житлових умов раціоналізаторів, їх лікування та оздоровлення. На різних шахтах, заводах та фабриках існували неоднакові критерії заохочення винахідників¹⁵¹.

Зважаючи на дефіцитність грошових фондів БРВ, у 1931 р. стимулювання раціоналізаторства було посилене за рахунок надання кращим винахідникам соціальних пільг (на позачергові покращення житлових умов, прийом до вишів, на додаткові відпустки, персональну пенсію, право займатися тільки раціоналізаторською роботою на виробництві, а також на висуванство на посади працівників до наукових відділів підприємств та установ)¹⁵². Бажаючи їх отримати, все більше робітників вступало до лав осередків Центральної ради товариства робітників-винахідників України.

На початку 1930 р. в УСРР налічувалося 6011 раціоналізаторів¹⁵³, а на 1 липня 1931 р. — вже 18 тис.¹⁵⁴ Але, на думку керівників ЦК КП(б)У, їх кількість була недостатньою, оскільки товариство об'єднало 0,63% робітників республіки¹⁵⁵.

Збільшувалося також надходження раціоналізаторських пропозицій від робітників, проте чисельність впроваджень зменшувалася¹⁵⁶. Щоб усунути прірву, ЦК КП(б)У влаштував у жовтні-вересні 1931 р. місячник перевірки роботи БРВ і Центральної ради товариства робітників-винахідників України, під час якого запропонував «очистити їхній апарат від бюрократичних і ворожих елементів, замінюючи їх на політично витриманих винахідників-ударників»¹⁵⁷.

Намагаючись надати видимість законності репресіям, влада залучила до кадрових чисток правоохоронні органи. На них покладалися завдання перевірки вірогідності фактів утиску раціоналізаторських ініціатив робітників, про які повідомлялося у їхніх дописах. Останні спиралися на широкий громадський актив (бригади та групи сприяння винахідництву, редколегії багатотиражок, робкорів, виробничі наради, осередки винахідників), а також на організацію показових судових справ проти саботажників пропозицій робітників¹⁵⁸.

Репресивні заходи мали тимчасовий ефект. Під час перевірки стану винахідництва й раціоналізаторства, проведеної у 1932 р., виявився розхил ножиць між кількістю поданих і нереалізованих ініціатив. Однак чисельність нереалізованих пропозицій невпинно зростала, незважаючи на організацію заводських гуртків колективної розробки пропозицій щодо «вузьких місць» та курсів із підготовки техніків-раціоналізаторів¹⁵⁹. На думку представників Центрального бюро скарг НК РСІ, причинами появи нереалізованих ініціатив були «перегини в роботі БРВ і товариств винахідників, які систематично наполягали на виданні премій, не обмірковуючи ефект поданих пропозицій», і відсутність необхідної кількості інженерно-технічних працівників для розробки пропозицій¹⁶⁰.

У наступному році в організації руху винахідників посилилися заохочувальні заходи: встановлювалися премії для ІТП, профкомів, осередків товариства винахідників і раціоналізаторів, які домагалися реалізації робітничих ініціатив по цеху й підприємству у цілому¹⁶¹.

Запроваджувалося матеріальне стимулювання кращих колективів винахідників — осередків Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів та заводських бригад раціоналізаторів. Переможці I Всесоюзного конкурсу на кращий винахідницький проект нагороджувалися преміями. Крім того, переможці з числа заводських раціоналізаторів отримали право на використання за власними розсудом 10% преміального фонду БРВ підприємств на 1934 рік для покращення своїх побутових умов¹⁶².

З ініціативи працівників московського електромеханічного заводу «Електросила» додатковою формою матеріального стимулювання раціоналізаторів, чий пропозиції давали виробництву економічний ефект*, стала Всесоюзна виграшна лотерея (естафета) реалізованих (рекомендованих до впровадження) винаходів. Їх автори отримували іменні естафетні виграшні квитки, розіграш яких розбивався на п'ять серій залежно від суми економії, отриманої від реалізації ініціатив, поданих ними до БРВ (у розмірі від 100 до 1000 руб., від 1 до 10 тис. руб., від 10 до 100 тис. руб., від 100 до 500 тис. руб і від 500 до 1 млн. руб.), а виплата відбувалася в три дні, коли проходив тираж (15 травня, 15 серпня й 15 листопада 1932 р.). Грошові виграші, за бажанням учасників лотереї могли замінюватися на речові, за умови наявності необхідних товарів¹⁶³.

Незважаючи на посилення матеріального стимулювання, очікуваної активізації руху винахідників не відбулося. Як свідчать матеріали перевірки діяль-

* Існували раціоналізаторські пропозиції, економічний ефект від реалізації яких було неможливо врахувати. Ті, наприклад, які покращували умови праці робітників.

ності БРВ й осередків Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів, проведеної у травні 1933 р., вперше за історію радянського руху раціоналізаторів висування ними пропозицій скоротилося, а впровадження останніх майже припинилося. Криза руху раціоналізаторів найсильніше вразила вугільний Донбас і сільськогосподарські регіони республіки¹⁶⁴, а найменше — центри розвитку металургійної, машинобудівельної та хімічної промисловості. Це зумовлювалося збереженням на підприємствах цих галузей системи БРВ, що на той час була скасована в інших, створенням експериментальних баз, хоча й у недостатніх обсягах, а також більш високим культурним та кваліфікаційним рівнем їх працівників, тривалішим досвідом винахідницької роботи¹⁶⁵.

На думку керівників ВУРПС, причинами занепаду руху раціоналізаторів було, по-перше, невдале реформування відповідних місцевих органів, коли в більшості галузей БРВ скасовувалися, а раціоналізаторські ініціативи робітників викладалися на архівні полиці, а, по-друге, нецільове використання виробничих експериментальних баз (їх завантаження замовленнями виробничих цехів)¹⁶⁶. Як вважали керівники ЦКК–РСІ, вирішальна роль у поглибленні кризових явищ належала людському фактору. Йшлося про недбале ставлення до розвитку раціоналізаторства з боку БРВ, а також профспілок¹⁶⁷.

Звинувачення державних органів підтримала Всесоюзна рада професійних спілок, що звернулася з клопотанням до прокуратури УСРР «влаштувати впродовж серпня [1933 р.] низку показових процесів безпосередньо на заводах у клубах, де спостерігається маринування пропозицій робітників». Одночасно ВУРПС надіслала директиву керівникам Центральної ради товариства робітників винахідників України, ВУКів та облрад профспілок з пропозицією надати сприяння органам прокуратури в їх організації¹⁶⁸.

Занепад руху раціоналізаторів було подолано у середині 1930-х років, коли радянська економіка вийшла з кризової ситуації. Позитивний вплив на роботу БРВ та осередків Центральної ради товариства робітників винахідників України мали стахановський рух, складовою якого стала виробнича раціоналізація, і завершення реформи керівництва винахідництвом на місцях, внаслідок чого повноваження ліквідованих БРВ, врешті-решт були передані до відання цехових адміністрацій. З 1935 р. до планів роботи цехів в обов'язковому порядку вводилася спеціальна графа — реалізація ініціатив робітників, за що майстрів та начальників цехів почали преміювати¹⁶⁹. З цього ж року дирекції підприємств стали укладати договори з конкретними винахідниками на виконання певних раціоналізаторських завдань, забезпечуючи їх необхідним обладнанням, сплачуючи витрати на вивчення та розробку тем, відряджаючи за необхідності до інших підприємств чи науково-дослідних інститутів. Усі ці заходи на певний час дали непогані результати. Однак суттєвий розвиток раціоналізаторського руху стримувало відносне скорочення грошових лімітів преміальних виплат авторам новаторських пропозицій¹⁷⁰.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що ставлення робітників до змагання не було однозначним. Серед ініціаторів були не тільки члени партії і комсомолу, як стверджувалося у радянській історіографії, а й представники маргінальних

груп, котрі завдяки участі в ньому намагалися покращити свій соціальний статус. Водночас чимало ветеранів праці, деякі комуністи та комсомольці критично поставилися до пропозиції взяти участь у соцзмаганні. Незадоволення висловлювали представники різних вікових груп, а також безпартійні вихідці з села. Трудивники висловлювали занепокоєння тим, що його організація неминуче призведе до підвищення виробничих норм та відповідного зниження заробітків. Порівнюючи ударну працю з капіталістичною експлуатацією, противники соціалістичного змагання звинувачували в її запровадженні не тільки компартійну верхівку, а й конформістські налаштованих робітників. Деякі з них вважали його розгортання недоречним в умовах голоду і товарної кризи. Інші не вірили, що кошти, отримані внаслідок організації останнього, підуть на потреби індустріалізації, що покращить економічну ситуацію в країні. Захищаючи свої інтереси, опозиційно налаштовані трудивники вимагали від адміністрації підприємств перерахування частини прибутку, отриманого у результаті соцзмагання, до фонду зарплати. Найбільш поширеними формами їх опору були «волинки», рідше — невідвідування зборів, присвячених його розгортанню, а у випадку присутності на них — виступи чи голосування проти останнього.

Зважаючи на опозиційні настрої робітників, професійні спілки застосували насильницькі методи щодо організації змагання, підписуючи договори про нього з адміністраціями підприємств без попереднього обговорення на загальних зборах колективів. Коли ж робітники зрозуміли, що участь у змаганні невідворотна, вони всіма правдами і неправдами намагалися увійти до складу ударних бригад, члени яких належали до групи пільговиків. Зарахуванню до їх лав трудивників, котрі не виконували планових завдань, сприяла позиція керівників профспілок та адміністрацій підприємств, що намагалися у своїх звітах створити картину успішного розгортання змагання. Внаслідок цього через декілька років після його організацій виник парадокс: підприємства, оголошені ударними, нерідко зривали виконання планових завдань. Водночас ті, які не брали участі в змаганні, дійсно були передовими. Щоб реабілітувати ідею соцзмагання в очах робітників, держава систематично проводила чистки «трикутників» підприємств, що відставали, від «саботажників», а лави передовиків виробництва — від псевдоударників. Водночас система преміювання ударників, запроваджена у 1930 р., в умовах продовольчої й економічної кризи, не могла належним чином реалізуватися. Тому розгортання змагання мало нетривалий ефект.

Через відсутність комплексної механізації не виправдав надій влади стахановський рух. Ставлення робітників до нього нагадувало позицію, зайняту ними щодо соціалістичного змагання. Спочатку більшість їх була занепокоєна тим, що рекорди передовиків виробництва призведуть до необґрунтованого підвищення планових навантажень для пересічних працівників. У той же час стахановці висловлювали незадоволення на адресу ІТП, котрі, на їхню думку, навмисно не створювали умов для застосування нових методів праці. Такі настрої всіляко роздмухувалися державою, яка намагалася перекласти на інженерно-технічних працівників провину за аварії, спричинені систематичним пору-

шенням виробничих інструкцій та правил техніки безпеки з боку стахановців. У результаті, якщо спочатку у робітничому середовищі часто мали місце прояви антиноваторських настроїв, зокрема висловлювання проти розгортання стахановського руху і випадки цькування його учасників, особливо на тих підприємствах, де працювали вихідці з села, то з часом владі вдалося спрямувати негативні настрої робітників у необхідне русло, забезпечуючи їх участь у політичних акціях боротьби з «класовими ворогами», котрі нібито перешкоджали передовим методам праці. Водночас, більше трудівників намагалися записатися до лав стахановців для отримання обіцяних їм пільг. Їх називали «олівцевими стахановцями».

В роки першої п'ятирічки було започатковано й інший рух — «за оволодіння технікою масами». «Масове винахідництво» мало прийти на зміну елітарній групі інженерів-винахідників дореволюційного часу, «зараженій» «шкідництвом». Спроби організації масового руху за сприяння добровільного товариства «За оволодіння технікою» не увінчалися успіхом. Члени ЗОТ прогулювали заняття з технічного навчання, на маючи матеріальної зацікавленості у набутті знань, оскільки навіть відмінники не завжди просувалися до вищого розряду. Крім того, робітники побоювалися, що механізація виробництва призведе до скорочення робочих місць. Малоосвічені робітники, які не мали елементарних знань, побоювалися відвідувати курси з технічного навчання. Рух за освоєння нової техніки підтримали переважно кадрові робітники, котрі вважали підвищення кваліфікації своїм професійним обов'язком. Більше того, вони виступили ініціаторами руху наставників (навчання молоді без відриву від виробництва) та висунули пропозицію про встановлення обов'язкового мінімуму технічних знань для усіх робітників.

Через брак необхідних ресурсів, організація початкового технавчання здійснювалася за сприяння громадськості. Технічно грамотні робітники й ІТП у примусовому порядку у вільний від роботи час навчали технічно неосвічених. Такий підхід, як і кампанійський характер організації навчання, коли основний акцент робився не на якісних, а на кількісних показниках, негативно позначався на його результатах. Навіть відмінники гуртків «Техмас» нерідко псували техніку. Невміння використовувати на практиці отримані знання кваліфікувалися державою як «шкідництво», у якому обвинувачували не стільки тих, хто псував інструменти та машини, скільки тих, хто їх навчав. Таким чином, провина за негативні наслідки прискореного технічного навчання, організованого на громадських засадах, перекладалася на наставників-аматорів, керівників профспілок і товариства «За оволодіння технікою».

Чимало проблем існувало й з розгортанням руху винахідників та раціоналізаторів. Осередки Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів, створені адміністративним шляхом, швидко розпадалися, але кількість рацпропозицій і винаходів, що надходили від робітників, невпинно збільшувалася. Цей парадокс пояснювався кампанійським характером організації руху винахідників, коли під час щорічних «походів» та «штурмівок» висувалися нереальні вимоги — отримати на кожному підприємстві не менше 1000 раціоналізаторських

ініціатив. У результаті більшість із них мала сумнівну новизну чи цінність і відхилялась БРВ, що спричиняло перманентні конфлікти між ІТП та винахідниками. Та навіть за умови отримання справді новаторських пропозицій не всі вони реалізувалися, але переважно зовсім не з вини інженерно-технічних працівників. Головними перешкодами на шляху їх реалізації були брак коштів, слабкість експериментальної бази підприємств та недосконалість системи впровадження раціоналізаторських ініціатив та винаходів. Прірва між надходженням заявок і реалізацією зростала з року в рік, а у 1933 р. їх висування майже цілком призупинилося. Влада заявила про саботаж раціоналізаторських пропозицій робітників з боку керівників Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів та «трикутників» підприємств, де вони роками «маринувалися», й одночасно шукала вихід із кризового становища. Межу подальшому розвитку руху винахідників і раціоналізаторів окреслило скорочення грошових лімітів преміальних виплат авторам новаторських пропозицій у другій половині 1930-х рр.

¹ *Фельдман М.А.* Стахановское движение: взгляд полвека спустя / Политическая агитация. — Свердловск, 1990. — № 1; *Прядеин В.С.* Соревнование в советском обществе: проблемы теории (историография, анализ). — Екатеринбург, 1991; *Троян М.* За кулісами стахановського руху / Проблеми історії України, факти, судження, пошуки. — Вип. 1. — К., 1991.

² *Siegelbaum, Levis H.* Stakhanovism and Politics of Productivity in the USSR, 1935–1941. — Cambridge, 1988; *Benvenuti Francesco.* Fuoco sui sabatatori Stachanovismo e organization industriale in URSS: 1934–1938. — Rome, 1988; *Maier R.* Die Stachanov-Bewegung 1935–1938 / Der Stachanovismus als tragendes und verscharfendes moment der Stalinisierung der Sowjetischen Gesellschaft. — Stuttgart, 1990. Огляд літератури дав Лео ван Россум в *International Review of Social History*. — XXXV (1990). — Р. 433–453 під заголовком «Western Studies of Soviet Labor during the Thirties».

³ *Мухин М.Ю.* Особенности стимулирования трудовой активности в советской промышленности на рубеже 1920–1930-х годов (на примере Электрозавода) / Социальная история. Ежегодник 2001/2002. — М., 2004. — С. 116–141; *Журавлев С., Мухин М.* «Крепость социализма»: повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928–1938 гг. — М., 2004. — 139 с.

⁴ *Бут О.М.* Вугільна промисловість Донбасу в умовах радянської модернізації промисловості (1925–1941 рр.): Дис. ... д-ра іст. наук: історія України: 07.00.01. — Донецьк: Донецький національний університет, 2004; *Бут О.М., Добров В.П.* Економічна контрреволюція в Україні 20–30-х рр. XX ст.: від новітніх джерел до нового осмислення. — Вид-во 2-е, виправлене і доповнене. — Донецьк, 2002. — 315 с.; *Лихолобова З.Г.* Тоталітарний режим та політика репресій в Україні у другій половині 1930-х рр. (переважно на матеріалах Донецького регіону). — Донецьк, 2006. — 280 с.; *Михненко А.М.* Історія Донбасу (1861–1945). — Донецьк, 1999. — 464 с.; *Мовчан О.М.* Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). — К., 2004. — 418 с.

⁵ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — К., 1999. — С. 204.

⁶ Гудзенко П.П. Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 рр. — К., 1980. — С. 109.

⁷ Там само. — С. 106–107.

⁸ Кульчицький С.В. Вказ. праця. — С. 205.

⁹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД: 1918–1939. Документы и материалы: В 4 т. Т. 1. 1918–1922. — М., 1998. — С. 9.

¹⁰ Голос народа: письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1932 гг. — М., 1998. — С. 10–11, 156–157; Лифшин А. Настроения и политические эмоции в Советской России, 1917–1932 гг. — М., 2010. — С. 27.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України) України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2987. — Арк. 87.

¹² Там само. — Арк. 90.

¹³ Там само. — Арк. 87.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. — Спр. 3567. — Арк. 27.

¹⁶ Там само. — Спр. 2987. — Арк. 88.

¹⁷ Там само. — Арк. 90.

¹⁸ Там само. — Арк. 88, 90.

¹⁹ Там само. — Арк. 88–89.

²⁰ Там само. — Арк. 88.

²¹ Там само. — Арк. 90.

²² Там само. — Арк. 89.

²³ Там само. — Арк. 88, 90.

²⁴ Мовчан О.М. Вказ. праця. — С. 190.

²⁵ Там само. — С. 189–190.

²⁶ Гудзенко П.П. Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Вказ. праця. — С. 106.

²⁷ Мовчан О.М. Вказ. праця. — С. 191.

²⁸ Гудзенко П.П. Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Вказ. праця. — С. 107.

²⁹ Там само. — С. 102.

³⁰ Там само. — С. 109.

³¹ Мовчан О.М. Вказ. праця. — С. 191.

³² Довгопол В.М. Ударницький рух на Україні в 1926–1929 рр. / Питання історії народів СРСР. — Вип. 2. — К., 1971. — С. 61–65.

³³ Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 116.

³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3572. — Арк. 128.

³⁵ Там само. — Спр. 3570. — Арк. 41–42.

³⁶ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Вказ. праця. — С. 141–142.

³⁷ Там само. — С. 146–147.

³⁸ Там само. — С. 152–153.

³⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі — ЦДАВО України). — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 67. — Арк. 63.

⁴⁰ Там само. — С. 154.

⁴¹ Там само. — С. 65–66.

⁴² Там само. — С. 154.

⁴³ Ильичевец. — Мариуполь, 1930. — 18 февраля.

⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 1370. — Арк. 39.

⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3570. — Арк. 4; Пролетар. — Харків, 1930. — 1 січня; ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 1370. — Арк. 41–42.

- ⁴⁶ Комуніст. — Харків, 1929. — 26 лютого.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 67. — Арк. 63.
- ⁴⁸ Гудзенко П.П. Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Вказ. праця. — С. 110.
- ⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3572. — Арк. 1, 2.
- ⁵⁰ Червоний гірник. — 1929. — 16 грудня.
- ⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 1370. — Арк. 47–48.
- ⁵² Джутівка. — Одеса, 1929. — 25 грудня
- ⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 1370. — Арк. 49.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ Осокина Е. За фасадом сталинського изобилія: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941. — М., 1999. — С. 74.
- ⁵⁶ Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 115.
- ⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 1370. — Арк. 42.
- ⁵⁸ Там само. — Арк. 3.
- ⁵⁹ Там само. — Арк. 15, 43–44.
- ⁶⁰ Мовчан О.М., Гудзь В. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах / Українське радянське суспільство 30-х рр.: нариси історії повсякденного життя. — К., 2012. — С. 138.
- ⁶¹ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). — Ф. Р-5451. — Оп. 17. — Д. 278. — Л. 120.
- ⁶² Там же. — Оп. 16. — Д. 136. — Л. 8–9.
- ⁶³ Там же. — Оп. 17. — Д. 278. — Л. 120.
- ⁶⁴ Там же.
- ⁶⁵ Мовчан О.М. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах. — С. 156.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 1370. — Арк. 7.
- ⁶⁸ Там само. — Арк. 50–51.
- ⁶⁹ Там само. — Арк. 49–50; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3570. — Арк. 5.
- ⁷⁰ Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 118.
- ⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 67. — Арк. 63.
- ⁷² Там само. — Спр. 64. — Арк. 22–23.
- ⁷³ Там само.
- ⁷⁴ Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 115–119.
- ⁷⁵ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — С. 209.
- ⁷⁶ Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 120–122.
- ⁷⁷ Там же. — С. 123.
- ⁷⁸ Майер Р. О чудесах и чудовищах стахановского движения / Отечественная история. — 1993. — № 3. — С. 65.
- ⁷⁹ Шварц С.М. Вокруг стахановского движения // Социалистический вестник. — 1937. — № 21. — С. 8.
- ⁸⁰ Гудов И. Судьба рабочего. — М., 1970. — С. 43.
- ⁸¹ Weber Max. Wirtschaft und Gesellschaft. — Tubingen, 1972. — (5. Aflagt). — S. 657.
- ⁸² Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 121.
- ⁸³ Кульчицький С.В. Вказ. праця. — С. 209.
- ⁸⁴ ГАРФ. — Ф. Р-5451. — Оп. 19. — Д. 228. — Л. 31.
- ⁸⁵ Там же.
- ⁸⁶ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — С. 210.

- ⁸⁷ Бут О.М., Добров В.П. Вказ. праця. — С. 156.
- ⁸⁸ *Thurston R.W.* The Stakhanovite Movement: Background to the Great Terror on the Factories, 1935–1938 // *Stalinist Terror. New Perspectives* / ed. J.A. Getty, R. Manning. — Cambridge, 1993. — P. 142–160; *Davies S.* Popular Opinion in Stalin's Russia. Terror, Propaganda and Dissent, 1934–1941. — Cambridge, 1997. — P. 32; *Шаттенберг С.* Инженеры Сталина: Жизнь между техникой и террором в 1930-е годы. — М., 2011. — 376 с.
- ⁸⁹ *Maier R.* Die Stachanov-Bewegung 1935–1938. — S. 61.
- ⁹⁰ *Шаттенберг С.* Указ. соч. — С. 348–358.
- ⁹¹ *Лихолобова З.Г.* Вказ. праця. — С. 66.
- ⁹² *Журавлев С., Мухин М.* Указ. соч. — С. 211.
- ⁹³ Там же. — С. 123.
- ⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6678. — Арк. 73–75.
- ⁹⁵ Там само. — С. 74–75.
- ⁹⁶ *Сталин И. В.* О недостатках классовой борьбы и мерах ликвидации троцкистских и иных двурушников. — М., 1937. — С. 29.
- ⁹⁷ *Троян М.* Вказ. праця. — С. 75.
- ⁹⁸ Там само.
- ⁹⁹ Там само.
- ¹⁰⁰ *Лихолобова З.Г.* Вказ. праця. — С. 120.
- ¹⁰¹ Там само. — С. 74, 113.
- ¹⁰² Там само. — С. 66.
- ¹⁰³ *Бут О.М., Добров В.П.* Вказ. праця. — С. 145, 188.
- ¹⁰⁴ *Лихолобова З.Г.* Вказ. праця. — С. 63.
- ¹⁰⁵ За техніку. — Харків, 17 березня 1933.
- ¹⁰⁶ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — К., 1983. — С. 180.
- ¹⁰⁷ *Кульчицкий С.В.* Вказ. праця. — С. 211.
- ¹⁰⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 220. — Арк. 7.
- ¹⁰⁹ Правдист. — Артемівськ, 1930. — 13 березня, 1932. — 23 лютого; Бурка. — Артемівськ, 1931. — 1 квітня.
- ¹¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 220. — Арк. 40–41; Спр 541. — Арк. 5.
- ¹¹¹ Там само. — Спр. 220. — Арк. 7.
- ¹¹² Там само.
- ¹¹³ Там само.
- ¹¹⁴ Там само. — С. 164–166; *Епштейн А.И.* Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928–1932 рр.). — С. 157.
- ¹¹⁵ *Кульчицкий С.В.* Вказ. праця. — С. 212.
- ¹¹⁶ *Берлин Л.И., Эпштейн А.И.* Социалистическая взаимопомощь русских и украинских рабочих в борьбе за выполнение первой пятилетки // Исторические записки. — 1956. — Т. 50; *Сергеева А.Ф., Шаталіна Є.П.* Робітники Харківщини в боротьбі за завершення технічної реконструкції промисловості в роки другої п'ятирічки (1933–1937 рр.) / Трудящі Харківщини в боротьбі за побудову комунізму. — Харків, 1958. — С. 213–215.
- ¹¹⁷ За техніку. — Харків, 1933. — 3 жовтня.
- ¹¹⁸ Там само. — 1934. — 2 лютого, 17 квітня.
- ¹¹⁹ Там само. — 1933. — 17 листопада.

- ¹²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 220. — Арк. 40–41.
- ¹²¹ Гудзенко П.П. Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Вказ. праця. — С. 186.
- ¹²² Там само. — С. 183.
- ¹²³ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 220. — Арк. 40–41; Технічний листок. — Харків, 1934. — 20 грудня.
- ¹²⁴ Технічний листок. — Харків, 1934. — 17 жовтня.
- ¹²⁵ За техніку. — Харків, 1933. — 12 березня.
- ¹²⁶ Там само.
- ¹²⁷ Там само. — 26 листопада.
- ¹²⁸ Технічний листок. — Харків, 1934, 17 жовтня.
- ¹²⁹ Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 48.
- ¹³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 220. — Арк. 10, 143–144.
- ¹³¹ Там само. — Спр. 741. — Арк. 7.
- ¹³² Кульчицький С.В. Вказ. праця. — С. 211.
- ¹³³ Довгопол В.М. Участь робітників Української РСР у винахідницькому русі в перші роки індустріалізації країни (1926–1929 рр.) / Питання історії народів СРСР. — Вип. 1. — К., 1965. — С. 72.
- ¹³⁴ Там само. — С. 76.
- ¹³⁵ Гудзенко П.П. Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Вказ. праця. — С. 166–167.
- ¹³⁶ Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 125.
- ¹³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 350. — Арк. 9; Ф. 2344. — Оп. 1. — Спр. 164. — Арк. 117–118; Робітник Кременчуччини. — Кременчук, 1931. — 15 вересня.
- ¹³⁸ Первые шаги индустриализации СССР. 1926–1927: Сборн. док. — М., 1959. — С. 458.
- ¹³⁹ Гудзенко П.П. Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Вказ. праця. — С. 167.
- ¹⁴⁰ История Харьковского паровозостроительного завода. 1917–1932: Сб. документов и материалов. — Х., 1965. — С. 354.
- ¹⁴¹ Гудзенко П.П. Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Вказ. праця. — С. 168.
- ¹⁴² ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 8. — Спр. 1849. — Арк. 6.
- ¹⁴³ Богдан В.А. Мимикрия в СССР. Воспоминания инженера. 1933–1942 годы. — Ростов-на-Дону–Франкфурт на Майне, 1982. — С. 183.
- ¹⁴⁴ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1932 гг.). — Т. 2. — М., 1967. — С. 244.
- ¹⁴⁵ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Вказ. праця. — С. 169.
- ¹⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 350. — Арк. 9; Ф. 2344. — Оп. 1. — Спр. 164. — Арк. 117–118; Робітник Кременчуччини. — Кременчук, 1931. — 15 вересня.
- ¹⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 34. — Оп. 17. — Спр. 89. — Арк. 43.
- ¹⁴⁸ Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 128–129.
- ¹⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 350. — Арк. 9.
- ¹⁵⁰ Там само. — Арк. 14.
- ¹⁵¹ Там само.
- ¹⁵² Там само. — Ф. 2344. — Оп. 1. — Спр. 164. — Арк. 67.
- ¹⁵³ Алексеев Г.М. Возникновение и развитие массового движения изобретателей и рационализаторов в СССР / Вестник Московского университета. История. — 1967. — № 5. — С. 103.
- ¹⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 350. — Арк. 10.
- ¹⁵⁵ Там само. — Ф. 2344. — Оп. 1. — Спр. 164. — Арк. 118.
- ¹⁵⁶ Там само. — Ф. 539. — Оп. 9. — Спр. 350. — Арк. 9.

- ¹⁵⁷ Там само. — Ф. 2344. — Оп. 1. — Спр. 164. — Арк. 118.
¹⁵⁸ Там само. — Арк. 102, 118; Спр. 304. — Арк. 47–48.
¹⁵⁹ Там само. — Оп. 8. — Спр. 1317. — Арк. 6.
¹⁶⁰ Там само. — Арк. 9.
¹⁶¹ Там само. — Ф. 34. — Оп. 17. — Спр. 89. — Арк. 12.
¹⁶² Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 130.
¹⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 34. — Оп. 17. — Спр. 89. — Арк. 35–36; Рабочее изобретательство. — Август 1931. — С. 10.
¹⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 4. — Спр. 60. — Арк. 125.
¹⁶⁵ Там само. — Спр. 61. — Арк. 30.
¹⁶⁶ Там само. — Спр. 60. — Арк. 125, 136; Там само. — Спр. 61. — Арк. 32, 39, 43.
¹⁶⁷ Там само. — Спр. 60. — Арк. 225.
¹⁶⁸ Там само. — Арк. 125.
¹⁶⁹ Журавлев С., Мухин М. Указ. соч. — С. 134.
¹⁷⁰ Там само.

«Трудовые почини» рабочих УССР в 1930-х гг.: мифы и реальность

Аннотация: исследовано взаимоотношения власти и рабочих УССР в контексте организации сталинским руководством общественных движений в поддержку форсированной индустриализации: социалистического соревнования, стахановского движения, движений рационализаторов и изобретателей, та за освоение новой техники.

Ключевые слова: социалистическое соревнование, стахановское движение, движение изобретателей и рационализаторов, движение за освоение новой техники, советские профессиональные союзы, советская власть, рабочие УССР.

“Labour initiative” of workers of Soviet Ukraine in 1930th: myth and reality

The article devoted to relationships of authorities and workers of Soviet Ukraine during organized by Stalin’s leadership public movements for the support of forced industrialization. Major attention paid to socialist competition, Stakhanov movement, the movement of inventors and rationalizer, the movement for master of new machinery.

Keywords: socialist competition, Stakhanov movement, the movement of inventors and rationalizer, the movement for master of new machinery, Soviet trade union, Soviet authority, workers of the UkSSR.

РУЙНУВАННЯ КУЛЬТОВИХ СПОРУД (1920–1930-ті рр.): ПОРУШЕННЯ ТРАДИЦІЙНОЇ РИТМОЛОГІЇ ПРОСТОРУ

Новизна дослідження полягає в окресленні рамкового підходу до проблеми руйнування/нищення культових споруд в УСРР-УРСР (1920–1930-ті рр.) у контексті ритмології. Ритмологія формується як науковий напрям, що вивчає ритми в найрізноманітніших проявах. На думку відомого релігієзнавця, етнолога й антрополога М. Еліаде, до найважливіших категорій теорії ритму належить категорія священного простору. Культова споруда символізувала простір сакрального, відмежовуючи його від мирського, була своєрідною точкою відліку життєвого ритму.

Аналіз порушеної проблеми базується на характеристиці фактичного матеріалу щодо закриття культових споруд (причин, сутності, наслідків) в умовах світоглядного дисонансу. Руйнування / знищення культових споруд було не лише актом механічного знищення будівель, але й порушенням центральної вісі подальшої орієнтації особи, оскільки «точка відліку» перестає бути єдиною з онтологічної точки зору» (М. Еліаде). З точки зору владних інституцій руйнування релігійно-культових основ було необхідним для «вивільнення простору» й конструювання нової моделі світського — «радянської». Відтак і в умовах кризи соціальної ідентичності змінювалася ритміка сакрального й профанного.

Ключові слова: храм, культові споруди, відносини церкви й держави, радянська модель, руйнування, ритмологія, простір, сакральне, профанне, соціум, 1920–1930.

Українська культура, складовою частиною якої є релігійно-церковне життя, упродовж тривалого часу зазнавала руйнації при зміні світоглядних систем, у періоди війн, міжцерковної ворожнечі, волюнтаризму, тоталітаризму тощо. Національно-державне та національно-культурне відродження, яке розпочалося в Україні з проголошенням незалежності, неминуче порушує питання про відродження національно-релігійне, що, в свою чергу супроводжується посиленням інтересу до пам'яток релігії та церкви. Відзначення 1025-річчя хрещення Київської Русі актуалізувало необхідність глибокого осмислення масштабів руйнувань, яких зазнала церква в Україні упродовж найтрагічнішого в історії людства ХХ століття.

Церква як один із базових духовно-культурних інститутів українського суспільства упродовж тривалого часу виконувала роль домінуючого духовного чинника. У ХХ ст. вона опинилася в епіцентрі воєнно-політичних катаклізмів, революційних потрясінь, репресивної політики комуністичного режиму, злочинів гітлерівських окупантів. Нещадних руйнувань церква, як багатоскладова

система з її віровченням, священством, церковною громадою, мистецько-культурним сегментом, зазнала як антипод комуністичної ідеології. До кінця 1980-х рр. войовничий державний атеїзм (від прямих фізичних репресій проти віруючих, знищення релігійних споруд і святинь до наукоподібного «викриття релігійного мракобісся») був однією із підвалин політики радянської держави та правлячої партії, одним із «фронтів» насадження марксистської ідеології, викоринення духовної національної традиції.

В основу відносин радянської влади з церквою було покладено витіснення її з усіх сфер суспільного життя з огляду на «несумісність релігійних пережитків» з комуністичним побутом. Така стратегія мала різні форми й прояви, залежно від зовнішнього та внутрішнього становища держави, його керівництва, поведінки служителів культу. Політика радянської держави щодо церкви визначалася завданнями утвердження більшовицької влади, виразною ідеологічною складовою та підпорядкуванням усіх процесів стратегії побудови комуністичного суспільства. Відтак характерними рисами цієї політики були ідеологізація, утилітаризм (що знайшло вияв у насильницькому втручанні в процеси релігійно-церковного життя та його суцільній регламентації), класовість, непримиренність, войовничість тощо.

Неоднозначність і суперечливість процесів першого 20-річчя радянської влади позначилися на всіх складових суспільного організму, зокрема призвели до трансформацій релігійно-церковного життя. Особливого значення в боротьбі з релігією надавалося руйнуванню культових споруд. Проти збереження культових споруд висувався демагогічний аргумент у вигляді вимог «позбавити релігію її матеріальної бази». При цьому ігнорувався той факт, що часто храм був і художнім витвором, скарбницею мистецьких творів, центром культурного життя, виступав своєрідним репрезентантом мікро й макрокосму соціуму. Вектор фокусування смислоіснування індивіда/групи традиційного соціуму вибудовувався в своєрідній семантичній медіані: домівка — храм. Відтак руйнування культових об'єктів означало не просто закриття чи знесення архітектурних споруд, а й спонукало до переосмислення буття.

Термін «руйнування» використовується нами в широкому значенні слова, тобто виходить за межі дещо обмеженого розуміння «зруйнований», тобто «знищений». Відтак під «руйнуванням» розуміємо закриття / виведення з культового використання / переобладнання / знищення. Зауважимо, що в цій статті переважно йдеться про руйнування споруд православних конфесій.

Видані за останні десятиріччя численні роботи щодо відносин церкви і держави, релігійно-церковного життя, розвитку окремих конфесій, пам'яткоохоронної діяльності тощо не вичерпують всієї глибини проблеми. Попри розширення діапазону історіографії проблеми державно-церковних відносин, окремі аспекти практичної діяльності держави щодо культових пам'яток належать до числа недостатньо вивчених історичною наукою. Пропонована стаття розглядається нами як своєрідна рамка для подальшого вивчення та обговорення складної проблеми. Автор прагнула хоча би в першому наближенні порушити проблему в новому концептуальному ключі — акцентувати необхідність роз-

гляду руйнування / знищення храмів у вимірі порушення ритмології соціуму. Візьмемо лише один вимір емпіричного аспекту — руйнування культових споруд 1920–1930-х років. Дослідники приділяють увагу здебільшого проблемам відносин держави і церкви, частково — проблемам повсякдення, констатують наслідки втілення войовничого атеїзму тощо. Водночас йдеться про порушення ритмології традиційно усталеної культури, руйнування культурної матриці традиційного (такого, що живе за усталеною традицією) суспільства, оскільки руйнація храму фактично призводила до переструктурування всього доволі усталеного соціального облаштування, мікрокосму життя соціуму, в якому храм був своєрідною точкою опори, віссю координат, формував смислотворення й структуру соціуму.

Напередодні революційних подій 1917 р. християнство в Російській та Австро-Угорській імперіях було потужною духовною й суспільною силою. Зокрема, у Російській імперії православ'я (Російська Православна Церква, РПЦ) виступало офіційною релігією й нараховувало до 125 млн. віруючих (70% населення). Функціонувало понад 78 тис. храмів та 1256 монастирів¹. До 1917 р. тільки на території сучасної Київської області знаходилося 749 культових споруд².

Проте саме у дореволюційний період закладалися й певні соціально-політичні та ідеологічні передумови (насамперед — у середовищі політизованої, радикальної інтелігенції), які уможливили проведення антирелігійної політики щодо організацій, віруючих, служителів церкви та культових споруд. Поступово занепадав авторитет «офіційної церкви». Слід підкреслити, що безчинства щодо релігійних громад та священнослужителів (включаючи їх убивства) почалися ще до запровадження радянської влади, а прояви під час Першої російської революції 1905–1907 рр. значно поширилися в період розвалу системи управління та правопорядку за часів правління Тимчасового уряду.

Після жовтня 1917 р. в основу партійно-державної політики по відношенню до релігії, церкви, віруючих було покладено декрет Раднаркому РСФСР від 23 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Його зміст майже повністю був повторений у декреті Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 22 січня 1919 р.³ 8 травня 1918 р. Наркомат юстиції РСФРР утворив VIII відділ з реалізації норм щодо відокремлення церкви від держави та школи від церкви. Варто зауважити, що спочатку і радянська влада, і церква ще намагалися шукати компроміси, чимало релігійних питань конструктивно розв'язувалося Радою народних комісарів⁴. Показово, що 1918 р. в Харкові було створено Всеукраїнський комітет з охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМіС) (згодом переїхав до Києва), який проводив плідну роботу у справі збереження пам'яток культового походження.

Аналіз процесу руйнації культових пам'яток дає підстави стверджувати, що партійно-радянське керівництво послідовно втілювало свої наміри на нищення релігії й церкви, по-перше, на рівні вироблення програмних установок (розробка стратегії); по-друге, на організаційному рівні — формування відповідного партійно-державного апарату; по-третє, на рівні практичного втілення (реалізація

накреслених завдань щодо руйнації культових споруд). У пропонованій науковій розвідці основну увагу приділено саме третій складовій.

Релігійні об'єднання (котрі, як правило, рішуче засуджували здійснюване всіма воюючими таборами насильство) та їх культова база зазнали значних втрат ще під час громадянської війни (застосування всіма її основними силами репресивно-терористичних дій, в умовах занепаду норм моралі, знецінення людського життя тощо). З 1918 р. релігійні об'єднання опинилися під щільною оперативною «опікою» органів держбезпеки (ЧК–ГПУ). У грудні 1920 р. Ф. Держинський писав голові Всеукраїнської ЧК М. Лацису: «Церковну політику розвалу повинна вести ВЧК, і ніхто інший. Маневрувати може тільки ВЧК для єдиної цілі — розкладу попів»⁵.

Однак цілеспрямована масштабна реалізація антирелігійної політики розпочалася в Україні після закінчення громадянської війни. 1 червня 1921 р. у складі Наркомату юстиції УСРР було створено так званий «ліквідаційний відділ». Постановою ВУЦВК від 6 вересня 1922 р. відділ було передано до Наркомату внутрішніх справ (НКВС)⁶.

Особливу роль у переслідуванні релігійних об'єднань відігравала створена за рішенням політбюро ЦК РКП(б) від 19 жовтня 1922 р. Антирелігійна комісія (АРК) при ЦК РКП(б)–ВКП(б) (існувала у жовтні 1922 — грудні 1929 рр.). Аналогічна Всеукраїнська антирелігійна комісія існувала при ЦК КП(б)У. Однією із широких адміністративно-репресивних функцій комісії було закриття релігійних закладів, а також ініціювання прямих репресій проти священнослужителів, внесення розколів у релігійне середовище тощо (АРК діяла при цьому через органи ОДПУ–НКВС).

За новітніми оцінками, до 1924 р. лише в Російській Православній Церкві (РПЦ) загинув 21 архієрей, 66 було позбавлено волі, загинуло до 15 тис. представників кліру та ченців. До 1921 р. більшовицька влада закрила понад половину з близько тисячі діючих на той час монастирів⁷.

Хоча закриття церков на початку 1920-х рр. набирало обертів, влада, як у Москві, так і в Харкові, все ще намагалася діяти обережно. Обіжники ВУЦВК та НКВС від 14 серпня 1924 р. та НКВС від 26 серпня 1924 р. встановлювали порядок закриття молитовних будинків, щоправда, на практиці допускалися їх численні порушення⁸. У цей час кампанія щодо вилучення церков у сільських громад здебільшого була пов'язана з «активністю» місцевих органів влади. Архівні документи свідчать про те, що у першій половині 1920-х років навіть траплялись випадки повернення віруючим реквізованих церков⁹.

Водночас не можна ігнорувати того факту, що саме в 1920-х рр. було закладено підвалини для діяльності державних органів та громадськості у справі збереження пам'яток культового походження. Згідно зі згаданим циркуляром ВУЦВК та НКВС УРСР від 14 серпня 1924 р. майно історико-культурного значення із закритих культових споруд підлягало передачі музеям. У травні 1925 р. НКВС надав працівникам музейних установ республіки «право взяття на особливий облік культових предметів, цінних у художньому і науковому відношенні, а також право вилучення вказаних предметів..., якщо їх уживання не

викликається нагальними потребами культу» і з діючих культових закладів. Саме в цей час були взяті на облік Остерським краєзнавчим музеєм церкви м. Остра, Козельця, Ніжина та цілого ряду сіл, а всі речі, що не вживаються для культу, переведені до музею. Аналогічні заходи були проведені співробітниками Чернігівського держмузею Б. Пилипенком в Сосницькому повіті, В. Шугаєвським — в Новгород-Сіверському повіті. Одночасно з цим М. Вайнштейном та В. Дроздовим було проведено детальний опис 20 зразків муміфікації у м. Седневі. Велику роботу в справі охорони пам'яток церковної старовини в середині 20-х років, провели також співробітники Конотопського, Глухівського, Новгород-Сіверського та Сосницького краєзнавчих музеїв.

На середину 20-х рр. значного поширення набула також практика передачі культових пам'яток під охорону релігійних громад, які відповідали за збереження культового майна та підтримання у належному стані будівель. Наприклад, за таких умов віруючі здійснювали догляд за Спаським собором, Успенською церквою Єлецького монастиря та Катерининською церквою у Чернігові. На терені Прилуцької округи планувалося на кошти Окрполітосвіти та релігійних громад організувати церковний музей¹⁰.

Проте, вже наприкінці 1920-х років партійно-державна політика щодо церкви здійснювалася відповідно до концепції «загострення класової боротьби по мірі будівництва соціалізму в СРСР». «Силовий» тиск на Церкву було фактично санкціоновано надісланою з Москви на початку 1929 р. директивою, у якій релігійні організації оголошувались єдиною з небезпечних контрреволюційних сил¹¹. 29 грудня 1929 р. НКВС УСРР затвердив Положення «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адміністративними органами складу релігійних громад та служителів культу»¹². Документом, по суті, затверджувався типовий статут релігійної громади, визначався порядок ліквідації релігійної громади та закриття молитовних будинків. Його положення конкретизувалися наказом Адміністрації НКВС УСРР від 2 січня 1930 р. «Про порядок організації, діяльності, звітності й ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служників культу».

Керівні органи КП(б)У упродовж 1929–1930 рр. ініціювали масове закриття церков, руйнацію храмів, у тому числі всесвітньовідомих пам'яток історії та культури. Церковні споруди, які знімалися з обліку, залишались напризволяще, або ж, здебільшого використовувалися не за їх прямим призначенням, а у кращому разі під громадські заклади (музеї, бібліотеки, клуби та ін.), у гіршому — під утилітарні приміщення (стайні, зерносховища, склади пально-мастильних матеріалів, мінеральних добрив тощо). Так, лише у 1929–1930 рр. у приміщеннях храмів, молитовних будинків відібраних у віруючих, було влаштовано 12 сільбудів, 50 шкіл, кілька десятків клубів; 76 церков було знесено¹³. Наприкінці 1920-х рр. була зруйнована Покровська церква у с. Вороньках, що деякий час була усипальницею декабристів Волконських, дзвіниця собору XVII ст. у Глухові, а ряд соборів у Борзні, Ніжині та Новгороді-Сіверському були передані під склади для збереження зерна¹⁴.

Фотодокументи надають можливість побачити, як виглядали церковні споруди до їх руйнування, або що з ними сталося у радянський період. Наприклад, вхід на територію колишнього монастиря у селі Хорошеве на Слобожанщині, як засвідчує фотодокумент 1927 р., прикрашав напис «Містечко інвалідів»¹⁵. На світлині 1924 р. напис, розміщений на напівзруйнованій брамі монастиря у містечку Бар на Вінниччині, повідомляв: «Держторг купує ріжну утільсировину та ріжні лікрослини»¹⁶. Світлина 1930 р. Кам'янець-Подільського Домініканського костелу задокументувала, що на той час тут знаходилась «Кам'янецька хлібопекарська артіль інвалідів «Зоря»»¹⁷.

З кінця 1920-х років дедалі частіше молитовні будівлі закривалися «на вимогу трудящих»¹⁸. Часто на місцях не чекали рішення ВУЦВК і вдавалися до самовільного «адміністрування». Згідно зі звітними документами ВУЦВК, за період з 1 жовтня 1929 року до 1 жовтня 1930 р. на території України з дотриманням усіх формальностей законодавства було закрито 379 молитовних будинків, із них православних — 260. Без санкцій ВУЦВК закрили майже вдвічі більше: 719, а загалом 1098 молитовних будинків¹⁹. Наприклад, відомість про стан молитовних будинків Дніпропетровської області на 15 травня 1933 р. свідчить про закриття 174 церков за санкцією ВУЦВК та 60 — без такої санкції. Загалом на території області закритими виявилися 53% молитовних будинків від загальної кількості тих, що діяли раніше²⁰.

Вище керівництво вимагало проводити активнішу культурно-освітню й пропагандистсько-агітаційну роботу, «якнайширше втягуючи... всю радянську суспільність» в ініціювання та підтримку кампанії закриття церков²¹, визначало необхідний процент підписів населення для закриття молитовень²² тощо. Виконуючи вказівки центру чи вдаючись до самовільних дій, функціонери на місцях складали фіктивні списки тих, хто вимагав «закриття молитовних будівель», або збирали підписи населення, вдаючись до погроз, шантажу, арештів, накладання штрафів тощо²³.

Динаміка закриття церков прямо співвідносилася з темпами загального наступу «соціалізму по всьому фронту» і по-різному проявлялася протягом кожного року. Потужний поштовх закриттю релігійних споруд надала форсована колективізація та в цілому прискорена модернізація СРСР. У лютому 1930 р. ВЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову «Про боротьбу з контрреволюційними елементами у керівних органах релігійних об'єднань», що підштовхнуло новий наступ на релігійну сферу.

Одним із поширених прийомів закриття храму, або, принаймні, недопущення проведення богослужінь, було навмисне припинення чинності угоди між райвиконкомом чи сільрадами та громадами про користування храмом через несплату неухильно зростаючих податків. Насамперед це застосовувалось до кафедральних соборів, навколо яких найбільше зосереджувалось життя церковних громад. Інколи храми повертались парафіям, хоча це не гарантувало того, що процедура закриття не повториться знову. Наприклад, саме під таким приводом — «за несплату податків» — у 1930 р. було конфісковано і передано державі будівлю римо-католицького костелу Воздвиження Святого Хреста у

Фастові»²⁴. Подібних дій зазнали кафедральні храми у Харкові, Слов'янську, Миколаєві, Проскуріві, Черкасах, Житомирі, Чернігові та інших населених пунктах України.

Упродовж 1918–1931 рр. в СРСР закрили понад 10 тис. храмів і цей процес тривав²⁵. Під час «вирішального штурму» 1933–1936 років в УСРР припинило існування приблизно 75–80% наявних церков²⁶. Із 12380 церков в Україні 1936 року залишилося 4487, а служба відбувалася лише у 1116 (9,01%), тоді як в СРСР середній показник становив 28,33%²⁷.

На початку 1930-х років у Києві разом з передмістями служіння відправлялось лише у 12 зі 130 православних храмів і молитовних домів²⁸. Інші церкви стояли закритими, деякі були переобладнані під склади та інші антирелігійні заклади. 8 монастирів та більше, ніж три чверті парафіяльних храмів не діяли. Однак безпосереднє масове нищення київських церков відбулося 1934 р., коли вирішувалось питання перенесення до Києва столиці УСРР²⁹.

Свідомо нищились навіть безцінні шедеври культури лише на тій підставі, що були культовими. В одному лише Києві у 1930-х роках із цих мотивів зруйновані перлини українського бароко Золотоверхий Михайлівський собор XII ст. та Микільський військовий собор на Печерську, церква Пирогощі Божої матері XII ст., Трьохсвятительська церква XIII ст., Богоявленська церква Братського монастиря на Подолі, дзвіниця Кирилівського монастиря та інші церковні споруди, які були визнаними пам'ятками української культури³⁰. Одну з найбільших православних святинь українців — Києво-Печерську Лавру було перетворено на музейне містечко, Софійський собор — на «державний заповідник», Володимирський собор — на Музей антирелігійної пропаганди.

За даними дослідників, з 1931 р. по квітень 1936 р. в Україні закрили щонайменше 5170 церков. Реально ж припинив діяльність 8541 молитовний будинок. Станом на 1 квітня 1936 р. 3371 храм не діяв, формально не вважаючись закритим³¹.

На Вінниччині, Донеччині, Кіровоградщині, Миколаївщині, Сумщині, Хмельниччині не лишилось жодної діючої православної церкви, а на Луганщині, Полтавщині, Харківщині та у Криму функціонувало по одному храму³². Із припиненням діяльності церкви закінчувала існування й релігійна громада, парафія, яка традиційно була основою конфесійної структури в православ'ї.

Одним із поширених «аргументів» закриття храмів у 1932–1933 роках було їх закриття з метою використання як зерносховищ. Наприклад, відома архітектурна споруда першої половини XIX ст. Переяслава-Хмельницького — церква Бориса і Гліба, на початку 1930-х років використовувалась як зерносховище³³. Водночас, уже 1936 р. Всесоюзна комісія в справах культів при Президії ЦВК СРСР констатувала: «Повсюдно практикується вилучення молитовних будинків під зсипання хліба... Причому, факти говорять, що церкви часто засипаються хлібом без необхідності в цьому, тільки для того, щоб «ліквідувати» релігію; у багатьох місцях засипаються останні церкви в районі; терміни, на які береться церква під хліб, зазвичай не витримуються... Прикладів надзвичайно багато»³⁴.

Отже, церкви (як і костели, синагоги, монастирі тощо) передавалися державним установам і використовувались за будь-яким призначенням, окрім основного. Не випадково вже на середину 1920-х рр. перед вітчизняними пам'яткоохоронцями гостро постала проблема охорони пам'яток культового призначення. Водночас О. Шуба зазначає, що використання частини колишніх культових споруд під громадські будівлі дало можливість краще їх зберегти, ніж залишення без догляду взагалі чи використання як приміщень утилітарного призначення³⁵. Якщо перетворення церковної споруди на школу, клуб, бібліотеку або санаторій давало змогу максимально зберегти її архітектуру та частково рятувати настінні розписи, то розміщення в них складів або в'язниць призводило до невідворотного руйнування та перебудови приміщень³⁶. Архівні документи дозволяють простежити, як використовувалися приміщення церковних споруд після їхнього закриття, дослідити зміни у їхньому «призначенні» після прийняття чергових владних рішень³⁷.

Руйнування культових споруд тривало упродовж всього періоду радянської влади. Темпи й масштаби мали різну інтенсивність і траєкторію. Однак реалізація заходів владних структур щодо руйнування культових споруд аналізованого періоду залишалася невід'ємною складовою державної політики щодо релігії й церкви.

У дорадянський період храм належав до смислово-орієнтовної системи координат, слугував суб'єктові орієнтиром в конвенційному просторі реальності, був своєрідним структурним осердям всього мікрокосму індивіда, основою його світоглядних характеристик. У символічному просторі традиційної культури храм був об'єктом побутово-повсякденних і ритуальних практик, символом культурної традиції (а відповідно організації культурної спадковості/наступності), що надавала системі організації соціуму певного колориту. Відвідування храму було своєрідною демонстрацією/артикуляцією належності до ціннісного, смислового й символічного порядку соціуму.

Спорудження культових споруд формувало територіальний і світоглядний простір соціуму, виступало не лише його символічним осердям, але й своєрідним символом єднання поколінь від народження до смерті (обряди хрещення, вінчання, відспівування тощо). Храми на мікрорівні (окрім сакральної функції) можуть розглядатися як своєрідні канали ретрансляції моделей поведінки й комунікації; на макрорівні — як символи-знаки етно- та соціокодів. Культова споруда виступала не лише символом єднання людини з Богом, але й репрезентантом, який зорганізував функції духовну, емоційну й світоглядну. Храм маркував співвідношення між “земним” і “небесним” планами буття, між раціональним та ірраціональним, між периферійністю конкретного просторово-часового людського існування й визначальністю абсолюту. Складалася парадоксальна ситуація: храм як репрезентант традиційних світоглядних уявлень в умовах радянської дійсності фактично став уособленням / символізував анти-традицію.

В умовах переформатування суспільно-політичного устрою 1920–1930-х рр. й упровадження нової ціннісно-нормативної системи, розпаду традиційних

основ суспільства тощо, культові споруди залишалися свідченням/нагадуванням про минуле. Тобто за радянської дійсності культові споруди, по суті, перетворювалися в евокативні (асоціативні, такі, що нагадують) символи минулого, дражливого для радянської влади.

Нові умови вимагали відповідно нових за смисловим наповненням та модусом дії форм регулювання поведінки, нових традицій. Показово, що саме в цей період (1920–1930-і роки) спостерігається перенесення ідеї сакрального зі споруд церковних/культових на світські (зокрема, якщо за просторовими і ціннісно-смисловими характеристиками раніше одним із головних центрів життєустрою був храм, за радянською дійсності — будинок чи палац культури і т. п.). Перетворення храмів на «культурні установи» початково здійснювали переважно в містах та селищах міського типу, районних центрах, у робітничих населених пунктах. Таку практику було апробовано вже в першій половині 1920-х років. Вона супроводжувалася насадженням ідеологізованих культів: урочистими зборами, виголошенням доповідей, виконанням «Інтернаціоналу», масовими гуляннями, «комсомольськими обрядами» тощо. Згодом подібні сценарії поширилися й у сільській місцевості³⁸. Трансформація об'єкту реальності тягне відповідну трансформацію суб'єкта.

Відтак, варто наголосити, що йдеться не лише про моральні збитки, про руйнацію храмів радянською владою не лише як архітектурних споруд, які мали історичну, естетичну чи культурну цінність (серед зруйнованих будівель була значна кількість пам'яток культури, на жаль, безповоротно втрачених). Йдеться також про зміну світоглядних орієнтирів, про руйнування духовного світу українства, його менталітету, сакрального в «храмах душ», культури, побуту, традицій, звичаїв, стереотипів поведінки, хронотипів, сталого й незмінного тощо. У 1920–1930-ті роки вибудовуються нові моделі поведінки, нові способи організації та регуляції побуту, світогляду тощо.

Увираження ритмологічної парадигми, як особливого конституювального моменту устрою спільноти, видається теоретично важливим й істотно новим аспектом розгляду подієвої історії, зокрема, відносин держави і церкви періоду 1920–1930-х рр. Водночас, ми свідомі того, що ритмологія передбачає вивчення широкого контекстуального поля. Відтак розглянута проблема (руйнація культових споруд) є лише одним із сегментів складної багаторівневої проблеми, що потребує подальшого глибинного аналізу та осмислення когнітивного, афективного (емоційного), поведінкового компонентів. Наведений фактичний матеріал може слугувати підґрунтям нового концептуального рівня осмислення процесів 1920–1930-х рр. в парадигмі зміни ритмології соціуму. Окрім того, нам видається перспективним увираження специфіки процесів руйнування храмів у місті й на селі, з огляду на диференціацію ритмології цих структур.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1642. — Арк. 14.

² Каталог зруйнованих храмів і монастирів України. — К., 2013. — С. 30. На сьогодні з існуючих на початку ХХ ст. залишилося 137 культових споруд (з них 18 не діють або використовуються не за призначенням. З 8 монастирів, що діяли на початку ХХ ст., відновили своє існування лише 3. Серед культових споруд, що збереглися, пам'яток архітектури національного значення — 44, пам'яток архітектури місцевого значення — 43, нововиявлених пам'яток архітектури — 49).

³ Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 873. — Арк. 138.

⁴ *Одинцов М.* Патриарх Сергей. — М., 2013. — С. 108–109, 111–112.

⁵ Архивы Кремля. Политбюро и Церковь. 1922–1925. — М.; Новосибирск, 1997. — Кн.1. — С. 9.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1085. — Арк. 19.

⁷ Практический справочник по православию. — М., 2008. — С. 833.

⁸ Держархів Полтавської обл. — Ф. 2034. — Оп. 1. — Спр. 341. — Арк. 30.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 194. — Арк. 17.

¹⁰ *Ткаченко В.В.* Охорона пам'яток церковної старовини на Чернігівщині у 20-ті роки. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.gorod.cn.ua/city_755.html

¹¹ *Сленський В.Є.* Державно-церковні відносини. — К., 1991. — С. 13.

¹² Положення «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адміністративними органами складу релігійних громад та служителів культу» // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — № 1/2 (24/25). — Ч. 1. — К., 2005. — С. 61–85.

¹³ *Пащенко В.О.* Боротьба з «опіумом для народу» чи злочин проти пам'яті? // Православ'я і культура: історія і сучасність. — Полтава, 1994. — С. 11.

¹⁴ *Ткаченко В.В.* Охорона пам'яток церковної старовини на Чернігівщині у 20-ті роки. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.gorod.cn.ua/city_755.html

¹⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 278. — Спр. 570. — Арк. 655–665. Каталог зруйнованих храмів і монастирів України. — К, 2013. — С. 29.

¹⁶ ІР НБУВ. — Ф. 278. — Спр. 474. — Арк. 19 — 22; Каталог зруйнованих храмів і монастирів України. — С. 29.

¹⁷ ІР НБУВ. — Ф. 278. — Спр. 474. — Арк. 287. Каталог зруйнованих храмів і монастирів України. — С. 29.

¹⁸ *Гайнець М.* Розвал у релігійному таборі // Безвірник. — 1931. — № 5–6. — С. 49.

¹⁹ *Киридон А.М.* Час випробувань. — Тернопіль, 2005. — С. 297–298.

²⁰ *Ігнатуша О.* Церква в умовах голодомору 1932–1933 роках // Наша Віра. — 2008, № 11. — С. 14–15.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 27. — Арк. 81.

²² Там само. — Оп. 7. — Спр. 179. — Арк. 273.

²³ Там само. — Оп. 6. — Спр. 218. — Арк. 45; Оп. 7. — Спр. 172. — Арк. 38–39, 65, 67–68; Держархів Житомирської обл. — Ф. Р.6. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 3–8; Ф. П-86. — Оп. 1. — Спр. 177. — Арк. 53 та ін.

²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 311. — Арк. 80, 82; Спр. 213. — Арк. 18–23; Оп. 7. — Спр. 333. — Арк. 96; Фастівський районний державний архів. — Ф. 1. — Спр. 368. — Арк. 269.

²⁵ *Забегайло О.Н.* Духовное понимание истории. — М., 2009. — С. 444.

²⁶ *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. — К., 1991. — С. 278.

²⁷ Религиозные организации в СССР: накануне и в годы Великой Отечественной войны (1938–1943 гг.) / Публ. М.И. Одинцова // Отечественные архивы. — 1995. — № 2. — С. 44–45.

²⁸ Галузевий державний архів СБУ. — Ф. 9. — Спр. 74. — Арк. 87.

²⁹ *Геврик Т.* Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. — Нью-Йорк, 1987. — С. 7.

³⁰ Там само. *Данилюк Ю.З.* Державна політика щодо архітектурних пам'яток культового призначення у 60-х роках на Україні // Релігійна традиція в духовному відродженні України. — Полтава, 1992. — С. 120.

³¹ *Ігнатуша О.М.* Руйнація конфесійної мережі в Україні 20–30-х років ХХ ст.: реалізація проекту безрелігійного суспільства // Науковий вісник Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. — 2003. — № 10. — С. 34.

³² *Єленський В.Є.* Державно-церковні відносини. — С. 13.

³³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 117 зв.; Там само. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 465. — Арк. 30; Спр. 333. — Арк. 96. Для прикладу, простежимо долю споруди в подальшому. У 1944 р. у ній було розміщено склад мінеральних добрив. Подальша її доля склалась всупереч загальновизначеним державним тенденціям у церковній політиці другої половини 1950 — початку 1960-х років. Попри прийняття у 1959 р. Переяславським міським виконавчим комітетом рішення про «знесення споруди через її аварійність», це рішення не було доведено до виконання. Натомість, у 1965 р. церкву внесено до реєстру пам'яток архітектури державного значення, хоча з реставраційними роботами не поспішали і вони були проведені лише двадцять років потому, у 1984–1985 рр. Тоді ж колишню Борисо-Глібську церкву передано у підпорядкування державного історико-культурного заповідника «Переяслав» і в її приміщенні відкрито музейну експозицію.

³⁴ Цит. За: *Ігнатуша О.М.* Разом з народом: церква в умовах голодомору 1932–1933 років // Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. — Запоріжжя, 2008. — С. 112–127.

³⁵ *Шуба О.В.* Церковне пам'яткознавство у національно-культурному відродженні України // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — 1998. — Вип. 2. — С. 96–105. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Archeology/Archeometry/Heritage/ChurchHeritage.html>.

³⁶ *Байталюк О.* Діяльність Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури та мистецтва з охорони монастиря бернардинів / Ольга Байталюк // Краєзнавство. — 2012. — № 3. — С. 113.

³⁷ Виданий нещодавно «Каталог зруйнованих храмів і монастирів України» фіксує долю культових споруд упродовж ХХ століття в районних центрах України. Див.: Каталог зруйнованих храмів і монастирів України. — 512 с.

³⁸ *Киридон А.М.* Час випробувань. — С. 298–299.

Разрушение культовых зданий (1920–1930-е гг.): нарушение традиционной ритмологии пространства

Новизна исследования состоит в предложенном рамочном подходе к проблеме разрушения/уничтожения культовых сооружений в УССР-УССР (1920–1930-е гг.) в контексте ритмологии. Ритмология формируется как новое научное направление, изучающее ритмы в самых различных проявлениях. Важнейшей категорией теории ритма, по мнению известного религиоведа, этнолога и антрополога М. Элиаде, является категория священного пространства. Культовое сооружение символизировало

священное пространство, отделяя его от мирского, было «точкой отсчета» жизненного ритма.

Анализ фокусируется вокруг процесса закрытия культовых зданий (причин, сущности, последствий) в условиях мировоззренческого диссонанса. Пространство, как протяженность периодически разрывается сакральными событиями, точками, наделенными абсолютной ценностью. Соответственно разрушение культовых сооружений было не только актом механического уничтожения зданий, а нарушением центральной оси всякой последующей ориентации человека, так как «точка отсчета» перестает быть единственной с онтологической точки зрения» (М. Элиаде). С точки зрения структур власти, разрушение религиозно-церковных устоев было необходимо для «освобождения пространства» и конструирования новой модели мирского — «советской». В условиях кризиса социальной идентичности изменяется ритмика сакрального и профанного.

Ключевые слова: храм, культовые сооружения, отношения церкви и государства, советская модель, разрушение, ритмология, пространство, сакральное, профанное, социум, 1920–1930.

Destruction of cult buildings (1920–1930-ies.): violation of traditional rhythmology of the space

The novelty of the research is suggested by framework approach to the problem of demolition / destruction cult constructions in USRR-USSR (1920–1930-ies.) in the context of rhythmology. Rhythmology is formed as a new scientific field that studies rhythms in a variety of forms. The most important category of the theory of rhythm, according to a famous religious studies, ethnologist and anthropologist M. Eliade, is the category of sacred space. Cult building symbolized the sacred space, separating it from the mundane, it was a «point of reference» life rhythm.

The analysis is focused around process of closing the cult buildings (the causes, essence, consequences) in the conditions of worldview dissonance. Space as the length periodically breaks of sacred events, points endowed with the absolute value. Correspondingly the destruction of cult constructions was not only an act of mechanical destruction of buildings, and a violation of the central axis of the future direction of any person as the «reference point» ceases to be the only one with an ontological point of view» (M. Eliade). From the perspective of power structures, destruction of religious and religious foundations needed for the «free space» and the construction of a new model of secular — «Soviet». In a crisis of social identity changes rhythm sacred and profane.

Keywords: temple, churches, church-state relations, the Soviet model, destruction, rhythmology, space, sacred, secular sphere, society, 1920–1930.

СТАЛІНСЬКА «РЕВОЛЮЦІЯ ЗГОРИ»

У нарисі аналізуються соціально-економічні перетворення 1929–1938 рр., здійснювані радянською владою. Аналіз проводиться за трьома параметрами: а) якою мусила бути державна влада, здатна позбавити суспільство приватної власності на засоби виробництва; б) яким вожді більшовиків уявляли собі двофазний комунізм; в) як враховувалася специфіка комуністичного будівництва у багатонаціональній країні.

Ключові слова: *неп, сталінський штурм, двофазний комунізм, «командні висоти економіки», індустріалізація.*

Якщо оцінювати неп як підготовчий етап до сталінського штурму, то основним змістом цього історичного періоду (1921–1928 рр.) треба вважати зміцнення встановленого В.Леніним політичного режиму. Процес зміцнення мав внутрішній і зовнішній бік. Зовнішній бік полягав у зміцненні позицій держави-комуні в радянському суспільстві і характеризувався знищенням горизонтальних зв'язків між людьми, вертикалізацією наявних в країні організацій і підпорядкуванням їх компартійно-радянській вертикалі влади, яка функціонувала на засадах «демократичного централізму». Внутрішній бік зміцнення держави полягав у встановленні «правил гри» між вождями, які ще у ленінські часи узурпували владу у партійних з'їздів і створюваних ними складів Центрального комітету. Це були члени політичного бюро, сформованого як зменшена копія ЦК.

Партія була присутня в конституціях СРСР і союзних республік лише своїм клоном — радянськими органами влади. За партійним статутом у ЦК ВКП(б) зосереджувалася влада над партією у період між з'їздами. Фактично же в ЦК ВКП(б) зосереджувалася вся влада над державою, представленою радянськими органами й відповідно — над країною. Політбюро ЦК в усіх виявленнях своєї волі виступало від імені ЦК, не маючи відокремлених від цього органу функцій й відповідно — власного обличчя в системі влади. Поза ЦК його ніби не існувало, так само, як ніби не існувало партії в конституційному полі. Тим не менш, портрети членів політбюро ЦК в руках багатомільйонної маси учасників демонстрацій, що заливали вулиці міст і сіл 1 травня і 7 листопада кожного року, показували *urbi et orbis* ту серцевину, навколо якої крутилося життя велетенської країни.

Члени ЦК за партійним статутом мали рівні права. Відповідно до цього політичні олігархи в політбюро ЦК теж були рівними між собою. Проте рівність суперечила встановленій партією диктатурі. У ситуації, що склалася, олігархи могли або домовитися між собою і всім складом Центрального комітету про єдині «правила гри», або виявити в своєму колі одноосібного диктатора. Події, як відомо, розвивалися за другим сценарієм.

Більшовицьке керівництво після встановлення нового вождя було готове відновити припинений В. Леніним комуністичний штурм. «Командні висоти» економіки знаходилися під цілковитим контролем Й. Сталіна, і тепер треба було використати їх, щоб позбавити багатомільйонне селянство приватної власності на засоби виробництва і затягти його в усупільнений сектор радянської економіки. Олігархи на чолі з генсеком ЦК ВКП(б) прагнули економічно поневолити селянство з тим, щоб здобути ресурси для створення могутньої індустрії, здатної забезпечити Червоній армії найсучасніші види озброєнь.

У характеристиці сталінської епохи спочатку на Заході, а потім у «перебудовному» Радянському Союзі почав домінувати термін «сталінізм». Власне, винахідником терміну в його протилежному значенні був Л. Каганович. Цей сталінський сатрап, який відіграв разом з В. Молотовим особливо зловісну роль в історії українського народу, тлумачив сталінізм як теоретичний внесок Й. Сталіна у вчення К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна про комуністичне суспільство як останній і найвищий етап у розвитку людства. За життя Сталіна сам термін у такому розумінні не прижився, але країна вщерть заповнилася чотирма профілями «класиків наукового комунізму».

Термін «сталінізм» на Заході був і залишається персоналізованим замінником поняття «комунізм» і символізує собою все, що пов'язане з Радянським Союзом і політичними режимами, нав'язаними ним іншим країнам. В пострадянських країнах під комунізмом здебільшого розуміють не той реальний лад, в якому знаходилися колишні радянські люди, а його пропагандистський імідж — суспільство з молочними ріками і кисельними берегами. Сталінізм пов'язується в них з масовим терором, яким супроводжувалося будівництво комунізму, осмисленого як соціалізм.

Відмова від ідеологічних цінностей, нав'язаних кільком поколінням радянських людей, на першому етапі відбувалася, як правило (винятки важко знайти навіть серед дисидентів), через протиставлення «поганого» Сталіна «доброму» Леніну. Однак чим більше вивчаємо ми коротку ленінську епоху, тим менше відмінностей знаходимо між нею і нескінченно довгою сталінською добою, хоч персональні характеристики Леніна і Сталіна абсолютно різні. Властива радянському політичному режиму колосальна концентрація влади давала можливість вождям проявити ті або інші якості своєї натури навіть у всепланетному масштабі. Тому нема нічого дивного, що термін «сталінізм» закріпився як в історичній пам'яті народів, так і у світовій історіографії.

Треба розуміти, що В. Ленін залишався «добрим» тільки тому, що починав реалізацію комуністичної утопії першим. Він комунізував «командні висоти» економіки, але припинив комуністичне будівництво, коли відчув зростаючий опір селянства. Сталін продовжив справу Леніна з точки, на якій той зупинився, догматично дотримуючись цілей, поставлених програмою РКП(б) 1919 р. Як і Ленін, він наразився на колосальний опір селянства, але не зупинився, а протиставив йому небачені з часів раннього середньовіччя масові репресії. Кожний на його місці мусив би застосовувати подібні репресії, тому що йшлося про нав'язування суспільству утопії, в якій воно не могло жити. В кінцевому

підсумку йому вдалося створити соціально-економічний лад, який був напівутопією. Колективізоване селянство увійшло в державну економіку на автономних засадах. За колгоспниками Сталін змушений був визнати право приватної власності (під іншими, звичайно, термінами) на продукцію, яку вони виробляли у присадибному і колективному господарствах після сплати належної державі частки у вигляді наперед відомого натурального податку.

Жодної різниці в теорії «наукового» комунізму між сталінізмом і ленінізмом не існувало. Й. Сталін не вніс нічого нового в програму комуністичного будівництва, написану В. Леніним і затверджену як партійна програма VIII з'їздом РКП(б). Однак уроки ленінського штурму 1918–1920 рр. були враховані під час наступу, що розпочався з 1929 р. Сталін обрав іншу тактику просування до мети, позначеної в програмі РКП(б).

Професор сучасної історії Оксфордського університету Девід Пристланд в 2009 р. опублікував ґрунтовну монографію з історії комунізму (російський переклад — 2011 р.). Відштовхуючись від поняття сталінізму, він просунувся далі і поділив більшовицьку (тобто комуністичну) революцію на дві окремі — ленінську й сталінську¹. Сталінська модель комунізму на думку Пристланда, сильно відрізнялася за світоглядними характеристиками і стилем правління від ленінської.² Автор не обґрунтовував твердження про світоглядну різницю між Леніним і Сталіним (стиль правління у них справді був різним, але ця риса не є характеристикою моделі). Власне, таке обґрунтування й неможливе, адже світогляд обумовлюється доктриною, а комуністична доктрина проста до примітивності: знищення приватної власності. Термін «сталінізм», якщо надавати йому рис ідеології, відмінної від ленінізму, стає просто-таки безглуздом.

Спираючись на націоналізовані під час ленінського штурму «командні висоти» і на пролетаризовані верстви селянства, держава повинна була ліквідувати власність селян на засоби виробництва і прирівняти їх за статусом до економічно залежного від неї робітничого класу. Колективізація індивідуальних господарств позбавляла селянство економічної самостійності і ставила сільськогосподарське виробництво під прямий контроль держави. У свою чергу, такий контроль давав державі можливість використовувати ресурси ще сільськогосподарської в основному країни в інтересах прискореної модернізації «командних висот».

В діях кремлівського керівництва на міжнародній арені під популістським камуфляжем міжнародної пролетарської солідарності чітко простежувалася імперська риса гегемонізму. Проте гегемонізм повинен був спиратися на силу. Вожді ВКП(б) мали намір максимально використати переваги радянського ладу над країнами ринкової економіки у здатності концентрувати ресурси, щоб домогтися прискореної економічної модернізації і набути цю силу. Разом з тим спрямування ресурсів на розбудову військового потенціалу замість використання у споживанні слід було пояснити народу. Тому відділи агітації і пропаганди компартійних комітетів взяли на озброєння тезу про «капіталістичне оточення», в якому нібито перебувала країна. У свідомості громадян формувалося уявлення про те, що Радянський Союз є обложеною фортецею. З цього

впливав висновок про необхідність зміцнення обороноздатності СРСР, передусім — шляхом розбудови військово-промислового комплексу (ВПК).

Радянська промисловість у плануванні, фінансуванні і постачанні була поділена на групи А (виробництво засобів виробництва) і Б (виробництво товарів народного споживання). На розвиток групи А виділялися основні фінансові ресурси. Галузі групи Б фінансувалися за залишковим принципом. Під пильним оком мобілізаційних осередків на підприємствах і відповідних органів в управлінських структурах промисловість групи А виробляла мінімум товарів народного споживання, а у промисловості групи Б вагома частка обмежених потужностей спрямовувалася на задоволення потреб підприємств групи А. З осені 1928 р. економіка стала розвиватися за п'ятирічними планами. Перехід до форсованої індустріалізації супроводжувався інфляційним випуском паперових грошей, заборонаю вільної торгівлі, запровадженням карткової системи постачання міського населення, гіпертрофованою централізацією управління промисловістю. Велика промисловість України виявилася у розпорядженні загальносоюзних наркоматів.

Індустріальна гонитва призвела до різкого падіння життєвого рівня населення. Економічні труднощі були оголошені неминучими і цілком природними. Опір насильству над економікою вважався небезпечним опортунізмом. В офіційних документах заклики щодо необхідності нещадного викорінення опортунізму стали загальнозживаними. Це свідчило про те, що форсування темпів індустріалізації далеко не всі суспільні кола зустріли з ентузіазмом.

Проте держава мала ефективні важелі впливу на робітничий клас і могла піднімати маси на виробниче змагання навіть в умовах, коли були відсутні економічні важелі стимулювання ударної праці. У травні 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів». У ній зазначалося, що змагання — це не епізодична кампанія, а постійний метод роботи. Організація змагання покладалася на профспілки, а загальне керівництво ним — на партію.

Новобудови і реконструйовані підприємства вимагали робітничих кадрів, здатних працювати з новою технікою. Але на робочі місця приходили вихідці з села, які пройшли лише через короткотермінові курси. Вони часто псували машини, випускали браковану продукцію. Тому було вирішено організувати кампанію підготовки кваліфікованих кадрів у формі самодіяльного робітничого руху за оволодіння новою технікою. Газета «Правда» опублікувала статтю вибійника горлівської шахти «Кочегарка» Микити Ізотова, в якій він розповідав, як навчив своїй професії десятьох робітників. Так почав ширитися ізотовський рух.

Й. Сталін оголосив про дострокове виконання першої п'ятирічки на початку 1933 р. На нову п'ятирічку (1933–1937) були запропоновані менш напружені темпи приросту промислової продукції. Це пом'якшило міжгалузеві диспропорції. З другої половини 1935 р. уряд скасував граничну межу у заробітках і розпочав кампанію пропаганди виробничих рекордів. У ніч на 31 серпня вибійник шахти «Центральна-Ірміне» в Кадіївці О. Стаханов застосував метод

роботи, заснований на поділі виробничих операцій між вибійником і кріпильниками. Це дало йому можливість в 14,5 рази перевищити норму. Оскільки під виробниче змагання була підведена матеріальна база, услід за Стахановим почали штурм рекордів інші робітники. Стахановські рекорди стали підставою для істотного підвищення норм виробітку. Це призвело до перенапруження виробничого процесу і неминучих зривів, які розглядалися як саботаж або шкідництво. Звинувачені потрапляли в руки чекістів.

Пом'якшення міжгалузевих диспропорцій дало можливість ліквідувати з 1935 р. карткову систему постачання продовольства. Мережа державної торгівлі розгорнула вільний продаж хліба та інших продуктів. Істотно збільшився обсяг суспільних фондів споживання, які служили доповненням до індивідуальних заробітків робітників та службовців. Ці фонди забезпечували виплату пенсій, стипендій, різних видів соціальної допомоги.

Пропагандисти запевняли робітників, що їх добробут стане підвищуватися, як тільки новобудови перших п'ятирічок почнуть давати продукцію. Але за 1928–1937 рр. частка продукції групи А піднялася в українській промисловості з 51 до 68%³. На початковому етапі індустріалізації співвідношення груп ще було ринковим, тобто відповідало попиту суспільства на товари, призначені для споживання, а також на продукцію, за допомогою якої вироблялися ці товари. Наприкінці 30-х рр. структура промисловості стала іншою. В ній уже переважала продукція, що призначалася для держави, яка прагнула одержати у своє розпорядження максимальну кількість танків, літаків, артилерії.

Структурні зміни, що відбулися за десятиріччя, лише підтверджували незмінність набутої ще у дореволюційні часи спеціалізації України: по групі А — на комплексі руда-вугілля-метал, по групі Б — на харчовій промисловості. У нерозвинутому до революції машинобудуванні розвивалися переважно галузі, що виробляли продукцію для чорної металургії та вуглевидобутку. Новим явищем у промисловому розвитку України була поява електроенергетики і хімічної індустрії.

Прискорені темпи розвитку радянської індустрії пояснювалися здатністю більшовицького керівництва приректи населення країни на «тимчасові труднощі». Середньорічні темпи приросту промислової продукції (по країні в цілому — 19,2% за 1928–1932 рр. і 17,1% за 1933–1937 рр., по УРСР — відповідно 19,4 і 17,4%) були найвищими в світі. Під час індустріалізації провідних країн Західної Європи середньорічний темп зростання промисловості дорівнював 3,7% (1870–1900). Найвищий темп під час індустріалізації США досягав 8,5% (1880–1885). У дореволюційній Росії він становив 9,2% (1895–1900)⁴.

Успішний хід модернізації суспільного виробництва засвідчувала переконлива перемога великої машинної індустрії над кустарно-ремісничим виробництвом. Велика промисловість розвивалася прискореними темпами завдяки будівництву нових підприємств, докорінній технічній реконструкції заводів і фабрик, концентрації виробництва в кустарно-ремісничих закладах, яка здебільшого супроводжувалася модернізацією технічної бази. Однак розвитку дрібної промисловості теж приділялася увага. Вона нерідко була майже монопольним

постачальником багатьох необхідних у побуті товарів. Як правило, після реконструкції великих заводів і фабрик залишалося старе, морально і фізично застаріле устаткування, яке не знищувалося, а утилізувалося на підприємствах дрібної промисловості. Кустарно-ремісничі заклади, в яких перед війною працювали сотні тисяч робітників, поглинали надлишок робочої сили в індустриально нерозвинених районах, сприяли продуктивному використанню місцевих видів сировини і пом'якшували диспропорції між попитом і пропозицією товарів народного споживання.

За рівнем розвитку галузей важкої промисловості Україна випередила ряд західноєвропейських країн. Вона зайняла друге місце в Європі (після Німеччини) за виплавою чавуну, четверте місце в світі за видобутком вугілля. За виробництвом металу і машин Україна випередила Францію та Італію, наздоганяла Велику Британію. Проте за блискучим фасадом індустріалізації радянського типу приховувалися невтішні економічні результати. Відірваність від кінцевого споживача зробила виробничі цикли всередині групи А самодостатніми. З року в рік нарощувалося видобування вугілля, щоб виплавляти більше металу, який йшов на виробництво машин, використовуваних знову ж таки у вуглевидобутку і металургії. Кінцевим споживачем усіх цих трудомістких та економічно шкідливих галузей був не ринок, який міг би забезпечити природні стимули розвитку, а воєнно-промисловий комплекс, що розвивався в основному за межами республіки. Зумовлене великими темпами капітального будівництва зростання промисловості майже не позначалося на матеріальному добробуті населення.

У сільськогосподарській сфері економіки модернізація здійснювалася шляхом примусового об'єднання селянських господарств в колгоспи — виробничі об'єднання, цілком залежні від районного начальства — секретаря райпарткому, голови райвиконкому і начальника районного відділення ДПУ. Радянська пропаганда зображала колективізацію сільського господарства як єдино можливий шлях до вирішального підвищення продуктивності праці й на цій основі — поліпшення життєвого рівня селянства. Насправді, однак, держава створила у вигляді колгоспного ладу надзвичайно неефективну систему виробництва сільськогосподарської продукції. Неефективність колгоспів ставала просто-таки нестерпною по мірі того, як в країні зростала кількість споживачів і зменшувалася кількість виробників сільськогосподарської продукції.

Метою колективізації було забезпечення нееквівалентного обміну між містом і селом, полегшення викачування селянських ресурсів у державний бюджет. Вступаючи в колгосп, селянин втрачав свої права на розпорядження виробленою продукцією. Через голову правління державні установи діставали можливість визначати, скільки виробленої продукції треба залишити на задоволення потреб колгоспу і колгоспників, а скільки — вилучити у централізований фонд. У першу колгоспну весну, тобто з 1930 р. обмолочений хліб прямо з колгоспних ланів стали вивозити технікою машинно-тракторних станцій на державні зсипні пункти та елеватори.

Деградація колгоспного виробництва, що була викликана в 1930 р. примусовим вилученням доволіної кількості виробленої продукції, позначалася не стільки на її поставках державі, скільки на матеріальному становищі селян. У 1931 р. держава знову забрала майже все, що вироблялося в колгоспах. Проте обсяг реквізованої продукції уже був істотно меншим. Під час сівби, догляду за посівами, збирання і транспортування хліба селяни працювали без всякого ентузіазму і допустили величезні втрати зерна. Хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. тривали з осені до весни наступного року. У селян викачали практично всі запаси хліба, внаслідок чого у багатьох районах України в першій половині 1932 р. спалахнув голод з випадками канібалізму і загибеллю десятків тисяч людей. Замість того, щоб покінчити зі спотвореними виробничими відносинами, Сталін та його найближче оточення обрали шлях репресій. 7 серпня 1932 р. ВЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Згідно з нею розкрадання колгоспного майна каралося розстрілом, а за «пом'якшуючих обставин» — позбавленням волі на строк не менше як 10 років.

Для вилучення врожаю 1932 р. Сталін послав в Україну надзвичайну хлібозаготівельну комісію на чолі з головою уряду СРСР В. Молотовим. Комісія викачала весь наявний хліб в рахунок хлібозаготівель, але не виконала плану. Тоді для покарання «боржників» були законодавчим шляхом запроваджені натуральні штрафи — м'ясом і картоплею. У селах, поставлених в листопаді–грудні 1932 р. на «чорну дошку», а в січні 1933 р. — по всій Україні і в землеробських районах Північного Кавказу почалися подвірні обшуки «розкраденого або прихованого від обліку хліба» (така формула звинувачення містилася в сталінській телеграмі від 1 січня 1933 р., адресованій українському селянству). Генсек знав, що великих запасів прихованого від обліку хліба в селі нема, оскільки переважна частина врожаю загинула внаслідок небажання колгоспників та одноосібників працювати на державу без матеріального відшкодування. Але він бажав покарати селян за саботаж державних хлібозаготівель і шляхом створення ситуації абсолютного голодування в уже голодуючій сільській місцевості попередити селянські повстання, подібні тим, що відбулися на початку 1930 р. (коли йому довелось на півроку припинити кампанію суцільної колективізації). Під час подвірних обшуків конфіскувалися запаси будь-якої їжі — не тільки м'яса, сала та картоплі, але й сухарів, солінь, цибулі, фруктової сушні тощо. Конфіскація продовольства подавалася як кара за «куркульський саботаж хлібозаготівель» і здійснювалася гласно, з висвітленням у районних газетах. Але масштаби конфіскації та її жахливі наслідки ретельно приховувалися. Організаторам голоду треба було вдавати, що його не існує. Навіть у стенографічних звітах пленумів ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б), навіть у протоколах політбюро ЦК слово «голод» ніколи не згадувалося. Конкретні заходи партійних і радянських організацій, які пов'язувалися з голодом та його наслідками, проходили в документації через «особые папки» з особливим режимом використання і зберігання. Заборона на визнання голоду 1932–1933 рр. в СРСР трималася до грудня 1987 р.

Щоб вивести сільське господарство зі стану економічного колапсу й забезпечити умови для реалізації постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами», потрібний був певний механізм. Його утворили запровадженням на короткий час (до кінця 1934 р.) політичних відділів МТС — надзвичайних партійних органів. Це був один з нечисленних випадків, коли диктатура державної партії вийшла з-під тіні радянських органів влади.

Існування колгоспного ладу виявилося можливим при досягненні певного консенсусу між державою, яку уособлював Й.Сталін, і селянами. У кризовій ситуації обом сторонам довелося відступити від первісних позицій. Персоналізована Сталіним держава відмовилася від безрозмірної продрозверстки, яка прирікала селян на рабську працю у примусово створених колгоспах. У свою чергу, селяни відмовилися від бойкоту громадського господарства і змирилися з обов'язковими, але твердо зафіксованими поставками, які дозволяли їм вільно розпоряджатися залишком виробленої в громадському господарстві продукції. Сталін зрозумів, що економічний лад повинен влаштувати й селян. На Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників у лютому 1933 р. він висунув лозунг: «Зробити усіх колгоспників заможними!»

В другій п'ятирічці держава дійсно зробила чимало, щоб при загальній підпорядкованості інтересів сільського господарства інтересам промисловості зміцнити колгоспний лад. Запровадження машинної техніки поступово набувало все більших масштабів. В Україні кількість МТС зросла з 592 в 1932 до 958 в 1937 р. (на кінець року). Якщо в 1932 р. вони обслуговували 48,2% колгоспів, то в 1937 р. — 97,3%⁵.

У середині 1937 р. в УРСР функціонувало 27 347 колгоспів, які об'єднували 3 756,8 тис. селянських дворів (96,1%). У господарствах налічувалося 7056,3 тис. працездатних, тобто менше двох на кожен двір, з них 702,7 тис. перебували у регульованому державою відході.⁶ Переважна більшість нечисленних одноосібників утратила зв'язок із сільським господарством.

Розглянемо тепер модернізаційні процеси 30-х рр. під кутом зору теоретичних уявлень керівників ВКП(б) про будований ними соціально-економічний лад та його суспільно-політичні характеристики. Аналізувати ці уявлення доцільно за трьома параметрами:

- якою мусила бути державна влада, що здійснювала комуністичне будівництво;
- як наступники В. Леніна уявляли собі комунізм;
- як враховувалася специфіка комуністичного будівництва у багатонаціональній країні.

Спиралючись на націоналізовані під час ленінського штурму «командні висоти» і на пролетаризовані верстви селянства, влада повинна була ліквідувати власність селян на засоби виробництва і прирівняти їх за статусом до економічно залежного від держави робітничого класу. Колективізація індивідуальних господарств позбавляла селянство економічної самостійності і ставила сільськогосподарське виробництво під прямий контроль держави. У свою чергу,

такий контроль давав державі можливість використовувати ресурси ще сільськогосподарської в основному країни для прискореної модернізації «командних висот». Підбиваючи підсумки повторного штурму десятима роками пізніше, Й. Сталін цілком справедливо охарактеризував суцільну колективізацію як революційну дію. «Своєрідність цієї революції, — підкреслював він, — полягала в тому, що вона була проведена згори, з ініціативи державної влади»⁷.

Партійна і радянська вертикалі влади мусили працювати як годинниковий механізм, передаючи імпульси, що надходили з верхів, в усю товщу суспільства. Проте для цього потрібно було, аби верхи діяли узгоджено. Тим часом боротьба за владу в політбюро ЦК ВКП(б) довгий час блокувала узгоджені дії. Після того, як генеральний секретар ЦК ВКП(б) добре попрацював над визначенням складу делегатів на XV партійний з'їзд, він зміг заручитися згодою вищого органу партії на виведення з ЦК Л. Троцького і Г. Зінов'єва. 14 грудня 1927 р., тобто за п'ять днів до завершення роботи з'їзду, коли підтримка сталінського керівництва з боку делегатів цілком визначилася, на місця була розіслана телеграфна директива ЦК з вимогою «добитися найближчим часом різкого перелому в хлібозаготівлях»⁸. Це була перша директива більшовицького керівництва, яка поклала початок надзвичайним заходам, що визначили кінець непу.

Щоб остаточно покінчити з непом, генсеку ЦК ВКП(б) довелось подолати третю і останню опозицію в політбюро ЦК на чолі з М. Бухаріним. Після цього центр влади став консолідованим і дістав змогу централізовано управляти через систему «передавальних пасів» радянським суспільством.

На зустрічі з делегацією українських письменників в Кремлі 12 лютого 1929 р. Сталін високо оцінив ту державу, яка дісталася наступникам В. Леніна: «не бувало ніколи в історії народів такої великої і потужної за своєю силою, за своїм обсягом держави, як пролетарська диктатура». Не полемізуючи із загальновідомими висловлюваннями основоположників марксизму про відмирання держави при комунізмі, генсек заявив письменникам, що більшовицьке керівництво добиватиметься такого відмирання «цілком небаченим посиленням функцій держави в особі низового пролетаріату»⁹.

Через кілька днів у відповідь на лист слухача Інституту червоної професури В. Касаткіна Сталін знову заявив: «Відмиранню держави в нашій країні передуює період вищого розвитку державної влади (диктатури пролетаріату), яка є найпотужніша і наймогутніша влада з усіх державних влад, що існували досі»¹⁰. Приховуючись за «діалектикою», яка поєднувала непеоднуване, Сталін доказував, що тільки сильна держава — уособлення «низового пролетаріату», може довести до кінця справу комуністичного будівництва. Він мав рацію в одному: ленінська формула побудови державних і суспільних структур на засадах вертикалізації втягувала в державну конструкцію десятки мільйонів представників «низового пролетаріату». Вони залишалися безголосими у прийнятті рішень, але забезпечували безмежний вплив компартійно-радянського керівництва на суспільство. Вплив цей був дуже специфічним: не втрачаючи власної ідентичності, держава розчинялася в суспільстві. По суті, вона ставала кісткою суспільства, керуючи ним не згори, а зсередини. Тільки така держава могла далеко просунути у безнадійному прагненні втілити в життя комуністичну утопію.

Сталінський штурм завжди досліджується за схемою, уперше сформульованою в короткому курсі «Історії ВКП(б)»: індустріалізація, колективізація, культурна революція. Це зручна схема, і нема причин відмовлятися від неї при дослідженні здійсненої в 1929–1939 рр. «революції згори». Однак потрібно досліджувати не тільки параметри суспільства, яке сталінському керівництву вдалося створити за ці десять років, але й виявити контури нездійсненого, оскільки воно виявилось нездійсненим. Історики досліджують тільки те, що відбулося. Однак те, що відбулося в Радянському Союзі під час десятирічного сталінського штурму, не можна назвати природноісторичним процесом. «Революція згори» являла собою спробу силового насадження в суспільстві умоглядних конструкцій, які склалися в головах вождів партії. Щось вдалося нав'язати населенню, щось — ні. Полем комуністичного експерименту була вся країна, і невдачі експериментаторів позначалися на долі мільйонних мас населення.

Від першої директиви, яка була розіслана в партійні комітети під час роботи XV з'їзду ВКП(б) і знаменувала собою початок надзвичайних заходів у хлібозаготівлях, до промови Й. Сталіна на конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р. пройшло лише два роки. На цій конференції Сталін вже оголосив про перехід партійного керівництва до політики «ліквідації куркульства як класу». Ліквідуючи господарства найбільш заможних селян, які таврувалися як куркулі-експлуататори, Кремль заштовхував усіх інших у силоміць створювані колгоспи. В країні розпочався, як проголошувалося з усіх трибун, «наступ соціалізму по всьому фронту». Нагадавши аграрникам-марксистам слова В. Леніна про те, що неп запроваджено всерйоз і надовго, Сталін далі вказав: «Але він ніколи не говорив, що неп запроваджено назавжди... І якщо ми додержуємося непу, то тому, що вона (тобто політика — *Авт.*) служить справі соціалізму. А коли вона перестане служити справі соціалізму, ми її відкинемо до чортів»¹¹.

Кампанія «ліквідації куркульства як класу» і здійснювана з її допомогою суцільна колективізація селянських господарств означали, що Кремль справді відкинув неп «до чортів». Але ж в теорії ця політика розраховувалася на весь перехідний період від капіталізму до позбавленого товарно-грошових відносин та ринку соціалізму. Оголошувати перемогу соціалізму ще здавалося передчасним, і у політичному звіті ЦК XVI з'їзду ВКП(б) 27 червня 1930 р. Й. Сталін змушений був визнати: «Переходячи в наступ по всьому фронту, ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, товарообіг і грошове господарство ще залишаються, — але ми напевно скасовуємо початкову стадію непу, розгортаючи дальшу її стадію, нинішню стадію непу, яка є остання стадія непу». Цей текст ми знаходимо як у першому виданні матеріалів з'їзду 1930 р., так і в другому виданні, опублікованому у 1935 р.¹² Яку інтригу містять у собі ці слова? Адже вони дуже незвичні.

Історики не звертали на них уваги. Не зауважили вони й того, що при підготовці у 1949 р. чергового тому своїх «Творів» Й. Сталін обережно, але істотно відредагував процитований вище уривок. Була перероблена тільки час-

тина однієї фрази: «Ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, «вільний» товарообіг ще залишається»¹³.

Внесені зміни були потрібні, щоб замаскувати позицію Сталіна щодо товарообігу і грошового господарства на початку 30-х рр. Позиція була, як це зрозуміло, негативістською, у повному узгодженні з програмою РКП(б) 1919 р. Сталін вважав тоді, що побудований соціалізм відрізняється від перехідного періоду, тобто непу, перетворенням товарообігу на продуктообмін і заміною опосередкованого грошима розподілу матеріальних благ прямим розподілом в натуральній формі. Редагуючи текст, він вилучив згадку про грошове господарство і спорядив товарообіг іронічним (тобто взятим в лапки) прикметником «вільний». Вільний товарообіг не контролювався державою і розвивався за законом попиту і пропозиції.

Розпочатий з 1930 р. «наступ соціалізму по всьому фронту» мусив означуватися, як вважали компартійно-радянські функціонери (а не один тільки Й.Сталін), ліквідацією товарно-грошових відносин і ринку. Запроваджену в містах і на новобудовах карткову систему диференційованого розподілу продовольства серед робітників та службовців вони розглядали не як тимчасовий захід, спрямований на захист заробітків від інфляційних цін вільного ринку, а як провісницю продуктообміну. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), що відбувся в грудні 1930 р., записав у своїх резолюціях: «Найважливішого значення набуває мережа закритих розподільників на фабриках і заводах, що розгорнулася останнім часом, — як нова, що виправдала себе, організаційна форма класового розподілу продуктів»¹⁴.

Десятки років повз увагу істориків проходили гучні заяви перших осіб в економічних ешелонах влади. Зокрема, у 1931 р. вийшла з друку книга 28-річного науковця М. Вознесенського, який робив уже тоді стрімку кар'єру у сфері економічного управління. Автор закликав широко застосовувати трудові одиниці (троди), «готуючись до того часу, коли червінці заміняться трудоднями». Прямий соціалістичний обіг і контроль у трудових одиницях Вознесенський вважав нагальною справою¹⁵. Використовуючи прийоми сталінської діалектики, переведений з України на посаду наркомфіна СРСР Г. Гринько доводив, що категорії грошового господарства відімруть одразу після перемоги соціалізму: «Чим міцніше ми організуємо в теперішній час нашу грошову систему, чим краще забезпечимо ми прискорення темпів соціалістичного нагромадження в нашій країні, тим швидше забезпечимо ми побудову соціалістичного суспільства і поховаємо усі і всілякі категорії, які залишилися нам у спадщину від минулого»¹⁶.

Переконаність у тому, що для держави «диктатури пролетаріату» не існує в реальному житті перешкод і перепон (як співалося у пісні, «нам нет преград — ни в море, ни на суше») охоплювала практично всіх партфункціонерів на високих посадах. Яскраво вона проявилася у виступі завідуючого агітаційно-пропагандистським відділом ЦК ВКП(б) О. Стецького на XVII з'їзді партії. Пропагандист № 1 накинувся на тих вчених, які продовжували вважати, що «в нашій економіці діють якісь від нас цілком не залежні закони». Тавруючи цих

економістів як послідовників М. Бухаріна, він висловив тверду переконаність у тому, що «держава диктатури пролетаріату є тим важелем, який змінює і рухає нашу економіку»¹⁷.

Переконаність у тому, що вже завтра в Радянському Союзі виникне суспільство, позбавлене таких «буржуазних пережитків», як вартісні інструменти (гроші, ціни, прибуток, ринок, врешті решт — закон вартості) впливала на практичні дії сталінської команди. Досить навести приклади, які ще не осмислювалися у світовій історіографії під кутом зору перипетій комуністичного будівництва.

Суцільна колективізація сільського господарства, що розгорнулася в 1930 р., одразу набула неприйнятну для селян форму комунізації, як це переконливо показали події 1919 р. в українському селі. Зустрівшись з колосальним опором селян (передусім, у тій же Україні), Й. Сталін відступив і надалі здійснював колективізацію в більш прийнятній для селян артільній формі. На відміну від комуни, артільна форма колективного господарювання зберігала за селянами частину засобів виробництва, що дозволяло їм підтримувати якусь подобу продовольчої незалежності, передусім у масштабі власної сім'ї. Ще через три роки, зустрівшись з некерованим, але абсолютним саботажем праці в одержавлених колгоспах, Сталін визнав за колгоспниками право власності на продукцію, що вироблялася у присадибному й колективному господарстві.

Коли держава обмежилася стягненням з колгоспів фіксованої частки виробленої продукції у податковій формі, економічна ситуація в сільському господарстві почала стабілізуватися. Та зберігаючи відданість програмі РКП(б) 1919 р., генсек був щиро переконаний в тому, що рано чи пізно радянська влада нав'яже колгоспникам форми господарювання, позбавлені вартісних інструментів, тобто засновані на безгрошовому розподілі вироблених матеріальних благ. У резолюції XVII з'їзду ВКП(б) «Про колгоспний рух і піднесення сільського господарства» підкреслювалося, що на цій стадії основною формою колгоспу є сільськогосподарська артіль, але висловлювалося переконання стосовно того, що «колгоспний рух може підсилитися до вищої форми — комуни — відповідно до підвищення технічної бази, зростання колгоспних кадрів і культурного рівня колгоспників»¹⁸. На з'їзді Й. Сталін оцінив як позитивний річний досвід побудови відносин між державою і колгоспами на засадах натурального оподаткування, але додав: «Це не означає, звичайно, що комуна взагалі не потрібна, що вона не є більше вищою формою колгоспного руху». І далі він запевнив делегатів з'їзду, що «майбутня комуна виникне на базі більш розвинутої техніки й надлишку продуктів»¹⁹. До кінця життя він догматично сповідував уявлення про соціалізм, які успадкував від Маркса і Леніна. «Щоб підняти колгоспну власність до рівня загальнонародної власності, — писав він у 1952 р., — треба виключити лишки колгоспного виробництва з системи товарного обігу і ввести їх у систему продуктообміну між державною промисловістю і колгоспами»²⁰.

У великій промисловості система продуктообміну вперше була запроваджена під час ленінського комуністичного штурму. Тоді більшовики перейме-

нували товари на продукти і замінили гроші в усупільненому секторі нарядами плануючих органів із зазначенням кількості та характеру потрібної продукції. Ця система одержала негативну назву «главкізму», оскільки одразу виявилось, що головний комітет (главк) ВРНГ, який відповідав за виробництво того або іншого продукту, нездатний розібратися зі справами своїх підприємств в різних частинах неосяжної країни. Нездатність ця була зрозумілою кожному, але глибинна причина колапсу усупільненого сектору на третьому році комуністичного будівництва полягала в іншому. Кожний виробничий колектив виконував наряди абияк, проте вимагав необхідні для виробництва напівфабрикати і матеріали у відповідності з нарядами, одержаними для нього іншими учасниками виробничого процесу. На всяк випадок, керівники підприємств ще й перестраховувалися, вимагаючи потрібні матеріали і пайки для робітників у завищених кількостях.

Перехід до непу поставив підприємства в іншу ситуацію: вони були об'єднані в трести, які мусили обмежуватися ресурсами, одержуваними від реалізації власної продукції. Але трестівський госпрозрахунок теж був недосконалим. Щоб зберігати фінансову рівновагу, трести часто використовували прибутки своїх успішних підприємств для ліквідації збитків менш успішних або зловживали вексельною емісією, перекладаючи свої збитки на державний бюджет. Наприклад, в 1928/29 р. Донвугілля і Південсталь ліквідували напруженість у фінансах, викликану багатомільйонним проривом у собівартості продукції, вексельною емісією і позаплановим одержанням авансів на майбутній господарський рік²¹.

5 грудня 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про реорганізацію управління промисловістю», яка передбачала організацію внутрігосподарського розрахунку безпосередньо на підприємствах. Кожне підприємство мусило налагодити облік своїх витрат і співставляти їх з результатами виробничої діяльності, тобто провадити самостійний баланс.

Необхідною передумовою переходу від госпрозрахунку трестів до госпрозрахунку підприємств була кредитна реформа, яка замінила комерційний кредит прямим банківським кредитуванням. Стихійний переплив ресурсів з галузі в галузь каналами вексельного кредиту призводив до проривів у державному бюджеті.

Кредитна реформа почалася постановою ЦВК і РНК СРСР від 30 січня 1930 р. Вводилося банківське кредитування підприємств без посередників-трестів, які перетворювалися на органи технічного управління. Продаж продукції господарюючими суб'єктами один одному в кредит заборонявся. Всі розрахунки між підприємствами почали здійснюватися за єдиним для поточної господарської діяльності рахунком в Держбанку, внаслідок чого власні кошти і банківські кредити знеособлювалися. Банк негайно оплачував рахунок поставальника, знімаючи кошти з рахунку підприємств, яким поставлялася ця продукція. Якщо власні кошти на рахунку покупців продукції вичерпувалися, поставальники одержували свої гроші вже з банківських ресурсів.

Гроші і ціни залишалися для більшовиків технічно-обліковими категоріями без реального економічного змісту. Така побудова кредитування яскраво засвід-

чувала пануюче в усіх ешелонах більшовицького керівництва презирство до закону вартості. Фінансовий параліч 1930 р. в усупільненому секторі не переконав їх в утопічності організації виробництва на комуністичних засадах, але все-таки змусив вжити оздоровчих заходів. Грудневий (1930 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) прийняв резолюцію, яка вимагала від господарників запровадження найсуворішої фінансової дисципліни і рішучої боротьби «з недооцінкою ролі і значення фінансової системи на даному етапі соціалістичного будівництва»²². Що мусило бути на наступних етапах, резолюція не згадувала...

Комісія на чолі з головою ВРНГ СРСР Г.Орджонікідзе висунула ідею акцепту. Постановою РНК СРСР від 14 січня 1931 р. автоматизм розрахунків ліквідувався. Держбанку пропонувалося сплачувати рахунки постачальників в межах наданого покупцеві ліміту лише за наявності згоди покупця (акцепту рахунку) або за його дорученням (акредитивом). Постановою РНК СРСР від 20 березня 1931 р. ліквідувався автоматизм кредитування. Держбанку заборонялося покривати збитки госпорганів, встановлювалися кредитні санкції. Нарешті, постановою СТО СРСР від 23 липня 1931 р. ліквідувалася знеосібка власних і позикових коштів. Розміри власних оборотних коштів приводилися у відповідність з їх потребами для забезпечення мінімальних запасів сировини, матеріалів, палива, напівфабрикатів²³.

Підприємства зобов'язувалися оформляти свої замовлення і поставки шляхом укладення договорів. Встановлювалися санкції за невиконання договорів, забезпечувалася матеріальна база у вигляді власних оборотних коштів. У сполученні з правами на окремих банківський рахунок і кредитування в Держбанку, які були надані постановою від 30 січня 1930 р., це означало, що трестовані підприємства одержали статус фізичної особи і перетворилися на самостійних учасників громадянського обороту²⁴. Так була створена остання необхідна умова для виникнення системи господарського розрахунку підприємств.

Треба зробити такий висновок: партійні функціонери високого рангу, починаючи з генсека ЦК ВКП(б), використовували силові і пропагандистські засоби, аби якомога далі просунулися по шляху комуністичного будівництва, але рано чи пізно змушені були відступати і використовувати інструменти, пов'язані з об'єктивно існуючим законом вартості та іншими категоріями ринкового господарювання. Цікава ситуація виникла під час XVII партконференції (30 січня — 4 лютого 1932 р.). Голова Держплану СРСР В.Куйбишев заявив, що на першій фазі комунізму цілком зберігають своє значення і радянська торгівля, і рубль, і госпрозрахунок. Натомість О. Стецький і секретар Північно-Кавказького крайпарткому Б. Шеболдаєв назвали гроші і торгівлю «родимими плямами старого суспільства»²⁵.

Переходимо до розгляду третього з поставлених питань: як враховувалася специфіка комуністичного будівництва в багатонаціональній країні?

Росія будувалася як федеративна країна, але в Конституції РСФРР 1918 р. поняття «федерація» використовувалося тільки в назві держави. Незалежний статус радянських республік поза межами Росії взагалі розглядався як тимча-

совий. У прийнятій в березні 1919 р. програмі РКП(б) пріоритети національної політики визначалися доволі чітко: «Як одну з перехідних форм на шляху до повної єдності партія виставляє федеративне об'єднання держав, організованих за радянським типом»²⁶.

Під час революції і громадянської війни лави більшовиків стрімко зростали. Однак надійною соціальною опорою партії Леніна міг бути лише невеликий контингент індустриальних робітників, та й то тільки в другому поколінні. Пролетаріат першого покоління мав ще селянську, тобто «дрібнобуржуазну», за уявленнями марксистів, психологію. Ідейних комуністів серед більшовиків було мало.

Хоч південні і східні губернії України вважалися одним з найбільш розвинутих в Російській імперії регіонів, соціальна опора більшовиків в республіці була мізерною. Вони могли розраховувати тільки на неукраїнське в своїй переважній більшості населення міст. Серед української нації хліборобів політичною довірою користувалися партії, які створили Українську Народну Республіку. Коли ж ідейними комуністами себе зарекомендовували нечисленні серед українців члени партії більшовиків, керівництво РКП(б) дивилося на них скоса. І справді, націонал-комуністи, якщо вони робили кар'єру в партії більшовиків, здебільшого були противниками централізованої держави і принципу «демократичного централізму» у побудові партії. Тому більшовицьке керівництво розглядало націонал-комуністів як потенційну загрозу у лавах партії. Створений В. Леніним у 1918 р. клон РКП(б) в Україні — КП(б)У очолювали поперемінно Г. Пятаков (росіянин), В. Молотов (росіянин), Д. Мануїльський (єврей), Е. Квірінг (німець), Л. Каганович (єврей), С. Косіор (поляк), М. Хрущов (росіянин), Л. Мельников (росіянин). Перший українець на чолі Компартії України з'явився з ініціативи М. Хрущова тільки у 1953 р.

Відновлена більшовиками Російська імперія (без Фінляндії, Польщі і трьох балтійських республік) фактично була унітарною державою з максимально можливим ступенем централізації влади. Формально ця країна без назви складалася з дев'яти незалежних держав — Росії, України, Білорусії, Далекосхідної Республіки, трьох республік Закавказзя, Бухари і Хорезму. Всі вони з'єднувалися з імперською столицею двома способами: головним — через диктатуру керівної верхівки РКП(б), і додатковим — шляхом прямого підпорядкування радянському центру в Москві розташованих на периферії силових і деяких економічних структур.

У 1922 р. Далекий Схід об'єднався з РСФРР. Одночасно в Москві вирішили, що дальше існування країни без назви є незручним. Побоювання керівників партії у доволі відвертій формі висловив нарком РСФРР у справах національностей і генеральний секретар ЦК РКП(б) Й. Сталін в листі до В. Леніна від 22 вересня 1922 р.: «За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, всупереч своєму бажанню, справжніх і послідових соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання ЦК РКП як обман і лицемірність з

боку Москви. Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік»²⁷.

Суміщення країни з державою означало «втягнення» національних республік у кордони РСФРР, тобто перетворення їх на автономні республіки, позбавлені державного статусу. Авторство ідеї «автономізації» в літературі приписується Сталіну, але такою була позиція всього більшовицького керівництва Альтернативою могло бути тільки подальше існування національних республік як формально незалежних від Росії держав. Інша альтернатива, яка народилася у В. Леніна, до її озвучення не могла спасти на думку будь-якому політичному діячеві. Будучи діячем унікального масштабу, Ленін завжди прагнув гармонізувати відносини між державою і суспільством, аби вони не ускладнювали розв'язання головного завдання партії — побудови комунізму. Вождь вважав за краще не зачіпати інтересів товаришів по партії в національних республіках, яких він з іронією називав «незалежниками». Більше того, він волів взагалі відкинути геть «горезвісне питання про автономізацію», як висловився 30 грудня 1922 р. в листі керівникам РКП(б), і залишити відносини між республіками у попередньому стані²⁸. З невдоволенням товаришів по партії можна було змиритися, але значно небезпечнішою для влади стала б хвиля обурення у національних республіках, яких позбавляли суверенітету. Відроджувалася де-факто «єдина і неподільна» Росія, яка відрізнялася від дореволюційної тільки тим, що деякі з її губерній ставали автономними національними республіками. Затиснуті у вузькі рамки автономій, народи, які пройшли через горнило національних революцій, рано чи пізно піднялися б на захист своїх прав.

В. Ленін пропонував принципово інший, ніж «автономізація», вихід з ситуації, що склалася. Він волів будувати єдину централізовану державу не за радянськими, а за партійними органами влади. За цих умов суверенітет національних держав закріплювався в радянських конституціях, але зникав в невидимому силовому полі, що його генерувала диктатура вождів державної партії. Погоджуючись з тим, що існування однієї країни з кількома державами є незручним, він запропонував простий вихід з непростой ситуації: всі наявні в 1922 р. радянські держави — Російська й Закавказька федерації, Україна й Білорусія на рівних правах утворювали ще одну федеративну державу — федерацію «другого поверху». Росія повинна була на однакових з іншими державами підставах («разом і нарівні», як він висловився) утворити нову федерацію. За кожною з республік, які утворювали Союз Радянських Соціалістичних Республік Європи і Азії (назва, запропонована Леніним), зберігалось право вільного виходу з нього, яке закріплювалося в конституціях.

Утворення єдиної багатонаціональної держави стало б видатною історичною подією, якби на хвилину забути про наявність більшовицької партії. Насправді ж 30 грудня 1922 р. відбулася лише протокольна подія, наперед розписана в регламенті оргбюро ЦК РКП(б). Подібно до того, як в Конституції

РСФРР 1918 р. не прописувалися права суб'єктів федерації, які не підлягали б оспоренню загальнофедеративним центром, в Конституції СРСР 1924 р. не визначався механізм виходу союзних республік з федерації «другого поверху». Гарантом існування єдиної багатонаціональної держави, на думку членів центрального партійного керівництва, була Росія. Натомість таким гарантом, на думку В. Леніна, могла стати державна партія. Різниця в підходах, як показали події майбутніх десятиліть, була доленосною.

Щоб об'єднати радянські республіки в одну державу, Росія повинна була знищити державність національних республік. Це загрожувало у майбутньому міжнародними війнами, подібними до тих, що відбулися під час розпаду Російської імперії. Якщо функції гаранта єдиної держави брала на себе партія з невизначеним конституційним статусом, то розпад Радянської імперії ставав можливим тільки в разі серйозної політичної кризи в партійному керівництві. Більше того, ініціатором розпаду могла стати сама державоутворююча республіка, тобто Росія. Політбюро ЦК РКП(б) визнало небезпечним утворення конкурентного державного центру в РСФРР. Партійний і радянський центри Росії стали загальносоюзними, а в самій республіці був створений тільки радянський центр, якому підпорядковувалися другорядні об'єкти управління. Російські партійні комітети, так само як силові структури і головні економічні об'єкти знаходилися у прямому розпорядженні загальносоюзного центру.

Керівники державної партії після утворення СРСР повинні були знайти формулу інтеграції соціально-економічних і національних аспектів суспільно-політичного життя. Для втягнення в комуністичне будівництво всього неросійського населення багатонаціональної країни була запроваджена кампанія *коренізації* (у значенні — укорінення радянської влади). Представники неросійських національностей мусили брати участь у розбудові влади як сукупності взаємопов'язаних вертикалей — партійної, чекістської, радянської.

Виникли й інші терміни — похідні від назви титульної нації в кожній національній республіці. Вони термінологічно поєднували завдання укорінення радянської влади з процесами національного відродження, які були головною метою демократичних держав, що виникли на руїнах Російської імперії. Для деяких істориків співпадіння різнопорядкових термінів з одним спільним знаменником — дерусифікацією стало справжнім головним болем, і вони почали брати радянську українізацію в лапки²⁹. Та лапки, мабуть, тут не допоможуть. В процесі українізації треба розрізняти форму і зміст. Зміст процесу залежав від політичного режиму, а форма завжди була однаковою: розвиток мови і культури народу, який тривалий час піддавався асиміляційним впливам іззовні.

Коли подивитися уважно на радянську українізацію, то можна побачити її істотну відмінність від коренізації влади в інших національних республіках СРСР. Ця відмінність простежується особливо виразно на тлі національної політики, яку раніше здійснювали російські імператори. Імперія Романових славилася толерантним ставленням до підкорених народів. Іногородців до влади не допускали, але їм дозволяли жити власним життям. Іногородність не залишалася пожиттєвим тавром. Варто було людині будь-якої національності перейти у

православ'я (це — головне), здобути ознаки народності (передусім — володіння російською мовою, бажано — опанування російської культури) і, нарешті, довести відданість самодержцю, тобто вписатися у знамениту уваровську формулу «православ'я — самодержавство — народність», як її подальша кар'єра починала залежати передусім від природних здібностей. З українцями в Російській імперії було ще простіше, бо їх вважали етнографічною гілкою російського народу, а не іногородцями. Схвильовані вигуки про колоніальне становище українського народу в дореволюційну епоху не мають під собою ґрунту. Щоб встановити колоніальну залежність, потрібні, як мінімум, народ, відмінний від народу метрополії, і територія, відділена від неї. Українці вважали себе окремим народом, розселеним на тій території, де вони чисельно переважали мешканців всіх інших національностей, разом узятих. Якби подібної думки дотримувалися панівні кола імперії, то їх справді можна було б вважати колоніальним народом. Але імперія розглядала українців як росіян у вигляді малоросів і впритул не бачила України на географічній мапі. Одних українців заперечення їхньої самобутньої ідентичності навіть влаштовувало, але інші сприймали його як тиск, дошкульніший від колоніального. Словосполучення «українська інтелігенція» до революції було вибуховим. Здобуваючи вищу освіту, малороси мусили переходити на російську мову. Якщо вони відстоювали право свого народу на власну літературну мову, відмінну від російської вітчизняну історію і самобутню культуру, то ставали людьми, які зазіхали на привласнену Романовими середньовічну імперію Рюриковичів. Самим своїм існуванням українська інтелігенція утверджувала малоросів в якості окремої від великоросів нації, тобто економічно, організаційно і психічно згуртованої спільноти з орієнтацією на власну державність.

Нечисленні представники української інтелігенції, яких імперські патріоти таврували як сепаратистів — «мазепинців», після падіння самодержавства почали перетворювати свій народ в націю. Найдієвішим важелем у творенні національної державності стала українізація. Державні установи, створювані Центральною Радою, повинні були спілкуватися з народом його мовою, діти в школах — вчитися рідною мовою, солдати на фронтах — об'єднуватися в українські підрозділи. «Українізація багнета» дозволила Центральній Раді спертися на реальну силу у протиборстві з політичними силами центральної Росії — від монархістів до соціалістів. Ці сили не визнавали за малоросами права бути українцями, тому що національна державність підривала підвалини єдиної і неділимої Росії.

Керівники партії більшовиків знайшли вихід з цієї квадратури круга. Вони визнали радянську державність пригноблених до революції націй. Їх політичний режим залишався внаслідок партійної диктатури централізованим, хоч намертво пов'язані з партією радянські органи влади давали оманливе відчуття суверенної національної державності. Вони згодні були поділити історичну спадщину Рюриковичів на три частини, оскільки тепер у білорусів та українців існувала національна державність. Нарешті, вони оголошували війну шовінізму пануючої, тобто великоруської нації, тому що в багатонаціональній державі-комуні

будь-який народ не мав реального суверенітету перед партією, будованою на засадах «демократичного централізму». Твердження про колоніальне становище України в Радянському Союзі так само не мають під собою ґрунту, але вже тому, що в державі-комуні не було метрополії в загальноприйнятому значенні цього терміну, а без метрополії втрачає сенс поняття колонії. Російська мова залишалася в статусі *lingua franca*, але Радянський Союз будувався на засадах політизації етнічності. Політизація етнічності перетворювала нації, не виключаючи й великоруської, в етноси, позбавлені реальних державних прав. Права і привілеї громадян незалежно від їх національності і навіть від місця в ієрархії влади, якщо мова йшла про номенклатурних працівників, були узурповані центром, який звузився до кількох вождів — членів вищого партійного керівництва.

Сказане вище допомагає виявити відмінність радянської українізації від коренізації в інших національних республіках СРСР. Як і всюди, українізація сприяла подоланню русифікації, зростанню національної самосвідомості народу, його державницьким устремлінням. Це були небажані для Кремля наслідки політики, яка здійснювалася з метою укорінення радянської влади. В Україні ці наслідки проявлялися сильніше. За територією, яку українці займали, у тому числі в сусідній Російській Федерації, за кількістю населення, за духовною поєднаністю із співвітчизниками в Польщі, Чехословаччині і Румунії, за поширеністю традицій визвольної боротьби вони не йшли у порівняння з іншими народами тих національних регіонів, які теж змушені були задовольнитися квазідержавністю у вигляді радянської республіки.

Коренізація як політична кампанія була започаткована доповіддю Й. Сталіна «Про національні моменти в партійному і державному будівництві» на XII з'їзді РКП(б) 23 квітня 1923 р. Обґрунтовуючи її життєву необхідність, доповідач вказував на дві обставини. По-перше, — на кількісне співвідношення між великоросами та пригнобленими раніше національностями у населенні Радянського Союзу. Воно становило в круглих цифрах 75 млн. осіб проти 65 млн. Багато-національний характер країни зобов'язував керівників правлячої партії здійснювати політику, яка відповідала б інтересам неруського населення. По-друге, Сталін вказував на небезпеку, яка виникла, на його думку, при переході до мирного будівництва в умовах непу. «У зв'язку з непом, — підкреслював він, — у внутрішньому нашому житті народжується нова сила — великоруський шовінізм, який гніздиться в наших установах, який проникає не тільки в радянські, але й у партійні установи, який бродить по всіх кутках нашої федерації і веде до того, що коли ми цій новій силі не дамо рішучої відсічі, коли ми її не підсічемо в корені, — а непівські умови її вирощують, — ми ризикуємо опинитися перед картиною розриву між пролетаріатом колишньої державної нації і селянами раніше пригноблених націй, що означатиме піддрив диктатури пролетаріату»³⁰.

Великоруський шовінізм не був «ноюю силою», пов'язаною із запровадженням непу. Він становив постійну загрозу для влади компартійних вождів у словесному оздобленні «диктатури пролетаріату». Для завоювання влади під час

громадянської війни їм була потрібна підтримка національного руху пригноблених народів. В умовах мирного будівництва, так само пов'язаного з реалізацією передбачених програмою РКП(б) реформ, ця підтримка ставала особливо необхідною, і тут Сталін мав рацію. Після утвердження «диктатури пролетаріату» носіями великоруського шовінізму ставали вже не білогвардійські генерали, а радянські чиновники. Це під корінь знищувало ілюзію народності більшовицької влади у неросійського, переважно селянського населення.

Суть політичного курсу на коренізацію влади була викладена Сталіним у доповіді на XII з'їзді РКП(б) в таких словах: «Для того, щоб Радянська влада стала і для інонаціонального селянства рідною, — необхідно, щоб вона була зрозуміла для нього, щоб вона функціонувала рідною мовою, щоб школи і органи влади будувалися з людей місцевих, які знають мову, права, звичаї, побут неруських національностей. Тільки тоді і тільки остільки Радянська влада, яка до останнього часу була владою руською, стане владою не тільки руською, але й міжнаціональною, рідною для селян раніше пригноблених національностей, коли установи й органи влади в республіках цих країн заговорять і запрацюють рідною мовою»³¹.

Положення доповіді Й.Сталіна увійшли навіть текстуально в резолюцію XII з'їзду РКП(б) з національного питання. Тон резолюції був наступальним і рішучим, тому що керівництво партії мусило переломити поширені у середовищі компартійно-радянських функціонерів шовіністичні настрої.

В УСРР кампанія українізації розгорталася досить повільно. У червні 1923 р. Х. Раковський був усунутий з України, після чого першою особою в компартійно-радянському керівництві республіки став уже не голова уряду, а перший секретар ЦК КП(б)У. На цій посаді з квітня 1923 р. перебував Е. Квірінг. Він не прагнув подолати тихого саботажу українізації російськомовною більшістю в ЦК КП(б)У і губкомках партії, в уряді і губвиконкомках. Компартійно-радянський апарат не виявляв схильності до активних дій у цьому напрямі хоча б тому, що довелося б починати з себе. Становище змінилося, коли Квірінг був відкликаний в розпорядження ЦК РКП(б), і на початку квітня 1925 р. в Харкові з'явилася на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У довірена особа Сталіна — Л. Каганович*. У боротьбі за владу, яка точилася в Кремлі, генеральний секретар ЦК РКП(б) розраховував на підтримку українського суспільства. Каганович мусив забезпечувати таку підтримку, і тому дістав карт-бланш на проведення українізації максимально високими темпами. Новий український генсек починаючи ретельно став втілювати в життя постанову XII з'їзду РКП(б). Аби показати приклад, він почав вивчати українську мову, якої не знав, хоч народився в українському селі Кабани на Київщині. 30 квітня 1925 р. він створив Всеукраїнську комісію з українізації під своїм головуванням.

* Готуючи майданчик для свого висування, Й. Сталін у березні 1925 р. погодився перетворити посаду першого секретаря ЦК КП(б)У на посаду генерального секретаря ЦК. Вона існувала до 1934 р.

Л. Каганович звернув особливу увагу на українізацію КП(б)У. У спогадах він підкреслював, що робив це за прямою вказівкою Сталіна. Ситуація з національним складом того загону РКП(б), який перебував на території України, справді була невтішною для Кремля. За перереєстрацією, проведеною наприкінці 1920 р., в Україні налічувалося 37 958 членів партії, у тому числі 61,1% росіян, 20,1% українців, 11,4% євреїв, 2,6% поляків³². Партійний перепис 1922 р. теж продемонстрував неукраїнський характер КП(б)У: росіяни — 54%, українці — 23%, євреї, поляки та інші — 23%. Невелике збільшення питомої ваги українців пояснювалося тільки тим, що йшла демобілізація Червоної армії, і багато червоноармійців виїжджало за межі республіки. Зрозуміло, що це були, як правило, росіяни. Але й за переписом 1922 р. майже половина членів партії (48%) перебувала в лавах Червоної армії. Цей перепис показав, що українською мовою володіло лише 11% членів КП(б)У³³.

На початку 1924 р., тобто до масових наборів в партію кількість членів КП(б)У порівняно з 1920 р. майже не змінилася (39 884 особи), але масовий вплив у зв'язку з демобілізацією був перекритий прийомом нових членів в самій республіці. Внаслідок цього відбулася певна українізація партії: частка росіян скоротилася до 47,1%, а питома вага українців збільшилася до 29,8%. Ленінський призов 1924 р. і пізніші масові набори докорінно змінили ситуацію. У 1926 р. українці становили 45% від загальної чисельності КП(б)У, а в 1927 р. — 52%³⁴. Не менш разючі зміни сталися у національному складі радянського апарату.

Використання офіційного курсу на коренізацію в інтересах поширення української мови і прискореного розвитку національної культури було заслугою порівняно нечисленної групи відповідальних працівників КП(б)У, яких прийнято називати націонал-комуністами. Вони мали здебільшого боротьбистське минуле і гуртувалися навколо наркомів освіти — О. Шумського (1924–1927 рр.) і М. Скрипника (з березня 1927 р.). Їхня культурницька діяльність спрямовувалася на дерусифікацію, завдяки чому здобула широку громадську підтримку. Кращі представники національної інтелігенції, починаючи від М. Грушевського і С. Єфремова, які у минулому очолювали визвольний рух і будували демократичну державу українського народу, знайшли застосування своїм силам у галузі культури. Завдяки їхнім зусиллям були одержані вагомі здобутки у розвитку освіти, науки, літератури та мистецтва.

Й. Сталін був кращим другом національних республік, коло боровся за владу. У боротьбі з суперниками генсек потребував підтримки найбільшої національної республіки — УСРР, найбільшої серед них республіканської партійної організації — КП(б)У. Коли ж він досяг абсолютної влади й потреба в підтримці відпала, на перший план для генсека вийшов інший чинник — потенціальна загроза сепаратизму, яку для Кремля являв сам факт існування потужного регіонального центру його власної влади в Харкові (з 1934 р. — в Києві). Партійну олігархію особливо тривожила поширеність критичних настроїв в КП(б)У. У грудні 1932 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову про здійснення генеральної чистки партійних лав. Під час кампаній чистки, перевірки і обміну партійних

документів, які продовжувалися з червня 1933 р. до весни 1937 р., чисельність партійної організації України скоротилася майже удвоє.

Під час Голодомору Сталін надіслав у республіку П. Постишева з диктаторськими повноваженнями. Він мусив «втихомирити» українську інтелігенцію як потенціального носія сепаратизму. Виконуючи настанови вождя, його підручний (який зберігав до XVII з'їзду ВКП(б) свою посаду секретаря ЦК ВКП(б)) започаткував нещадну боротьбу з «українським буржуазним націоналізмом». У концтабори потрапило багато видатних діячів національної культури. Жертвами чекістів стали практично всі, хто брав активну участь в Українській революції. Одночасно Постишев зробив кілька демонстративних акцій на користь «титульної нації» (зокрема, переведення столиці у Київ).

Не бажаючи ставати співучасниками злочинної групи, в яку перетворювалася компартійно-радянська верхівка після досягнення Сталіним диктаторської влади, значна частина функціонерів державного апарату почала шукати спосіб виправлення становища. Проба сил відбулася в січні 1934 р. на XVII з'їзді ВКП(б). Вибори членів Центрального комітету залишалися таємними, і делегати могли висловити негативне ставлення до Сталіна необранням його у склад ЦК, щоб вилучити таким способом з політичного життя. Але члени комісії, які рахували голоси, знали свою справу.

1 грудня 1934 р. було вбито керівника ленінградської партійної організації С. Кірова. Причетність Сталіна до вбивства документально не доведена, хоч в часи М. Хрущова розслідуванням займалася спеціальна комісія. Але ця смерть була вигідна тільки Сталіну. Одразу після вбивства з'явилися закони, які уможливили масові репресії. До чистки компартійно-радянського апарату і всього суспільства від «ворогів народу» підключався Наркомат внутрішніх справ на чолі з М. Єжовим.

1937-й рік розпочався в Україні набагато раніше, ніж в інших регіонах СРСР, тобто відразу після приїзду П. Постишева в 1933 р. Однак найбільші масштаби репресій спостерігалися саме в 1937 р. Служіння Сталіну вірою і правдою не врятувало компартійно-радянське керівництво України. З 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом у червні 1937 р., 56 були звинувачені у ворожій діяльності. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10. Вжив тільки Г. Петровський, який перебував у відрядженні в Москві і знаходив різноманітні приводи, щоб подовжувати перебування за межами України. У січні 1938 р. в Київ приїхав М. Хрущов як виконувач обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У. Він зайнявся відтворенням вертикалей влади.

Якщо в організації державної влади і в уявленнях про комунізм Й. Сталін був лише учнем В. Леніна, і його погляди та дії не могли претендувати на оригінальність, то в сферу організації влади генсек ЦК вніс дещо нове. Цим новим було об'єднання в єдине ціле трьох складових частин національної політики, кожна з яких проявилася ще в ленінські часи: концепту титульної нації, кампанії коренізації влади в національних республіках і запровадження сумнозвісної «п'ятої графи» в радянські анкети. У світовій історіографії ці три елементи національної політики Кремля вивчалися ізольовано. Внаслідок цього

етнізація політико-адміністративної побудови багатонаціонального Радянського Союзу не оцінена належним чином.

Розвиток людства йшов по шляху перетворення будованих на диктатурі багатоетнічних імперій в демократичні національні держави. Всупереч цій історичній тенденції більшовицьке керівництво намагалося перетворити колишню Російську імперію, що встигла розкластися під час революції на демократичні національні держави, в імперію нового типу, утворювану етнореспубліками, які були підпорядковані найбільш досконалім з відомих людству диктатур. Всі елементи громадянського суспільства і відповідної йому політичної нації, які встигли народитися до більшовицького перевороту, ретельно знищувалися. Нації поверталися до попереднього стану етносів, тому що будь-який націоналізм, не виключаючи російського, являв собою загрозу диктатурі кремлівських інтернаціоналістів. Вони намагалися підпорядкувати кожному людину власним вертикальним структурам простим, але ефективним способом: вилученням її з системи горизонтальних зв'язків, що утворювали відособлені від центру влади спільноти будь-якого типу — економічні, релігійні, політичні тощо. Формуючись на базі певного етносу, такі спільноти перетворювали його в націю, яка завжди мала тенденцію знаходити баланс свого існування в демократії.

Відраза більшовицького керівництва до будь-якого націоналізму вимагала шукати іншу підпору для пропаганди патріотизму, тобто такого почуття, яке мусило об'єднувати усіх радянських людей перед зовнішньою небезпекою. Така підпора була запозичена ними з гасла «Маніфесту Комуністичної партії» — «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!» На VII Всесоюзному з'їзді рад В. Молотов всіляко заперечував зв'язок між патріотизмом і націоналізмом. «Радянський патріотизм зовсім не є ознакою національної обмеженості, — підкреслював голова уряду СРСР. — Він виступає як усвідомлення великого інтернаціоналістичного значення успіхів будівництва соціалізму для трудящих усіх країн»³⁵.

Примат інтернаціонального над національним обстоював і Й. Сталін. У бесіді з німецьким письменником Е. Людвігом він зазначав: «Не зміцнення якоїсь національної держави, а зміцнення держави соціалістичної, а значить — інтернаціональної, причому всіляке зміцнення цієї держави сприяє зміцненню усього міжнародного робітничого класу»³⁶. Незважаючи на завжди живі в російських правлячих колах настрої великодержавного шовінізму, ідеологія «пролетарського інтернаціоналізму» залишалася пануючою в Радянському Союзі аж до вторгнення гітлерівської Німеччини.

Розгляд проблеми політизації етнічності потрібно розпочати, мабуть, з громадян, етнічним походженням яких радянська влада зацікавилася, як тільки здобула контроль над територією і відповідно над населенням. В ленінські часи національність встановлювалася за анкетами, які люди мусили заповнювати, домагаючись якої-небудь посади. Інша ситуація склалася, коли Й. Сталін запровадив внутрішні паспорти — як зашморг на шиї тих, кому вони видавалися (жителям міст та новобудов) і як засіб силового утримування селян в сільській місцевості (оскільки безпаспортні селяни не могли жити в містах). 14 грудня 1932 р. голова комісії із запровадження паспортів А. Єнукідзе зробив доповідь

на політбюро ЦК ВКП(б) «Про паспортну систему і розвантаження міст від зайвих елементів». Сталін зауважив, що «слід поспішати з паспортною системою і уточнив назву постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про встановлення паспортної системи по Союзу РСР» надзвичайно вагомим доповненням: «і про обов'язкову прописку паспортів»³⁷.

2 квітня 1938 р. головне управління міліції НКВС СРСР дало таке відомче розпорядження: «при видачі паспортів особам, що народилися від батьків різної національності, графу «національність» заповнювати не зі слів опитуваного, а вказувати національність батьків, не вказуючи національності власника паспорту»³⁸. Якщо батьки мали різну національність, виникала проблема. Командне управління Наркомату воєнно-морського флоту 22 жовтня 1938 р. розпорядилося діяти наступним чином: «В усіх сумнівних випадках національність визначати по матері, вказуючи в дужках національність батька, наприклад, мати єврейка, батько українець, писати: «єврей» (батько українець). У тих випадках, коли національність, визначена бесідником, буде розходитися з національністю, вказаною в партдокументах особи ком. і нач. складу, наприклад, товариш по партдокументам числиться росіянином, мати у нього — німкеня, писати в особовій справі: «росіянин» (мати німкеня)»³⁹.

Ті, хто давав неправдиві відомості про свою національність, наражалися на великі неприємності. У довідці «Про перебіг перевірки партійних документів у Миколаївській міській партійній організації станом на 10 серпня 1935 р». читаємо: «Камінський Володимир Вікторович — начальник групи цехів заводу «61». Обвинувачується у прихованні своєї національності. Сам поляк, а писав, що українець»⁴⁰.

Таким чином, в сталінській країні національність була однією з основоположних політичних характеристик людини — такою ж, як соціальне походження (стан). Державні органи мусили знати, як співвідноситься людина певної національності з тією або іншою титульною нацією, а у випадку, якщо вона мала національність народів зарубіжних країн, особливого значення набували відомості про те, чи були у неї родичі за кордоном.

Концепт титульної нації був запроваджений в науковий обіг наприкінці XIX ст. французьким письменником націоналістичного спрямування Морисом Барресом і згодом знайшов відбиття в конституційному праві. Так назвали ту частину населення, національність якої визначала назву держави. Існують й синонімічні визначення — державоутворююча нація, представлена в назві держави, домінуюча нація у багатонаціональній державі. Проте в Радянському Союзі зміст цього поняття кардинально змінився. Прагнучи представити себе прибічниками найбільш радикального розв'язання національного питання, вожді більшовиків оголосили титульними націями всі народи, які склали більшість населення у відповідній адміністративно-територіальній одиниці. Внаслідок цього утворилася ієрархія націй, що визначалася політико-адміністративним поділом. На чолі ієрархії опинилися росіяни, які визнавалися титульною нацією загальносоюзного масштабу. Титульні нації другого порядку утворювали союзні республіки, третього — автономні республіки, четвертого — національні окру-

ги, п'ятого — національні райони. Представники титульних націй, які проживали за межами своїх адміністративно-територіальних одиниць або люди тих національностей, які не мали таких одиниць в СРСР, вважалися національними меншинами.

Привілейоване становище займали титульні нації союзних республік, оскільки за конституцією вони мали державні права аж до права виходу з Союзу. Однак у будові Радянського Союзу принцип політизації етнічності сполучався з принципом «демократичного централізму», за яким нижчі інстанції будь-яких організаційних структур цілком і завжди підпорядковувалися вищим. Тому становище титульних націй не можна оцінювати у відриві від реальної влади, яка не описувалася конституцією. Кумулятивний ефект від поєднання принципів «демократичного централізму» і політизації етнічності перетворював Радянський Союз з федерації рівноправних республік на країну імперського типу з найвищим ступенем централізації влади. Олігархічний політичний режим не залежав ні від партії, яку він підім'яв під себе, ні від суспільства, якому залишалося безропотно обирати в радянські органи влади кандидатів від «блоку комуністів і безпартійних». Не залежав він в сталінські часи і від номенклатури, яку постійно тасував ротаціями або репресіями, аби вона не пускала корені в місцеву громаду, домагаючись певного унезалежнення від більш високої за ієрархією інстанції.

Олігархічний центр відбивав у першу чергу російські національні інтереси. Про це свідчили безуспішні спроби уряду УСРР збільшити територію республіки за рахунок прилеглих земель РСФРР з переважаючим українським населенням. З іншого боку, Російській Федерації не дозволяли розбудувати в Москві партійно-радянський центр, подібний до тих, які мали інші союзні республіки. Наявність кількох вертикалізованих титульних етнонацій в кожній союзній республіці не дозволяла розвинути природному процесу формування політичної нації, яка є відповідником громадянського суспільства в іншій системі координат. Отже, не варто переоцінювати привілеїв росіян в атомізованому як за соціальними, так і за національними ознаками суспільстві.

Концепт титульної нації, який був вмонтований в будову Радянського Союзу вимагав здійснювати кампанію коренізації, що передбачала надання їй можливості розвиватися в межах її власної адміністративно-територіальної одиниці. Слід визнати, що кампанія коренізації сприяла розвиткові культури титульних націй, хоча держава в першу чергу розраховувала на укорінення своєї влади в суспільстві. Цей розрахунок виправдався. Радянська влада, яка за 1917–1919 рр. встановлювалася в Україні тричі, втратила окупаційний характер саме через те, що їй вдалося знайти спільну мову з місцевими політичними силами ще до оголошення офіційного курсу на українізацію.

Обмеженість політики коренізації найбільш переконливо засвідчила практика українізації. Постанова ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р., яка поклала край українізації Кубані, ввела в політичний обіг два протилежні поняття: більшовицька і петлюрівська українізації. Більшовицька українізація укорінювала ре-

жим, а «петлюрівська» була її небажаним побічним наслідком, який сприяв національному відродженню, тобто діяв всупереч намірам режиму *повернути націю в стан етносу*.

Спроби українського керівництва возз'єднати з УСРР прилеглі райони Центрально-Чорноземної області і Північно-Кавказького краю з переважаючим, як показав Всесоюзний перепис 1926 р., українським населенням викликали у керівників партії роздратування і підозру. Так само вони реагували на успіхи українізації мало не половини районів Північно-Кавказького краю і прагнення українців Кубані здобути права титульної нації возз'єднанням з УСРР. В Кремлі особливо боялися посилення сепаратистських тенденцій в Україні — розташованій на кордоні з Європою республіці з сильними традиціями визвольної боротьби і великим економічним та людським потенціалом. За конституціями Україна мала державні права, які були примарними, поки диктатура партійного керівництва залишалася міцною. Але вони могли реалізуватися у випадку кризи влади в центрі.

Підкреслюючи свій інтернаціоналізм, держава комуни завжди відрізняла громадян за ознакою етнічності. Ця ознака ставала вагомим не сама по собі, а тільки у поєднанні з приналежністю до титульної нації. Переслідувані в Україні за «буржуазний націоналізм», українці часто рятувалися в Російській Федерації, де переставали бути представниками титульної нації, тобто втрачали свій політичний статус. Небезпечними для влади були тільки українці зі статусом представників титульної нації.

Хоч держава старалася ліквідацією горизонтальних зв'язків перетворити населення країни в атомізовану масу, громадяни УСРР усвідомлювали себе державною нацією. Соціальний вибух першої половини 1930 р. був стихійним, але в ньому постійно звучали гасла Української революції. У 1931–1932 рр. назрівав новий соціальний вибух — незрівнянно небезпечніший для влади, тому що в країні вже починався голод, який набув найбільш гострих форм саме в УСРР. Створенням ситуації абсолютного голодування Сталін попередив вибух.

У репресивних діях в Україні центральна влада ховалася за маску підкресленої українофільії. Сталінський намісник в УСРР П. Постишев винищував національну інтелігенцію одягненим у вишиванку. Коли місцеві апаратники зрозуміли репресії 1932–1933 рр. як кінець кампанії українізації, він негайно припинив спроби обмеження прав титульної нації. Черговою демонстрацією облудної українофільії було переведення у 1934 р. республіканських органів влади з Харкова в національну столицю українського народу — Київ.

Чи могла національна інтелігенція оцінити використання хлібозаготівель як репресії, здатної знищити негативні для влади наслідки українізації? Могла, і навіть до Голодомору, коли все стало зрозумілим. Учні М. Грушевського дали належне пояснення підвищенням в Україні, порівняно з іншими зерновиробляючими регіонами, нормам хлібозаготівель. 10 вересня 1932 р. чекісти повідомляли, що учні мали намір поінформувати перебуваючого в Москві вчителя про голод в Україні. Причиною влаштованого владою голоду вони вважали «політику, спрямовану на те, щоб остаточно зламати українську націю як єдину національну силу, здатну на серйозний опір»⁴¹.

Незалежно від учнів М. Грушевського такий же висновок зробив молодий американський українознавець Дж. Мейс. Він сформулював відповідь, підтвержену в наш час багатьма документальними публікаціями: сталінський терор в Україні спрямовувався не проти людей певної національності або роду занять, а проти громадян Української держави, яка виникла під час розпаду Російської імперії і пережила свою власну загибель, відродившись у формі радянської держави. Формула про нищення українців як представників нації-держави, а не етнічної групи (to destroy them as political factor and as a social organism) містилася у доповіді Мейса на першій науковій конференції по голоду 1932–1933 рр. в Україні, яка відбулася в Монреалі у 1983 р.⁴²

Держава, яка зливалася з поневоленним нею суспільством, була багатонаціональною. Як почувала себе в ній титульна нація першої категорії — росіяни? Режим вважав їх своєю опорою, так само як номенклатурних працівників або «соціально близькі», як висловлювалися чекісти, верстви суспільства. Проте вони теж перебували у підневільному стані, не відрізняючись від інших етносоціальних спільнот.

Все викладене вище вимальовує ту реальність, яка утверджувалася в роки сталінського штурму. Однак навіть після того, як держава-комуна позбавила своїх громадян приватної власності і обплутала їх, мов павутинням, вертикально побудованими зв'язками, вони залишалися живими людьми. Людьми, здатними виявити свою волю, або чекати слушного часу, щоб виявити її. Зокрема, українці в своїй більшості усвідомлювали себе спільнотою з певними традиціями, цінностями та інтересами. У ситуації, яка складалася, вони об'єднувалися в націю без будь-яких організаційних структур, лише власною пам'яттю і свідомістю. Саме цим вони були небезпечні для влади, яку персоналізував Сталін. Саме тому вони більшою мірою, ніж представники інших титульних націй, могли бути піддані репресіям. Можливість зовсім страхітливих репресій забезпечувалася максимальною концентрацією політичної і економічної влади в руках купки олігархів, які в цей час перетворювалися у майже безвільне оточення одноосібного диктатора.

Завершуючи розгляд сталінського штурму, слід замислитися над тим, де і коли була зроблена зупинка в комуністичному будівництві. Адже держава-комуна зупинилася на півдорозі, що зумовлювалося цілком об'єктивною обставиною: комунізм як соціально-економічний лад є утопією і в чистому вигляді існувати не може.

Подію, яка знаменувала собою зупинку у побудові комуносоціалізму, назвати можна. Виявляється, однак, що реальна подія, яка встановлюється методом наукового аналізу, не збігається з офіційною датою побудови соціалізму, яку більшовицьке керівництво в особі Й. Сталіна оголосило у доповіді про проект Конституції СРСР на VIII Всесоюзному з'їзді рад 25 листопада 1936 р. Досліджуючи сталінський штурм, доцільно окремо зупинитися на офіційній і реальній датах. Суть у тому, що ні реальний, ні офіційний строки завершення будівництва комуносоціалізму не співпадають у часі з кінцем сталінського штурму. Штурм закінчився Великим терором 1937–1938 рр., і треба встановити, чому сталася саме така страхітлива кінцівка.

Реальна дата зупинки в комуністичному будівництві була обумовлена необхідністю виходу з соціально-економічної і політичної кризи початку 30-х рр. Припиняючи методи «підхльостування» в курсі на модернізацію країни, Й. Сталін змушений був (тимчасово, як він сподівався) змінити точку зору на соціалізм. Висуваючи свій кооперативний план, В. Ленін прилюдно визнав, що соціалізм цілком пов'язується з кооперацією, яка без товарно-грошових відносин існувати не може. Натомість Сталін здійснив ревізію усталених поглядів без будь-яких визнань, так би мовити — в робочому порядку. Соціалізм був оголошений той соціально-економічний лад, який вдалося створити за станом на 1933–1934 рр. Доктринальний соціалізм, який в теорії був адекватний першій, тобто виробничій фазі комунізму з розподілом матеріальних та культурних благ і послуг по труду, довелось піддати ревізії, щоб вийти з кризи. Заміна товарообігу продуктообміном і скасування грошей як загального вимірника цінностей і благ була непомітно відсунута з першої на другу, тобто розподільчу фазу комунізму. Логіка марксизму-ленінізму вимагала, щоб метою дальшого розвитку після оголошення перемоги соціалізму було визнане будівництво другої фази комунізму з розподілом благ за потребами і з бездержавним суспільством.

В історіографії Великий терор не розглядався в контексті комуністичного будівництва. Автор може назвати лише свою публікацію, на яку в історіографії не було відгуків⁴³. Великий терор слід пов'язувати з необхідністю офіційного проголошення перемоги соціалізму в Радянському Союзі. Проголошення вимагало прийняття демократичної конституції і, зрозуміло, відмови від недемократичної процедури виборів в радянські органи влади. Аби людина не почувала себе безпечною в кабінці для таємного голосування і голосувала прогнозовано, її треба було психологічно підготувати до співіснування з демократичною конституцією. Обійтися пропагандистськими заходами на кшталт пісні «Широка страна моя родная» в цій ситуації було неможливо. Ставав потрібний страх, тваринний страх.

Великий терор виявився своєрідною «зачисткою території» після спорудження одного на всіх радянських людей величезного комуністичного палацу. У такому палаці з ГУЛАГом в його центрі всі змушені були жити впродовж двох десятків років. А потім — ще три десятки років, вже без сотень концтаборів, але із залишковим, вже успадкованим страхом.

Після XX з'їзду КПРС масовий терор став неможливим. Але він одночасно став непотрібним внаслідок майже необоротних і трагічних за своєю суттю змін у психічному складі останніх двох поколінь радянських людей. Стефан Куртуа справедливо зазначив: «Однієї пам'яті про терор було досить, щоб паралізувати волю»⁴⁴. Щоб зрівнятися з народами, яким пощастило уникнути радянської повсякденності 30-х рр. включно з комуністичною пропагандою, треба усвідомити, що трапилося з нами усіма.

Повертаючись до питання про дату завершення комуністичного будівництва, слід згадати, перш за все, коротке повідомлення газети «Правда» про пленум ЦК ВКП(б), який запропонував 5 лютого 1935 р. внести на розгляд чергового VII з'їзду рад СРСР питання про зміни в Конституції. Наступного дня

зібрався VII Всесоюзний з'їзд рад, який тими ж словами повторив рекомендації ЦК ВКП(б) про те, що Конституція СРСР повинна бути змінена у бік:

«а) подальшої демократизації виборчої системи у розумінні заміни не зовсім рівних виборів рівними, багатоступеневих — прямими, відкритих — закритими;

б) уточнення соціально-економічної основи Конституції у розумінні приведення Конституції у відповідність з нинішнім співвідношенням класових сил в СРСР (створення нової соціалістичної індустрії, розгром куркульства, перемога колгоспного ладу, утвердження соціалістичної власності як основи радянського суспільства і т. п.)»⁴⁵.

Сесія ВЦВК 7 лютого 1935 р. утворила Конституційну комісію на чолі з Й. Сталіним. Комісія опрацювала проект нової Конституції і висунула його на всенародне обговорення. 25 листопада ц.р. Й. Сталін доповів про проект Основного закону та результати його обговорення Надзвичайному VIII Всесоюзному з'їзду рад. Цю доповідь він розпочав з попередження: нова Конституція СРСР і діюча з 1919 р. програма Комуністичної партії — це різні документи, і їх не можна змішувати: «У той час, як програма говорить про те, чого ще нема і що повинно бути ще здобуто та завойоване у майбутньому, конституція, навпаки, повинна говорити про те, що вже є, що уже здобуто та завойоване тепер, сьогодні. Програма стосується головним чином майбутнього, конституція — теперішнього»⁴⁶. Після цього він заявив, що радянське суспільство побудувало в основному соціалістичний лад, тобто здійснило те, що марксисты називали першою, або нижчою фазою комунізму: «від кожного — за його здібностями, кожному — за його працею». Затверджений у березні 1939 р. XVIII з'їздом ВКП(б) третій п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР почав вважатися першим перспективним планом на шляху комуністичного будівництва. Виступаючи на цьому з'їзді, Й. Сталін заявив: «Ми йдемо далі, вперед, до комунізму»⁴⁷. Під комунізмом, зрозуміло, він мав на увазі лад, пануючим принципом якого була формула «від кожного — за його здібностями, кожному — за його потребами»⁴⁸.

Економічна криза, яка спалахнула внаслідок сталінського штурму, мала подвійну природу. По-перше, вона була наслідком форсованих процесів модернізації економіки: не тільки її «командних висот», де запроваджувалася найсучасніша техніка у провідних галузях промисловості і транспорту, але й у сільському господарстві, де створювалася мережа державних машинно-тракторних станцій. По-друге, щоб знайти кошти для форсованої модернізації, більшовицьке керівництво істотно збільшило частку нагромадження в національному доході й відповідно скоротило частку споживання. В особливо тяжкому становищі опинилися селяни, у яких, всупереч усім запевненням, держава впродовж трьох років забирала майже все, що вони виробляли. Внаслідок відродження ленінської продрозверстки селяни втратили мотивацію до праці, що призвело до катастрофічного зменшення сільськогосподарської продукції у

розпорядженні держави. Держава була змушена скоротити обсяги капітального будівництва у промисловості, обмежити до голодної норми централізоване постачання робітників і службовців продовольством в націоналізованому секторі економіки і скоротити експорт, який давав валюту для закупівлі машин і устаткування. У 1932 р. продовольчі труднощі переросли в голод, який змусив сталінську команду відмовитися від задуму взяти в свої руки все виробництво та розподіл матеріальних благ в країні, як того вимагала комуністична доктрина.

На січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Й. Сталін оголосив про припинення політики «підхльостування» у промисловості та в сільському господарстві, яка завела країну в глухий кут. Він заявив, що треба відмовитися від курсу на прискорені темпи, оскільки головні завдання були нібито виконані. Насправді ж треба було виходити з глибокої кризи, яка загрожувала партії катастрофічною поразкою. Поворот в економічній політиці на селі ознаменувався заміною розверстки продовольчим податком і дозволом колгоспам та одноосібникам реалізовувати за цінами вільного ринку продукцію, вироблену понад твердо зафіксовану норму державних поставок.

Перехід від контрактаційної системи з безрозмірним заготівельним планом до обов'язкової, на засадах натурального податку, поставки певної кількості м'яса і молока був здійснений раніше (23 квітня і 10 грудня 1932 р.). Але у відносинах між містом і селом м'ясо-молочна продукція відіграла другорядну роль. Згадавши на пленумі ЦК і ЦКК про постанови щодо м'яса і молока, В. Молотов зауважив, що на заготівлі в порядку податку доведеться переходити й по хлібу. Незабаром, 19 січня РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами».

Чи могли відносини між «командними висотами» економіки та сільським господарством радикально змінитися після прийняття однієї-єдиної постанови? Могли, і є приклад: рішення X з'їзду РКП(б) про перехід від продрозверстки до продподатку. Цим рішенням відкривалася нова економічна політика. А постановою від 19 січня 1933 р. держава визнавала те, що вирощена в колгоспі продукція належить колгоспам. Визнавалося також, що державі мусить надходити лише частка цієї продукції у вигляді податку, про який колгоспники мали знати ще до початку сільськогосподарського року. Податковий характер зернопоставок означав, що вирощене понад обсяг цих зобов'язань зерно колгоспники можуть використовувати на власний розсуд. Те, що їм було завчасно відомо, скільки зерна треба відвантажити державі за обов'язковою поставкою і як плату за послуги МТС в кінці року, створювало зацікавленість у результатах колективного господарювання.

Отже, в січні 1933 р. колгоспи набули того вигляду, який нам запам'ятався. Однією половиною свого обличчя (громадським господарством) вони зверталися до державного сектору економіки, а іншою (присадибним господарством) — до ринку. Внаслідок цього в Радянському Союзі збереглися в урізаному вигляді товарно-грошові відносини і ринок.

Від січня 1933 р. і до 1991 р. радянська система господарювання не зазнала принципових змін. Вона істотно поступалася за ефективністю країнам ринкової економіки, але колосальні ресурси країни, помножені на винятково високий мобілізаційний потенціал директивної економіки, дозволяли Радянському Союзу впродовж багатьох десятиліть суперничати на рівних з іншими великими державами.

¹ Пристланд Д. Красный флаг. История коммунизма. — М., 2011. — С. 236.

² Там само. — С. 234.

³ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — К., 1969. — С. 149.

⁴ Основные закономерности построения социалистической экономики. — М., 1967. — С. 248.

⁵ Социалистическое сельское хозяйство Советской Украины. Статистический сборник. — К., 1939. — С. 253.

⁶ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. — Т. 3. — К., 1971. — С. 617.

⁷ История ВКП(б). Краткий курс. — М., 1938. — С. 291.

⁸ Данилов В.П. Истоки и начало деревенской трагедии // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. — Т. 1. — М., 1999. — С. 29.

⁹ «Они чувствуют себя, как гости...» (Над сторінками стенограми зустрічі Сталіна з українськими письменниками 12 лютого 1929 року) // Шаповал Юрій. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. — К., 2001. — С. 103.

¹⁰ ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. — Кн. 1. — 1918–1933 гг. — М., 2005. — С. 614.

¹¹ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 170.

¹² XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет. — М.–Л., 1930. — С. 37; XVI съезд ВКП(б). 26 июня — 13 июля 1930 г. Стенографический отчет. — М., 1935. — Т. 1. — С. 610.

¹³ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 303.

¹⁴ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (Далі — КПРС в резолюциях...). — Т. 4. — С. 503.

¹⁵ Вознесенский Н.А. Хозрасчет и планирование на современном этапе. Детское село, 1931. — С. 12, 16.

¹⁶ Финансы и социалистическое хозяйство. — 1932. — № 8–9. — С. 5.

¹⁷ XVII съезд ВКП(б). 26 января — 10 февраля 1934 г. Стенографический отчет. — М., 1934. — С. 622.

¹⁸ КПРС в резолюциях... — Т. 4. — С. 431.

¹⁹ XVII съезд ВКП(б). 26 января — 10 февраля 1934 г. Стенографический отчет. — С. 29.

²⁰ Сталин И. Экономические проблемы социализма в СССР. — М., 1952. — С. 93.

²¹ Кульчицкий С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). — К., 1979. — С. 107–108.

²² КПСС в резолюциях... — Т. 4. — С. 496.

- ²³ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 2. — М., 1957. — С. 226–227, 266–268, 314–315.
- ²⁴ Венедиктов А.В. Организация государственной промышленности в СССР. — Т. 2. — Л., 1961. — С. 620.
- ²⁵ XVII конференция ВКП(б). Стенографический отчет. — М., 1932. — С. 180, 193, 211.
- ²⁶ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 2. — С. 45.
- ²⁷ Известия ЦК КПСС. — 1989, № 9. — С. 199.
- ²⁸ Ленін В.І. Останні листи і статті. — К., 1989. — С. 16.
- ²⁹ «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. — К., 2003. — 392 с.
- ³⁰ Сталін Й. Твори. — Т. 5. — С. 235–236.
- ³¹ Там само. — С. 237–238.
- ³² Кульчицький С. Курс — українізація // Родина. — 1999, № 8. — С. 109.
- ³³ Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Итоги партийной переписи 1922 г. на Украине. — Харьков, 1922. — С. VII, IX, XII, 178–179.
- ³⁴ Фролов М.О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920–1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. — Запоріжжя, 2011. — С. 252.
- ³⁵ Молотов В.М. Статьи и речи. — М., 1937. — С. 91.
- ³⁶ Беседа тов. Сталина с немецким писателем Эмилем Людвигом. — М., 1938. — С. 3–4.
- ³⁷ Данилов В.П., Зеленин И.Е. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии / Отечественная история. — 2004, № 5. — С. 107.
- ³⁸ Верт Николая. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. — М., 2010. — С. 266.
- ³⁹ Державний архів Російської Федерації. — Ф. 7523. — Оп. 65. — Спр. 304. — Арк. 9. Доповідна записка про листи, надіслані в Президію Верховної Ради СРСР у питанні про визначення національності осіб, що народилися від батьків різної національності.
- ⁴⁰ Державний архів Одеської області. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 434. — Арк. 72.
- ⁴¹ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні в документах ГПУ–НКВД. — К., 2007. — С. 291.
- ⁴² The Famine in Ukraine 1932–1933. Edited by Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko. Edmonton, CIUS, 1986. — P. 12.
- ⁴³ Кульчицький Станіслав. Таємниця Тридцять сьомого року (проблеми джерел) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — Ч. 5; Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 10. — Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка В.А. Смолія. — К., 2000. — Ч. 1. — С. 378–395.
- ⁴⁴ Куртуа Стефан. Почему? // Куртуа Стефан. Верт Николая. Панне Жан-Луи, Пачковский Анджей, Бартошек Карел, Марголен Жан-Луи. Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. — М., 1999. — С. 688–689.
- ⁴⁵ КПСС в резолюциях... — Т. 5. — С. 205.
- ⁴⁶ Сталин И. Вопросы ленинизма. — М., 1952. — С. 552.
- ⁴⁷ Там само. — С. 646.
- ⁴⁸ Там само. — С. 553.

Сталинская «революция сверху»

В очерке анализируются социально-экономические преобразования 1929–1938 гг., осуществленные советской властью. Анализ проводится по трем параметрам: а) какой должна была быть государственная власть, способная лишить общество частной собственности на средства производства; б) каким вожди большевиков представляли себе двухфазный коммунизм; в) как учитывалась специфика коммунистического строительства в многонациональной стране.

Ключевые слова: нэп, сталинский шторм, двухфазный коммунизм, «командные высоты экономики», индустриализация.

Stalin's «revolution from above»

The paper deals with social and economic transformation made by Soviet rule in 1929–1938. Three main problems were analyzed: a) what kind of state power could deprive society of private property for means of production; b) how the Bolshevik leaders saw the two-phase communism; c) how the Soviet rule solved the problems of building communism in multi-national country.

Keywords: NEP, Stalin's storm, two-phase communism, «commanding heights of the economy», industrialization.

ПЕРЕСЕЛЕННЯ ТА ДЕПОРТАЦІЇ В ПОСТГОЛОДОМОРНІ РОКИ (1933–1936): ПОРАЙОННИЙ ЗРІЗ

В науковий обіг вводяться систематизовані в порайонному розрізі дані про організовані владою переселення протягом 1933–34 рр. та депортації 1935–36 рр., в тому числі і за національною (етнічною) ознакою. Аналізуються причини, географія та демографічна статистика вказаних явищ. Детально простежується становище із масовим поверненням переселенців, що переїхали в спустошені Голодомором села південно-східної України у 1933–34 рр.

Ключові слова: депортація, Голодомор, переселення, національні (етнічні) меншини.

У період 1933–1936 рр. на території радянської України було здійснено декілька організованих переселень та депортацій. Вони стали логічним наслідком попередньої більшовицької політики. Спочатку у 1933 і на початку 1934 рр. спустошені Голодомором українські села заселяли добровільні переселенці. Серед них були як організовані владою (через вербовку) селяни, так і ті, хто переселився на «звільнені» землі самотужки. Для означення таких дій вживаємо термін «переселення». Та вже у 1935 р. при виселенні селянських господарств з прикордонних районів Вінницької та Київської областей і доприселенні їх у східні райони УСРР згоди у селян не запитували. Для означення примусового виселення вживається дефініція «депортація». У звільнені в результаті депортації садиби було доприселено селянські господарства із Чернігівської та Київської областей. Оскільки це були добровольці, то мова знову-таки йде про «переселення». Щодо 1936 року, то в тексті йтиметься лише про депортації.

Поставлена проблема загалом досліджена в історіографії. Переселення 1933–34 рр. аналізували переважно українські дослідники¹. Головною і незаперечною тезою досліджень з цієї тематики є концентрація уваги на тому факті, що понад 100 тис. селян з-за меж УСРР було переселено в спустошені Голодомором українські села. На жаль, навколо цієї тематики є чимало неточностей та спекуляцій, викликаних бажанням подати яскравий образ. При цьому небажані факти нехтуються. Наведемо типовий приклад: під час інтерв'ю Першому каналу українського телебачення влітку 2012 р. автор цих рядків навів дані про переселення у 1933 році з РСФРР та Білорусії до України 117 тисяч переселенців. Водночас зазначалося, що переважна більшість із них через півроку-рік повернулися додому. Однак в оприлюдненому на телебаченні інтерв'ю було показано лише першу частину сказаного, тобто названа кількість переселених². Таким чином, слухача та читача (відповідну текстову інформацію розмістили на сайті) підводили до висновку про те, що таке переселення спричинило відчутний русифікаційний вплив на вказані території, а це не відповідає дійсності.

Проблема депортацій 1935–1936 рр. знайшла відображення як в українській³, так і (це стосується переважно 1936 р.) в закордонній історіографії, насамперед польській⁴ і російській⁵. У цих працях аналізуються причини депортації, наводяться відомості щодо кількості депортованих, які, щоправда, не завжди збігаються, досліджуються долі депортованих тощо. Однак порайонний зріз депортацій, як правило, залишається поза увагою дослідників. Певним винятком є праці Г. Стронського та В. Жезицького, але географія їхніх досліджень не охоплює всю територію депортацій у 1935–1936 рр.

Метою цієї праці є оприлюднення порайонних відомостей про виселення та доприселення в УСРР в 1933–1936 рр. Пошук здійснювався у рамках підготовки карт до «Атласу Голодомору», що готується в Гарвардському інституті українознавчих досліджень. Така публікація допоможе з'ясувати маловідомі нині факти та надати аргументи для того, щоб позбавитися від міфологізації цієї проблеми.

Метою переселень 1933 — поч. 1934 рр. було заселення найбільш спустошених Голодомором українських сіл. Це була перш за все економічна потреба, адже хліб державі був потрібен, а вирощувати його у деяких районах не було кому. Депортації 1935 року мали вже дві причини: по перше, чистка західного кордону УСРР, а по-друге, те ж саме заселення спустошених Голодомором поселень. Значною мірою райони доприселення у 1935 р. співпадали із 1933–1934 рр., що у сукупності з даними про повернення переселенців з Росії, стверджує тезу про те, що переселення 1933–1934 рр. мало вплинуло на етнічний склад українського села. Врешті, з'ясування районів виселення та районів доприселення допоможе уточнити географію демографічних втрат як у східних, так і в західних районах УСРР. Більш масштабна депортація зразка 1936 року допоможе з'ясувати географію змін демографічної ситуації у міжпереписний період у західних районах Київської та Вінницької областей.

Переселення 1933–1934 рр. Матеріали цього переселення збереглися в українських архівах краще з поміж інших. Відомості в обласному розрізі вже давно використовуються істориками та опубліковані у збірниках документів⁶. Однак порайонних даних організованого владою переселення до цього часу не опубліковано.

Переселення відбувалося у дві черги — у листопаді–грудні 1933 року та у січні–лютому 1934 року. У першому випадку переселенці прибували винятково з-за меж УСРР — Горьковського краю, Центрально-Чорноземної, Західної, Івановської областей РСФРР та з Білоруської СРР. Власне кажучи, переселення згаданих вище 117 тис. осіб (точна цифра — 21 856 господарств, 117 149 осіб) було завершено наприкінці грудня 1933 р. Тобто це були переселенці першої черги. А вже з 10 січня 1934 р.⁷ почалася друга хвиля переселення — з Київської, Вінницької та Чернігівської областей УСРР та з Центрально-Чорноземної області РСФРР. В обох випадках наявні плани переселення були дещо перевищені, і про це зазначалося відразу по прибуттю останніх запланованих вагонів з переселенцями. Оскільки перевищення було незначним — на 2–7% від плану, до того ж ці цифри незначно різняться у різних зведеннях⁸, то у таблиці вико-

ристані планові показники. Врешті, саме їх 21 лютого 1934 р. Наркомзем подав до ЦК КП(б)У як звіт про виконану роботу. Дані розподілені по часу переселення.

Таблиця 1

Зведена відомість переселенців кінця 1933 — початку 1934 рр.⁹

Райони доприселення	Листопад–грудень 1933 р.		Січень–лютий 1934 р.	
	К-ість	звідки	звідки	К-ість
1	2	3	4	5
Одеська область	6500			5000
Зинов'ївська міськрада	500	БСРР		
Арбузинський (Благодатнівський)			Вінницька	300
Баштанський (Полтавський)			Київська	200
Велико-Виськівський	800	БСРР		
Велико-Врадіївський (Врадіївський)	600	Горьковський край		
Велико-Олександрівський	500	БСРР	Київська область	100
Голованівський			Вінницька	400
Добровеличківський			Вінницька	300
Доманівський			Вінницька	400
Знам'янський			Київська	700
Кахівський	400	БСРР		
Компаніївський	800	БСРР		
Криво-Озерський	200	Горьковський край	Вінницька	200
Любашівський	300	Горьковський край		
Ново-Архангельський			Вінницька	400
Ново-Бузький			Київська	400
Ново-Миргородський			Київська	300
Ново-Одеський			Вінницька	300
Ново-Український	1100	БСРР		
Першомайський			Вінницька	300
Рівнянський	900	БСРР		
Снігурівський	400	БСРР		
Савраневський			Вінницька	400

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5
Хмільовський			Київська	700
Дніпропетровська область	6500			6300
Дніпропетровська міськрада			Чернігівська	200
Апостолівський	500	Західна обл.		
Бердянський			Чернігівська	500
Божедарівський	300	Західна обл.		
Василівський	300	Західна обл.		
Васильківський	650	Західна обл.		
Вел.-Білозерський	450	Західна обл.	Чернігівська	150
Вел.-Лепетихський	700	Західна обл.		
Вел.-Токмацький	500	Західна обл.		
Геничеський			Чернігівська	600
Долинський	400	Західна обл.	Київська	250
Кам'янський (нац. Російськ.)			Чернігівська	200
Коларівський (нац. Болгарський) с. Романівка			Чернігівська	600
Люксембурзький (нац. німецьк.)	300	Західна обл.		
Магдалинівський			Чернігівська	200
Межівський			Чернігівська	600
Мелітопільський	500	Західна обл.		
Михайлівський	300	Західна обл.		
Ниж.-Сірогозький	550	Західна обл.		
Ново-Васильківський (Покровський)			Київська	500
Ново-Празький			Чернігівська	550
Ново-Троїцький	450	Західна обл.	Чернігівська	200
Олександрівський			Київська	275
Павлоградський			Київська	600
Покровський			Чернігівська	200
Солонянський			Київська	100
Сталіндорфський (нац. єврейськ.)			Західна обл.	300
Царекостянтинівський			Київська	275
Якимівський	600	Західна обл.		

1	2	3	4	5
Харківська область	4500			5000
Сумська міськрада			Київська	100
Балаклійський			ЦЧО	280
Барвінківський	250	ЦЧО	ЦЧО	220
Близнюківський	550	ЦЧО	ЦЧО	250
Валківський			Київська	400
Велико-Бурлуцький	250	ЦЧО	ЦЧО	200
Вовчанський			ЦЧО	240
Глобинський			ЦЧО	600
Двурічанський	600	ЦЧО		
Ізюмський			ЦЧО	170
Карлівський			Київська	300
Кобиляцький			Київська	130
Красноградський	300	ЦЧО		
Краснокутський	750	ЦЧО		
Краснопільський (Жовтневий)			ЦЧО	450
Куп'янський			ЦЧО	600
Нехворошанський			Київська	140
Олексіївський (нац. російськ.)			Київська	120
Охтирський			Київська	250
Решетилівський			Київська	230
Сахновщанський	1600	ЦЧО		
Семенівський			Київська	200
Тростянецький	250	ЦЧО		
Чутівський			Київська	220
Донецька область	3500			4000
Маріупольська міськрада			Чернігівська	400
Амвросіївський			Чернігівська	600
Біловодський	600	Івановська	Чернігівська	300
Білолуцький	500	Івановська	Чернігівська	400
Гришинський			Чернігівська	300
Марківський	390	Івановська		
Ново-Псковський (Білокуракинський)	600	Івановська	Чернігівська	400
Олександрівський			Чернігівська	300
Покровський	510	Івановська		

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5
Рубіжанський			Чернігівська	200
Сватівський	150	Івановська	Чернігівська	200
Старобільський	350	Івановська	Чернігівська	300
Старо-Каранський	400	Івановська	Чернігівська	300
Старо-Микольський (Володарський)			Чернігівська	300
<i>Всього по Україні</i>	21 000			20 300

Як вказувалося у звітному листі представників Наркомзема до Косіора, «Завдання з переселення в 4-му кварталі 21 000 господарств і в 1-му кварталі 20 300 господарств виконано цілковито»¹⁰. У додатку до звіту вказувалися такі дані, до яких для порівняння ми додали цифри з доповідної записки Наркомату землеробства до ЦК КП(б)У, датованої липнем 1933 р.¹¹:

Таблиця 2

**Співвідношення плану з переселення та реальних показників
в обласному масштабі**

В яку область переселення	План переселення	Переселено	% виконання	Переселено за даними від 1.07.34	К-сть районів доприселення
Дніпропетровська	12 800	13 265	104,2	13 108	29
Донецька	7 500	7 983	105,2	7 992	14
Одеська	11 500	11 854	103,1	11 842	24
Харківська	9 500	9 998	105	10 158	24
Усього	41 300	43 100	104,3	43 100	91

Втім, кількість дійсно переселених не є абсолютно точною. У більш пізніх зведеннях цифри були дещо змінені. Можливо, причиною цього був той факт, що після закінчення переселення відомості формувалися на основі районних звітів, чого не було раніше. Однак відмінність не є істотною. Водночас слід зазначити, що переселенцям, особливо з Росії, умови життя на місці переселення, незважаючи на усі надані їм пільги, здалися вкрай важкими і вони масово почали повертатися назад. На пільги, що їх надавала держава переселенцям та на причини повернень зверталася увага у статті автора цих рядків¹². Чимало переселенців не витримали й півроку перебування в українських селах. Для з'ясування тенденцій і надання матеріалів для порівняльного аналізу наво-

димо таблицю, у якій відзначено становище із поверненням переселенців влітку 1934 р.¹³

Таблиця 3

Відомість про повернення переселенців станом на 1 липня 1934 р.

Області виходу переселенців	Області заселення переселенців	Кількість переселених госп.	кількість тих, що повернувся	%
Івановська	Донецька	3 587	1 121	31,9
Чернігівська	Донецька	4 405	216	4,8
Всього по Донецькій		7 992	1 337	16,7
Горьковський край	Одеська	2 139	835	39,0
Білоруська СРР	Одеська	4 599	1 269	27,5
Київська	Одеська	2 017	270	13,3
Вінницька	Одеська	3 087	168	5,4
Всього по Одеській		11 842	2 542	21,4
ЦЧО	Харківська	8 137	774	9,2
Київська обл.	Харківська	2 021	140	6,6
Всього по Харківській		10 158	914	8,9
Київська область	Дніпропетровська	2 058	87	4,2
Західна обл. РСФРР	Дніпропетровська	6 826	643	9,4
Чернігівська	Дніпропетровська	4 224	340	8,0
Всього по Дніпропетровській		13 108	1 070	8,1
Всього по Україні		43 100	5 863	13,6

Бачимо яскраво виражену тенденцію: поверталися в основному ті, хто прибув з-за меж УСРР. Щоправда, переселенці із ЦЧО та Західної області РСФРР становлять певний виняток. Повернення цим не обмежалося. Приміром, у Марківському районі Донецької області до весни 1935 р. (там переселенців другої черги не було) залишилося 79 господарств із переселених 390, тоді як у грудні 1934 було ще 113¹⁴. Варто відзначити, що у тих місцях, з яких свого часу переселенці були завербовані до України, їх зустрічали не дуже радо та й виїжджали на свою малу батьківщину вони без худоби. Тому частина переселенців була змушена повернутися до України.

Навесні 1935 року Наркомзем УСРР підбив підсумки цього переселення. Вони були невтішними. Оскільки відомості подавалися у районному розрізі, вважаємо за потрібне їх опублікувати. Тим більше, що це частково допоможе уточнити, скільки у той чи інший район було переселено селянських господарств по факту.

Кількісні показники організованого владою («планового») переселення 1933–1934 рр. подано у таблицях 4,5,6,7¹⁵. Звернемо увагу на особливості вказаних таблиць. Курсивом виділені ті райони, які не фігурували під час переселенської кампанії 1933–1934 рр. Як правило, кількість переселенців у них незначна. Але сам факт їх появи свідчить про те, що обласне керівництво мало вплив на розподіл переселенців. Щоправда, є вірогідність того, що поява таких районів зумовлена тими змінами в адміністративно-територіальному устрої, що сталися в межах самих областей, як це було із П'ятихатським районом та Кам'янською міськрадою Дніпропетровської області (див. табл. 6).

З огляду на здійснене у лютому 1935 р. розукрупнення районів і відповідно появу нових 126 районів, слід відзначити, як воно відбилося у вказаних таблицях. З Одеської області відомості подані з урахуванням згаданого розукрупнення районів. Тому у випадках, коли як переселенські згадувалися новоутворені райони, в дужках зазначено, звідки вони були виокремлені. По Дніпропетровській області ситуація зворотна: відомості було подано за мережею районів на кінець 1934 р. Але під час доприселення у цю область у 1933 році ще не бралось до уваги здійснене у грудні 1933 укрупнення 5 районів, два з яких — Божедарівський та Михайлівський¹⁶, — були «переселенським». Тому для можливості порівняння даних Табл. 1 і Табл. 4. по Дніпропетровській області в таблиці вказується, до складу яких районів увійшли Божедарівський та Михайлівський. По Харківській області наданий перелік районів цілком відповідає тому, який був наприкінці 1933 — поч. 1934 рр. По Донецькій області немає повних даних. Однак наявні відомості з більше ніж половини районів, і вони надаються в таблиці. Наявні в таблицях підсумкові дані взяті із джерела, розбіжності із сумою кількісних показників районів вказані.

Таблиця 4

Зведена кількість господарств, які переселилися до районів Харківської області у 1933–1934 рр. та повернулися назад станом на 15.03.1935

Назва	Прийнято переселенців	виїхало	Потім повернулося
1	2	3	4
Балаклійський	284	179	-
Барвінківський	324	215	-
Близнюківський	1090	539	4
Валківський	405	128	4
Велико-Бурлуцький	457	276	-
Вовчанський	254	148	1
Глобинський	630	115	10
Двурічанський	701	281	-
Ізюмський	170	59	-

Закінчення таблиці 4

1	2	3	4
Карлівський	300	153	-
Красноградський	300	242	-
Краснокутський	1047	357	7
Краснопільський (Жовтневий)	559	158	8
Куп'янський	627	358	7
Нехворощанський	140	58	-
Кобиляцький	136	52	-
Олексіївський (нац. російськ.)	178	128	-
Охтирський	254	137	-
Решетилівський	236	109	6
ростянецький	275	137	-
Сахновщанський	1848	961	9
Семенівський	205	55	-
Сумський	93	11	-
Чутівський	240	112	-
Всього по Харківській області	10 683 (сума – 10753)	5031	49

Таблиця 5

**Кількість господарств, які переселилися до районів Одеської області
у 1933–1934 рр. та повернулися назад станом на 15.03.1935**

Назва	Прийнято переселенців	виїхало	Потім повернулося
1	2	3	4
Аджамський (з Кіровської міськради)	267	230	
Арбузинський	190	147	
Велико-Олександрівський	255	234	
Велико-Виськівський	359	289	
Баштанський	186	152	
<i>Бериславський</i>	27	22	
Березнеговатський (із Снігурівського)	225	215	
Благодатнівський (з Арбузинського)	126	109	
Добровеличківський	288	99	

Продовження таблиці 5

1	2	3	4
Варваровський(з Миколаївської міськради та Ново-Одеського району)	21	14	
Володимирівський (з Ново-Бузького)	134	171 (з Єланецьким)	
Велико-Врадіївський (Врадіївський)	663	624	
Голованівський	398	162	
Горностаївський (з Кахівського)	154	132	
Доманівський	251	172	21
Єланецький (з Ново-Бузького та Вознесенського р-нів)	83	- (див. Володимирівський)	
Знам'янський	1014	681	
Криво-Озерський	427	250	
<i>Калініндорфський</i>	11	3	
Компаніївський	580	491	9
Кахівський	273	250	
Кіровська (Зинов'ївська міськрада)	208	172	
Любашівський	300	190	
Мало-Виськівський (з Велико-Виськівського та Хмільовського районів)	563	409	
Мостовський (з Доманівського, Карл-Лібкнехтовського та Березівського)	148	90	
Ново-Архангельський	311	142	
Ново-Бузький	211	199	
Нововоронцовський (з Велико-Олександрівського)	355	305	
Ново-Миргородський	303	153	
Ново-Одеський	283	238	
Ново-Український	508	465	
<i>Ольшанський</i>	86	63	
Піщано-Бродський (з Ново-Українського та Добровеличківського)	681	565	
Першомайський	259	215	2
Привільнянський (зі складу Баштанського та Ново-Бузького районів)	27	21	
<i>Роздільнянський</i>	7	-	
Рівнянський	945	898	
Савраневський	399	153	

Закінчення таблиці 5

1	2	3	4
Снігурівський	186	147	
Тишковський (з Ново-Архангельського та Голованіського)	130	68	
Хмільовський	140	65	
Всього по Одеській області	11 962 (сума – 11982)	9 006	43

Таблиця 6

Кількість господарств, які переселилися до районів Дніпропетровської області у 1933–1934 рр. та повернулися назад станом на 15.03.1935

Назва	Прийнято переселенців	виїхало	Потім повернулося
1	2	3	4
Апостолівський	598	446	10
Бердянський	637	340	-
Кам'янська міськрада (увійшло 7 сільрад Божедарівського району в тому числі і Божедарівська)	130	97	-
Василівський	641	522	2
Васильківський (Михайлівський район увійшов до його складу цілком)	657	279	-
Вел.-Білозерський	647	436	27
Вел.-Лепетихський	715	595	-
Вел.-Токмацький	491	433	-
Геничеський	635	425	8
Дніпропетровський	201	148	-
Долинський	686	584	41
Кам'янський (нац. російськ.)	215	161	-
Коларівський (нац. болгарський)	511	314	7
Костянтинівський (Царекостянтинівський)	301	226	-
Люксембурзький (нац. німецьк.)	308	197	13
Магдалинівський	200	163	-
Межівський	497	322	16
Мелітопільський	543	377	-
Ниж.-Сірогозький	563	422	11

Закінчення таблиці 6

1	2	3	4
Ново-Васильківський	566	328	3
Ново-Празький	595	433	2
Ново-Троїцький	661	419	-
Олександрійський	391	136	14
П'ятихатський (увійшла 1 сільрада Божедарівського району)	31	24	-
Павлоградський	540	341	1
Покровський	253	204	10
Солонянський	131	90	-
Софіївський (увійшло 12 сільрад Боже- дарівського району)	115	67	4
Сталіндорфський (нац. єврейськ.)	311	200	58
Якимівський	612	517	5
Всього по Дніпропетровській області	13 342 (сума дає число 13 382)	9 246	232

Таблиця 7

**Кількість господарств, які переселилися до районів Донецької області
у 1933–1934 рр. та повернулися назад станом на 15.03.1935**

Назва	прибуло	вибуло	Поверн.
1	2	3	4
Амвросіївський	508	264	
Біловодський (Староб. округ)	959	549	
Білокуракінський (Староб. округ) (виді- лений в листопаді 1933 із Новопсков- ського, при плануванні переселення 1933– 34 рр це не враховувалося) ¹⁷	770	491	
Білолуцький (Староб. округ)	420	132	
Володарський	378	262	
Костянтинівський	86	29	
Краматорський	161	66	
Лозно-Олександрівський (Староб. округ) (виділений у листопаді 1933 року із Білолуцького)	569	333	
Маріупольський	718	420	

Закінчення таблиці 7

1	2	3	4
Марківський (Староб. округ)	401	329	
Новопсковський (Староб. округ)	352	167	
Олександрівський	132	58	
Постишевський (Гришинський)	243	97	
Рубіжанський	69	36	
Старо-Каранський	284	235	
Тельмановський (виділений у листопаді 1934 із Старо-Каранського, при цьому Ново-Каранська сільрада і станція Карань Волноваського району переходили до складу Старо-Каранського району) ¹⁸	445	290	
По Старобільському округу	5129	2826	300
Всього по Донецькій області	8153 хоз	4580	327

Низка районів Донецької області не згадана. Зокрема, із Старобільського округу — Сватівський, Покровський, Нижнє-Дуванський, Старобільський, а з урахуванням здійсненого на той час розукрупнення — ще й Йовсугський, Містківський та Троїцький. Є сумніви щодо достовірності підсумкових цифр, оскільки незрозумілі ті складові, сума яких дала вказаний результат. Але, на жаль, перевірити джерело за даними Наркомзему УСРР ми не маємо змоги, оскільки відповідні справи за 1935 р. були знищені.

Наведена у **табл. 4–7** кількість переселенців в обласному розрізі є дуже близькою до наведених у **табл. 2** цифр. З цього випливає, що самовільні переселенці у цих звітах не враховуються. Про це ж свідчать і заголовки документів, де нерідко вживається слово «планові». Тому, завершуючи тему переселення у 1933–1934 рр., варто звернути увагу на самовільне переселення. Його масштаби оцінити важко, але є підтвердження того, що мова йшла про тисячі господарств. Зокрема, у відправленій у серпні 1933 р. телеграмі М. Хатаєвича Постишеву йшлося про 1 500 господарств, які самовільно переселилися до Дніпропетровської області із Західної області РСФРР та Білорусії¹⁹. Як зауважував 3 серпня 1933 р. у телеграмі до Сталіна Я. Яковлев, «і в Харкові, і в Дніпропетровську десятки делегацій від колгоспів Західної області з проханням переселитися на Україну».

Потреба доприселення кидалася в очі. У тій же телеграмі Яковлев навів такий приклад: «В колгоспі ім. Сталіна Мелітопольського району у порівнянні з тим, що було раніше залишилося не більше третини господарств, менше п'ятої частини з кіньми, на 1 господарство припадає більше 20 гектарів найродючішої землі, не рахуючи гектара саду та городу. Сюди переселилися в порядку договору з колгоспом 50 колгоспних родин з колгоспу «Красный Октябрь» Західної області, де на одне господарство припадає близько гектара посіву». Сталін

відписав Молотову: «Треба б поквапити з можливим «переселенством селянства»²⁰.

Вказані обставини спонукали керівництво СРСР поставити справу на конвеєр, тобто організувати офіційне переселення російських та білоруських селян на спустошені землі Голодомором землі України, результати якого подані вище. Наостанок зазначимо, що проблема самовільних переселенців залишалася актуальною і надалі. Своїм рішенням від 9 листопада 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У прохало ЦК ВКП(б) надати «групам переселенців, що йдуть самопливом /самоходів/ всіх пільг, що надаються переселенцям і зарахувати їх поверх плану»²¹. Нам не вдалося знайти відповідь на це звернення. Щоправда, як свідчить один із документів з Луганщини, наприкінці 1934 р. «самоходів» не ототожнювали із плановими переселенцями: в директиві Донецького обкому районним органам влади відзначалося: «Вдруге пропоную надіслати дані про кількість переселенців-самовольців (не планових), що їх прийнято в колгоспи вашого району протягом осені 1933 р. — весни 1934»²².

Депортації на переселення 1935 року

Депортація 1935 р загалом досліджене явище. Однак опрацювання джерел внесло певні корективи до бачення цієї проблеми. Зокрема, виявилось, що при депортації лютого-березня 1935 р. національна ознака не була головним критерієм відбору. Тобто мова не йде про депортацію за національною ознакою, як це іноді вважається за умовчанням. Хоча відсоток поляків та німців був вище за пересічний, але головним критерієм цієї депортації була ймовірна нелояльність депортованих господарств/родин/сімей (ці поняття вживаються як синоніми) радянській владі. В постанові про переселення говорилося, що мотивувати треба так: переселяють, мовляв, ті чи інші господарства «як такі, що не проявили себе у зміцненні кордону та колгоспного ладу»²³. Щоправда, у відомчих директивах мова вже йшла про «націоналістичні та антирадянські елементи»²⁴. Вказане уточнення підтверджується аналізом національного складу переселених. Згідно довідки НКВС, датованої 15-м липня 1935 р., він був таким²⁵:

Таблиця 8

Загальна кількість та національний склад селянських господарств, депортованих з прикордонних районів Київської та Вінницької областей у лютому–березні 1935 р. у східні райони УСРР

Національність	Кількість господарств	осіб
українці	3434	
поляки	2 866	
німці	1 903	
інші	126	
разом	8 329	38 892

Віднайдені у джерелах відомості по районах виселення та доприселення будуть надані далі. Окрім таких порайонових даних є можливість зазначити і кількість депортованих за межі УСРР «родин куркулів та антирадянського елементу», що їх було виселено з тих же таки прикордонних районів 1–9 лютого 1935 р. «в спецпоселення Белбаткомбінату», тобто перед депортацією вказаних 8 329 родин у східні області УСРР. Та жаль, порайонних даних нам віднайти не вдалося. Загальні ж числа подані у **табл. 9**²⁶.

Таблиця 9

Загальна кількість та національний склад родин «куркулів та антирадянського елементу», депортованих 1–9 лютого 1935 р. з прикордонних районів Київської та Вінницької областей «в спецпоселення Белбаткомбінату»

Національність	Кількість господарств	осіб
поляки	681	
німці	615	
українці	589	
інші	115	
разом	2000	8 678

Повернемось до депортації, що відбувалася з 20 лютого до 15 березня та майже одночасного з нею доприселення добровільних переселенців на місце депортованих (з 10 до 25 березня 1935)²⁷. В центр уваги поставлено а) райони західної частини УСРР, звідки, з одного боку, відбувалася депортація (за постановою — 8 300 господарств), а з іншого — доприселення (за постановою — 4 000 тис. госп.); б) райони, у які були спрямовані депортовані господарства у лютому–березні 1935 р. Поза увагою залишаються райони, з яких вербували добровільних доприселенців (4000): таких районів було 73, з них у Київській області — 47, а в Чернігівській — 26²⁸. Відповідно, кількість господарств, що переселялися з кожного з них, була незначною і тому мало впливала на місцеву динаміку населення.

Відомості про переселення лютого–березня 1935 р. мають різне походження. З одного боку — це остаточно узгоджені плани (в тому числі і в районному розрізі), ухвалені з урахуванням пропозицій обласних органів влади. З іншого — такі ж детальні, тобто порайонні підсумкові звіти про переселення вже після його завершення. Є також загальні дані із довідки НКВС СРСР про загальну кількість депортованих, що дещо відрізняються від згаданих цифр. Втім, відмінність неістотна:

а) Остаточний план (**23 січня — 2 лютого 1935 р.**) — **8300** господарств.

б) Підсумкові дані про переселення (**квітень 1935**, підрахунок) — **8342** госп.²⁹

в) Відомості із довідки НКВС СРСР від 15 липня 1935 р. — **8329** госп.³⁰

Зрозуміло, що плани, навіть якщо вони кінцеві, в ході самого переселення можуть бути незначно скориговані. Тому за основу карт доречніше взяти наявні в джерелах відомості з фактично здійсненого переселення. Втім, якби не існувало підсумкових відомостей, то можна було обійтися і планами — як бачимо, відмінність була неістотна — 42 господарства. Однак у підсумкових даних (пункт б) вказана кількість не лише депортованих, а й доприселених господарств. Тому ми використали саме їх. Щоправда, у випадку із Київською областю маються деякі розбіжності самої таблиці: підрахунок порайонних даних кількості депортованих господарств не збігається із загальним підсумком, зазначеним у таблиці (там на 7 господарств більше). Але, знову таки, ця цифра настільки незначна, що нею можна знехтувати. Ще меншою є розбіжність у кількості доприселених господарств — замість запланованих 4000 переселено було 4005 господарств. Усі дані узагальнені у **табл. 10**³¹ та в **табл. 11**³².

Таблиця 10

Підсумкові відомості із кількості депортованих та доприселених господарств прикордонних районів Вінницької області (лютий–березень 1935 р.)

Назва району	Депортовано господарств	осіб	Доприселено	Осіб
Волочиський	259	1127	-	
Городоцький	150	692	50	203
Дзержинський	140	662	41	193
Жмеринський	250	1022	-	
Ізяславський (Заславський)	363	1753	120	518
Любарський	212	886	149	588
Ляличівський	250	1050	100	425
Ляховецький	202	1001	51	217
Полонський	180	832	110	449
Проскурівський	200	793	102	433
Славутський	305	1462	142	630
Шепетівський	353	1548	151	561
Разом	2864	12828	1016	4217

Підсумкові відомості із кількості депортованих та доприселених господарств прикордонних районів Київської області (лютий–березень 1935 р.)

Назва	Виселено господарств	Осіб	Доприселено господарств
Баранівський	300	1484	196
Барашівський	195	859	91
Городницький	250	1245	83
Емільчинський	320	1687	146
Коростенський	490	2359	232
Мархлевський	1000	4694	742
Новоград-Волинський	1000	4694	456
Олевський	520	2670	110
Пулинський	996	4581	786
Словечанський	150	784	50
Ярунський	250	1211	101
Разом	5478	26616	12214

Знайти порайонові підсумкові відомості про те, як розподілилися «по факту» депортовані у районах східної України поки що не вдалося. Винятком є райони Старобільського округу Донецької області. Натомість є «остаточні плани», що, як можна зробити висновок із вказаного вище та із прикладу районів Старобільського округу, близькі до підсумкових цифр. Тому саме їх і використовуємо для наповнення таблиць 12, 13, 14. Слід також відзначити, що, згідно постанови ЦК КП(б)У від 23 січня 1935 р. Сватівський, Покровський, Лозно-Олександрівський, Білолуцький, Троїцький райони Донецької області, та Двурічанський Харківської були відведені для переселення представників **німецької** національності. Інші райони Старобільського округу, тобто Біловодський, Білокуракінський, Верхне-Теплівський, Марківський, Нижньо-Дуванський, Ново-Астраханський, Ново-Айдарський, Новопсковський та Старобільський, а також «північно-західні райони Дніпропетровської області»³³ (наприклад, Ново-Празький, але переліку районів у постанові немає) були призначені для переселенців польської національності.

Цікава деталь: у постанові згадано Троїцький та Покровський райони Донецької області як місце для доприселення етнічних німців. Однак у затвердженому до переселення переліку районів Троїцького району немає. На наш погляд, пояснити такий парадокс слід тими змінами в адмінподілі, які в той час саме відбувалися. На час складання переліку районів користувалися тією їх мережею, яка була в наявності. Троїцький район був утворений постановою

ВУЦВК від 22 січня 1935 р.³⁴, тобто напередодні засідання політбюро ЦК КП(б)У, на якому було затверджено рішення про депортацію. Щоправда, його межі, тобто перелік сілрад які виокремлювалися з Покровського району, формально були визначені 13 лютого 1935 р.³⁵, але принцип його утворення (виокремлення зі складу Покровського району) членам політбюро ЦК був, звичайно, відомий вже й 23 січня. Це, ймовірно, і зумовило згаду Троїцького району Донецької області як місця доприселення селян німецької національності. Тепер звернемо увагу на таблиці:

Таблиця 12

Остаточні плани розселення депортованих із західних областей УСРР (лютий–березень 1935) у Дніпропетровську область³⁶

Назва району	Доприселено господарств
Василівський	300
Васильківський	200
Вел.-Білозерський	350
Вел.-Лепетихський	400
Межівський	250
Ниж.-Сірогозький	400
Ново-Златопільський	200
Ново-Празький	400
Ново-Троїцький	300
Павлоградський	300
Покровський	250
Солонянський	100
Сталіндорфський	150
Царекостянтинівський (Костянтинівський, з квітня 1935 — Куйбишевський)	220
Разом	3800

Таблиця 13

Остаточні плани розселення депортованих із західних областей УСРР (лютий–березень 1935) у Харківську область³⁷

Барвінківський	200
Близнюківський	200
Велико-Бурлуцький	200
Двурічанський	240

Закінчення таблиці 13

Карлівський	200
Красноградський	200
Краснокутський	300
Куп'янський	350
Сахновщанський	650
Разом	2540

Таблиця 14

**Остаточні плани розселення депортованих із західних областей УСРР
(лютий–березень 1935) у Донецьку область**

Назва району	План розселення ³⁸	переселилося станом на 15.02.1935 ³⁹
Біловодський	250	257
Білокуракінський (виділений в листопаді 1933 із Новопсковського) ⁴⁰	280	233
Білолуцький	100	101
Верхнє-Теплівський (нац. російськ.)	100	100
Лозно-Олександрівський (виділений у листопаді 1933 року із Білолуцького)	200	200
Марківський	300	306
Нижньо-Дуванський (виділений у листопаді 1933 року зі складу Покровського району)	150	165
Ново-Айдарський	100	100
Ново-Астраханський (виділений у листопаді 1933 р. зі складу Рубіжанського району)	100	
Ново-Псковський	150	108
Остгеймський (виділений у листопаді 1934 із Старо-Каранського, при цьому Ново-Каранська сільрада і станція Карань Волноваського району переходили о складу Старо-Каранського району) ⁴¹	300	
Покровський	200	194
Рівеньківський	300	
Сватівський	200	197
Старобільський	100	100
Старо-Каранський	300	
Разом	3130	

Нагадаємо, що депортація з прикордонної смуги у лютому–березні 1935 р. вказаними цифрами не обмежувалася. Показовим є приклад Мархлевського району. Так, якщо у східні райони було депортовано 1000 господарств, то всього у лютому–березні 1935 р. «виселено у віддалені місця Союзу і переселено у віддалені від кордону райони України» дещо більше — 1188 господарств⁴². З цього можна зробити висновок, що 188 господарств району було виселено 1–9 лютого 1935 р. «в спецпоселення Белбаткомбінату» (див. табл. 2). На жаль, відомостей з інших районів немає, тому депортація у ці «спецпоселення» залишається без порайонної розбивки.

В 1935 р. відбулося ще одна невелика депортація та доприселення. І знову з Мархлевського (на час депортації вже «колишнього Мархлевського») району. В жовтні було виселено із Мархлевського району 350 господарств, із них 300 — в Харківську область, 50 — на «Білбалтбаб» (Біломоро-Балтійський концентраційний табір). Натомість із інших районів Київської області було переселено до Мархлевського району 200 господарств. Остаточний розподіл розселення господарств по районах Харківської області був таким⁴³:

Красноградський — 100

Сахновщанський — 100

Вільховатський — 50

Близняківський — 50

Іноді в літературі зустрічаються інші цифри, приміром, про переселення 100 господарств до Вільховатського (Ольховатського) району⁴⁴. Однак ознайомлення із архівними джерелами свідчить про те, що то було проміжне рішення — у Вільховатському районі не було можливості прийняти 100 господарств і тому й з ініціативи Харківського обкому КП(б)У політбюро ЦК вирішило 50 господарств переселити до Близняківського району, а 50 залишити для Вільховатського. Цим депортації у 1935 р. завершилися, однак ухвалені ще в 1935 р. рішення стали законодавчою базою для депортацій 1936 р.

Депортації 1936 року. Мережа районів цього року істотно відрізняється від мережі початку 1935 р. Адже у лютому 1935 року на базі розформовуваних політвідділів МТС було створено 126 нових районів. Для порівняння із географією депортацій попереднього року відзначимо, що у прикордонній смузі Вінницької області, звідки і відбувалися депортації в 1935–1936 рр., були розукрупнені такі райони: Антонінський — утворенням Красилівського, Теофіпольський — з утворенням Базалійського, Славутський — з утворенням Берездівського, Заславський — з утворенням Плужнянського⁴⁵. Новоутворені райони, з яких відбувалася депортація, у таблицях виділені прописом. Але у випадку позначення «старого» району та обставина, що він був розукрупнений (як, наприклад, зі складу Заславського було виокремлено Плужнянський район) не зазначено. То що ж ми маємо з депортаціями у 1936 році?

У 1936 р. депортація відбувалося згідно двох рішень. По-перше — депортація 1500 польських господарств з Вінницької області. Це переселення відбулося у січні 1936 р. По-друге — переселення 15 000 польських та німецьких господарств до Казахстану згідно постанови РНК СРСР від 28 квітня 1936 р. (принципово це рішення Кремлем було ухвалене ще в січні 1936 р.)

Першим було переселення 1 500 польських родин з Вінницької області на схід України. Це було останнє велике організоване внутрішньоукраїнське переселення міжвоєнного періоду. Співставлення архівних джерел із тими відомостями, що вже опубліковані, дозволяє, по перше, верифікувати та підтвердити опубліковані Віктором Жезицьким дані, з яких і складається таблиця, а по-друге, визначити не лише райони, звідки відбувалася депортація, а й, частково, куди були переселені ті чи інші господарства. На жаль, обмеженість джерел не дає можливості визначити усі райони, куди відбувалося переселення. Однак наявні відомості свідчать, що кількість переселених до кожного з районів була незначною, тобто районів доприселення було більше, аніж районів виселення.

Таблиця 15

**Порайонний зріз депортованих у січні 1936 р. із Вінницької області
1500 польських господарств⁴⁶:**

Назва районів	Кількість сімей
Антонінський	100
<i>Базалійський</i>	50
Волочиський	151
Городоцький	250
Жмеринський	39
Ізяславський	100
Козятинський	80
<i>Плужнянський</i>	100
Проскурівський	150
Сатанівський	100
Славутський	100
Старокостянтинівський	100
Шепетівський	180
разом	1500

У оперативних зведеннях відзначалося, що переселення відбувалося у райони Донецької та Харківської областей⁴⁷. Серед районів, куди спрямовувалися депортовані, називалися. Мілівський, Марківський, Містківський (виділений у лютому 1935 зі Сватівського), Сватівський, Лозно-Олександрівський, Ново-Айдарський, Троїцький (виділено у лютому 1935 з Покровського), Йовсугський (утворено у лютому 1935 зі складу низки сільрад Біловодського та Старобільського районів), Білокуракінський райони Старобільського округу Донецької області. Зазвичай з одного району переселення відбувалося у два. Переліку районів Харківської області, куди відбувалося переселення, нам віднайти не вдалося. З огляду на це вказані відомості у таблицю не внесені.

Основна депортація 1936 року відбулася пізніше. Ще 25 листопада 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про переселення польських та німецьких господарств з прикордонної смуги», у якому йшлося про потребу переселити навесні 1936 р. 6–7 тисяч німецьких та польських родин «головним чином за межі України»⁴⁸. Ці плани були звірені з кремлівським начальством. 23 січня 1936 р. була ухвалена постанова РНК СРСР № 111/21 «Про переселення з УСРР до Казахської АСРР», якою передбачалося переселення 15 000 польських та німецьких родин з України до Казахстану⁴⁹. Переселення планувалося в два етапи — перша черга у травні–червні (одна третина господарств), і друга черга у серпні–вересні. Протягом лютого–квітня тривав процес підготовки рішення та підрахунку необхідних для його реалізації витрат.

28 квітня 1936 РНК СРСР ухвалив постанову «Про виселення з УСРР і господарське облаштування в Карагандинській області Казахської УСРР 15 000 польських та німецьких господарств». Незважаючи на, здавалося б, ретельну підготовку постанови, у її тексті містилися нереальні плани: 15 тис господарств та, відповідно, 45 тис осіб⁵⁰, тобто, за задумом творців постанови, одне господарство (сім'я) мало складатися із трьох осіб. Це аж ніяк не співвідносилось із реаліями, — в середньому родина становила трохи менше 5 осіб. Оскільки ж головним показником була кількість господарств, то врешті кількість депортованих до Казахстану виявилася значно вищою — 69 283 особи⁵¹. Та обставина, що дані українського НКВС дещо відрізняються (йдеться про 69 977 осіб⁵²) не має бентежити, оскільки не усі депортовані доїхали до місця призначення. У літературі як причина цього називається як різного роду хвороби (шлях був далекий), так і та обставина, що зовсім невелика кількість господарств була переселена в Росію. Враховуючи вказане, можна з впевненістю стверджувати, що дані НКВС УСРР співпадають із даними НКВС СРСР.

Постає логічне питання — скільки представників кожної національності було депортовано? В історичній літературі регулярно згадується введена в науковий оборот російським істориком Ніколаєм Бугаєм цифра — мовляв, було депортовано 35 820 поляків, з яких безпосередньо до Казахстану — 35 735⁵³. Однак, враховуючи ту обставину, що у районах, з яких відбувалася депортація, поляків було значно більше ніж німців, а всього було депортовано майже 70 тис. населення (тобто, якщо вірити відомостям Бугая — майже половина депортованих — німці?), то така цифра виглядає малоймовірною.

На перший погляд, більш ймовірні дані наводить німецький дослідник Віктор Денінгхаус. Він відзначає: «У два прийоми — в червні та у вересні 1936 р. — з українського прикордоння виселили 15000 господарств (69 283 осіб), із них поляки становили 75,7%, німці — 23,4%, українці — 0,8%⁵⁴. Зацікавившись джерелом цих відомостей, ми перевірили вказане у виносці джерело. На жаль, там не містяться дані про відсоток виселених за етнічним походженням і йдеться лише про загальну кількість господарств та депортованих осіб⁵⁵. Недовіра до наведених відомостей лише посилюється наведеним у виносці твердженням німецького історика про те, що «лише в першу групу депортованих увійшло 35 820 поляків»⁵⁶. Адже, як свідчать опубліковані у

спеціальному збірнику документи, які використовує і сам Денінгхаус, перша група депортованих (травень–червень) була меншою від другої (вересень). У червні усього було депортовано 26 778⁵⁷, тобто на 9 тисяч менше, аніж, згідно процитованого твердження, було переселено самих лише поляків. Польський історик Г. Стронський, який був одним із піонерів дослідження цієї тематики, кількість депортованих до Казахстану поляків оцінює приблизно в 60 тисяч⁵⁸. Однак це хоч і обґрунтовані, але все-таки підрахунки. Погоджуючись із тим, що більшість депортованих становлять поляки, автор цих рядків не бачив можливості детально висвітлити цю проблему. Зокрема, не було можливості надати відомості про етнічний склад депортованих у районному розрізі.

Вирішити проблему допомогли надані українським істориком Романом Подкурмом матеріали справи з архіву СБУ, за що автор йому дуже вдячний. Вказані там підсумкові відомості дають підстави стверджувати, що з депортованих 15 000 господарств 11 494, або 76,7%, були польськими, а решта — німецькими⁵⁹. У цій справі наявна майже уся інформація щодо виселення у порайонному масштабі. Зокрема, є повні дані обох етапів депортації (травень–червень та вересень 1936 р.) в порайонному розрізі з Київської області, які частково спростовують підрахунки, що їх зробив Г. Стронський⁶⁰. Є усі порайонні дані другого етапу депортації (вересень 1936) з Вінницької області. Щоправда, не вистачає деяких відомостей з останніх днів виселення першого етапу депортації (червень 1936 р.) з Вінницької області. Це стосується кінцевої кількості депортованих із Плужнянського та Шепетівського районів. Однак вказаний недолік компенсується цифрами, оприлюдненими В. Жезицьким, оскільки спільні для обох джерел цифри однакові. У тексті Жезицького наводиться порайонний зріз кількості польських родин, депортованих і до Казахстану у травні–червні 1936 р. Відомості взяті ним із Вінницького державного архіву.

Порівняльний аналіз двох джерел дає змогу зробити такі висновки. По-перше, вказані Віктором Жезицьким цифри депортованих польських господарств цілковито відповідають даним із районів завершеної депортації, що є у справі із архіву СБУ. Є лише одне неспівпадіння — у статті Жезицького йдеться про депортацію 237 польських господарств із Берездівського району⁶¹, а у справі з архіву СБУ — 239⁶². Однак ця відмінність є наскільки незначною, що нею можна знехтувати. По-друге, загальна кількість депортованих з чотирьох районів, з яких є кінцеві дані (Проскурівський, Славутський, Волочиський, Берездівський) відповідає планам. Є лише одна незначна відмінність — у Славутському районі замість 300 господарств було депортовано 303. Оскільки загальні звіти свідчать, що запланованого показника — 2250 господарств з Вінницької області, — було досягнуто, то це дає підстави вважати, що 3 господарства було «недобрано» із Плужнянського або Шепетівського районів. У поданій нижче таблиці ці три господарства екстрапольовані між вказаними районами, хоча, ймовірніше за все, «недобір» був у якомусь одному районі. На жаль, ми не маємо змогу з'ясувати у якому, але можемо стверджувати, що це стосується селянських господарств етнічних поляків.

Вказані джерела та обрахунки дають підстави для складення порайонних таблиць депортації. Спочатку звернемося до першого етапу, що відбувався у травні–червні 1936 р. Тоді з України було вислано 5 567 господарств, депортованих з Вінницької області та Київської областей. Їх розподіл відображено у **таблицях 16⁶³ та 17⁶⁴**. Підрахунок по Новоград-Волинському району виявив часткові розбіжності у національному складі депортованих. Спробуємо пояснити. У звітах НКВС наводяться підсумкові дані по загальній кількості депортованих та їх національному складу. Підсумкові відомості з інших чотирьох районів цілковито узгоджуються із поденними звітам про депортацію, що робилися органами НКВС 25 травня — 3 червня 1936 р. і тому є незаперечними. На відміну від цих районів, окремої підсумкової відомості по Новоград-Волинському району немає, наявні лише поденні звіти. Однак підрахунок поденних звітів (з Новоград-Волинського району депортованих вивозили 1, 3, та 4 червня) виявляє тотожність загальної кількості депортованих господарств і часткову розбіжність їх національного складу між **сумою** поденних звітів (Новоград-Волинський район — 275 польських та 271 німецьких господарств⁶⁵) і **різницею** загальнообласних даних (там польських господарств 2186, німецьких — 1131⁶⁶) з двічі підтвердженими даними з Ярунського, Олевського, Баранівського та Городницького районів. Вказана різниця для Новоград-Волинського району при загальній незмінній кількості депортованих господарств (546) залишає 259 польських та 287 німецьких господарств. Оскільки в подальших підрахунках ми спираємось на загальнообласні дані, то у таблиці 8 за основу береться саме вказана різниця між загальнообласними даними та сумою 4 вказаних районів.

Таблиця 16

Кількість господарств, депортованих до Казахстану у травні–червні 1936 р. із районів Вінницької області

Назва району	всього	поляків	німців
<i>Берездівський</i>	250	239	11
Волочиський	500	500	
<i>Плужнянський</i>	449	373	76
Проскурівський	250	249	1
Славутський	303	303	
Шепетівський	498	382	116
Разом	2250	2046	204

Таблиця 17

**Кількість господарств, депортованих до Казахстану у травні–червні 1936 р.
із районів Київської області**

Назва району	всього	поляків	німців
Баранівський	620	451	169
Городницький	1048	719	329
Новоград-Волинський	546	259 (275)	287 (271)
Олевський	550	422	128
Ярунський	553	335	218
Разом	3317	2186	1131

Детальні відомості по другому етапу переселення у звіті НКВС подаються спеціальним додатком, тому проблем із їх відображенням не виникло. Вони подані у табл. 18⁶⁷ та 19⁶⁸. У таблиці 20⁶⁹ подано загальні підсумки переселення з України до Казахстану.

Таблиця 18

**Кількість господарств, депортованих до Казахстану у вересні 1936 р.
із районів Вінницької області**

Назва району	Переселено			
	Госп.	осіб	поляків	німців
Антонінський	250	1127	249	1
Базалійський	300	1257	300	
Городоцький	448	1888	448	
Ізяславський (Заславський)	299	1400	299	
Кам'янець-Подільський	500	2077	500	
Ляховецький	500	2128	500	
Орининський	270	1089	270	
Полонський	450	1933	401	49
Сатанівський	500	2026	500	
Смотрицький	300	1280	300	
Старо-Костянтинівський	300	1365	300	
Теофіпольський	499	2104	499	
Чемеровецький	363	1503	363	
Ярмолинецький	250	1053	250	
Всього	5229	22230	5179	50

Таблиця 19

**Кількість господарств, депортованих до Казахстану у вересні 1936 р.
із районів Київської області**

Назва району	Переселено		Нац. склад	
	Госп.	осіб	поляків	німців
Баранівський	500	2515	494	96
Барашівський	570	2892	230	340
Емільчинський	1004	4919	542	462
Житомирський	300	1376	239	61
Коростенський	380	1899	243	137
Новоград-Волинський	550	2706	222	328
Червоноармійський	900	4417	203	697
По області	4204	20724	1083	2121

Таблиця 20

**Підсумкові обласні дані з кількості господарств, депортованих з України
до Казахстану у вересні 1936 р.**

Переселено у вересні по 2 областям	9433	42954	7262	2171
Переселено у травні–червні	5567	27023	4232	1335
Всього переселено у 1936	15000	69977	11494	3506

Підсумовуючи відзначимо, що ми не претендуємо на охоплення у ній усіх переселень 1933–1936 рр. Так, залишилися поза увагою єврейські переселення по лінії Укркомзета, що продовжувалися в 1920-х рр. Про кількісні показники таких переселень свідчить лист І. Шелехеса до ЦК КП(б)У, у якому зазначається, що по цій лінії у 1935 р. переселяється 550 господарств⁷⁰. Не аналізувалися результати вербовки до Єврейської Автономної області і, звичайно ж, у тексті не враховано депортації засуджених осіб. Але порайонний зріз основних переселенських кампаній зафіксовано детально і систематично. Враховуючи ту обставину, що більша частина наведених вище відомостей не публікувалася, сподіваємося, що ця стаття буде слугувати гарним матеріалом для подальших історичних досліджень, дасть поштовх до нових аргументованих роздумів на вказану тему та сприятиме виправленню наявних в історіографії суперечностей та фактологічних помилок.

¹ Див наприклад: *Марочко В.І.* Масове переселення колгоспників та одноосібників з Росії та Білорусії в Україну: приховування наслідків Голодомору. // *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки.* — К., 2003. — С. 467–472.

² Як боролися з українською мовою останні 400 років? // <http://1tv.com.ua/tv/news/2012/07/15/24127>

³ Винниченко І.І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. К., 1994; Сременко Т. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ століття. — К., 1994. — 74 с.; Чирко Богдан. Нацмен? Значить ворог // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 95–111; Рубльов Олександр, Репринцев Володимир. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 116–156; Жезицький В. Масові депортації населення Поділля (друга половина 30-х рр. ХХ ст.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 128–134.

⁴ Iwanów M. Pierwszy naród Ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. — Warszawa, Wrocław, 1991; Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-ті роки. — Тернопіль, 1992; Kuczak J. Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939. — Wrocław, 1994.

⁵ Иосиф Сталин — Лаврентию Берии: «Их надо депортировать...»: Документы, факты, комментарии/ Вступ. ст., сост., послесл. Н. Бугай. — М., 1992, —288 с.; «По решению Правительства Союза ССР...»: Депортация народов : документы и материалы / Сост., коммент. и предисл. Бугай Н.Ф. — Нальчик, 2003. — 926 с.; Сталинские депортации. 1928–1953 / Под. общ ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян — М., 2005; Бугай Н.Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина» // Н.Ф. Бугай; Ин-т рос. истории РАН. — М., 2006; Дённингхаус В. В тени «Большого Брата»: Западные национальные меньшинства в СССР (1917–1938 гг.) — М., 2011.

⁶ Сводная ведомость об отправлении эшелонов на Украину // Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упоряд. Р.Я. Пиріг. — К., — 2007. — С. 993. У таблиці названа кількість переселених із Івановської до Донецької областей 3 527 господарств. Ймовірно, це описка. Якщо врахувати вказану цифру, то сума переселених господарств не співпадає із вказаною у цьому ж документі загальною кількістю. Суперечить вона і наявній в українських архівах кількості — 3 627 господарств (усі інші цифри ідентичні). Саме остання цифра цілковито узгоджується з усіма іншими (див: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6392. — Арк. 207).

⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6583. — Арк. 2.

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6392. — Арк. 207; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6584. — Арк. 15. Приміром, у першому випадку у зведенні від 29 грудня, яке є також у згаданому збірнику документів, вказується 4630 переселених до Одеської області із Білорусії господарств, а в другому, датованому 15-м січні 1934 р. — 4472.

⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6584. — Арк. 78–81.

¹⁰ Там само. — Арк. 73.

¹¹ Там само. — Спр. 6585. — Арк. 87.

¹² Сфіменко Г.Г. Лиховісні 30-ті роки на Марківщині // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р.: матеріали. — Київ–Нью-Йорк, 2000. — С. 348–356.

¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6585. — Арк. 87.

¹⁴ Сфіменко Г.Г. Лиховісні 30-ті роки на Марківщині... — С. 353.

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6618. — Арк. 73, 78–82.

¹⁶ Постанова ВУЦВК про розформування Божедарівського, Лихівського, Михайлівського, Ново-Миколаївського, Петриківського районів та часткові зміни районних меж Дніпропетровської області //33 України. — 1933. — Ст. 69.

¹⁷ Ця та інша датовані листопадом 1933 р. зміни адмінподілу див: Про утворення в складі Донецької області Старобільського округу. Постанова ВУЦВК від 17 листопада 1933 року. // 33 України, 1933. — Ст. 662.

¹⁸ Про розукрупнення Старо-Каранського району Донецької області. Постанова ВУЦВК від 5 листопада 1934 р. // 33 України, — 1934. — Ст. 271.

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6392. — Арк. 15.

²⁰ РДАСПІ. — Ф. 558. — Оп. 11. — Спр. 64. — Арк. 39.

²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 286. — Арк. 3.

²² ДАЛО. — Ф. Р-1186, о. 2. — Спр. 21. — Арк. 14.

²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 24. — Арк. 38.

²⁴ Державний архів Луганської області. — Ф. Р-1186. — Оп. 2. — Спр. 84. — Арк. 28.

²⁵ Справка НКВД СССР о выселении кулачества и антисоветского элемента в первой половине 1935 г. // Сталинские депортации. 1928–1953... — С. 50.

²⁶ Там само.

²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6618. — Арк. 32.

²⁸ Там само. — Арк. 33–36.

²⁹ Там само. — Арк. 52–53.

³⁰ Справка НКВД СССР о выселении кулачества и антисоветского элемента в первой половине 1935 г. // Сталинские депортации. 1928–1953... — С. 50.

³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6618. — Арк. 52.

³² Там само. — Арк. 53.

³³ Там само. — Оп. 16. — Спр. 24. — Арк. 44.

³⁴ Про розукрупнення районів УСРР. Постанова Президії ВУЦВК від 22 січня 1935 р. // 33 України. — 1935. — Ст. 12.

³⁵ Про склад нових адміністративних районів Донецької області. Постанова президії ВУЦВК від 13 лютого 1935 р. // 33 України. — 1935. — Ст. 18.

³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 24. — Арк. 69

³⁷ Там само. — Арк. 52.

³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 24. — Арк. 53.

³⁹ ДАЛО. — Ф. Р-1186. — Оп. 1. — Спр. 243. — Арк. 25.

⁴⁰ Ця та інша датовані листопадом 1933 р. зміни адмінподілу див: Про утворення в складі Донецької області Старобільського округу. Постанова ВУЦВК від 17 листопада 1933 року // 33 України, 1933. — Ст. 662.

⁴¹ Про розукрупнення Старо-Каранського району Донецької області. Постанова ВУЦВК від 5 листопада 1934 р. // 33 України, — 1934. — Ст. 271.

⁴² Докладная записка секретаря Киевского обкома КПУ П.П. Постышева и председателя Киевского облисполкома М.С. Василенко И.В. Сталину о необходимости дополнительного переселения и выселения контрреволюционных элементов из Киевской области // Сталинские депортации. 1928–1953... — С. 52.

⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 25. — Арк. 78.

⁴⁴ Чирко Богдан. Нацмен? Значить ворог. Проблеми національних меншин в документах партійних і радянських органів України в 20–30-х рр. // 3 архівів ВУЧК–НПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 111.

⁴⁵ Постанови Президії Центрального Виконавчого Комітету УСРР «Про розукрупнення районів» // Довідник Адмінтерподілу УСРР за станом на 15 грудня 1935 р. — К.: Радбудівництво і право. — 1936. — С. 225.

⁴⁶ Жезицький В. Масові депортації населення Поділля (друга половина 30-х рр. ХХ ст.) / Віктор Жезицький // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 129.

⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20. — Спр. 7008. — Арк. 2.

⁴⁸ Чирко Богдан. Нацмен? Значить ворог. Проблеми національних меншин в документах партійних і радянських органів України в 20–30-х рр. // 3 архівів ВУЧК–НПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 108.

⁴⁹ Совершенно секретно (Особая папка). Постановление № 111/21 сс от 23 января 1936 г. Совета Народных Комиссаров Союза ССР О переселении из УССР в Казахскую АССР // Бугай Н.Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина» // Н.Ф. Бугай; Ин-т рос. истории РАН. — М., — С. 209.

⁵⁰ Постановление СНК № 776-120с «О выселении из УССР и хозяйственном устройстве в Карагандинской области Казахской АССР 15 000 польских и немецких хозяйств» // Сталинские депортации. 1928–1953... — С. 56.

⁵¹ Донесение зам. начальника ГУЛАГа И.И. Плиннера Наркому НКВД Н.И. Ежову, зам Наркома Я.С. Агранову и зам Наркома НКВД М.Д. Берману о переселении и хозяйственном устройстве украинских переселенцев в КазАССР. Ноябрь 1936 // Сталинские депортации. 1928–1953... — С. 72.

⁵² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 16. — Оп. 29. — Спр. 11. — Арк. 115.

⁵³ Бугай Н.Ф. Л. Берия — И. Сталину: Согласно Вашему указанию... — М.: «АИРО-XX», 1995. — С. 11.

⁵⁴ Дённингхаус В. В тени «Большого Брата»: Западные национальные меньшинства в СССР (1917–1938 гг.) / В. Дённингхаус; [пер. с нем. В. Дённингхауса; науч. ред. А.И. Савин]. — М., 2011. — С. 534.

⁵⁵ Докладная записка зам. начальника ГУЛАГа И.И. Плиннера Наркому НКВД Н.И. Ежову, зам Наркома Я.С. Агранову и зам Наркома НКВД М.Д. Берману о переселении и хозяйственном устройстве украинских переселенцев в КазАССР. 11 октября 1936 г. // Сталинские депортации. 1928–1953... — С. 69-70.

⁵⁶ Дённингхаус В. В тени «Большого Брата»: Западные национальные меньшинства в СССР (1917–1938 гг.) / В. Дённингхаус; [пер. с нем. В. Дённингхауса; науч. ред. А.И. Савин]. — М., 2011. — С. 534.

⁵⁷ Докладная записка зам. начальника ГУЛАГа И.И. Плиннера Наркому НКВД Н.И. Ежову, зам Наркома Я.С. Агранову и зам Наркома НКВД М.Д. Берману о переселении и хозяйственном устройстве украинских переселенцев в КазАССР. 11 октября 1936 г. // Сталинские депортации. 1928–1953... — С. 69.

⁵⁸ H. Stroński. Deportacje polskiej ludności z Ukrainy do Kazachstanu w 1936 roku. Przyczyny, przebieg, skutki, [w:] S. Ciesielski, A. Kuczyński (red.), Polacy w Kazachstanie. Historia i współczesność, Wrocław, 1996. — S. 204.

⁵⁹ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 29. — Спр. 11. — Арк. 115.

⁶⁰ Henryk Stroński. Koniec eksperymentu. Rozwiązanie Marchlewszczyzny i deportacje ludności polskiej do Kazachstanu w latach 1935–1936 w świetle nowych dokumentów archiwalnych // Ucrainica Polonica. Т. 1. — Київ–Житомир, 2007. — С. 208.

⁶¹ Жезицький В. Масові депортації населення Поділля (друга половина 30-х рр. ХХ ст.) / Віктор Жезицький // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 131.

⁶² ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 29. — Спр. 11. — Арк. 56.

⁶³ Підрахунки за: ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 29. — Спр. 11. — Арк. 50–64 та Жезицький В. Масові депортації населення Поділля (друга половина 30-х рр. ХХ ст.) / Віктор Жезицький // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 131.

⁶⁴ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 29. — Спр. 11. — Арк. 15–49.

⁶⁵ Підрахунок за даними ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 29. — Спр. 11. — Арк. 39, 44, 48.

⁶⁶ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 29. — Спр. 11. — Арк. 49.

⁶⁷ Там само. — Арк. 117.

⁶⁸ Там само. — Арк. 117–118.

⁶⁹ Там само. — Арк. 118.

⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6618. — Арк. 100.

Переселение и депортации в постголодоморные годы (1933–1936): срез по районам

В научный оборот вводятся систематизированные в порайонном разрезе данные об организованных властями переселениях 1933–34 гг. и депортациях 1935–36 гг., в том числе и по национальному (этническому) признаку. Анализируются причины, география и демографическая статистика указанных явлений. Подробно прослеживается положение с массовым возвращением переселенцев, переехавших в опустошенные Голодомором села юго-восточной Украины в 1933–34 гг.

Ключевые слова: депортация, Голодомор, переселения, национальные (этнические) меньшинства.

Resettlement and deportation in post-Holodomor period (1933–1936): region profiles

The author gives classified regional profiles of resettlement made in 1933–34 as well as deportation during 1935–36, both of which based on national (ethnic) feature. The reasons, geography and demographic data analyzed. Mass return of settlers who moved to the devastated by Holodomor villages of Southern-Eastern Ukraine in 1933–34 was traced.

Keywords: deportation, Holodomor, resettlement, national (ethnic) minorities.

ТЕРИТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ: ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРСИ

Стаття висвітлює особливості формування території голодомору в УСРР, загальну кількість населення, яке перебувало у районах голодомору, пересічну смертність у селах та районах, подає визначення терміну голодомор.

Ключові слова: голодомор, голод, геноцид, район.

Термін «голодомор» дослівно означає морити, виморювати штучним голодом, виголоджувати, а також одночасність і масовість смертних випадків внаслідок фізичного виснаження від тривалого недоїдання, вживання різних сурогатів, карально-репресивну політику масового винищення мирного населення організованим голоду. Зазвичай голодомор ототожнюють з кількістю померлих, але існують соціально-психологічні аномалії його походження: мутація психіки голодних людей, поїдання котів, собак, гризунів, дохлої худоби, трупів померлих родичів та односельчан, людодіство, втрата святості і страху смерті. Наявність цих ознак, перелік яких можна доповнити, розкриває соціальну та етимологічну сутність самого явища голодомору. Він є наслідком свідомої соціально-економічної політики партійно-радянських органів влади в УСРР 1931–1933 рр. Відтак голодомор є організаційно-політичною формою масового народовбивства, соціально-психологічним засобом упокорення бунтівних селян. Явища голоду та голодомору вирізняються, позаяк мають дещо різні соціально-фізіологічні, політичні, територіальні вияви. Голодомор, крім зазначених рис, демонструє новітню техніку масового знищення мирних людей у соціально-територіальних резерваціях, тобто своєрідний крематорій радянських концтаборів (наприклад, застосування режиму «чорних дошок», унеможливлення виїзду за хлібом до інших регіонів країни, позбавлення їжі — виголоджування, виморювання).

Окремі українські історики, які одягнули на себе мантію третейських суддів та «нейтральних» політологів, намагаються «інтернаціоналізувати» тему голодомору, вдаючись до його «академічних» тлумачень. Зокрема, Г. Касьянов, який вважає історичні, меморіальні та правові дії української влади і громадськості по вшануванню пам'яті жертв голодомору культовими «танцями на кістках»¹, вирізняється особливою інтелектуальною енергією та винахідливістю. Він, не помічаючи власного концептуального полону, намагається вмонтувати голодомор в «ідеологічний простір», позаяк не досліджує його реальних причин, обставин та соціально-демографічних наслідків. У книзі, яка вийшла у 2013 р. (очевидно до сумних роковин трагедії — чим не доказ «ідеологічного простору»), Г. Касьянов зазначає, що голод 1932–1933 рр., «в його ідеологічній репрезентації та інтерпретації — Голодомор, від самого початку появи його в

культурному та ідеологічному просторі перебував в епіцентрі історичної політики»². Принагідно зазначу, що термін «голодомор» уперше з'явився на сторінках празького видання «Večerník» у 1933 р., коли західні політики замовчували факт голоду, натомість виник громадський рух із закликами про допомогу. Наявність політичного сегменту довкола проблеми висвітлення голодомору, який постає упродовж другої половини ХХ століття, можна пояснити наявністю причинно-наслідкових зв'язків. Ніхто з дослідників голоду не заперечує його політичного походження, позаяк він є наслідком соціальної та економічної політики радянської держави (колективізація, хлібозаготівлі, податковий тиск за секторальним підходом, режим «чорних дошок», паспортизація, заборона продажу квитків селянам, загороджувальні пункти тощо). Доказом свідомої політики влади є матеріали засідань політбюро ЦК ВКП(б) та службове листування Й. Сталіна з першими особами держави — В. Молотовим, Л. Кагановичем, а також кілька десятків партійно-урядових постанов з виразними ознаками злочинних намірів (свідоме створення умов, несумісних з життям). Тому виникає питання про «засадничі» підходи: як висвітлювати причини і наслідки голодомору, не аналізуючи соціально-економічної політики влади, її наказів і нормативно-правових актів, підписаних керівниками партії і держави? Г. Касьянов, а також російські історики (В. Кондрашин, М. Івницький, В. Козлов, А. Марчуков та інші) закликають не політизувати цієї суперечливої теми, але, водночас, не демонструють громадськості прикладу «інструменталізації» вивчення. Переконалий, що заклики до невибагливої «деполітизації» грішать відсутністю академізму, позаяк ігнорування політики радянських органів влади у 1931–1933 рр. не сприятиме системному і вичерпному дослідженню голодоморів в УСРР та РСФРР.

Теза Г. Касьянова про те, що на початку 1990-х рр. голодомор був «потужним знаряддям в політико-ідеологічній дискредитації комуністичної влади», не дуже переконлива, адже ця влада сама себе дискредитувала, замовчуючи злочин проти людяності, заперечуючи історичну правду, апелюючи до міжнародних інстанцій. Голодомор заперечують комуністи, тому що він дискредитує їхню ідеологію і практику. Можливо, для політиків факт голодомору — «потужне знаряддя», але близько 18 тис. публікацій, які зафіксовані бібліографами України, свідчать про іншу складову: він не «знаряддя», хоча для упокорення селян — так, але в контексті історичного дискурсу — наслідок політики комуністичного сталінського режиму в Україні.

Піддавати сумніву, що українці є «головною жертвою голоду», а саме такої «антигеноцидної версії» дотримується Г. Касьянов, засвідчує наявність у його світоглядних та професійних поглядах «елементу національної історичної міфології», яку історик силкується висміяти. Починаючи від перших публікацій матеріалів перепису населення 1937 р., які почали друкувати російські історики ще наприкінці 1980-х рр., і завершуючи їх щирими зізнаннями у 2013 рр., залишається незаперечним факт найбільших демографічних втрат українців у 1932–1933 рр. Не вдаючись до «геноцидної версії», якої так жахається Г. Касьянов, зазначу, що на початку 1932 р. лише у п'яти районах УСРР етнічні українці

становили половину населення, а у решті переважну більшість, тому інтенсивність смертності справді усувала цей «етнографічний матеріал».

Дивним і далеким від історичної дійсності є визначення голодомору, яке застосовує Г. Касьянов, вважаючи його «набором стереотипних уявлень, сталих комеморативних практик (запроваджених державою)», «формою суперреальності» і «державницької історичної міфології»³. Нагадаю, що до вересневої конференції 1993 р., яку згадує «інтернаціоналізований» український історик, держава чинила опір визнанню самого факту голодомору, тому ним переймалися наукова та мистецька інтелігенція, громадськість, очевидці і жертви трагедії. Непослідовність державної політики в Україні, яку власне і виокремлює Г. Касьянов, явище реальне, а не міфологізоване. Очевидно, є політично-ідеологічні причини та мотиви, які необхідно досліджувати у політологічній площині.

Ніхто українських істориків не «мобілізував» на визнання голодомору актом геноциду, позаяк факт їхньої «самомобілізації» відбувся задовго до усвідомлення державними мужами цієї суспільної необхідності. Міжнародні конференції у Києві, що відбувалися у 1990 р., скликані саме громадськістю, а не державою. Створення Асоціації дослідників голодомору 1932–1933 рр., яка діє на громадських засадах, припадає на червень 1992 р. Для обґрунтування власного індивідуального неприйняття голодомору-геноциду, яке послідовно демонструє Г. Касьянов, не варто застосовувати абстрактної політологічної термінології, «апеляцій неакадемічного характеру», а займатися щоденно і постійно академічними дослідженнями. За таких умов можна уникнути міфологеми про те, що голодомор — це політичний проект ЦРУ США, яку обґрунтовує заступник директора з наукових питань Українського інституту національної пам'яті Д. Веденєєв⁴. Питання не в тому, яку національну пам'ять захищає цей історик з повноваженнями держслужбовця, а в іншому: кому адресовані консервативні ідеологеми минулого? Він пише про ОУН, хоча ця організація не виявляла особливої активності довкола голоду у ті роки, згадує про статті іноземних журналістів, українських діаспорних дослідників, диверсійний ідеологічний задум ЦРУ щодо створення Конгресово-президентської комісії із вивчення голодомору, науково-дослідну частину якої очолив Д. Мейс, але забуває про мовчання Ф. Рузвельта, Е. Ерріо, інших політиків Заходу, які з політичних міркувань проігнорували звернення української громадськості їхніх країн про факт голоду, навіть сприяли членству СРСР у Лізі націй. Конгресмени і сенатори американського походження, а не українського, виступали тоді проти зовнішніх зносин з «совітами». Опубліковані звіти дипломатичних представництв, які перебували у 1932–1933 рр. на території СРСР, свідчать про вичерпне інформування національних урядів США та багатьох європейських країн, але не відбулося жодних ідеологічних проектів їхніх розвідок та зовнішньополітичних відомств. Мітинг української громади та мешканців Вашингтона, який відбувся у 1933 р. при образливих вигуках американських комуністів, які плювали у демонстрантів і кидали непотріб, — зайвий доказ громадської ініціативи, а не таємної змови спецслужб. Змова відбувалася на міждержавному рівні у 1933 р.,

коли адміністрація Ф. Рузвельта підтримала членство СРСР у Лізі націй. Вона супроводжувалася «дипломатичним замовчуванням» факту Голодомору, до якого вдавалися провідні державі світу і сателіти СРСР, з якими торгували, щедро дякували за утаємничення злочину проти людяності. Жодна розвідка світу неспроможна організувати такої кількості публікацій про голод (близько 18 тисяч одиниць), навіть впливова ЦРУ, тому «Операція Голодомор» — не була проектом західних спецслужб, але перебувала у полі зору КГБ. Складається враження, що правда про злочин комуністичного сталінського режиму мала ознаки державної загрози і небезпеки.

Не Держдепартамент США ініціював створення Комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні, а інтелектуальна еліта української громади, яка спиралася на власних представників у Конгресі та Сенаті, докладала неабияких зусиль, щоб це питання бодай потрапило на розгляд. Повернення до печерних ідеологем минулого, яке виразно демонструє книга Д. Веденєєва та Д. Будкова, не сприяє відтворенню національної пам'яті і правди про Голодомор, але і неспроможна її ревізувати, позаяк аргументація далека від належного професійного рівня. Лауреатам премії імені В. Винниченка, яким є зазначені автори книги, має бути відомою реакція української інтелектуальної еліти у 1933 р. на сумнів В. Винниченка щодо факту Голодомору в Україні. Не голод є «заручницею глобального протистояння», а певна когорта українських істориків і надалі перебуває у мареві комуністичної ідеології, демонструючи індивідуальний, груповий, корпоративний інститут заручництва. Українська історіографія голодомору концептуально та фактографічно відбулася, а її лайливий супровід, хоч і деструктивний, не впливає на дискурс та рух.

Для «заручників» минулого є неприйнятним те, що колишні радянські історики торують власне бачення голодомору, інколи суперечливе, але поступальне. Яскравим прикладом дивовижної «комеморативної практики» є історичні студії С. Кульчицького, який здійснив власну історіософську еволюцію у трактуванні Голодомору — від його заперечення наприкінці 1980-х рр. до визнання геноцидом у 1993 р., від концептуальних трансформацій і коливань у 2004 р., коли спостерігалася певна ревізія минулого надбання, до остаточного і сталого тлумачення упродовж 2006–2013 рр. Історик виокремлює «український Голодомор» від «загальносоюзного голоду», вважає явище Голодомору — наслідком конкретних обставин, які були «створені керівництвом держави-комуни»⁵. Він визнає «геноцид громадян України», намагається досліджувати Голодомор «у контексті комуністичного будівництва», але маю сумнів, що така методологія дасть відповідь — «хто жертви — селяни чи українці»⁶. Ці поняття не можна розмежовувати в історичному сенсі, спираючись уможливлено на положення Конвенції 1948 р. про запобігання геноциду, позаяк вони є різноплановими. Задавна дискусія про вістря Голодомору, тобто кого нищили — українців чи селян, є наслідком термінологічної плутанини та ігнорування принципу історизму. Перепис 1926 р. враховував національність селянських дворів, не кажучи про абсолютну більшість українців серед сільського населення. Термін «селянин» у ті роки означав локальне, регіональне і суто

територіальне розміщення людей, навіть не їх професійний стан, а ключовими за фактом та інституційно-функціональними ознаками були інші визначення: колгоспник, одноосібник, «твердоздавець», «контрактант». На них була спрямована політика хлібозаготівлі, а не проти міського населення, тому жертвами Голодомору ставали українські селяни, євреї-кустари, росіяни-старообрядці, які господарювали на селі, представники інших національних меншин. Вони відповідно до чинного тоді законодавства були громадянами радянської України, формально (без паспортів) представляючи український народ. Органи ЗАГСів фіксували національність, але не завжди, припинивши будь-яку реєстрацію смертності від голоду. У листуванні Й. Сталіна з Л. Кагановичем та В. Молотовим у 1932 р. виокремлюється саме національна складова, тому слова «Україна», «українці», «Україну можемо втратити» витіснили політологічні визначення — радянська, соціалістична тощо.

Питання про національну ідентичність жертв Голодомору, відтак і національної складової геноциду, має розглядатися за фактом злочину, який було учинено на території села, району, області, республіки. Для цього необхідно встановити територію Голодомору, враховуючи його базові ознаки, стадійність переростання голоду, голодування у явище Голодомору.

Формування території Голодомору настало тоді, коли соціально-фізіологічні ознаки недоїдання та голодування переросли у масові прояви соціально-психічних аномалій і патологічних зрушень людської психіки, а демографічні наслідки зафіксували масову смертність і порушення динаміки природного приросту населення, припинення офіційної реєстрації смертності відповідними органами. Її адміністративно-територіальне розширення відбувалося послідовно під впливом руйнівної сили карально-репресивних заходів. Мова йде про податковий тиск на заможних селян, застосування натуральних штрафів і плану твердого завдання одноосібному сектору, конфіскацію хліба та продовольства, позбавлення худоби, реманенту, житла, присадибної землі, занесення сіл на «чорні дошки», депаспортизацію селян, заборону продажу залізничних квитків, скасування громадського харчування працюючих колгоспників, затримку розрахунків на трудодні, примусове повернення розданого хліба, унеможливлення міжнародної продовольчої і системної внутрішньої допомоги голодуючим селянам. Територію Голодомору, враховуючи зазначені ознаки, можна вважати свідомо організованою соціальною резервацією — гето. Її зовнішніми контурами були межі сіл, колгоспів, районів, областей, але вона пролягала через кожну селянську родину, смертність членів якої зростала у геометричній прогресії протягом першої половини 1933 р.

Політологічні, етнічні, регіональні тлумачення Голодомору, без урахування його сутнісних ознак, є абстрактними, навіть ідеологічними дефініціями, тому що співставлення відбувається шляхом протиставлення явищ і подій, які вирізняються інтенсивністю терору голодом. Необхідно зважено та історично коректно використовувати терміни «голод», «голодування», «голодомор». Наприклад, локальний голод 1928–1929 рр. був зумовлений одночасним збігом репресивних методів вилучення хліба та кліматичними аномаліями (вимерзання

озимих, посуха), а голодування спостерігалось в окремих регіонах РСФРР (Середня та Нижня Волга, Кубань, південний Урал, Омськ, Новосибірськ, Мінусинськ) та Казахстану протягом першої половини 1930 р. Це був голод, названий владою «продовольчими труднощами», який в Україні розпочався двома роками раніше від радянської Росії. За таких випадків поняття «територія голоду», як соціально-фізіологічне явище, обмежується індивідумом, можливо їх групою.

Початком формування і виявлення Голодомору можна вважати листопад–грудень 1931 р. — першу половину 1932 р., вирізняючись рукотворними діями влади та соціально-аномальними явищами: конфіскація хліба і продовольства, вилучення насінневих фондів, ізоляція, хронічне недоїдання, збільшення кількості голодуючих, масове вживання селянами сурогатів, свійських тварин, дохлої худоби, епідемія тифу, окремі випадки труподства і людоїства, наявність сотень і тисяч пухлих та померлих. Їх, судячи з листа голови уряду УСРР В. Чубаря від 10 червня 1932 р., у «кожному селі набиралося уже десятки і сотні, з'явилися кинуті батьками діти і сироти»⁷. Ознаки Голодомору, судячи з документального видання російських дослідників, спостерігалися також на території РСФРР протягом грудня 1931 та першої половини 1932 рр. Доповідні записки ОГПУ, представлені ними, фіксують факти опухання та смерті від голоду на території Кубані та Казахстан, у автономної республіки німців Поволжя, районів Середньої та Нижньої Волги, південних регіонів ЦЧО, Уральської області, Західно-Сибірського і Далеко-Східного краю⁸. На території сусідніх з радянською Росією районів опинилися сотні голодних українських селян, казахів-кочовиків, які шукали порятунку від голодної смерті Вони, як свідчать опубліковані анонімні листи, залюднили села і міста ЦЧО, навіть вулиці Москви.

Документи, які подають наші російські колеги, переконливо засвідчують той факт, що основною причиною голоду першої половини 1932 р. у РСФРР були — недорід, вимерзання, весняна повінь. Наприклад, весняна повінь 1931 р. знищила 52 тис. га зернових у Білорусії, а наступного 1932 р. від градобою загинуло 60% озимини⁹. Подібні природні аномалії стали причиною масового недоїдання селян зазначених регіонів, тому російські історики зазначають факт голоду, а не Голодомору на території РСФРР. Природні аномалії, посилюючись на російські документальні видання, спричинили голод в окремих районах Росії навіть у 1933 р., але діяльність хлібозаготівельних комісій Л. Кагановича на Дону та Кубані завершилася Голодомором. Ситуацію ускладнили репресивні методи хлібозаготівлі (режим «чорних дошок», натуральних штрафів тощо). Голодування селян у кожному із заявлених регіонів вирізнялося тривалістю, територією поширення, наявністю соціальних аномалій, інтенсивністю біологічних ознак голодуючих (безбілкові набряки, опухання) та причинно-наслідкової смертності від них.

Хронологічні і територіальні відмінності Голодомору в УСРР та голоду в РСФРР очевидні. Вони залежать не від тлумачень істориків, а від документальних доказів. Формальне застосування парних категорій діалектики неминує доводити класичну закономірність: неможливо збагнути сутнісні характе-

ристики загального без виявлення специфіки особливого та одиничного, цілого і частин. Відмінність України полягала у територіальній густоті сільського населення, домінуванні українського етносу майже в усіх районах УСРР. Історики і політологи марно сперечаються довкола питання про етнічне і національне у контексті Конвенції 1948 р. про запобігання геноциду, вирізняючи їх за ознаками класичного етнографізму та західноєвропейського тлумачення нації (громадянськість, державність). Перепис 1926 р. враховував національний склад селянських господарств, а в сільських радах мешкали селяни, які вирізнялися мовними, побутовими, ментальними і соціально-етнічними звичаєвими ознаками. Вони ідентифікували себе українськими селянами, виокремлюючись від сільської (польської, німецької, російської, єврейської) етноменшини.

Україну, якщо брати до уваги причини Голодомору, вирізняє від інших республік 1931–1932 рр. відсутність фактору природничо-кліматичних аномалій. Виявлені у фондах Наркомзему УСРР гідрометеорологічні карти засвідчують факт достатньої наявності сонячних днів, опадів, цілком допустимих норм вимерзання озимих та вимоків зернових культур. В українських селах першої половини 1932 р. були виразні ознаки Голодомору, про що свідчать листи В.Я. Чубаря та Г.І. Петровського, сотні скарг селян із викладом «масового голоду», наявність соціально-психологічних розладів (сурогатна їжа, вживання дохлятини, свійських тварин, людоїдство, епідемія тифу). У травні 1932 р. територія Голодомору в УСРР охопила 61, а станом на червень — «мінімум 100 районів». Про них В. Чубар інформував Й. Сталіна 10 червня 1932 р. Отже, на території Голодомору, навіть із урахуванням цих 100 районів, хоча вдалося виявити 129 районів, знаходилося близько 9 млн. осіб. На міжнародній науковій конференції, яка відбулася у Києві 20 листопада 2013 р., демографи називали пересічну порайонну смертність за першу половину 1932 р. — 10%¹⁰. Голодомор наклав усі 11 районів Молдавії, яка перебувала тоді у складі УСРР. Жодна з автономних республік РСФРР не мала такого руйнівного впливу Голодомору, який стався в українських та молдавських селах протягом 1932–1933 рр.

На території РСФРР, якщо брати до розробки згадане документальне видання російських істориків, голод охопив близько 60 районів, але від Тамбовщини до Далекого Сходу, від південного Уралу до Астрахані і навіть окремих сіл Чечні, Кабарди. Траплялися випадки голодної смерті, однак російські історики не знаходять ознак Голодомору. Матеріали, опубліковані ними, а також особисте вивчення архівних фондів у Москві та Краснодарі, переконливо доводять наявність Голодомору, формування території якого розпочалося з окремих селянських родин, сіл, районів. Це стосується і Казахстану, хоча його населення масово перекочувало до регіонів РСФРР та Китаю. Українські демографи зазначають, що «надсмертність» в Україні у 4,1 рази перевищувала її сумні показники у Росії, але у 1,7 рази «нижча, ніж у Казахстані»¹¹. Відсоткове співвідношення кількості померлих до загальної «людності» є відносним. Це той випадок, коли вірогідний демографічний висновок не завжди тотожний історичному факту. Втрати казахів вимірюються сотнями тисяч, але вони масово покидали власну територію, про що свідчать архівні документи російських істориків.

Літо–осінь 1932 р., ніби організм тяжко хворої людини — із «стабільно важкого стану» перетворили на тотальну агонію — повсякденний Голодомор в УСРР. Соціально-політичним каталізатором стали черговий приїзд хлібозаготівельної комісії В. Молотова, ухвалення низки постанов карально-репресивного характеру та їх щоденне застосування в українських селах.

Територія Голодомору в Україні у листопаді–грудні 1932 та протягом першої половини 1933 рр. визначена за матеріалами перепису населення 1926 р. та національністю складу селянських господарств, мешканців сільських рад, статистичними довідниками адміністративно-територіального поділу та соціально-економічного розвитку областей у 1932–1933 рр., архівних джерел відомчої статистик, рукописних розрахунків демографічної комісії К. Воблого, доповідних записок районних та обласних відділів ГПУ про обстеження сіл та районів, звітів Наркомохоронздоров'я УСРР, листування партійно-радянської номенклатури, а також повідомлень іноземних дипломатів, журналістів, службових записок працівників ЦУНГО та ЦСУ УСРР.

Сільське населення УСРР, навіть за наявності національних районів окремих меншин, виглядало етнічно домінантним, тобто із 23,5 млн. осіб українці становили майже 21 млн. (88%). Адмінтерподіл 1930 р. зафіксував лише 5 районів із 609, у яких українці посідали лише половину населення. У 55 районах вони становили 70–80%, у ста адмінодініцях 90%, від 91 до 95% у 90, від 95% і вище у 293 районах¹². За такої етнічної концентрації організаторам Голодомору не обов'язково було «прицілюватися» та спрямовувати смертоносне вістря проти українців, достатньо позбавити їх хліба і продовольства за територіально-адміністративним принципом, ігноруючи національний склад сіл, сільрад, районів. Однак національне походження враховувалося «фельдмаршалами» голодомору. У листах Л. Кагановича і Й. Сталіна за 1932 р., які стосувалися викачки хліба, використовуються терміни «українці», «українцям», «Україну можемо втратити», «Україна», «українські демобілізатори», а не політологічні тлумачення — «соціалістична», «радянська» чи «більшовицька» Україна.

На початку лютого 1932 р. з'явилися перші п'ять областей (Вінницька, Київська, Одеська, Харківська, Дніпропетровська), а дві наступні — Донецька та Чернігівська, у липні та жовтні того ж року. До складу УСРР входила також Автономна Молдавська СРР. Голодомор тривав на їхніх адміністративних територіях 24 місяці, а селяни багатьох районів Вінницької області потерпали від нього весною 1934 та 1935 року.

На Харківщині, яка займала у березні 1932 р. 99 тис. кв. км, проживало 7,7 млн. осіб, з яких 6,2 млн. сільського населення¹³. 21 червня у «найбільш тяжкому стані» перебувало 7 районів, тобто охоплених Голодомором, а решта у стані так званих «продовольчих труднощів». У лютому–жовтні 1932 р. Харківська область мала 82 райони, а після реорганізації — 64. 1 березня 1933 р. Голодомор охопив 21, 1 травня 42, 1 червня 59 районів області, з яких 23 «особливо уражених». У березні–травні органи ДПУ та міліції зафіксували 420 випадків людоїдства у 41 районі області. 21 червня 1933 р. Голодомор

охопив 61 район з населенням близько 5 млн. осіб. Порайонна смертність, судячи із звітів ГПУ, коливалася у межах 30–50%. Начальник Харківського облвідділу ГПУ З. Кацнельсон інформував керівництво про щоденне збільшення смертності, яка «настільки розширила розміри, що низка сільрад припинила реєстрацію померлих»¹⁴. Він називав попередні соціально-демографічні дані Голодомору в області: дві третини сільрад у кожному районі, половина колгоспників «лежить пухла», збільшення кількості населених пунктів за березень–травень у три рази. Ця відомча статистика, яка була неповною, свідчить про територію Голодомору та інтенсивність її розширення.

Територія Київської області мала 104 тис. кв. км з населенням 8,2 млн. осіб, з яких сільського 6,9 млн. осіб¹⁵. Весною 1932 р. голодомор охопив 13 районів з населенням 1,1 млн. осіб. 15 лютого 1933 р. Голодомор уразив 21 район із 69 в області, у яких людоїдство стало звичним явищем, а трупи лежали на вулицях сіл по кілька днів. Адмінтерподіл постійно змінювався, тому на 1 березня 1933 р. від Голодомору потерпали 52 райони із 76 в області, 829 населених пунктів, а це 3,7 млн. осіб¹⁶. За даними «обласної оздоровчої комісії» у січні–березні щодня помирало 175 осіб, від 25 березня по 5 квітня 2206, від 6 до 15 квітня 3089 осіб, відтак інтенсивність смерті виросла у 20 раз. З червня територія Голодомору досягла 66 районів, з яких 34 мали найвиразніші ознаки соціальних аномалій. У документах, залучених до розробки, майже не згадувалися поліські райони, хоча і там від Голодомору масово помирали селяни та колгоспники. Отже, на початку літа 1933 р. територія Голодомору охопила майже усі райони області з населенням 6 млн. осіб, враховуючи населення кожного із зафіксованих районів. Смертність у них сягала 25–30%, а в окремих районах — половину населення (Уманський, Кам'янський). Заступник наркома охорони здоров'я УСРР Хармандар'ян визнав тоді безсумнівним «зменшення цифри померлих», позаяк «перевірка на місцях і прискіпливе вивчення місцевого матеріалу свідчать про значно більші цифри»¹⁷. Смертність від голоду, за даними облвідділу ГПУ, зменшували втричі, а дані про смертність були фактичними, які встановлювалися «шляхом обходу квартир голодуючих»¹⁸. На кладовища вивозили трупи померлих, які лежали там кілька тижнів, про які «ніхто не повідомляв ЗАГСи». Вони не реєструвалися сільрадами, відтак і районними ЗАГСами, а смертність у квітні–червні збільшилася у десятки разів порівняно із січнем 1933 р. Вражає кількість пухлих, яку фіксували ДПУ та медпрацівники: у с. Севаст'янівка — 289, у с. Россошки — 120 Христинівського, у с. Коженці — 286 та 400 осіб у с. Маньківка Букського району¹⁹. Смертність у лютому перевищували січневі показники у 4 рази, яка мала виразні ознаки геометричної прогресії. Вона вирізнялася по селах, навіть однієї сільради, що засвідчує специфіку території Голодомору, яка залежала від суб'єктивних факторів (обсягів та частоти хлібозаготівель, застосування режиму «чорних дошок» та загалом адміністративно-репресивних заходів у кожній з адмін одиниць).

У лютому–березні 1933 р. Голодомор уразив 27 районів Вінницької області з населенням 1,1 млн. осіб, а 15 квітня 1933 р. 37 районів²⁰. До першої групи потрапили 9 районів (764 тис. осіб), які «масово недоїдали», у 10 районах

«продтруднощі охопили значну частину сіл» (822 тис.), 14 районів із «незначною кількістю господарств в окремих селах» (957 тис.)²¹. Отже, достеменно встановивши кількість виявлених районів Голодомору та населення у них, можна говорити про 3 млн. осіб, які потерпали від нього. Щоденна смертність у селах, охоплених Голодомором, виявляла жахливу закономірність: третину померлих від кількості опухлих та «лежачих» (стан агонії). Осіб з безбілковими набряками («пухлі») налічувалося у кожному селі від сотні до 200 і більше²². Подібної частоти смертності не спостерігалося у переважній більшості районів РСФРР, крім Кубані та Поволжя у 1933 р. Наприклад, у Немирівському районі Вінницької області Голодомор охопив 13 сіл із 27 сілрад, у яких мешкали переважно українці, позаяк євреї, поляки, росіяни становили там лише кілька тисяч на 65 тисяч населення району²³. Так, у с.Созов цього району щодня помирало кілька осіб, а пухлими лежали 200 селян, в с. Сугаки помирав кожний четвертий, у кого були ознаки безбілкового набряку тіла.

Українські демографи виявили динаміку смертності, яка засвідчує її найвищі показники у районах Київщини та Харківщини. Не заперечуючи історичного та демографічного факту надприродної смертності у цих областях протягом першої половини 1933 р., зазначу тенденцію неухильного розширення території Голодомору у південних регіонах. Одеська область, яка охоплювала тоді частину сучасної Миколаївської, Кіровоградської та Херсонської областей, мала тоді 51 район з населенням 3,5 млн. осіб, з яких на селі проживало 2,6 млн. селян²⁴. Весною 1932 р. від Голодомору потерпало населення 5 районів, а 1 квітня 1933 р. ДПУ зафіксували 9 районів, хоча книги ЗАГСів додають ще 8 районів. Разом, якщо спиратися на дані Наркомохоронздоров'я УСРР, територія Голодомору охопила 27 районів з населенням 1,7 млн. осіб, тобто 65%²⁵. Однак це не означає відсутності Голодомору в інших районах, які не згадувалися у доповідних записках. Опубліковані матеріали ЗАГСів свідчать про масову смертність в окремих селах області.

На території Дніпропетровської області у 1932 р. проживало 4 млн. осіб, з яких 3,1 млн. селян²⁶. 5 березня 1933 р. Голодомор охопив 35 районів із 49 в області, хоча начальник облвідділу ГПУ Я. Краукліс доповідав тоді про те, що «факти голоду і недоїдання є і в решті районів області»²⁷. Загалом було встановлено 40 районів, у яких виявили наявність ознак голодомору. Навіть С. Косіор визнав Дніпропетровщину серед найбільш уражених територій. Так, у Павлоградському районі за даними районного управління народногосподарського обліку та записів органів ЗАГСів померло на 30 квітня 2353 особи, але працівники цих установ визнали, що «відомості зменшені мінімум на 40–50%, позаяк останнім часом виявлено багато випадків непохованих трупів»²⁸. Порівняно із 1932 р. смертність весною 1933 р. виросла у 7–8 разів, а по району вона становила 20–25%. У с. Межиріччі Павлоградського району 340 селян «не могли пересуватися», тому що лежали пухлими, уражені «водянкою», а Голодомор охопив 70% односельчан²⁹.

2 липня 1932 р. була створена Донецька область у складі 23 районів з населенням 2,9 млн., серед яких селяни становили 1,1 млн. осіб. 10 березня

1933 р. облвідділ ГПУ доповідав про те, що голод набув «загрожуючи форм і розмірів», охопивши смертоносною ходою села 21 району, тобто «накрив» сільські регіони області³⁰. Він скаженів у 18 сільрадах із 36 Новопокровського району, хоча в одних смертність була масовою, а в інших меншою. Щодня помирало 4 особи, а в селах В. Чернігівка, Краснооктябрське був «поголовний голод», у яких смертність становила 25%. Територія Голодомору охопила села Старобільського, Волноваського, Старокаранського, Слов'янського, Краматорського, Луганського, Новопокровського, Маріупольського та інших.

На основі зазначених архівних та статистичних джерел була визначена територія Голодомору у Чернігівській області, яка мала 36 районів з населенням 2,5 млн. осіб, від нього потерпали селяни 26 районів, якщо спиратися на виявлені факти, хоча в інших адміністративних центрах також голодували. Наприклад, у Дмитрівському районі Голодомор уразив 39 сіл, у яких померло від 184 до 697 осіб (села Фастівка, Стрільники, Піски, Луговик, Вороньки, Козацьке). Там помирали українські селяни, які вирізнялися мовою, побутом, звичаями від інших етнічних груп.

Отже, протягом першої половини 1932 р. Голодомор накрив 129 районів УСРР та «всю територію АМСРР» з населенням 9,6 млн. осіб (1,1 млн. у Молдавії). Кінець 1932 р. та першу половину 1933 р. можна вважати періодом повсякденного Голодомору, потворні форми якого поглинули сільське та частину міського населення України. Вони виснажували територію з населенням 22,4 млн. осіб, а середня порайонна смертність за переконаливими даними 262 досліджених районів, тобто переважної більшості, досягла тоді 30–35%, відтак масою близько 7 млн. померлих.

Не з'ясувавши бодай пересічної смертності у районах, ми не зможемо встановити вичерпну і загальну кількість жертв Голодомору. Співставлення матеріалів перепису 1926 та 1937 років, навіть з використанням сучасних методів демографії, не дають повної і об'єктивної статистики смертності від голоду, позаяк існували різні шляхи відтоку населення — організованого і стихійного. Необхідно виробити соціально-демографічну формулу виявлення порайонної смертності населення, причин його скорочення у 1932–1933 рр., залучивши усі статистичні джерела та архівні фонди, а не лише книги ЗАГСів про смерть, які недостатньо повно фіксували смертність. Варто використати матеріали фінансово-податкової статистики, земельних управлінь, охорони здоров'я, адміністративно-територіальних комісій, меморіальні списки померлих, вибудувати демографічні моделі смертності у селах та районах.

¹ Касьянов Г. Dance macabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті — початок 2000-х) — К., 2010. — 271 с.

² Касьянов Г. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації — К., 2013. — С. 67.

³ Там само.

⁴ *Веденєєв Д.В.* Заручниця глобального протистояння. Трагедія великого голоду 1932–1933 років в Україні в контексті «холодної війни» 1945–1991 років. — К., 2013. — 232 с.

⁵ *Кульчицький Станіслав.* Сталінський «сокрушительный удар» 1932–1933 рр. — К., 2013. — С. 273.

⁶ Там само. — С. 238.

⁷ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. — К., 2001. — 399 с.

⁸ Голод в СССР. 1929–1934. Том первый. Кн. 2. 1929 — июль 1932. Документы. — М., 2011. — С. 127.

⁹ Там само. — С. 140.

¹⁰ *Левчук Н.М.* Районна диференціація втрат населення України унаслідок голоду в 1933 році // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали Міжнародної наук. конференції, Київ, 20–21 листопада 2013 р. — К., 2013. — С. 257–265.

¹¹ *Рудницький О.П., Савчук А.Б.* Голод 1932–1933 рр. в Україні у демографічному вимірі // Там само. — С. 287.

¹² Національний склад сільського населення України (за національністю господарств). Попередні підсумки населення 1926 р. Статистика України № 96. — Х., 1927. — С. 61.

¹³ Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 року. — Х., 1933. — С. 6.

¹⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. Збірник документів та матеріалів / Упоряд. Р. Пиріг. — К., 2007. — С. 799, 826.

¹⁵ Адміністративно-територіальний поділ... — С. 6.

¹⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 871.

¹⁷ Там само. — С. 874.

¹⁸ Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 — июль 1933. Документы / Отв. ред. и состав. В.В. Кондрашин. — М., 2012. — С. 644.

¹⁹ Там само. — С. 674.

²⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 843.

²¹ Там само. — С. 844; ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 234. — Арк. 8–11.

²² Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Зб. документів і матеріалів / Автори-упорядники Р.Ю. Подкур, В.Ю. Васильєв, П.М. Кравченко та ін. — Вінниця, 2007. — С. 365–367.

²³ Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 року. — Х., 1933. — С. 85.

²⁴ Там само. — С. 6.

²⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 668, 704.

²⁶ Адміністративно-територіальний поділ УСРР... — С. 6.

²⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 797.

²⁸ Там само. — С. 833.

²⁹ Там само. — С. 797.

³⁰ Там само. — С. 773, 797.

Территория Голодомора: терминологический и социально-демографический дискурсы

Статья освещает особенности формирования территории голодомора в УССР, общее количество населения, пребывающего в районах голодомора, среднюю смертность в селах и районах, дает определение понятия голодомор.

Ключевые слова: голодомор, голод, геноцид, район.

The territory of Holodomor: terminological, social and demographic discourses

The article shed light on the features of shaping of territory of Holodomor in Soviet Ukraine as well as total number of population that were in the regions covered by Holodomor and average death toll in villages and regions. The definition of concept Holodomor was made.

Keywords: Holodomor, famine, genocide, region.

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ КОНТОРИ «ТОРГСИН»

У статті розглядаються основні етапи функціонування Київської обласної контори «Торгсину» — від появи перших магазинів мережі до практичної ліквідації торговельної системи на території Київщини. На основі архівних матеріалів, більшість з яких до наукового обігу введено вперше, розкрито економічні та суспільні передумови стрімкого розвитку «Торгсину» в Україні, показано структуру мережі та динаміку її розвитку, висвітлено процес та обставини розформування Київської обласної контори «Торгсин».

Ключові слова: *торгівельна мережа, структура, розвиток, занепад, «Торгсин».*

Перші торгсинівські магазини в Україні з'явилися на початку 1930-х рр. Спочатку вхід туди радянським громадянам був закритим. Ситуація змінилась восени 1930 р., оскільки країна потребувала більших фінансових надходжень. З переорієнтацією торгівлі на вітчизняних споживачів, відбувся стрімкий розвиток торговельної мережі. У січні 1931 р. мережу реорганізували в об'єднання, а восени цього року основним покупцем торгсинівських магазинів став вітчизняний споживач. У цей період на території Київщини з'являються перші торговельні заклади мережі. Золоті монети старої чеканки, дрібний лом, рідше цілі золоті речі, деколи долари — такий перелік речей, які несли селяни до «Торгсину». Взамін брали переважно хліб, борошно, цукор, мануфактуру. Жителі міста переважно здавали золотий лом, а купували крупу та борошно, по можливості у великих кількостях. Предмети розкоші та делікатеси не користувались особливим попитом, хоча й на них був свій покупець — отримувачі великих грошових переказів з-за кордону, власне іноземці.

Розвиток системи «Торгсин» в Україні проходив стрімкими темпами, а кількість обмінних пунктів та торговельних закладів мережі невпинно зростала. В червні 1932 р. Економічна нарада при РНК УСРР прийняла постанову «Про утворення Всеукраїнської контори Торгсину». Вона стала філією всесоюзного об'єднання. Формування системи «Торгсину» в Україні відбувалось за адміністративно-територіальним принципом, тому її організаційна структура залежала від низки географічних, соціально-економічних, демографічних, комунікативно-транспортних факторів.

У січні–лютому 1932 р., після створення перших п'яти областей, були утворені обласні контори цієї системи. Київська обласна контора «Торгсину» почала формування в січні 1932 р.

Кількість осередків «Торгсину» в Україні швидко збільшувалась. У жовтні 1933 р. вже діяло 263 магазини, які мали систему приймальних пунктів, дрібних

крамниць, відділень з осередками. Дані про динаміку росту магазинів системи в областях УСРР за 1933 р. наводимо у таблиці¹:

Таблиця 1

Кількість торговельних закладів «Торгсину» в УСРР в 1933 р.

Області	Кількість торговельних пунктів			
	1.1.1933р.	1.4.1933р.	1.9.1933р.	1.10.1933р.
Харківська	14	36	54	53
Київська	13	42	61	65
Одеська	14	30	41	38
Вінницька	11	21	51	47
Дніпропетровська	9	21	27	25
Чернігівська	5	12	21	19
Донецька	6	9	11	11
АМСРР	2	3	5	5
Всього по УСРР	74	174	271	263

Як видно з наведених даних, за темпами зростання мережі лідувала саме Київська обласна контора «Торгсину». Менш стрімко розвивалась навіть столична на той час Харківська контора. Хоча й інші обласні контори швидко розширювались. ВУК «Торгсину» повністю контролювала та форсувала формування торговельної мережі по всій УСРР. Особливо це стосувалось найбільшої контори «Торгсину» в Україні — Київської. У січні 1933 р. на Київщині існувало 13 торговельних одиниць та планувалось відкрити ще 12. У великих адміністративних одиницях працювали універмаги, у дрібніших — переважно кіоски. Проте, торгсинівською мережею охоплювалась практично вся територія області. План розширення торговельної мережі на 1933 р. тут виглядав наступним чином. За рік у Києві планувалось відкрити чотири торговельні одиниці (при наявності на початок 1933 р. вже діючих семи). По одному закладу вже діяло у Житомирі, Черкасах, Білій Церкві, Коростені, Умані, Новгород-Волинську. До відкриття готувались магазини у Богуславі, Чорнобилі, Монастирищі, Шполі, Переяславі, Смілій та Фастові².

Зі зростанням попиту на товари «Торгсину», пов'язаним у першу чергу з голодом, швидко зростала його мережа. Майже у кожному великому населеному пункті існувала торгсинівська торговельна одиниця. У квітні 1933 р. у Києві було відкрито 4 магазини та 14 кіосків, по області існувало по одному торговельному закладу у Житомирі, Володарську, Радомишлі, Златополі, Смілій, Каневі, Золотоноші, Звенигородці, Городищі, Погребищі, Монастирищі, Корсуні, Тараші, Сквирі, Фастові, Малині, Олевську та Овручі. Загалом на квітень 1933 р. по Київській області налічувалось 54 торговельні одиниці «Торгсину», а у червні

1933 р., Київська обласна контора «Торгсину» мала 18 відділень. Третина магазинів зосереджувалась у Києві³. Вже з середини 1933 року Київська обласна контора була найбільшою за кількістю торговельних одиниць мережі «Торгсин», порівняно з іншими областями УСРР. Про це свідчить таблиця динаміки росту торговельної мережі за 1933 р.⁴

Таблиця 2

Мережа ВУК «Торгсин» у 1933–1934 рр.

Області	Кількість торговельних пунктів					
	1.1.1933	1.7.1933	1.8.1933	1.9.1933	1.10.1933	1.1.1934
Харківська	14	45	47	54	53	42
Київська	13	55	58	61	65	63
Одеська	14	41	42	41	38	41
Вінницька	11	46	46	51	47	45
Дніпропетровська	9	27	27	27	25	19
Чернігівська	5	20	20	21	19	17
Донецька	6	10	11	11	11	11
АМСРР	2	5	5	5	5	5
Всього по УСРР	74	249	256	271	263	243

У липні контора «Торгсину» включала в себе 55, у серпні — 58 одиниць, а у вересні 1933 р. — 61. Широкою була диференціація мережі. Великі торговельні заклади діяли самостійно. Лише у Києві таких налічувалось 10. Також у місті існувало 3 магазини і 17 кіосків, що вважались підлеглими їм торговельними точками (загалом у Києві існувало вже 30 одиниць). У десяти містах функціонували самостійні торгсинівські заклади: у Житомирі, Черкасах, Шполі, Новгород-Волинську, Умані, Богуславі, Білій Церкві, Коростені, Смілій та Чорнобилі. Вони мали також 21 осередок на місцях (загалом — 31 одиниця)⁵.

На початок 1934 р. дислокація торговельних пунктів Київської обласної контори «Торгсин» виглядала наступним чином. Безпосередньо у Києві існувало дев'ять основних торговельних закладів, до яких входили підзвітні їм одиниці: магазин № 1 (Радянська площа, 2 і 3): складався з двох торговельних точок — продмаг (основна), бакалійно-гастрономічний магазин (підлегла)⁶; магазин № 2 (Червоноармійська, 34 і Троїцький ринок): налічував три торговельні одиниці — основною був продуктовий магазин, також сюди входили бакалія та м'ясний кіоск; магазин № 3 (Бессарабська площа) був найбільшим: включав у себе універмаг та цілий ряд підзвітних точок — два бакалійно-гастрономічні магазини, два кіоски сипучих виробів, по одному рибному та м'ясному кіоску та чотири бакалійно-гастрономічні кіоски. Також пізніше сюди входив пункт по прийому діамантів на вул. Воровського, 15 та пункт закупівлі дорогоцінних металів на вул. Свердлова⁷; магазин № 4 (Гостинний ряд і Костянтинівська)

складався з продмагу, бакалії та м'ясного кіоску; магазин № 5 (вул. Олександрівська, 46 і 79): основним торгівельним пунктом тут був універмаг, підзвітним — кіоск сипучих виробів; магазин № 6 включав у себе універмаг на вул. Дмитрівській, 10 також бакалійний, м'ясний та борошняний кіоск на базарі, бакалійно-гастрономічний магазин та скупункт по вул. Дмитрівській; магазин № 7 (вул. Воровського, 20) являв собою одну велику торгівельну одиницю — універмаг⁸; магазин № 8 знаходився на Сінному базарі, налічував дві торгівельні одиниці — продуктовий магазин та м'ясний кіоск; магазин № 9 (Сталінка і Володимирський базар) також складався з двох торгівельних точок — продмагу та кіоску. Окремо виділялась переказо-посилочна база, яка включала в себе продуктовий магазин та бакалію.

Отже, до мережі «Торгсину» у м. Києві станом на 1 лютого 1934 р. належали 32 торгівельні одиниці, 10 з яких були центральними та 22 підлеглими. Серед основних було 4 універмаги та 6 продуктових магазинів, до підзвітних їм належало 6 бакалійних магазинів, 4 кіоски сипучих виробів, 5 м'ясних, 6 бакалійно-гастрономічних та 1 рибний кіоск. Разом по Київській області в даний період налічувалось 62 торгівельні одиниці «Торгсину», половина з яких знаходились на периферії (Житомир, Біла Церква, Богуслав, Черкаси, Сміла, Коростень, Новгород-Волинський, Умань, Звенигородка)⁹.

Відділення «Торгсину» мали бази, контори, стаціонарні та пересувні приймальні пункти. На периферії основним відділенням було присвоєно функції міжрайонних баз, до яких входили підпорядковані їм торгівельні одиниці. Структура станом на початок 1934 р. виглядала наступним чином: Білоцерківське відділення, яке включало точки в Білій Церкві, Ракитному, Фастові, Тараші та Сквирі; Уманське відділення (Умань, Монастирище, Погребище, Тальне); Смілянське відділення (Сміла, Златополь); Богуславське (Богуслав, Корсунь, Кагарлик); Черкаське (Черкаси, Золотоноша, Чигирин, Канів, Переяслав); Житомирське (Житомир, Радомишль, Володарськ); Шполянське (Шпола, Звенигородка, Городище); Новгород-Волинське (Н/Волинськ); Коростеньське (Коростень, Малин, Овруч), Чорнобильське (Олевськ, Смільчине, Чорнобиль)¹⁰. На травень 1934 р. Київська обласна контора «Торгсин» налічувала 61 торгівельну одиницю у 30 населених пунктах. На периферії на перший квартал 1935 р. функціонувало 12 універмагів (9 головних та 3 підзвітних), кіосків не було¹¹.

Загальна структура мережі «Торгсину» в УСРР виглядала наступним чином: ВУК «Торгсин», обласні контори, районні відділення, бази, магазини. Своєрідним та важливим елементом в цій системі були міжрайонні транзитні бази, які створювались з метою наближення товарів, покращення та прискорення забезпечення торгівельних точок, зниження накладних витрат. Ці бази являлись товарно-складськими закладами ВО «Торгсин», входили до складу останнього, існували на самостійному господарському розрахунку зі своїм штатом, оборотними засобами та завершеним балансом, який вливається до загального балансу ВО «Торгсин».

До системи «Торгсин» належали універмаги, хлібні та м'ясні кіоски, лабази, продуктові магазини. Відповідно до розпорядження В/О «Торгсин» від 12 січня 1933 р., універмагом вважався заклад, що реалізує весь асортимент товарів

«Торгсину», працює за принципом госпрозрахунку і має самостійну завершену бухгалтерську звітність. Магазин — торговельний заклад з продажу однорідних товарів (продовольчі, промислові, антикварно-художні, комісійні магазини тощо), переведений на госпрозрахунок та має закінчену бухгалтерську звітність. Торговельна точка — це торговельний заклад невеликого розміру, який підзвітний найближчому за територіальним розміщенням універмагу чи магазину, що веде торгівлю однорідними товарами (лабаз) чи товарами розширеної номенклатури (кіоск, павільйон, ларьок)¹².

Організаційна структура мережі «Торгсин» на Київщині була розгалуженою. Вона включала значну кількість торговельних закладів — від великих універмагів у найбільших обласних містах з багатим асортиментом до дрібних кіосків на периферії. Та основним товаром у них, який викликав найбільший попит, був хліб. Адже саме складна продовольча ситуація в країні й була основним підґрунтям до такого стрімкого розвитку торговельної мережі «Торгсин» не лише на Київщині, але й по всій території України. Не випадково, найбільш прибутковим для «Торгсину» виявився 1933 рік. Але з новим врожаєм та послабленням голоду впали і надходження золота. Протягом 1934 р. гостра продовольча криза в країні послабилась. З початку 1935 р. відбулася відміна хлібної картки, а до кінця року й карток на інші продукти. Замість закритих розподільників почали з'являтися магазини вільного доступу. Знизилися ціни та покращився асортимент і на колгоспному ринку. Конкурувати з відкритою торгівлею «Торгсину» було важко, оскільки асортимент товарів тут був стандартним, проте ціни — в золотих рублях. Цей фактор вніс зміни у функціонування торговельної мережі.

У другій половині 1933 р. зазнала змін структура покупок у магазинах «Торгсину». Частка хліба тут знизилась, хоча продукти й залишались основним товаром мережі (70–80% від загальної реалізації). Відповідно реалізація промислових товарів підвищилась (у 1934 р. вона складала 25%)¹³. Ще одним чинником зменшення торговельного обороту стало зниження цін на продукти майже вдвічі на початку 1934 р.

Мережа ВУК «Торгсину», що збільшилась за перше півріччя 1933 р. із 74-х торговельних одиниць на 1 січня до 249-ти на 1 липня, продовжувала збільшуватись в 3-му кварталі — на вересень налічувалось 263 одиниці¹⁴. Але організація мережі проходила без достатнього вивчення економіки окремих районів, що разом з різким падінням обороту у 3-му кварталі по всій мережі, особливо по віддаленим пунктам, примусила ВУК не лише призупинити подальше її розгортання, але й закрити низку торгточок, які не виправдовували свого існування.

Закриття цих одиниць планувалось компенсувати виїзною торгівлею. «Випадіння» значної частини сільського покупця внаслідок зайнятості його на польових роботах викликало необхідність її реорганізації. Але, за відсутності транспортних засобів і належного вивчення використання базарів і ярмарків ВУКом, роз'їзна торгівля не могла отримати помітного розвороту. До того ж відчувалась нестача кваліфікованих і надійних кадрів. Робота по кадрам була

поставлена слабо, як в центрі, так і на периферії. Недоліків у роботі Київської обласної контори «Торгсину» було чимало: відсутність гнучкості в справі маневрування наявними товарними ресурсами (спостерігалась нестача товарів при попиті на них в одних магазинах, за рахунок накопичення великих запасів в інших за відсутності такого). Також частою була затримка ряду товарів на базах, мотивована неможливістю їх відправлення через конвенційні заборони, чи неможливістю отримати вагони, відсутність постійного систематичного контролю та керівництва периферією, несвоєчасне реагування на запити торговельних одиниць та на окремі факти їх неправильної роботи. Недостатнім було рекламування, особливо по новим видам товарів.

У 1933 р. план по залученню валюти було виконано на 55,8%, а по реалізації товарів — на 53%¹⁵. Найбільше зниження виконання плану почалося з серпня 1933 р. Основною причиною був новий врожай, з яким послабився попит на хлібо-борошняні продукти.

Постачання торговельної мережі залишалось не на найвищому рівні. З цілого ряду товарів попит не був покритий, внаслідок недопостачання частиною товарів в кількості, а частиною в асортименті. Навіть із послабленням голоду, коли «Торгсину» потрібно було докладати зусиль, щоб уникнути занепаду, ситуація не змінилась. Станом на кінець 1934 р. порядок постачання товарів по Київській обласній конторі «Торгсину» був вкрай незадовільним. Комерційний відділ, який займався пропуском нових груп товарів в магазини, часто перешкоджав таким надходженням. Це призводило до недопостачання торговельних точок в той час, коли самі товари лежали на складах¹⁶.

Скорочення прибутків «Торгсину» призводило до пошуків нових джерел валютних надходжень. У 1934 р. у мережі «Торгсину» було дозволено продавати за валюту квартири та дачі радянським громадянам і також здавати їх в оренду іноземцям. Через «Торгсин» за валюту почали продавати залізничні та театральні квитки, путівки на курорти.

Однак зменшення значення «Торгсину» та зростання його нерентабельності зупинити не вдалося. Це було практично неможливим, оскільки успіх «Торгсину» був результатом кризової продовольчої ситуації в Україні. Крім того, значна частина цінностей радянських громадян вже перекочувала в заклади «Торгсину» в голодні 1932–1933 рр., у людей на руках майже не залишилось золота та срібла.

Восени 1934 р. у мережі «Торгсину» було проведено обмін товарних книжок. При цьому покупців поділили на дві групи. Ті, хто здавав срібло та золото, отримували єдині книжки. Якщо ж цінностей було зано на суму менше 50 копійок — квитанції. Вони були закріплені за конкретними магазинами та мали змогу отоварюватись лише там. Згодом, після ліквідації мережі «Торгсину», валютні магазини стали фактично недоступними для цієї групи покупців. Ті, хто мав на руках валюту готівкою, або отримував перекази з-за кордону, були привілейованою групою. Вони у процесі обміну отримували особливі книжки і могли самостійно обирати магазин. Таким чином, проходила переорієнтація торгівлі на зовнішні джерела надходження валюти¹⁷.

З кінця 1934 р. система «Торгсину» перебувала у кризі. Тому уряд розпочав його реорганізацію. У першу чергу зменшувалась чисельність апарату, торгівельна мережа, валютні плани. Колишні торгсинівські магазини ставали «невалютними». Товари, що знаходились на складах «Торгсину» були передані до звичайної торгівельної мережі.

У 1935 р. Політичним бюро ЦК КП(б)У було прийнято рішення про закриття «Торгсину»¹⁸. Ще в січні 1935 р. керівнику Київської обласної контори від В/О «Торгсин» таємним листом було надіслано розпорядження, в якому вимагалось, прослідкувавши тенденції в роботі торгівельних закладів, повідомити, які з них можуть бути закриті так, щоб не зашкодити виконанню встановленого річного плану по залученню цінностей. Слід було враховувати, що згортання мережі в основному планується у другому півріччі, але не виключалася можливість закриття деяких нерентабельних торгівельних точок, що не впливали на виконання плану наприкінці першого та в другому кварталі¹⁹.

Наприкінці січня 1935 р. Всеукрторгсин надав список трьох периферійних та двох міських магазинів у Київській області, котрі могли бути ліквідовані в першому кварталі без великої шкоди в справі виконання планів: у березні планувалось закрити по одній підзвітній торгівельній одиниці 4-го та 6-го комбінатів у м. Київ та торгівельні точки в Малині та Овручі. З 1 квітня 1935р. ліквідації підлягала також торгівельна точка в Богуславі²⁰.

Планувалось також розформування інших торгівельних одиниць по конторах у Києві, Коростені, Житомирі та Новгород-Волинську. Базою вивезення для них був Чернігів. Грошове забезпечення цього процесу контролював Київський обласний фінансовий відділ²¹. У травні 1935 р. було складено план вивезення майна «Торгсину». При цьому голова обласної контори «Торгсин» у Києві керувався постановою засідання від 20 липня 1928 р. «Про вивезення цінного майна закладів з районів, яким загрожує ворог»²². У середині 1935 р. щодо подальшого розвитку торгівельної мережі в центральній конторі «Торгсину» існували наступні плани: в 1936 р. вона повинна була обслуговувати лише переказоотримувачів та громадян, які здають іноземну валюту. Побудова мережі мала бути пристосована до того, щоб обслуговувати вказаних споживачів з дотриманням належних вимог торгівлі. Відповідно до цих вимог, у периферійних пунктах планувалось зберегти торгівельні одиниці, що могли дати від 500 руб. місячного обігу по переказам та інвалюті. У великих містах, з огляду на це, бажано було зберегти товарні пункти не лише в центральній, а також у віддалених від центру частинах міста, припускаючи в той же час обслуговування всіх покупців промтоварами — лише з одного, а у великих містах з двох добре поставлених центральних магазинів. В окремих випадках не виключалося закриття в периферійному пункті промтоварного відділу і збереження продтоварного, з розрахунком на те, що промисловими товарами споживач буде забезпечуватись у найближчому пункті, що має промтоварний магазин.

У липні 1935 р. по Київській обласній конторі був виділений список торгівельних одиниць, як основних, так і підзвітних, що підлягали ліквідації на

1 січня 1936 р.²³ Згодом, на засіданні секретаріату МПК від 25 листопада 1935р. було винесено рішення про використання торгівельної мережі «Торгсину» в Києві. Ним заборонялось директору мережі проводити передачу іншими організаціям крамниць без погодження у кожному окремому випадкові з завідуючим Міськвноторгу, якому було запропоновано представити на затвердження міському партійному комітету план використання мережі «Торгсину».

1 грудня 1935 р. видано постанову Київського міського комітету КП(б)У про використання та розподіл торгмережі. Відповідно до неї вносились наступні пропозиції: приміщення по вул. Свердлова передати Київторгу для відкриття годинниково-ювелірної крамниці; крамницю на площі Богдана Хмельницького № 1 передати Київторгу для відкриття промтоварної крамниці; приміщення на Радянській площі №1 передати Київському молочному заводу для відкриття зразкової спеціалізованої крамниці; крамницю на Радянській площі № 3 передати Міськсоюзу для організації спеціалізованої крамниці; приміщення з зовнішньої сторони Бессарабського критого ринку передати універмагу НКВТ № 2 для розширення своєї мережі. Також пропонувалось дві крамниці по вул. Воровського, 20 передати Київторгу під промтоварові крамниці. Натомість Київторг повинен був виділити одну велику крамницю зі своєї мережі по вул. В. Воровського для передачі такої Шовкозбуту за згодою з Міськвноторгом; крамницю «Торгсину» на Радянській площі № 2 передати Міськсоюзу НКВТ, куди перевести крамницю промтоварів Міськсоюзу, що знаходиться на Радянській площі № 3. Означену крамницю вирішили передати конторі «Бакалія», для розширення своєї крамниці, яка розташована поруч. Крамницю на розі вулиць Шолом Алейхема та Ярославської вирішили передати Київторгу для відкриття м'ясного магазину, крамницю на вул. Горовиця № 40 передати «Бакалії», а крамницю по вул. Горовиця № 8, де містилась «Бакалія» № 1, передати Київторгу під промтоварний магазин, крамницю промтоварів на вул. Кірова № 43 передати Київторгу під торгівлю промтоварами; продкрамницю на вул. Кірова № 46 передати Київторгу під торгівлю продтоварами. Одночасно Київторг повинен був виділити один зі своїх продмагазинів на вул. Кірова, за згодою Міськвноторгу, передавши таку маслосбуту для спеціалізованої крамниці. Крамницю на Дмитрівській вулиці № 10 постановили передати Міськсоюзу для розширення магазину будматеріалів. Директор «Торгсину» Ляшук та директори торгівельних одиниць повинні були забезпечити своєчасну передачу та прийом торгівельних приміщень в міру закриття мережі «Торгсину»²⁴. Деякі торгівельні точки, що розташовувались у Києві, Монастирищі, Тальному, Корсуні, Таращі, Каневі передавалися Київторгу. В інших випадках торгівельні одиниці могли бути просто ліквідованими²⁵.

У квітні 1935 р. Київський міський комітет партії видав розпорядження про відкриття п'яти продовольчих магазинів і п'яти промтоварових крамниць у системі Київторгу. Таким чином, все більше витіснялись торгсінівські магазини. Цим же розпорядженням торгівельне приміщення, зайняте під контору «Торгсину» по вул. Свердлова № 6, забирав Житловідділ. Тут було відкрито крамницю промтоварів²⁶.

Правління Київської обласної контори «Торгсин» видавало розпорядження щодо конкретних дій по розвантаженню та передачі магазинів, згідно з яким першочергово керівництву універмагу необхідно було виділити відповідальних виконавців для проведення окремих робіт, пов'язаних з розвантаженням магазину та проінструктувати їх про доручену їм роботу та завдання. Потім, у плановому порядку, з магазину вивозився весь промисловий товар²⁷.

Всі товари продуктової групи, що залишались невивезеними, передавались органам військового відомства відповідно до розпорядження міськради. Вивезенню підлягали як продовольчі, так і промислові товари: крупи, борошно, хлібофуражна, м'ясна продукція, цукор, сир, консерви, олія, ковбаси, чай, картопля, мило, хутро, взуття, тканина, посуд. Вивозили також будівельні матеріали, паливо, пакувальні матеріали. По товарах знімалися залишки в кілограмах і в тисячах золотих рублів²⁸. Товар з більшості універмагів вивозився до Чернігова й надходив у розпорядження уповноваженого Наркомзовнішторгу по Чернігівській області.

Управління та відповідальність за своєчасне і повне вивезення товарів та майна універмагу покладалось на його керівництво. Про перебіг розвантаження магазину щодня інформували спецбюро міськради та одночасно телеграфом чи телефоном — облконтору «Торгсин»²⁹. Вивезенню підлягало не лише майно, але й працівники торгівельної мережі. В серпні 1935 р. спецвідділ Київської міської ради надіслав таємне розпорядження керівнику спецчастини Київської обласної контори «Торгсин», де зазначалось, що перевага при переміщенні надавалась найбільш політично благонадійним робітникам мережі. Право на вивезення в першу чергу мали наступні категорії: працівники органів НКВС, особи керівного складу разом з родиною, сім'ї відповідальних працівників партійних, професійних та радянських органів, інваліди громадянської війни, найбільш активні працівники колгоспів, радгоспів, суспільних та професійних організацій та їхні сім'ї, кваліфіковані робітники, спеціалісти, працівники навчальних закладів, студенти останніх двох курсів вузів та індустріальних технікумів разом із родинами.

В спецчастині Київської контори «Торгсину» складались списки осіб, які підлягають вивезенню, потім тут вони систематично корегувались по мірі вибуття старих та прибуття нових працівників. Евакуація контролювалась спецвідділом Київської міської ради, яка збирала відомості про адресу, телефон, спеціальність, кількість людей, що підлягали вивезенню, якому наркомату вони підвітні, конкретну станцію призначення, час прибуття тощо. На даних осіб готувались спеціальні посвідчення³⁰.

В листопаді 1935 р. було припинено прийом золота, срібла, монет старого карбування та коштовного каміння. Населення, в якого була іноземна валюта, намагалось її «скинути», що й викликало в останні місяці торгівлі високі показники валютних надходжень, особливо після того, як вийшла постанова, в якій було офіційно оголошено про закриття «Торгсину» (листопад 1935 р.).

Всесоюзне об'єднання «Торгсину» офіційно було ліквідовано 1 лютого 1936 р.³¹ Товарні книжки, що залишилися на руках у населення, могли отова-

рюватись до 1 липня 1936 р. Зберігалась лише торгівля в рахунок переказів з-за кордону у валюті та за іноземну валюту готівкою. Також не ліквідовувалась валютна торгівля у портах³². Припинила своє існування Всесоюзна мережа «Торгсину». Валютна торгівля знову стала доступною практично лише для іноземців.

Отже, поява перших торгсинівських магазинів в Україні відбулась на початку 1930-х рр. Особливо активного розвитку мережа «Торгсину» зазнала з утворенням перших обласних контор, однією з найбільших була Київська контора. Формування її організаційної структури відбувалось в основному протягом 1932 р. Обласна контора включала в себе міжрайонні бази, які в свою чергу налічували значну кількість підзвітних їм торговельних одиниць різної величини та значення — від великих універмагів в містах до дрібних кіосків у найвіддаленіших куточках периферії. За кількістю торговельних точок Київська обласна контора лідирувала з-поміж інших практично протягом усього періоду діяльності системи «Торгсину» в УСРР. Голодний 1933 рік став періодом розквіту торговельної мережі. Ситуація змінилась з покращенням продовольчої ситуації, та, відповідно, спадом попиту на найпопулярніший продукт торгсинівських магазинів — хліб. У 1935 р. на периферії почалась реорганізація та розформування багатьох закладів мережі, утримання яких стало нерентабельним. Наприкінці 1935 р. «Торгсин» припинив практику прийому коштовних металів від радянських громадян.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 33.

² Там само. — Спр. 24. — Арк. 33.

³ Там само. — Спр. 23. — Арк. 28б.

⁴ Там само. — Спр. 96. — Арк. 9.

⁵ Там само. — Спр. 23. — Арк. 38.

⁶ Там само. — Спр. 95. — Арк. 59а.

⁷ Там само. — Спр. 153. — Арк. 3.

⁸ ДАКО. — Ф. Р-610. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 59.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 59а–60.

¹⁰ Там само. — Спр. 23. — Арк. 3.

¹¹ Там само. — Спр. 153. — Арк. 21.

¹² Там само. — Спр. 77. — Арк. 1.

¹³ *Осокина Е.А.* За зеркальной дверью Торгсина // Отечественная история, 1995. — С. 95.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 158.

¹⁵ Там само. — Спр. 42. — Арк. 168.

¹⁶ Там само. — Спр. 88. — Арк. 2.

¹⁷ *Осокина Е.А.* За зеркальной дверью Торгсина. — С. 97.

¹⁸ *Осокина Е.А.* Золото для индустриализации: «ТОРГСИН» — М., 2009. — С. 246.

¹⁹ ДАКО. — Ф. Р-610. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 8.

²⁰ Там само. — Арк. 50–53.

²¹ Там само. — Спр. 11. — Арк. 23.

- ²² Там само. — Арк. 20.
²³ Там само. — Спр. 10. — Арк. 7.
²⁴ Там само. — Спр. 11. — Арк. 58.
²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 13.
²⁶ ДАКО. — Ф. Р-610. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 4.
²⁷ Там само. — Спр. 11. — Арк. 1.
²⁸ Там само. — Арк. 8.
²⁹ Там само. — Арк. 48.
³⁰ Там само. — Арк. 50.
³¹ ДАКО. — Ф. Р-610. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 57–58.
³² Осокина Е.А. За зеркальной дверью Торгсина. — С. 97.

Основные этапы развития Киевской областной конторы «Торгсин»

В статье рассмотрены основные этапы функционирования Киевской областной конторы «Торгсин» — от появления первых магазинов сети до практической ликвидации торговой системы на территории Киевской области. На основе архивных материалов, большинство из которых в научный оборот были введены впервые, раскрыты экономические и социальные предпосылки бурного расцвета «Торгсина» в Украине, показана структура сети и динамика ее развития, подробно освещен процесс и обстоятельства расформирования Киевской областной конторы «Торгсин».

Ключевые слова: торговая сеть, структура, развитие, спад, «Торгсин».

Milestones of «Torhsyn» Kiev regional office

This paper describes the main stages of operation of the Kyiv Regional Branch of «Torhsyn» — from the first appearance of the stores to the practical elimination of this trading system in Kyiv region. Based on archival materials, most of which are introduced into scientific circulation for the first time, the economic and social conditions of Torhsyn rapid growth in Ukraine, its network structure and dynamic of its development are described. The paper highlights the process and circumstances of dissolution of the Torhsyn Kyiv Regional Branch.

Keywords: trading network, structure, development, decline, «Torgsyn».

Гриневич Людмила (Київ)

ПРОДОВОЛЬЧА КРИЗА І ГОЛОД 1928–1929 рр. В ОЦІНКАХ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

В статті з'ясовуються оцінки українським населенням причин голоду 1928–1929 рр., визначаються особливості негативної політичної активності в УСРР, обґрунтовується теза про тісне переплітання в ній національних і соціальних мотивів.

Ключові слова: УСРР, продовольчі ускладнення, голод 1928–1929 рр., суспільна свідомість.

Проблематика суспільних настроїв в Україні в умовах сталінської «революції згори» вже давно перебуває у центрі уваги вітчизняних і зарубіжних дослідників¹. Між тим досі залишаються нез'ясованими особливості реагування різних верств населення УСРР на продовольчі ускладнення в містах і голод на селі, що ними було позначене життя суспільства у 1928–1929 рр. Дана стаття має на меті заповнити цю прогалину.

Утверджуючи принцип «перевернутої реальності», сталінські пропагандисти всіляко запевняли, що абсолютна більшість населення СРСР беззастережно підтримує «генеральну лінію партії», а протистоїть солідарним діям влади та «здорової частини» суспільства тільки жалюгідна купка незгідних — опозиціонерів, непманів, «куркулів», «колишніх людей». Між тим, попри добрячий розмах, агітаційно-пропагандистські акції влади не давали бажаного ефекту. Вони не годні були затулити очевидне: дедалі важчі реалії повсякденного життя. В численних листах до можновладців і до редакцій газет пересічні громадяни дивувалися необізнаності «верхів» із ситуацією на місцях і нерідко сварили пресу, називаючи її «брехливою» та «дурною». Такі листи, подекуди зведені в таємні інформаційні бюлетені, так само як і перлюстрація червоноармійської кореспонденції, відомості, зібрані таємними інформаторами для політичних структур і спецорганів, разом зі щоденниками та спогадами очевидців дають нам можливість почути голоси простих людей, дізнатися про їхні справжні думки та почуття, їхнє ставлення до тих чи тих подій, зокрема і щодо причин неврожаю та голоду 1928 р.

Стомлені багатолітніми війнами та революціями, руйнаціями та розоренням, прості люди — і городяни, і селяни — прагнули того, чого прагне будь-яка людина у будь-які часи: нормального, людського життя для себе та своєї родини — і то не колись і не десь, не у світлому комуністичному майбутті, а вже тепер. Тому палкі заклики більшовицьких вождів «наздогнати і перегнати» капіталістичні країни, широко закроена кампанія популяризації «будов соціалізму» — нових промислових гігантів на кшталт Дніпробуду надихали хіба що недо-свідчену міську молодь і тих переконаних ідеалістів, котрі з таким самим

натхненням пропагували переселення найближчим часом усіх селян з традиційних хат-мазанок у багатоповерхові будинки. Звичайних людей хвилювали земні проблеми: робітників — постійне зростання норм виробітку і зниження розцінок праці, службовців — низькі зарплати на тлі дефіциту й дорожнечі, селян — непропорційно високі ціни на одяг, реманент, а головне — важкий податковий тягар, що примушував говорити про ставлення робітничо-селянської влади до селян як до «гаманців-самотрясів» чи «советських дійних корів»². Розгортання взимку 1928 р. надзвичайних заходів додало ще й примусове вилучення вирощеного хліба, доповнене примусовими фінансовими кампаніями (поширення позик, самообкладання), описами та продажем з торгів особистого майна.

Атмосфера сваволі, що стрімко поглинала село, навіювала господарям невеселі думки — і про скасування НЕПу та повернення воєнного комунізму, і про еміграцію, і про пекло на землі. «Чи не відправитися до Мавзолея, до Леніна і сказати: “Дивись, до чого ти довів”», — невесело жартували 1928 року євреї-кустарі, реагуючи на наслідки здійснюваних владою «антикризових заходів»³.

А 58-річний український селянин Я. Лів із Кривого Озера у Первомайській окрузі, сподіваючись пробитися крізь гори газетного «позитиву», відправив до «Радянського села» три листи, проте жодного з них так і не опублікували. Зате четвертий лист наполегливого хлібороба, також не оприлюднений, потрапив до таємного бюлетеня. Автор добачив схожість радянського сьогодення із селянськими бідами у Шевченковому «Сні»: «Душе моя, убогая, чого марно плачеш? Чого тобі шкода? Хіба ти не бачиш? Хіба ти не чуєш людського плачу... Латану свитину з каліки знімають, з шкурою знімають, а от там удову за самообкладання розпинають. А онде під тином опухла дитина голодная, мре, а мати звільнення із БУПРу жде. І от ми тепер бачимо, що все те збулося, що Шевченко писав. І як він знав наперед, що радянська влада буде тягнути подушки, рядна, кожухи, свити, столи, скрині і все, що під руку попало»⁴.

З початком весни 1928 р., як тільки стало зрозуміло, що засіяна восени озимина не зійшла на величезних площах, у настроях населення України почало виразно відчуватися тривожне очікування неврожаю та повторення голоду 1921 р. Власне, нервувати селян змушували не так природна стихія, як проведена перед тим безоглядна викачка хліба, що залишала їх без рятівних страхових запасів. У дореволюційні часи в успішних господарів такі запаси могли сягати й двох річних урожаїв. Ситуацію загострювало те, що попри масштабну загибель засівів і офіційні заяви про скасування надзвичайних заходів уповноважені партійці різних рангів не припиняли атакувати село, вимагаючи вести хлібозаготівлі за принципом «будь-що». «Ось хліб забрали, сукіні діти, — висловив своє роздратування такою практикою один із агрономів містечка Хорол на Лубенщині, — а тепер дощу немає, озимі загинули, буде голод, тоді й дізнаються, як забирати хліб, і дізнаються, що таке руський селянин»⁵.

Наприкінці весни–влітку 1928 року тривожні чутки про можливий голод переросли у загальне хвилювання, а подекуди й у паніку, зумовлену перебоями

постачань хліба у міста, його раптовим зникненням із сільських базарів та голодом біднішого селянства південних степових округ. Голод ставав реальністю, однак містяни, здавалося, якийсь час ще не могли в це повірити. «Куди подівся хліб?», «Чому немає хліба?» — раз по раз запитували робітники представників влади на регулярних мітингах і зборах. Тим часом селяни, намагаючись купити хліб — головний харчовий продукт у тогочасному раціоні, хвилями сунули в міста, де простоювали годинами біля кооперативів і пекарень у довжелезних чергах. Усім хліба не вистачало, тиснява і бійки у чергах нерідко переростали у голодні демонстрації. Люди були налаштовані войовничо. Сотні їх — переважно жінок — рушали з черг до сільрад і райвиконкомів, ремствуючи: «Податки забрали, хліб викачали, а тепер і за гроші не дасте, з голоду здихаємо, досить знущатися над нами»⁶.

По селах напівголодні люди пробували чинити організований опір вивезенню хліба. З 11 квітня 1928 р. групами приходили до сільради по хліб селянки Воронцівки Качкарівського району, що на Херсонщині. Коли 23 квітня вони побачили, що заготовлене збіжжя готуються вивезти з села, почалися заворушення. Натовп із 300 осіб припинив вантажні роботи, після чого примусив сільраду щодня передавати до місцевої пекарні 30 пудів борошна, щоб люди могли купувати хліб. Власне, протягом п'яти днів владу в селі було спаралізовано: охороняючи збіжжя, селяни на ніч виставляли біля амбару охорону, якій у разі чого належало бити на сполох; самих же представників влади кілька селян регулярно супроводжували до поштово-телеграфної контори, контролюючи зміст їхніх телефонних розмов. Найактивніших учасників цієї пригоди пізніше заарештували⁷.

Іноді сутички виникали просто на залізничних станціях, де збіжжя зберігали перед відправкою. Драматичну картину можна було спостерігати 7 травня 1928 р. на ст. Пришиб у Михайлівському районі на Мелітопольщині. Тут близько 120 жінок і 60–70 чоловіків не давали вантажити борошно для робітників Молочанського заводу, вимагаючи роздати його голодним селянам. На станцію саме прибув потяг із червоноармійцями, і натовп жінок кинувся до нього з воляннями: «Дорогі синочки, дивіться, ми голодуємо, ось що з нами зробили». Спецоргани заарештували шість ініціаторів цієї «волинка» із заможних селян, однак констатували, що у виступі активністю відзначилися й дружини незаможників та члени КНС⁸.

Подекуди голодні селяни намагалися шукати захист у робітників, а часом разом із ними брали участь у маніфестаціях. 7 червня 1928 р. у Херсоні, наприклад, делегація з десяти селян — мешканців п'яти сіл — прийшла на завод ім. Г. Петровського «просити захисту у робітників за селян перед радянською владою». Адміністрації вдалося умовити селян звернутися до ОВК; пізніше ГПУ заарештувало ініціаторів «провокації»⁹. А от у Миколаєві, п'ять днів по тому, уникнути ексцесів не вдалося. 12 червня в місті почалися масові заворушення, поштовх яким дали селяни з навколишніх сіл, які прибули на завод ім. Марті скаржитися на відсутність хліба. Розчулені робітники намагалися за свої гроші купувати для голодних хліб у місцевих торговців. Врешті пів тисячі людей —

селян, до яких приєдналися і робітники, вийшли на вулиці. Голодні люди рушили до окрвиконкому з вимогою до влади: «Дайте хліб!». Події відлунили і в армії, коли 14 червня близько 100 мешканців с. Тернівки прорвалися до розташованого поблизу Миколаєва табору червоноармійців 43-го стрілецького полку і почали жалітися на своє гірке життя. «Як нам не було погано за царя, — казали вони, — але ж такого становища з хлібом на селі ніколи не було». Деякі селяни, побачивши у помийних відрах табору залишки хліба та їжі, стали жадібно їх поїдати. Приголомшені цим червоноармійці говорили між собою: «До чого ж радянська влада довела селянство, забрала в нього хліб, і тепер селяни помирають від голоду... Те, що коїться в Миколаєві, — робиться скрізь»; «Почалося голодування, дійшло до страйків і демонстрацій»; «Невдовзі має розпочатися повсюдне повстання. Миколаїв — це тільки початок. Нас направлять на придушення, але ми не підемо»¹⁰.

Протягом квітня–червня 1928 р. хвиля розпачливих листів, зокрема й про голодування села, захлеснула військові частини, розташовані на українських теренах. Прикметно, що відповідальність за голод дописувачі одностайно покладали на владу, яка й не думала припиняти конфіскації хліба. «У нас тепер на селі жорстокий голод. Якщо тобі шкода рідних <...>, то зніми шапку перед політруками і командирами, і подякуй радянській владі за викачку хліба і за те, що народ у нас тепер ходить, як собаки, біля кооперативу з пустими мішками, просить допомогти їм хоча б фунтом борошна», — писали рідні до бійця 99-ї стрілецької дивізії. «У нас тепер майже голодовка <...>. Ходять по хатах, і роблять реквізицію хліба», — йшлося в листі до бійця 100-ї стрілецької дивізії¹¹. Листи від рідних, зазвичай гостро негативні за своїм політичним звучанням, сколихнули червоноармійську масу. Спочатку селянська, а згодом, мірою скорочення продовольчого забезпечення міст і зростання виробничих навантажень на підприємствах, також і робітнича частина червоноармійців під час політзанять, на зборах, а найчастіше у розмовах поміж собою обурювалася чинним становищем і цілком ясно виявляла антирадянські настрої та наміри з початком війни повернути зброю проти радянської влади. У травні 1928 р. Особливий відділ УВО відзначав такі розмови серед селян-червоноармійців: «У разі війни — ліси будуть переповнені бандитами» (80-та сд), «Нехай тільки спалахне війна, всі ці організації розлетяться і селянство піде боротися за свої права» (44-та сд), «У випадку війни повернемо багнети проти тих, хто дере шкуру з селян» (51-ша сд), «Як тільки спалахне війна, ми кинемо гвинтівки й розбіжимося по домівках» (рота зв'язку 17-го ск) тощо¹².

Те, що причиною українського голоду 1928 р. були не так заморозки чи посуха, як сталінські надзвичайні заходи і спричинена ними дестабілізація хлібного ринку, вочевидь усвідомлювала й влада. Принаймні, непублічні розмови на цю тему вела «права опозиція». Восени 1928 р. в Україні з коротким візитом перебував О. І. Риков. Як годиться, у публічних виступах та інтерв'ю голова союзного РНК демонстрував оптимізм, запевняючи, що наслідки недороду в Україні обов'язково будуть подолані з допомогою всього СРСР¹³. Майже напевно, однак, у довірливих розмовах із потенційними однодумцями майбутній

лідер «правих» висловлював інше бачення причин кризи в Україні. Значно пізніше, вже у березні 1938 р. під час Бухаринсько-троцькістського процесу, звинувачений в антирадянській діяльності колишній нарком торгівлі УСРР М. О. Чернов розповів про свою зустріч із Риковим восени 1928 р. у Криму. «У 1928 році, — заявив він, — на Україні був недорід, і я пояснював цей недорід не тими кліматичними умовами, котрі лежали в основі цього недороду — була дуже погана зима і погана весна тоді на Україні, котра згубила засів, — а вважав, що цей недорід є не випадкове, а органічне явище, спричинене застосуванням надзвичайних заходів у хлібозаготівлях, оскільки ці надзвичайні заходи, на мою думку, призвели до знищення у селянства, й у середняка в тому числі, зацікавленості у розвитку свого господарства, у догляді за засівами, у кращому обробітку землі і так далі <...>. На зустрічі я інформував Рикова про становище в українському селі, про той недорід, котрий на Україні є, про те розорення, котре в українському селі спостерігається. Риков особливо цікавився допущеними перегинами, що мали місце в окремих випадках у хлібозаготівельній роботі, і я ці випадки Рикову розповідав. Далі, пам'ятаю, Риков на мою інформацію і на виклад окремих випадків перегинів мені сказав: «Ви гадаєте, що це окремі випадки головоत्याпства хлібозаготівельного апарату? Ви невірно розумієте. Це результат політики ЦК партії, котра веде село і сільське господарство до розорення». Колишній нарком торгівлі згадав і про те, що висловлені ним погляди на причини недороду 1928 р. в Україні поділялися «відомими людьми», в числі яких він називав голову «Укрхліба» Я.Г. Гольдіна, представника «Сільського господаря» Васильєва, В.П. Затонського, В.І. Порайка, Г.Ф. Гринька. Показово, що сам О.І. Риков, присутній у залі в ролі звинуваченого на процесі, проти цієї частини показів колишнього українського наркома торгівлі не заперечував, а навіть додав: «Для мене у той період було неочікуваним, що в особі Чернова я знайшов готового прибічника»¹⁴.

Не можна не згадати й про визнання, що його зробив на квітневому 1929 р. пленумі ЦК ВКП(б) А. Мікоян, розповівши про те, як М. Бухарін кілька годин сперечався зі Сталіним і висловив йому таку характерну погрозу: «Якщо бійка почнеться <...>, то ви нас оголосите відщепенцями від ленінізму, а ми вас — організаторами голоду»¹⁵.

Звісно, до такого специфічного виду джерел, як матеріали сталінських судових процесів, варто ставитися з обережністю, проте, здається, немає підстав сумніватися, що Риков і Чернов восени 1928 року справді могли зустрічатися, як і в тому, що частина українських політиків не могла не усвідомлювати прямого зв'язку між сталінським економічним курсом і катастрофічною ситуацією в українському селі й цілком могла бути психологічно налаштованою підтримати противників сталінської групи в ЦК ВКП(б). Безперечно однотайності в умовах недороду і голоду 1928–1929 р. не було в середній, а надто нижній управлінській ланках, зокрема серед голів сільрад, сміливі виступи яких проти згубних рішень «верхів», утім, здебільшого спричиняли усунення з посад, а часто й арешти.

Від початку серпня 1928 р., коли в Україні почалося збирання врожаю, негативна політична активність населення дещо поменшала. Проте ненадовго,

бо з початком осені вона знову почала невпинно зростати, набуваючи щораз більшої гостроти. Невдоволення помітної частини суспільства, зокрема, викликала карткова система. Кричущу несправедливість новації під назвою «хлібні картки» щодо селян відзначив у щоденнику Сергій Єфремов, зауваживши, що з селянами «особливо гарно виходить: хліб у них забрали, а тепер позбавляють і останнього способу добувати хліб, купуючи у того ж міста, що їх ограбувало»¹⁶. Втім, і ті городяни, яким пощастило дістати забірні книжки, особливих підстав для оптимізму не мали. Це стосувалося навіть робітників із хлібною нормою у 800 г, адже низькі норми видачі хліба для членів їхніх родин майже напевно гарантували проїдання пайка всією родиною. «Якщо моя родина голодуватиме, то мені доведеться від себе відірвати частину і віддати їй. Мені тоді буде недостатньо норми хліба. А раз так, то я на заводі не дам тієї продуктивності, що від мене вимагатимуть», — заявив у перші дні березня 1929 р. робітник шахти № 17 Катеринінського РУ на зборах, що їх скликала адміністрація після того, як 83 шахтарі відмовилися працювати через постійні продовольчі ускладнення¹⁷. Становище більшості населення, так званих «другорядних споживачів», взагалі було непевним, адже в умовах спровокованого владою безперестанного хлібного дефіциту ці люди мусили самі про себе дбати, купуючи хліб у приватних пекарнях і на базарах, де і ціни були високі, й перебої з постачанням регулярні. Навесні 1929 р. черги по хліб біля пекарень налічували вже не сотні, а тисячі розлючених людей, яких час від часу доводилося розганяти кінною міліцією.

Що гіршою ставала ситуація з хлібом всередині країни, то завзятіше преса писала про тяжке життя й голодування робітників і селян у капіталістичному світі. Це неабияк дратувало людей, особливо селян, що виливали свої почуття у злих листах до редакцій газет і безпосередньо більшовицьким правителям. «Ви бачите чуже під лісом, а своє під носом не бачите. Ви наповнюєте газети дурістю і дурите народ одинадцять років. Ви думаєте, що селянство таке вже дурне, що нічого і не тямить. Розуміє воно все», — відгукувався на статтю у «Радянському селі» про бессарабський голод селянин Мокрокалігирського району Шевченківської округи¹⁸. «Коли читаєш якусь газету, а найбільше “Радянське село”, як то влада в капіталістичних державах гнітить селянство, аж волосся до гори лізе <...> — іронічно писав до газети на цю ж таки тему селянин М. Гайда з с. Синівки Роменської округи. — У нас зовсім уже не те. Ви тільки подивіться: жоден з ораторів, яких буває по 15 на день, і не заїкнеться сказати, щоб селяни їли тільки раз на день. У нас їж, хоч лопни, аби було що, хоч і нема чого, а їж. Хлібозаготівлями викачали хліб до хунта, аж пишуть з голоду, а їж. От би і бесарабців так нагодували, як нас. Хоч і не хоч, а їж, та не кажи, що СРСР і влада в ньому погані. А на закуску пригостили б облігаціями — хоча й нема за що, а бери, бо запишемо в контрреволюціонери»¹⁹. «Я передплатник газети “Радянське село”, читаю цю, так звану, нашу селянську газету і бачу, що там пишуть про становище буржуазних держав, а нашому селянинові не краще від радянської влади, як там від буржуазної живеться <...>. Нам, селянам, закрили очі і кажуть, що “це ваша влада” і ми мусимо терпіти ці всі знущання і

вимагання <...>. Тільки в Харкові нема голоду, бо там верховна влада, а то скрізь голод і нема що кому казати», — написав у листі до Г.І. Петровського взимку 1929 р. ще один селянин, мешканець Уманщини, який, утім, свідомо не назвав свого ім'я через побоювання бути «названим контрреволюціонером і притягнутим»²⁰.

Тема продовольчих труднощів і голоду була чи не найголовнішою на селі під час кампанії перевиборів рад, яка тривала в Україні протягом жовтня 1928 р. — лютого 1929 р. Інформаційний відділ ОГПУ у січневому огляді спеціально відзначив, що в українських округах на перевиборчих зборах «основні питання порядку денного відсувалися, і обговорювалися майже винятково питання про-дускладень»²¹. У Куркулакській сільраді Мелітопольської округи, наприклад, під час обговорення «наказу» сільраді голова КНС Василенко і бідняк Чичет звернулися до зборів із такими словами: «Ви бачите, що ми голодуємо, пухнемо з голоду. Треба прямо сказати, що далі ми терпіти не можемо»²². А у с. Старошведському Херсонської округи селяни взагалі відмовлялися голосувати за «наказ», мотивуючи це бажанням емігрувати. Врешті голосуванням «за» — 146 виборців, «проти» — 15, ще 66 утрималися, до наказу було внесено настанову сільраді «не забувати про наявний еміграційний настрій населення»²³. Питання селян про хліб у найрізноманітніших інтерпретаціях фіксувала й Центральна виборча комісія України. Серед інших селянських запитань як характерні зазначено, зокрема, такі: «Чому це так, що врожайність збільшилася, а хліба немає?» (Конотопська округа), «Куди відправляється картопля?» (Глухівська округа), «Чому радвлада не дає зростати сільському господарству і як тільки господарство піднімається — його розорюють податками й воно знову бідніше?» (Конотопська округа), «Чому не хватає в нас хліба?» (Уманська округа), «Чому зерно вивозять з сіл, а не залишають на селі?» (Глухівська округа), «Куди так багато треба хліба?» (Білоцерківська округа), «Де дівається хліб, що його заготовляють?» (Чернігівська округа)²⁴.

Українська виборча комісія у звітній документації відзначила також специфічні «провокаційні дії» «куркулів» і помічене під час перевиборів неоднозначне ставлення до них частини бідноти. «Куркульські провокації» у так званих урожайних округах проявлялися у закличках заможних до бідноти «бути розумнішими», не віддавати хліб державі, а дбати про страхові запаси, «бо доведеться голодувати», а в недорідних округах — у жорсткій критиці неефективних дій радянської влади з надання допомоги потерпілим і намаганнях «послабити ефект урядових заходів» за рахунок розгортання власної благодійної діяльності: роздачі біднякам хліба, картоплі та сала, насіння і тяглової сили — зовсім безкоштовно або в кредит під низькі відсотки тощо²⁵. Не дивно, що під час перевиборів частина бідняцтва протестувала проти пропагованого владою поділу села на «куркулів» і «бідняків», а особливо проти вилучення та вивезення з села «куркульського хліба». Показовим було і те, що таку свою позицію біднота часто обґрунтовувала згадками про голодування навесні-влітку 1928 р., коли хліб держава вилучила, а належної допомоги так і не надала. «У нас куркулів немає. Коли будемо душити глитаїв — з голоду помremo», — кричала біднота

на зборах в одному з сіл Харківської округи. «Коли заможні здадуть хліб на зсиппункти, то звідтіль ми його вже не одержимо», «Коли буде потреба, я зможу заробити у куркуля пару пудів хліба, та ось минулою весною, коли викачали хліб в колонії, ми від держустанов крім обіцянок нічого не одержали», — говорили на зборах бідняки Маріупольської округи²⁶.

Взагалі кажучи, попервах нав'язлива агітаційна кампанія проти «куркуля» не мала виразної підтримки на селі й викликала радше роздратування. Це було зрозуміло, адже здебільшого радянські «куркулі» тяжко працювали на землі, мали повагу від односельців і до того ж традиційно правили за своєрідний приклад для наслідування. Зрозуміло, хтось із бідняків, бачачи успіх сусіда, міг і заздрити, і нарікати на свою гірку долю, однак мав при цьому природну для селянина мрію і собі колись захазяйнувати. Так само природною була в селі й неповага до нероб, ледарів і п'яниць, бідність яких не викликала співчуття й авторитету яким не додавало заохочуване владою просування по кар'єрних сходинках у КНС, комсомолі та сільрадах. Справжнє ставлення хліборобів до «куркулів» і «бідняків» виразно відбивала народна приказка, яку записав Сергій Єфремов: «Селяни кажуть: кулак у нас той, хто, лягаючи спати, кладе під голову кулака, о 3-ій годині схоплюється й біжить на поле працювати. Середняк — у його сакви спереду і ззаду, сам посередині, на поле виходить о 5 годині. А незаможник той, хто о 9 год. з цигаркою в зубах та портфелем під пахвою повагом простує до сільради»²⁷.

Однак мірою загострення продовольчих ускладнень і насування голоду у взаєминах заможної та біднішої частини селянства щораз більше назрівала нетерпимість і ворожість. Виконавши і багаторазово перевиконавши свої зобов'язання перед державою у здачі хліба, сплативши надвисокі податки — і за себе, і за біднішого сусіда, нарешті, так само зазнавши збитків через неврожай, селяни з міцнішими господарствами зовсім не хотіли віддавати задарма всі свої запаси хліба, тож вишукували різні способи його приховати: передавали хліб на збереження лояльній бідноті, змішували його з половиною, а то і закопували в ямах. Захищаючи «своє», «зароблене потом і кров'ю», заможно-середняцька частина села була готова й на радикальні дії: селяни зустрічали представників влади на своєму подвір'ї з сокирами, косами і вилами в руках, били активістів, підпалювали їхні оселі й навіть убивали.

Тим часом біднота, яка перша відчула на собі лещата голоду, природно шукала можливості дістати хліба. Тож масована антикуркульська пропаганда й заклики забирати хліб у «куркулів» зрештою досягали мети. Взимку-навесні 1929 р. у зведеннях спецорганів почастишали повідомлення про вимоги голодної бідноти «розправитися з куркулями», «забрати у них силою хліб», а також і про різні силові ексцеси в селі, свідками, а то й безпосередніми учасниками яких нерідко ставали представники сільської влади та відряджені на село уповноважені партійці. 3 лютого 1929 р. у с. Фрунзівці Великокріківського району Кременчуцької округи на загальних зборах, що відбувалися у шкільному приміщенні, «куркулям» Сухину та Михайлику в ультимативній формі було наказано продати хліб державі, а коли вони відмовилися, розлючені бідняки та

червоні партизани поперекидали шкільні парти і заходилися бити заможних палицями й кулаками та плювати їм в обличчя. Вранці «куркулі» хліб здали²⁸. А в с. Лівобережній Кишенці Кишеньківського району на Кременчуччині протягом 10–15 квітня 1929 р. раптом загорілися оселі п'яти заможних господарів, при цьому спецоргани зафіксували такі характерні розмови серед бідноти: «Це, щоб вони не брали по 6 руб. за пуд борошна і по рублю за пуд соломи», «Інакше немає виходу, якщо не продає за дешевою ціною — пали його!»²⁹.

Преса всіляко шельмувала «куркульський терор» і натомість вихваляла різні методи силового тиску бідноти на заможних, називаючи це «класовою боротьбою» та «проявом класової свідомості». Видається, однак, що скоєні в стані афекту кримінальні дії спантеличених перманентним грабунком заможних селян, як і напівголодних або й голодних бідняків проти утримувачів хліба, навряд чи були виявом «класових почуттів», а радше девіантної поведінки, безпосередньо провокованої владою і, звісно, ситуацією з голодом.

Голод похитнув моральні засади частини суспільства. Він руйнував традиційну систему добродійної допомоги нужденним. У селі побільшало доносів, частина бідняцтва добровільно брала участь в обшуках приватних осель і господарських приміщень односельців, привласнювала їхнє майно, виставлене на продаж. Численні зловживання, а попросту кажучи, злочини, супроводжували й розподіл продовольчих пайків — навіть призначених дітям. Випадки «несправедливого» складання списків і банального розкрадання продовольства, коли дитячі пайки проїдали дорослі, або коли пайки записували на «мертві душі», ретельно описувала преса, особливо окружна. Газети не шкодували епітетів для такого роду винуватців, але водночас мовчали про те, що державних пайків від самого початку було надто мало і саме дефіцит провокував усілякі зловживання з розподілом.

Ще одним помітним явищем в умовах недороду і голоду стало зростання проявів ксенофобських та антисемітських настроїв. Стереотипні уявлення про «жидівсько-кацапську владу», «кацапів» і «жидів» — визискувачів хліба та призвідців голоду, притаманні якійсь частині українського населення, час від часу виливалися у цілком конкретні дії. Взимку 1929 р. в с. Понятівці на Одещині під впливом розмов на кшталт «Що ми будемо годувати єврейських дітей, коли наші голодують», зі списків на отримання пайків викреслили єврейських дітей³⁰. У Покровському районі Запорізької округи бандитський напад на єврейську переселенську колонію призвів до психічного струсу й смерті людей; у квітні 1929 р. погромників було засуджено до розстрілу³¹. З другого боку, серед єврейства, особливо містечкового, загроза голоду підживлювала ще свіжі жахливі спогади про погроми 1919 р. й сприяла появі «хворобливих шовіністичних настроїв, атмосфери відчуженості і ворожості до навколишнього населення»³².

Навесні-влітку 1929 р. голодні настрої в Україні досягли апогею. Селянські листи до червоноармійців переповнюють описи руйнації та голоду та повідомлення про те, що конфіскації хліба тривають. «Життя дуже тяжке настало, — сказано в листі, надісланому до Чугуївських таборів. — Їсти людям немає чого.

Чимало людей ходить пухлих від голоду, а зараз у селі ходять та грабують, забирають хліб до хунта»³³]. «Іване, ти кажеш, що вас добре там харчують, то, мабуть, нашим хлібом, який вижимають з селян нашого села і району. Це не хлібозаготівля, а справжній грабунок... Прямо не живеш, а одживаєш», — написано в іншому листі, адресованому червоноармійцеві, який перебував на терзборах у Черкасах³⁴.

Як і попереднього року, дописувачі були одностайні в оцінках причин недороду і голоду. «У нас голод тому, що здали весь хліб», «Якщо іще продовжиться існування радянської влади, то нас усіх не стане, усім доведеться померти», «Якщо у нас кожного роду неврожай, то в цьому сама влада винувата. Вона намагається останнє забрати, тисне селянина і не дає розвиватися його господарству», — такі характерні розмови фіксувало ГПУ в середовищі середняків на Херсонщині³⁵. Подібними були настрої і в інших округах. Як і раніше, по селах раз у раз спалахували бунти: люди вимагали хліба або перешкоджали його вивезенню. І це відбувалося однаково і в офіційно визнаних недорідними, і в так званих урожайних округах. Наприклад, 20 квітня 1929 р. у с. Манжелія Великокринківського району близько 300 жінок, розлючених перебоями з постачанням хліба голодним, вимагали розподілити підготовлені до вивозу 9 тис. пудів зерна, погрожуючи рознести сільраду. Натовп розійшовся лише після того, як за розпорядженням представника РВК хліб було видано³⁶. А 25 квітня почалися заворушення в с. Хухри Охтирського району Харківської округи. Тут гостро потребували допомоги 350 бідняцьких родин, яких вигадлива сільрада вирішила задовольнити сурогатним борошном, виготовленим із відходів збіжжя, зібраних біля трієрів після очистки засівного матеріалу. У проханні селянок додати до борошна хоча б трохи зерна сільрада відмовила, хоча запаси його на зсипному пункті були. Дізнавшись про те, що це збіжжя готують до вивезення в Охтирку, 350 жінок вдалися до організованого опору цьому, волаючи: «Не дамо вивозити хліб, самі сидимо голодні»³⁷.

Масове невдоволення виявляли люди і через нестачу та погану якість пайків, що їх видавали як державну допомогу. У с. Кам'яний Брід Первомайської округи ГПУ зафіксувало такі розмови: «Навіщо в газетах писати, що десь там за кордоном голодує багато тисяч. Тих вони бачать, а нас тут скільки голодує, а їм і не видно. Прийдеш до сільради — посилають до РВК, підеш до РВК — посилають до сільради. Ось тобі і вся допомога»³⁸. Те, що влада не реагувала на благання про допомогу, як і те, що по селах тривали конфіскації хліба, навіювало людям думки про те, що голод комуністична влада організує навмисно, аби знищити селян фізично. В лютому 1929 р. на загальних зборах у с. Єремівці Кременчуцької округи член КНС заявив таке: «У влади, мабуть, така політика, щоб у всіх забрати хліб, пообіцяти хліб бідності, бідноту обдурити, щоб усі загинули»³⁹. В березні 1929 р. у с. Могильному Хашуватського району Первомайської округи, де голодувало близько 60% бідноти, спецоргани фіксували такі розмови: «У газетах пишуть і кажуть про допомогу бідності, насправді ж хочуть всіх заморити голодом»⁴⁰.

Хоча негативну політичну активність антикомуністичного та антирадянського спрямування було помітно по всіх регіонах СРСР, де відчувалися продовольчі труднощі, виразною її особливістю в Україні стало найтісніше переплітання соціальних і національних мотивів. Поважна частина українського суспільства оцінювала соціальні катаклізми, що супроводжували більшовицьке правління, зокрема і голод 1928–1929 р., через призму національних почуттів та національних інтересів. І це вочевидь непокоїло владу.

Вже у березні 1928 р. лідер республіканської партійної організації Л.М. Каганович мусив визнати, що в Україні розгортання надзвичайних заходів спричинило «посилення шовінізму», і то «не тільки зверху, але й знизу»⁴¹. «Ми, — казав він у виступі на пленумі ЦК КП(б)У, — маємо балачки про те, що ось у Москву вивозять хліб, цукор... Питання про Москву, про Радянський Союз, питання, що на них Волобуєв дав глибоко фальшиві, неправдиві й мерзенні відповіді, нині гостро ставить куркуль»⁴². Цю ж тему 16 липня 1928 р. порушив на зборах активу Харківської парторганізації новопризначений генеральний секретар ЦК КП(б)У С.В. Косіор. «На Україні дехто шепоче, — відзначив він, — що, мовляв, хліб вивозять до Москви. Безперечно, це плітки контрреволюційного, петлюрівського походження. Ясно, що наші вороги і по цій лінії б'ють»⁴³.

Зроблені на найвищому рівні публічні визнання факту зростання національних настроїв в Україні були вельми показовими і, як можна судити за архівними матеріалами, загалом адекватно відбивали тогочасні реалії. Справді, такі «незручні» для влади питання, як-от «куди подівся зібраний в Україні хліб?», «як сталося, що житниця залишилася без хліба?», «чому хліборобна республіка голодує?», не тільки жваво обговорювалися в різних верствах населення, але й тісно пов'язували в суспільній свідомості руйнацію селянських господарств і голод в Україні з її перебуванням у складі СРСР, повною залежністю республіки від союзного центру (Москви). На цьому тлі природно поставало питання про невідповідність для України перебування у складі СРСР і про бажаний для неї статус самостійної держави. Водночас невдоволення колоніальним сьогоденням України розворушувало історичну пам'ять, повертало суспільну думку до державотворчого досвіду доби революції та громадянської війни. Згадки про Центральну Раду і Директорію, їх вождів — передовсім Симона Петлюру, постать якого стала символічним уособленням ідеї самостійної української держави, а також позитивні оцінки Української Народної Республіки та спроби пояснити сучасні труднощі її поразкою постійно присутні в донесеннях інформаційного відділу ЦК КП(б)У й у зведеннях ГПУ в контексті наголошування зростання в республіці «петлюрівщини» та «яскраво шовіністичних настроїв».

Характерні з цього погляду розмови спецоргані фіксували, зокрема, у частинах УВО вже в лютому–березні 1928 р. Обурюючись хлібними реквізиціями і фінансовим тиском на батьків, червоноармійці-селяни прямо казали: «Краще було б, якби Україна відокремилася від Росії. Нам би краще жилося, а то хліб давай Росії, а вона продає за кордон. Ось і виходить, що Україна як та дійна

корова»⁴⁴, «Селянству було б краще, якби Україна була самостійною. Тоді ми самі керували би своєю країною і народом», «СРСР тому й агітує за Радянський Союз, що боїться залишитися без українського хліба»⁴⁵. Водночас червоноармійці в розмовах між собою відзначали, що «Центральна Рада не ображала б селянство так, як це робить радянська влада», та виступали на захист Петлюри, якого політруки намагалися дискредитувати, представляючи його «бандитом», «погромником», «зрадником інтересів України» тощо. «Влада Петлюри дійсно боролася за інтереси України, а тепер усі розпорядження йдуть з Росії, котра живе за рахунок України»⁴⁶, — гомоніли селяни. — «Петлюра не встиг себе проявити, і невідомо, яким би він був, якщо б залишився при владі»⁴⁷; «Був би Петлюра, то в Україні всього було б удосталь»⁴⁸.

Мірою загострення продовольчої ситуації та насування голоду національні почуття в масі населення України дедалі загострювалися і поширювалися не тільки в селі, але й у містах серед інтелігенції, серед частини робітництва, не кажучи вже про тісно пов'язані з селом територіальні частини РСЧА. У травні 1928 р. на підприємствах Одеської округи серед робітників можна було почути: «Уряд вивозить хліб за кордон, а ми голодуємо», «Москва їсть білий хліб, котрий вивозить з України»⁴⁹. За інформацією секретаря Полтавського ОПК, влітку 1928 р. під час зборів 1200 залізничників, лунали «самостійницькі, куркульські настрої» на кшталт: «Полтавщина — це центр хліба на Україні, а ви вивезли все у Москву, Ленінград, і там їдять білий хліб, а у нас нема і чорного»⁵⁰. Подекуди така активність і відвертість коштувала надмірно балакучим втрати роботи, навчання або, як мінімум, проробки в ГПУ. 6 липня 1928 р., наприклад, особіст Сиваков допитав у 153-му стрілецькому полку студента першого курсу хіміко-фармацевтичного факультету одного з одеського вишів Марка Летичевського, який, перебуваючи у складі студбату в таборах, гаряче дискутував зі своїми товаришами на «заборонені теми». «За моїм переконанням, відхід України від Союзу в самостійну одиницю і для політичного зміцнення над пролетаріатом Польщі, є бажанням селянської маси, адже в умовах Союзу українські селяни не гарантовані за приналежність їм врожаю... — казав студент. — Конституція СРСР наголошує, що кожний союзник має право вийти з Союзу за своїм бажанням. Це право, як і багато інших, неправдоподібне. Наприклад, настрої селянських мас за вихід із Союзу, причому будь-яке тлумачення конституції Союзу не по-московськи, переслідується силою московської зброї»⁵¹.

По селах націоналістичні, до того ж забарвлені поразництвом настрої, були особливо поширені. «Через два місяці на Україну прийдуть поляки, і тоді настане кінець хлібозаготівлям»⁵²; «У нас немає хліба тому, що влада його вивозить до Москви, а вивозить тому, що знає: невдовзі вона залишиться без України. Ну нічого, приходять строк їм п'яти намазувати», — такі розмови серед селянства постійно фіксували спецоргани влітку 1928 р.⁵³ Як характерне оцінювалося у зведеннях також виказування сподівань на відновлення української самостійності в разі війни Польщі проти СРСР. У липні 1928 р. один із сількорів Іванівського району Волинської округи розповів у листі до «Крестьянской газеты», як місцеві «куркулі», проходячи повз церкви, скидають шапки

і моляться за Левицького — «щоб скоріше прийшов на Україну»⁵⁴. На початку серпня по селах Шепетівської округи активно ходили чутки про готовність поляків добровільно оголосити Україну самостійною⁵⁵. Тоді ж у м. Любарі Бердичівської округи поширився поголос, що Варшава найближчим часом скличе важливе засідання сейму, після чого, мовляв, більшовики без бою мають покинути українську територію, Україну буде проголошено самостійною державою на чолі з президентом Д. Левицьким, а командувачем її збройних сил стане отаман С. Петлюра, якого насправді не забили⁵⁶. У Лубенській окрузі селяни, за повідомленням ОПК, демонстративно запитували уповноважених із питань хлібозаготівель: «А чи скоро Україна воюватиме з Росією?». Загалом же влітку-восени 1928 р. агітацію «петлюрівського гатунку», пов'язану з чутками про війну, відзначено у Бердичівській, Білоцерківській, Вінницькій, Дніпропетровській, Київській, Лубенській, Маріупольській, Мелітопольській, Могилівській, Полтавській, Херсонській та Шепетівській округах⁵⁷.

Про війну поляків проти СРСР і «бажання Польщі звільнити українців від більшовицького ярма» жваво говорили в українських селах також і взимку-навесні 1929 р.⁵⁸ Міцніли й націоналістичні, в антиросійські тони забарвлені настрої, які почасти охопили й радянський актив. Наприклад, у с. Суханах Богодухівського району на Харківщині серед незаможників було чути розмови про те, що «Україна голодує, а Москва забезпечена білим хлібом». Комсомольці с. Василиці Черкаського району під час лекції про міжнародне становище СРСР зчинили галас: «Навіщо нам говорять про загрозу з-за кордону, коли нас Москва душить?». А водночас вони запитували: «Чому така різниця: Росія не хліборобна, а має кіло хліба по 17 коп., а Україна — фунт (1 фунт = 0, 4095 кг. — Л.Г.) по 10 коп.?»⁵⁹ У с. Водяному Берестівського району на Маріупольщині один із місцевих активістів, член партії, заявив селянам: «Україна — колонія Росії, з котрої вона бере хліб і податки. Українців душать і не дають їм пощади»⁶⁰. Настрої позапартійної, передусім заможного-середняцької частини села, були ще радикальніші. «Доки ми будемо під владою Росії? — у запалі питав один із заможних селян с. Тарасівки Куп'янської округи. — Нам треба відокремитися від москалів. З Росією нам жити не з руки. У нас маса багатств, і все забирає Москва»⁶¹. «Все, що у нас забирають, кацапи вивозять, а ми, українці, голодні й босі. Так довго не буде, усе перевернеться, — з обуренням говорили між собою середняки з с. Бубнової Слобідка на Черкащині; «Очищають нашу Україну від хліба і вивозять його в Росію, — вторили їм середняки з с. Ксендзівки на Уманщині. — Росія обдурює Україну: забирає хліб, цукор, а мануфактуру нам не дає, і до того ж морить голодом»⁶².

Свідченням усвідомлення залежності України від союзного центру стало й зростання настроїв розчарування та роздратування українськими можновладцями, зокрема Григорієм Петровським. Попри те, що на ім'я голови ВУЦВК йшов безперервний потік листів від тих, хто сподівався «знайти правду і захист» від несправедливих утисків місцевої влади, його несамостійність і залежність від центру для багатьох була очевидною. «Петровський — ставленик Москви, що Москва захоче, те він і зробить», — говорили селяни між собою й додавали,

маючи на увазі розподіл між центром і республікою вирощеного на українській землі хліба: «Петровському дістається шкуринка, а Калініну — м'якушка»⁶³. Сумнівний авторитет «українського вождя» в масі селянського населення демонстрував і характерний селянський анекдот, записаний у щоденнику Єфремова: «Читає дядько газету — помалу і трудно: “На Дніпрельстані одбулось вітання представника влади, Всеукраїнського старости т. Г.І. Петровського. Стрінули його інтернаціональним гімном...” “Отаке, — додає од себе, — яка Влада, таке й вітання”»⁶⁴.

Звісно, недорід і голод 1928–1929 р. боляче вдарили не лише по українцях, але й по греках, євреях, німцях, поляках тощо. Проте, на відміну від українських селян, більшість яких можливі зміни у своєму становищі пов'язували з майбутньою війною та переминою влади у самій Україні, представники національних меншин — наприклад німці, об'єднані, як сказано у зведеннях спецорганів, у «єдиний націонал-клерикальний фронт»⁶⁵, воліли еміграції. «Німці у Росії — пасинки, треба їхати до Америки», «Краще бути в Америці добрим, ніж у Росії поганим господарем, котрого нарікають куркулем», — такі розмови точилися серед колоністів⁶⁶. Антирадянські настрої були й у середовищі євреїв — дрібних ремісників, кустарів і торгівців. «От влада, від якої нікому життя немає. До цього часу нас тиснули, а тепер і селян за горлянку взяли. Краще сидіти у смузі осілості й їсти білий хліб, ніж за смугою гризти каміння», «Відкрийте нам кордони, жодного іншого виходу ми для себе не бачимо», — можна було почути серед них⁶⁷. Негативну політичну активність помітно було й у середовищі поляків, передусім прикордонних округ. Вони й раніше трималися замкнено, нишком висловлюючи жаль із приводу «історичної несправедливості» — свого перебування у складі УСРР. А тепер, потерпаючи від тиску на село, недороду і голоду, поляки подекуди відверто висловлювали своє прагнення «бути у Польщі». Військові маневри у Волинській окрузі, проведені влітку 1928 р., мешканці навколишніх сіл сприйняли як провіщення війни. За спостереженнями ГПУ, «майже у кожному селі польського району помічалася зловтіха з приводу майбутньої зміни влади»: завершення маневрів, що так і не переросли у війну, дещо охолодили пристрасті, але все одно настрої поляків залишилися вичікувальними⁶⁸. Антирадянську налаштованість поважної частини польського населення показала також і розгорнута навесні-влітку 1929 р. кампанія висування делегатів на з'їзд зарубіжних поляків, що мав відбутись у Польщі. У Волинській окрузі, повідомлялося у надісланому до ЦК КП(б)У 29 липня 1929 р. спеціальному зведенні ГПУ УСРР, поляки заявляли, що «польський кордон має бути до Києва», наполягали, щоб обрані від них делегати «уповноважили польського президента на відторгнення України й Білорусії та приєднання їх до польської держави», пропонували «вислати місцевих поляків з України, а звідти українців до СРСР»; у Кам'янецькій — висловлювали надії на те, що Польща «підє війною проти радянської влади»; у Київській — обговорювали перспективи приєднання України до Польщі й також вимагали, щоб делегати «їхали прямо до Варшави і там розповіли, як нас душить радянська влада, та просили взяти нас під польське опікування»; в Уманській — категорично твердили: «Радянська

влада нас переслідуює. Нашою батьківщиною може бути тільки Польща, а не Радянський Союз»⁶⁹.

Таким чином, аналіз численних документів свідчить про те, що попри значні пропагандистські зусилля влади, серед українського населення, передусім його селянської частини, були поширені переконання, що причиною українського голоду 1928–1929 рр. став не недорід, а конфіскаційна політика радянської влади, передусім впровадження системи надзвичайних заходів, завдяки яким селяни залишилися без страхових запасів. Показово, що аналогічні висновки стосовно причин голоду неpubлічно і публічно робило й чимало представників різних рівнів влади, що доводить існування у владному середовищі опозиційних настроїв, переважно пов'язаних із переконанням у помилковості дій Сталіна та його оточення.

¹ Бем Н.В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х — 1933 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України — К., 2004. — 18 с.; Георгізов Г.М. Українське селянство доби непу: динаміка політичних настроїв та свідомості: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Георгізов Г.М.; Ін-т історії України Нац. акад. наук України. — К., 2008. — 205 арк.; Капустян Г.Т. Дві «правди» або українське село в двадцять років двадцятого століття / Г.Т. Капустян. — Кременчук, 2003. — 324 с.; Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. В. Івашко, В. Корнієнко. — К.: Вид-во «Основи», 1997. — 423 с.; Стасюк О.О. Геноцид українців: деформація народної культури / О.О. Стасюк; Міжнар. благодійний Фонд «Україна 3000». — К.: Стило, 2008. — 223 с. та ін.

² Центральний державний архів вищих органів державної влади України (далі — ЦДАВО України), ф. 338, оп. 2, спр. 20, арк. 28; ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 6, спр. 596, арк. 150–151. Публ.: Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документи и материалы в 4 томах. Том 2. 1923–1929. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000, с. 661.

³ Російський державний архів соціально-політичної історії (Далі — РДАСПІ), ф. 445, оп. 1, спр. 86, арк. 31.

⁴ ЦДАВО, ф. 338, оп. 2, спр. 20, арк. 28.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 2772, арк. 49–55.

⁶ «Совершенно секретно»: Лубянка — Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). — Т. 6. — М., 2004, с. 226.

⁷ «Совершенно секретно»: Лубянка — Сталину, т. 6, с. 241.

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2774, арк. 89–90.

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 6, арк. 339.

¹⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 16, спр. 6, арк. 337–338; оп. 20, спр. 2844, арк. 61; Російський державний військовий архів (далі — РДВА), ф. 25899, оп. 2, спр. 430, арк. 714–716.

¹¹ РДВА, ф. 9, оп. 28, спр. 58, арк. 207–209.

¹² РДВА, ф. 25899, оп. 2, спр. 430, арк. 538.

¹³ «Кажучи про недорід на Україні, — переказувала зміст виступу голови союзного РНК газета «Комуніст», — тов. Риков визнав, що недорід на Україні вдарює по всьому Союзу, одначе висловив тверду впевненість, що нам пощастить забезпечити харчами потерпілі райони та обсяяти селянські землі. Бо на допомогу бідноті мобілізовані ресурси всього СРСР» Див.: «Розмова з головою Раднарком СРСР тов. Риковим», Комуніст, 1928, 30 вересня.

¹⁴ Стенограма Бухаринско-троцькистского процесса. 2–12 марта 1938 г. Продолжение вечернего заседания 2 марта 1938 года. [Електронний ресурс:] <http://www.hrono.ru/dokum/1938buharin/vec2-3-38-1.php>; заголовок з екрана.

¹⁵ Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. — М.: Междунар. фонд «Демократия», Материк, 2000. Том 4: Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 16–23 апреля 1929 г., с. 247.

¹⁶ *Єфремов С.О.* Щоденники, 1923–1929 / С.О. Єфремов; упоряд.: О.І. Путро та ін.; наук. ред. Е.С. Соловей. — К.: Газета «Рада», 1997, с. 741.

¹⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2987, арк. 18–19.

¹⁸ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2700, арк. 34.

¹⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2700, арк. 35–36.

²⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2700, арк. 4.

²¹ «Совершенно секретно»: Лубянка — Сталину, т. 7, с. 50.

²² ЦДАВО, ф. 1, оп. 5, спр. 1044, арк. 7.

²³ ЦДАВО, ф. 1, оп. 5, спр. 1016, арк. 21 зв.

²⁴ ЦДАВО, ф. 1, оп. 5, спр. 1016, арк. 7–10.

²⁵ ЦДАВО, ф. 1, оп. 5, спр. 1015, арк. 7, 10, 13; спр. 1022, арк. 4 зв

²⁶ ЦДАВО, ф. 1, оп. 5, спр. 1016, арк. 29.

²⁷ Сергій Єфремов, Щоденники, с. 736–737.

²⁸ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2989, арк. 38–43.

²⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2987, арк. 50.

³⁰ Червоний степ, 1929, 27 лютого.

³¹ Правда, 1929, 27 квітня.

³² РДАСПІ, ф. 445, оп. 1, спр. 86, арк. 30.

³³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2989, арк. 104–108.

³⁴ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2989, арк. 95 зв.

³⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2987, арк. 60.

³⁶ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2987, арк. 50, 52.

³⁷ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД, т. 2, с. 883–884.

³⁸ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2987, арк. 54–60.

³⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2989, арк. 59.

⁴⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2987, арк. 56.

⁴¹ РДАСПІ, ф. 81, оп. 3, спр. 108, арк. 13.

⁴² РДАСПІ, ф. 81, оп. 3, спр. 108, арк. 13.

⁴³ «Підсумки липневих пленумів ЦК ВКП(б) та ЦК ЛКСМУ: Доповідь генерального секретаря ЦК КП(б)У тов. Ст. Косіора на зборах активу Харківської парторганізації 16 липня 1928 року», Комуніст, 1928, 18 липня.

⁴⁴ РДВА, ф. 9, оп. 28, спр. 58, арк. 174зв.

⁴⁵ РДВА, ф. 25899, оп. 2, спр. 430, арк. 387.

⁴⁶ РДВА, ф. 25899, оп. 2, спр. 430, арк. 405.

⁴⁷ РДВА, ф. 9, оп. 28, спр. 81, арк. 2.

⁴⁸ РДВА, ф. 25899, оп. 2, спр. 430, арк. 540.

- ⁴⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2775, арк. 17.
⁵⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2775, арк. 88–90.
⁵¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2642, арк. 93.
⁵² ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2775, арк. 115.
⁵³ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2987, арк. 61.
⁵⁴ Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 5, оп. 1, спр. 43, арк. 81.
⁵⁵ Державний архів Запорізької області (ДАЗО), ф. 1, оп. 1, спр. 834, арк. 18.
⁵⁶ ДАРФ, ф. Р-5446, спр. 1644, арк. 111.
⁵⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2824, арк. 96; ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 834, арк. 18.
⁵⁸ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2989, арк. 32 зв., 79.
⁵⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2989, арк. 6.
⁶⁰ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2989, арк. 11.
⁶¹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2989, арк. 25.
⁶² ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2989, арк. 26.
⁶³ РДВА, ф. 25899, оп. 2, спр. 430, арк. 405.
⁶⁴ Сергій Єфремов, Щоденники, с. 682–683.
⁶⁵ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2688, арк. 52зв.
⁶⁶ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2688, арк. 77.
⁶⁷ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2642, арк. 91.
⁶⁸ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2688, арк. 87.
⁶⁹ ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2688, арк. 38–44.

Продовольственный кризис и голод 1928–1929 гг. в оценках украинского населения

В статье анализируются оценки населением УССР причин голода 1928–1929 гг., выясняются особенности негативной политической активности, обосновывается тезис о тесном переплетении в ней национальных и социальных мотивов.

Ключевые слова: УССР, продовольственные осложнения, голод 1928–1929 гг., общественное сознание.

The food crisis and famine 1928–1929 in Ukrainian population estimates

This paper analyzes the responses of various social strata Ukrainian SSR on food complications their assessment about the causes of hunger 1928–1929 biennium, defined negative features of political activity, the close interlocking reasoning it national and social reasons.

Keywords: SSR, food complications, hunger 1928–1929 biennium, social awareness.

КУСТАРИ ТА РЕМІСНИКИ УКРАЇНИ ВПРОДОВЖ НЕПУ

В статті аналізується становище кустарно-ремісничого населення України в умовах нової економічної політики, спроби радянської влади включити його в усупільнений, тобто контрольований державою, сектор економіки господарства.

Ключові слова: кустарі й ремісники, кооперативи, неп, промисли, дрібна промисловість.

Факти свідчать, що намагання влади включити кустарно-ремісничє виробництво в усупільнений сектор наразилися на запеклий опір населення. З огляду на нього більшовики в 1920-х рр. змушені були постійно змінювати свою політику. Через неспроможність перетворити дрібних приватників на найману робочу силу вони прагнули видати нову кооперацію за існуючу дійсність. Тому приватногосподарський характер виробництва в кустарно-ремісничій галузі у статистичних звітах не афішувався. Навпаки, статистики прагнули представити, що кустарі й ремісники вже стали на радянські рейки. Тим часом вони у тіншовому секторі виробництва мали власні інтереси, котрі забезпечували їм непогані індивідуальні прибутки. Водночас до держави надходили від них мізерні кошти. Директивні настанови перевести працівників дрібної промисловості у радянські кооперативи не давали наслідків: державні органи на місцях в 20-х рр. просто не могли цього здійснити через відкритий опір виробника і прихований саботаж. Саме ця обставина змусила свого часу В.Леніна визначити курс на незапровадження силових форм щодо них, щоб організувати в кустарно-ремісничій промисловості поступове й добровільне кооперування. Його стратегія стала орієнтиром для подальших дій більшовиків у період нової економічної політики в 1924–1926 рр. Вона віддзеркалена у відповідних рішеннях партійних пленумів і з'їздів.

Нині в історіографії окреслилися нові підходи до вивчення кооперативної стратегії радянської держави — в працях В. Калініченка, С. Кульчицького, В. Лантуха, В. Марочка, А. Морозова, О. Пиріг, О. Сушка та ін. вчених. Але нова економічна політика потребує більш детального дослідження.

У протидії дрібних приватників владі велику роль відігравала специфічна структура кустарно-ремісничої промисловості. Вона сприяла переведенню виробництва в тіншовий сектор, що змушувало владу шукати додаткові заходи з метою їх виявлення й спрямування до радянської системи промкооперації.

Роздрібна кустарно-ремісничя промисловість у пореволюційні часи доповнювалася промкооперативною системою. Разом вони становили потужну базу дрібного виробництва, яке у 1920-ті рр. виготовляло товари першочергового житку й продукти харчування для населення та на замовлення влади.

Слід зазначити, що кустарно-ремісничче виробництво в Україні мало доволі давню історію. Виникло воно на етапі затвердження капіталістичних відносин. В Україні кустарі та ремісники майже не розташовували свої промисли й артілі поблизу великих підприємств. Кустарно-ремісничче виробництво використовувало переважно сільськогосподарську сировину, місцеві мінерали, деревину, шкіру, лозиння тощо. Найпоширенішими були промисли, що мали в своїй основі обробку волокна, шкіри, деревини. Обробка волокна (ткацький, кравецький, вишивальний промисли) була на першому місці. У 1922 році її продукція становила 85% від дореволюційної. Обробка деревини перебувала на другому місці й дорівнювала лише 76% від дореволюційного періоду. Обробка шкіри впала ще більше — до 69%¹. Географічне розміщення більшості осередків кустарно-ремісничого виробництва зумовлювалося сільськогосподарською спеціалізацією регіонів, наявністю покладів мінералів, існуванням лісових угідь та близькістю до водних ресурсів. В Україні традиційно були розповсюджені найбільш капіталомісткі галузі кустарно-ремісничої промисловості: шевська, овчинна, коврова, екіпажна, меблева й ін., які потребували багато сировини. Менш капіталомісткі промисли — посудний, ложковий, сітков'язальний — були розповсюджені нешироко². Природні умови в Україні, таким чином, сприяли створенню різноманітних промислів.

Наступним фактором, що сприяв розвитку кустарно-ремісничої галузі, стало поступове вичерпання вільних земельних фондів. У низці регіонів України існувала гостра проблема малоземелля. Вона особливо вплинула на найбільш вразливих селян, котрі шукали для себе спосіб подальшого існування. Подвірне кустарно-ремісничче виробництво в цих районах, яке спочатку було сезонним заняттям, поступово ставало основним. Розвиток капіталістичних відносин та загострення малоземелля змушували селян пристосовуватися до нових умов життя — створювати промисли. Селяни самотужки шукали вихід із становища «зайвих» людей у суспільстві, держава не надавала їм потрібної допомоги. Важливу роль у сприянні розвитку підприємницької ініціативи відіграли земства попри те, що самі вони перебували в стадії становлення. Вони, зокрема створювали показові музеї кустарно-ремісничих промислів, де пропагували нові способи заробітку для малоземельних селян. Земства надавали в окремих випадках позички для кооперативів, однак у більшості випадків це не спрацьовувало через невміння господарювати.

Природний розвиток кустарно-ремісничої промисловості до 1917 року, який відбивав потреби населення, змінився під впливом соціально-економічної політики радянської влади, яка бажала ліквідувати приватне господарство — основу дрібного виробництва. Через дії держави кустарно-ремісничча промисловість поступово набувала іншого характеру. Дрібні підприємці підлаштовувалися під вимоги більшовиків, щоб продовжити своє існування за нових умов. Займаючись звичним для них виробництвом, вони виконували замовлення влади, яка надавала їм сировину за вигідними розцінками.

Під впливом критичних соціально-економічних обставин у 1923 р. з'явилися нові промисли, котрі найбільше задовольняли попит населення. Перше місце

серед них зайняли нетрадиційні промисли – металевий та харчовий³. Наприкінці 1920-х рр. структура галузі так змінилася, що будівельний промисел, мінеральна і паливна кустарно-ремісничя промисловість посіли перші місця⁴.

У перший період існування радянської влади, крім націоналізації найбільших промислів, характерних зрушень у системі кустарно-ремісничого виробництва не відбулося. Натомість під час громадянської війни і нової економічної політики змінилися основні засади його розвитку. Кустарі і ремісники були змушені спілкуватися з населенням не безпосередньо, а через централізовані державні органи. За планами, із самостійних виробників вони мали перетворитися на залежних від влади найманих працівників і виготовляти лише замовлену нею продукцію.

Радянські органи, хоча й вимушено користувалися продукцією кустарів та ремісників, ставилися до них як до представників дрібного капіталу. Структура кустарно-ремісничої промисловості змінювалася відповідно до встановлених державою умов її існування. Стратегічне завдання підпорядкувати приватногосподарське дрібне виробництво визначило подальший напрямок розвитку та структуру галузі. Фактично йшлося про докорінне реформування галузі. Кустарі та ремісники повинні були перетворитися на найманих робітників, що працювали б на фабриках і заводах. Держава не визнавала іншого напрямку розвитку дрібного виробництва. Завершальним етапом реформування галузі стала єдина промкооперація.

Але дрібнопідприємницька стихія своїм протистоянням змінила плани більшовиків. Під її впливом було відновлено приватногосподарський шлях розвитку країни. В період нової економічної політики держава почала по-іншому ставитися до кустарів і ремісників. Ленін зазначив, що приватногосподарські відносини залишаться надовго, але сподівався, що в умовах непу можна буде підпорядкувати «дрібнобуржуазну стихію» без силових дій. Він мав на увазі таку стратегію оподаткування, яка не давала б виробникам додаткових прибутків. На думку більшовиків, їхні прибутки могли дорівнювати рівню доходів робітників. Однак це не знайшло згоди в представників дрібного капіталу, тому влада вимушена була ввести пільговий податковий період для кустарно-ремісничої промисловості. Залежно від протидії приватників відбувалися зміни в радянській соціально-економічній політиці під впливом їх небажання перетворюватися на найманих робітників.

Більшовики знищували лише ті кооперативи, товариства, артілі, котрі відверто не бажали підпорядковуватися державі. Запроваджені владою закони з обмеження самостійності дрібних приватників, за якими вони повинні були виготовляти замовлену продукцію для населення або Червоної армії, змушували кустарів та ремісників перебудовувати профіль виробництва. Розподіляючи сировину серед виробників, керівні органи пильно перевіряли наявність замовлених ними готових виробів, привчаючи кустарів і ремісників до підпорядкованості державі. Зокрема, у «Віснику промислової кооперації» зазначалося, що під час громадянської війни кустарно-ремісничою галуззю було виготовлено «замовлені для Червоної армії такі вироби: постолы — 5 000 000 пар, валянки —

522 174 пари, бурки, чуні — 49 144 пари, в'язані вироби — 374 903 шт., вироби для канцелярської роботи — 1 621 748 шт., господарські знаряддя праці — 6 387 шт., посуд — 3 102 704 шт., екіпажі — 9 697 шт., упряж — 21 039 шт., мачульні вироби — 68 704 шт., предмети для пакування (мішки, коробки тощо) — 1 162 940 шт.»⁵. У той період така продукція була гостро необхідною, оскільки у держави не вистачало майже всього. Тільки вціліле дрібне виробництво могло б допомогти одержати товари першочергового вжитку.

Керівники старої кооперації проводили свою політику, щоб забезпечити життєздатність виробництва в радянських умовах. Вони вбачали для себе загрозу зруйнування кустарно-ремісничої промисловості в нових, радянських структурах. Наприклад, голова Проскурівської кооперації Т. Ящук відкрито говорив, що не підтримує радянську владу, як і більшовиків-кооператорів»⁶. Такої позиції вони дотримувалися й надалі. Держава заgravала із старими кооператорами, намагаючись перетягнути останніх на свій бік. Але вони, обіцяючи лояльність, в дійсності вели свою лінію, далеку від радянського кооперування.

Цілеспрямоване реформування промислів за наказами більшовиків знекровлювало систему кооперації. Держава, обіцяючи їй сприяння, насправді мало на меті «поголовне» кооперування дрібнотоварного виробника. У такий спосіб держава мала намір змінити їх соціально-економічну природу. При цьому більшовики довго розглядали старих кооператорів як своїх помічників у залученні приватників до «поголовного» об'єднання в єдину виробничо-споживчу мережу комун, як сподівався В. Ленін у 1918 р., або в єдину споживчу комуну — в 1919 р., чи в Центроспілку — в 1920 р. Він розробив план одержавлення дрібних виробників, визначивши зокрема, що потрібно знайти заохочення для старих кооператорів, котрі допоможуть здійснити цей процес. Бажання очолити всі промисли зрештою схилило їх до співпраці з радянською владою.

В основі нововведень держави щодо представників дрібного капіталу завжди лежало бажання повністю ліквідувати приватну власність, як базу підприємництва, котре живило капіталістичний розвиток. У дрібнотоварній кустарно-ремісничій стихії партія теж вбачала носія ринкових відносин. Радянська влада намагалася після знищення великого капіталу підпорядкувати і дрібний. Проте стійке небажання їх вступати в комуни та широкий опір об'єднанню в Центроспілку змусили більшовиків врахувати вимоги дрібних виробників приватно-господарського сектора.

Пільговий податковий період розвитку у 1924–1926 роках, котрий був введений під впливом протистояння кустарів і ремісників, їх небажання працювати в умовах посиленого оподаткування, став підосновою часткового відродження дрібнотоварної промисловості. Лише з 1927 р. її структура була піддана суттєвим змінам. Відтоді поступово, аж до початку 1930-х рр. ця галузь, у тому числі в УСРР, цілеспрямовано реорганізовувалася в радянську промкооперацію.

Під тиском вимог влади кустарно-ремісниче виробництво поступово переходило в інший стан, виконуючи її замовлення на предмети першочергового вжитку. Це змушувало промисли, кооперативи, товариства й артілі постійно змінювати профіль роботи. У кустарів і ремісників виробилося вміння балан-

сувати за радянської держави й до часу вміло «підлаштуватися» під неї. Цей хист допоміг їм існувати в радянській системі, зберігаючи переважно у сільській місцевості свою основу — приватногосподарське виробництво. Воно мало свою просту й водночас складну структуру, в якій органічно поєднувалися роздрібна кустарно-реміснича промисловість та самостійна промкооперативна система. Вони співіснували й доповнювали одна одну.

Під час повоєнної розрухи у дрібне виробництво України було привнесено багато нових видів промислів. Воно являло собою специфічно розвинену галузь промисловості. До революції тут було всього 18 артілей, з них 11 кустарних, 6 ремісничих і 1 фабрично-заводська⁷. Значна частина кустарно-ремісничого виробництва перебувала не в об'єднаннях, а на селянських подвір'ях в сільській місцевості та в надомників у містах і в містечках. На січень 1923 р. було організовано вже 30 спілок, які об'єднали 1 300 артілей і товариств з кількістю членів понад 25 000 осіб⁸. Бурхливий розвиток кооперування кустарно-ремісничої промисловості був неприродним. Це було безпосереднім наслідком реалізації лєнінської стратегії. Влада прагнула за допомогою різних пільг об'єднати кустарів і ремісників у створений нею спеціально для такої мети в грудні 1921 — січні 1922 рр. кооперативний центр — Укркустарспілку. Аналогічним органом стала й спілка «Сільський господар» на селі. План дій більшовиків був масштабний. Для його реалізації, наприклад, «Укркустарспілка» у 1923 р. одержала від держави кредит у 700 тис. руб. золотом⁹. Кустарі і ремісники, спокусившись на пільги, робили вигляд, що об'єднуються у кооперативи. Але в Укркустарспілку вступили лише окремі з них — близько 10% дрібних виробників. Це були найбільш бідні верстви, які у своїй більшості ніколи раніше не мали можливості за власним пасем увійти в ці товариства. Наведені нижче кількісні показники дають уявлення про переважно індивідуальний характер виробництва кустарів і ремісників в радянській Україні.

По окремих губерніях УСРР кустарі розподілялися наступним чином:

Губернії	Кількість кустарів	у % до підсумку
Подільська	73 556	28.2
Чернігівська	34 822	13.3
Волинська	32 698	...12.9
Харківська	31 924	12.2
Київська	25 161	9.7
Полтавська	23 951	9.2
Одеська	21 341	...8.2
Донецька	10 500	4.0
Катеринославська	6 013	...2.3
Всього	259 966	...100

За промислами кустарі і ремісники розподілялися так:

Промисли	Кількість	У % до підсумку
Ткацький промисел	47 786	18,4
Виробництво шкіряного взуття	41 885	16,1
Вишивка й строчка	27 974	10,7
Виготовлення с/г інвентаря	27 466	10,5
Виготовлення бричок та запасних частин до них	23 354	9,6
Бондарний промисел	20 315	7,8
Кераміка	15 073	5,8
Килимовий промисел	9 624	3,7
Лозовий	9 374	3,6
Столярний	8 107	3,1
Обробка шкірок	5 198	2,0
Залізний промисел	3 306	1,3
Інші	20 537	8,0
Всього	259 962	100

Укркустарспілка об'єднала близько 10% від чисельності зареєстрованих кустарів в Україні, а саме¹⁰:

спілки по губерніях	Кількість об'єднань	Чисельність товариств	Кількість кустарів у %
Подільська	2 246	5 758	19,2
Чернігівська	3 145	5 188	11,3
Волинська	1 581	102	4,6
Харківська	2 148	2 505	11,6
Київська	2 149	2 261	11,6
Полтавська	2 73	1 764	5,7
Одеська	4 266	3 664	20,8
Донецька	2 137	2 166	13,5
Катеринославська	232	362	1,7
Всього	20 1254	24 771	100

Державні органи, незважаючи на численні спроби, не змогли об'єднати під час непу в центри кооперації всіх дрібних виробників. Боронити свої інтереси виробникам допомагали особливості структури кустарно-ремісничої промисло-

вості та умови економічного життя. Представники дрібного капіталу вбачали навіть користь у співіснуванні з владою. Їх лідери зазначали, що на певному етапі розвитку треба використовувати радянські умови: «Практическая политика советской власти способствует развитию национальной культуры. Учитывая настоящее положение вещей, необходимо отметить, что всякая другая власть будет больше задерживать процесс национального развития, нежели советская. Национальные силы будут расти при каждой власти, но при советской этот процесс будет двигаться более усиленными темпами. Нужно только не принимать участия в активной социальной политике, а направлять свои силы на повышение экономического благосостояния страны. Однако, в конечном итоге, самостоятельное украинское государство может быть только буржуазным, ибо советская концепция устраняет принцип независимости государственности. Руководящая роль должна принадлежать крестьянству. Промышленность должна быть государственной, чем исключает диктатуру крупного капитала — для этого нужна советская власть. Ее не нужно бояться. Советская власть в свое время сама себя переживет»¹¹.

Представники дрібного капіталу, усвідомлюючи свої перспективи, проводили далекоглядну політику у відносинах із владою. Вони пропонували із користю пристосовуватися до її вимог, але так, щоб не підпасти під одержавлення або облік і контроль, котрі відібрали б у приватників самостійність. Фактично вони стали на шлях прихованої боротьби із більшовиками. Влада намагалася піддати дрібних виробників підпорядкуванню, а вони, у свою чергу, шукали засоби виживання в існуючих умовах. Кустарі й ремісники використовували на свою користь усе, що могли, — пільгову податкову політику держави, знищення більшовиками їх головного конкурента – великого капіталу. Вони розраховували зайняти його місце і робили все для розвитку свого виробництва. Під час нової економічної політики, в пільговий період чисельність дрібних підприємств значно зросла, але потужність кустарно-ремісничої промисловості характеризувалася тими цифрами, які мала в своєму розпорядженні радянська статистика, не цілком. У звітах їх зростаюча потужність не прослідковувалася. Проте наповнення ринків продукцією першочергового вжитку характеризувало цей процес. Щоб розкрити складний механізм зміни структури кустарно-ремісничої промисловості у період непу, необхідно зробити деякі порівняння. Для цього треба взяти відправні цифри її розвитку до 1917 р. Навіть тоді значна кількість дрібних приватників приховувала обсяги виробництва, аби податкові органи не зафіксували все, що ним виготовлялося.

До революції чисельність кустарів в Україні, за відомостями земств, становила від 25 до 60 тис. працівників у кожній губернії. З відомостей українських земств у 1910–1913 рр. їх нараховувалося 443 тис. осіб, а у великій промисловості — 330 тис. осіб¹². О. Рибников обрахував чисельність кустарів і ремісників у 1910–1913 рр. у 450 тис.¹³ В. Потресов назвав іншу цифру — 440 тис. осіб¹⁴. За іншими даними, в Україні в цей час понад 600 тис. осіб було задіяне в галузі¹⁵. Розходження в обліку виробників обумовлювалися різними підходами до обчислення структури виробництва.

Кустарі, бажаючи стати самостійними виробниками, працювали необмежений час. Першими їх майстернями були подвір'я або куток у хаті, а найманими робітниками — члени сім'ї. Врахувати таку кількість нових працівників у виробництві неможливо. Результати обліку залежали також від мети, котру ставили перед собою перевіряючі органи. Навіть у найсприятливіший для приватників дореволюційний період, коли податкові стягнення були мінімальними, кількість останніх була різною. Єдиний підрахунок усіх кустарів і ремісників був неможливий для обстежуваних відомств як до 1917 р., так і в 1920-х рр., коли дрібні виробники прагнули приховати кількість виробленої продукції. За радянської влади так само не існувало єдиного критерію обліку чисельності працівників кустарно-ремісничої промисловості, а також розрізнення рядових виробників від підприємців та посередників.

Різні відомства вели свій власний підрахунок осіб, що займалися кустарно-ремісничою працею. Ми взяли за основу дані О. Рибникова і порівняли їх із звітом Ради праці та оборони за 1921–1922 рр. У останньому зазначалося: «В хозяйственной жизни Украины кустарные промыслы издавна играют значительную роль. В настоящее время, по статистическим данным, на Украине числится 300 000 кустарей. Считая их с семьями, получится 1 500 000 душ., а если считать не количество кустарей и населения, а число кустарных дворов с общим числом дворов, а также с учетом ремесленников, то процент этот повысится до 12–15% от всего количества населения Украины»¹⁶. В іншому обстеженні зазначалося, що близько 20% українського населення займалися кустарно-ремісничим виробництвом¹⁷. Вірогідно, що саме від 15 до 20% населення в Україні виготовляли кустарно-ремісничу продукцію. Про потужність кустарно-ремісничої галузі свідчила висока вартість її виробництва у 1913 р., яка дорівнювала 370 млн. руб. від загальної вартості всієї промислової продукції регіону в 749 млн. руб.¹⁸ Наповнення ринку кустарно-ремісничими товарами, непідконтрольне владі під час нової економічної політики, було небезпечним для радянського ладу. Воно характеризувало реальне зростання капіталістичних відносин, що не піддавалося обліку.

Підрахунки чисельності кустарів завжди ускладнювалися тим, що багато їх працювали і на сільськогосподарських роботах, і тому залишалися для статистики селянами. Після 1917 р. дрібні виробники не потрапляли до реєстрів, бо піддавалися різним формам націоналізації, конфіскації, реквізиції товарів і тому приховували свою приналежність до підприємців кустарно-ремісничої промисловості та власні прибутки.

Кількісні підрахунки продукції дрібного виробництва в кустарно-ремісничій промисловості завжди були складними. Але вони відчутно зменшилися під впливом радянського законодавства «про сприяння влади розвитку кустарно-ремісничого виробництва». Це «сприяння» супроводжувалося в 1921–1923 рр. посиленнями податками. У відповідь на таке «сприяння» представники дрібного капіталу ще більше затінювали своє виробництво. У підрахунках кустарно-ремісничого виробництва в Україні в цей час повністю не була врахована її складна структура. Щоб регулювати дрібну промисловість, потрібно було

насамперед її виявити, а для цього — глибоко проаналізувати. Наслідки роботи відомчих органів залежали від бажання і вміння управлінців. Значні коливання в підрахунках, власне, віддзеркалюють низьку кваліфікацію радянських чиновників, а також наявність розгалуженої прихованої мережі кустарно-ремісничого виробництва. Наприклад, у сприятливих умовах розвитку підприємницьких відносин до 1917 р., для визначення чисельності дрібних виробників О. Рибников виключав ремісників, бо під час порівняння кустарів з останніми їх розрізняли як майстрових і підмайстрів. Кустарями в той час вважали ще не кваліфікованих виробників і тому відділяли їх від майстрових ремісників. О. Рибников, підраховуючи свої дані у найсприятливіший час розвитку дрібного виробництва, визначив саме той приріст нових виробників, які тільки розпочинали своє виробництво. Обчислити таку кількість нових виробників, налаштованих на підприємництво в кустарно-ремісничій промисловості, стало дуже важко в умовах, коли представники дрібного капіталу намагалися приховати своє виробництво.

Неможливість обрахування додаткових доходів і, відповідно, оподаткування дрібнотоварного населення під час непу були найбільшим головним болем влади. Це змушувало її шукати засоби знищення таких прибутків через посилене оподаткування кустарів і ремісників, обмеження і заборону самостійної заготівлі ними сировини для виробництва, встановлення високих тарифів на перевезення товарів тощо. Економічні заходи держави впливали на доходи останніх, але вони знаходили способи обійти їх. Кустарі і ремісники для відповідних органів вказували мінімальну кількість виготовленої продукції, котра обкладалася невеликим податком. Сировину вони скупали у селян під виглядом продуктів харчування або товарів першочергового вжитку, а перевезення її залізницею замінювали підводами.

До 1917 р. представники дрібного капіталу реєстрували промисли в урядових відомствах, оскільки їх неможливо було приховати. Невеликі податки, котрі встановлювала для них влада, сприяли прозорості підприємництва. У радянський час всі вони були на контролі. Однак кустарі і ремісники завжди мали можливість приховати реальні обсяги свого виробництва від податкових органів. Влада нічого з ними не могла вдіяти. Про потужність дрібного капіталу в 1920-х рр. не можна одержати уявлення із статистичних даних. Тільки наявність задоволеного попиту на товари кустарно-ремісничої галузі виказувала її дійсний потенціал. В умовах, коли велика промисловість не працювала, дрібне виробництво взяло на себе задоволення попиту населення.

Таким чином, кустарно-ремісниче виробництво в Україні, відрізняючись від аналогічного виробництва в центральних регіонах імперії своєю вагомістю, заступало неіснуючу велику промисловість. Згодом воно було спроможне розширити свої позиції й реформуватися в незалежну національну від великої індустрії промисловість, котра задовольняла б потреби населення. Проте наступні події не дали їй можливість перетворитися у самостійну галузь. Ця галузь виробництва у розпорошеному стані цікавила більшовиків тільки як джерело продукції для потреб Червоної армії, а в 1920–1921 рр. — як перехідний етап до радянської кооперації. У період нової економічної політики більшовики вимушено пере-

йшли до співробітництва із нею і намагалися підпорядкувати її шляхом обліку і контролю, втягуючи в єдиний промкооператив — Укркустарспілку. Надбання, котрі ця галузь мала до революції, радянська влада у 1920-х рр. не бажала розвивати. Більшовики прагнули створити з неї підпорядковану державі галузь. Проте бажання влади розбивалися об існуючі економічні умови. Сільське господарство спонукало кустарно-ремісничу галузь розвиватися і за наявності сировини обслуговувати населення інвентарем, предметами домашнього вжитку тощо. Внутрішній ринок держава не могла контролювати цілковито, він існував поза її директивами. Це була та гнучка «дрібнобуржуазна стихія» (за Леніним), на яку більшовики наштотувалися в 1920 р. й котру не могли підкорити навіть обліком і контролем аж до початку 1930-х рр. Ця «стихія» у період непу поступово впливала на владу, змінювала її плани. У той час, як не дивно, державні організації проводили політику, спрямовану на підтримку незалежних виробників¹⁹.

Структура кустарно-ремісничого виробництва в період непу складалася з мережі промкооперативів, майстерень, артілей і окремих дрібних виробників, які працювали в місті, вдома, в будках, або просто у хаті в сільській місцевості. З кінця 1920-х рр. в ній почали переважати радянські кооператори.

Більшовики використовували кустарно-ремісничу промисловість для виготовлення необхідних продуктів та товарів першочергового вжитку. Але у правлячої партії була власна програма для розпорошеного населення, яке займалося дрібнотоварним виробництвом: організувати й виховати його для комуністичного будівництва. Спроби здійснити цю програму ще в 1918–1920 рр. зазнали провалу. Тривалий час населення УСРР опиралося й «поголовній кооперації». Тільки в другій половині 1920-х рр. партія здобула вплив у промкооперативах завдяки системі економічних та інших важелів. Хоча уряд декретував недоторканність підприємництва, на місцях продовжувалися реквізиції, конфіскації й арешти кооператорів²⁰.

Більшовики майже десять років не могли розпочати наступ на приватників. Тільки згодом вони зрозуміли причину цього — подвійну політику майже всіх старих кооператорів, що мали економічну силу і авторитет у галузі й котрі не бажали сприяти одержавленню населення в системі кустарно-ремісничої промисловості. Влада поступово обмежувала їх вплив на дрібних виробників. В сільській місцевості України партійні органи висилали або знищували представників дрібного капіталу, унеможливаючи їхню подальшу діяльність у товариствах і кооперативах²¹.

З перших років існування радянська держава сподівалася швидко змінити структуру цієї галузі. Проте ці сподівання були марними. Пристосовницька політика довго утримувала більшовиків від радикальних дій. Центроспілка (її керівний центр) в основному перейшла під вплив більшовиків і у 1920 р. стала центром об'єднання всіх її видів. Протягом довгого часу самодостатня кустарно-ремісничая промисловість, котра мала власну сільськогосподарську сировинну базу в Україні, успішно існувала і змогла протистояти більшовицькому наступу початку 1920-х рр.

Кустарно-реміснича галузь виробництва у період непу відчутно зросла не тільки за розмірами (це відзначали більшовики у грудні 1925 року на своєму партійному з'їзді), а й перевищила обсягом виробництва соціалістичний сектор. Це означало небезпеку для радянської держави. Врахувавши цей підсумок пільгового податкового періоду влада розпочала підготовку до рішучих дій щодо одержавлення дрібнотоварного виробництва з 1927/28 р.

Дрібні виробники мали стати найманими працівниками, робітниками фабрик, заводів і під час переходу до них — членами радянських кооперативів. Дрібні товаровиробники, що опинилися під тиском наказової системи радянської влади, як могли боролися за своє виживання. Вони шукали методи впливу на владу навіть через наркомати, в яких відбувалися дискусії про різні форми розвитку економіки. Боротьбу за зміцнення приватногосподарських відносин у 1920-х рр. було використано різними силами, що намагалися організувати прихований та відкритий опір владі²².

Різні погляди в партії, дискусії навколо питань соціально-економічного розвитку в середині 1920-х рр. лягли в основу подальших дій більшовиків. Відбулося знищення тих членів партії, які заважали Й. Сталіну здійснити заплановані перетворення. Боротьба завершилася перемогою сталінської групи в партії й відповідними рішеннями відносно колективізації та кооперування населення.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 3000. — Арк. 218.

² Там само. — Ф. 27. — Оп. 6. — Спр. 1807. — Арк. 226–227.

³ Там само. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 3000. — Арк. 218.

⁴ Там само. — Спр. 11059. — Арк. 1.

⁵ Журнал. Вестник промысловой кооперации. — 1921. — № 1. — С. 17.

⁶ Перший Всеукраїнський з'їзд представників союзів споживчих кооперативів. Протоколи. — К., 1918. — С. 45–46.

⁷ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1743. — Арк. 6.

⁸ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1743. — Арк. 6–7.

⁹ ЦДАГО. Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1743. — Арк. 7–8.

¹⁰ ЦДАГО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 2607, ч. 3. — Арк. 311–312.

¹¹ Архів СБ України. — Ф. (ФП). — Спр. 73862. — Арк. 14.

¹² ЦДАВО. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 751. — Арк. 112.

¹³ ЦДАВО. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 3000. — Арк. 90.

¹⁴ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 6. — Спр. 1807. — Арк. 226.

¹⁵ ЦДАВО. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 3003. — Арк. 2.

¹⁶ ЦДАГО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 607, ч. 3. — Арк. 311.

¹⁷ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1743. — Арк. 2.

¹⁸ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 6. — Спр. 1807. — Арк. 226–227.

¹⁹ Архів СБ України. Информационный бюллетень № 24 от 14 декабря 1922. Циркулярное письмо ГПУ. № 16, Москва 1 марта 1922. — С. 1.

²⁰ ЦДАВО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 18. — Арк. 6.

²¹ ЦДАГО. — Ф. 539. — Оп. 1. — Спр. 236. — Арк. 9, 61.

²² Архів СБ України. — Ф. 13. — Спр. 260, т. 1. — Арк. 34.

Кустари и ремесленники Украины во время нэп

В статье анализируется положение кустарно-ремесленного населения Украины в условиях новой экономической политики, попытки советской власти включить его в общественный, то есть контролируемый государством, сектор хозяйственной экономики.

Ключевые слова: кустари и ремесленники, кооперативы, нэп, промыслы, мелкая промышленность.

Ukrainian artisan in the course of new economic policy

The article analyzed the condition of Ukrainian artisan in the course of new economic police as well as the attempts of Soviet power to include artisan into socialized, notably state control, sector of economy.

Keywords: artisan, cooperative, new economic policy, trades, small production.

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО 20-х рр. В КРИМУ

В статті розглядається питання вирішення більшовицьким урядом питань національно-культурного будівництва в Криму у 20-х роках. Особливу увагу приділено висвітленню етапів боротьби між членами кримського обкому за укріплення особистої влади.

Ключові слова: більшовики та їх політика на півострові, Кримський обласний комітет, боротьба за владу, Кримська АСРР, Міллі-Фірка, татарізація.

З погляду на сучасний стан і перспективи розвитку кримської автономії важливого значення набуває вивчення питання про національно-культурне будівництво на півострові у 20-х рр.

Першою проблемою національно-культурного будівництва в Криму стала багато національність його населення. Тут мешкало 59 національностей, кожна з яких мала власні культурні особливості. Як доповідав у 1921 р. М. Бухаріну представник Наркомнацу РРФСР в Криму З. Булушев «44% населення Криму складають татари, і більша частина татарського населення мешкає в селах. Якщо виключити мурзаків (дворянського походження. — авт.), то середній прибуток цього населення нижчий за середняцький. Міське населення мешкає в умовах ще гірших: завжди на околиці, в слобідках, в антисанітарних умовах, напівголодні, перебиваючись випадковими заробітками. Серед татар поширений туберкульоз. Шкіл мало, й вони не облаштовані. З навчальних посібників на рідній мові є тільки буквар. Мало обізнаних вчителів. ...Татарське питання в Криму — це не національне питання у вузькому сенсі слова, питання соціальне. ...Поруч з татарами мешкають й інші дрібні народності, котрі підпали в більшій або меншій мірі під вплив татар. До татаризованих народностей належать місцеві цигане, караїми, кримчаки й деякою мірою кримські вірмени та греки»¹.

З вищенаведеного випливає інша проблема — відсутність єдності поглядів на форму національно-культурного будівництва під час обговорення цього питання в першій половині 1921 р. Представники російського населення пропонували створити в Криму область у складі РСРФР, українського — республіку у складі УСРР, татарського — національну автономію з правом «міжнародних відносин», німецького — національно-територіальну автономію. Вся ця дискусія висвітлювалася в газеті «Красный Крым».

Коли радянська влада остаточно закріпилася в Криму, перед ЦК РКП(б) постало питання про дальшу долю півострова. Було вирішено створити автономну республіку, яка входила б до складу РСФРР. Більшовики України, яких заздалегідь попередили про ці наміри, спочатку намагалися протестувати, але потім слухняно погодилися. 12 листопада 1920 р. на засіданні членів ЦК КП(б)У, які були в наявності (С. Косіор, Терлецький, В. Мануїльський, Мінін) було ухвалено рішення: «Крим перебуває поза компетенцією ЦК КП(б)У»².

Ця згідлива відповідь не відображала дійсного ставлення всіх членів ЦК КП(б)У. Пам'ятаючи діяльність Закордота, котрий розміщувався на території України і керував всією повстанською боротьбою більшовиків в Криму, місцеві керівники намагалися власноруч керувати цією територією. Протягом кінця 1920 — першої половини 1921 рр. український уряд активно втручався у процеси, що відбувалися в Криму. В свою чергу, Москва теж вважала Крим власною територією, а тому надсилала до півострову свої вказівки та вимагала їх негайного виконання. Деякій час питання про пріоритет залишалося відкритим, але страшений тиск з боку Москви змусив харківських працівників відступити. Було ухвалено рішення про ліквідацію на півострові всіх організацій, котрі відали справами Закордота. Українські представники більшовицької партії, що мешкали в Криму, повернулися до Харкова. Начальник Закордота при ЦК КП(б)У Ф. Маркус у доповіді на ім'я Ф. Кона зазначав, що протягом січня — березня 1921 р. з території Криму до України було вивезено всіх українських керівних працівників, а також матеріальні ресурси КП(б)У, котрі раніше були привезені на півострів для потреб Кримської повстанської армії (зброю, гроші, обмундирування, спорядження та ін.)³.

Керівники України змогли зберегти в своїх руках лише так звані виконавчі функції: Москва залишила «українським товаришам» право деякою мірою вирішувати військові справи на півострові. Війська, якими командував М. Фрунзе, продовжували, як і раніше, називатися «Збройними силами України та Криму».

25 січня 1921 р. голова РНК України Х. Раковський підписав постанову про те, що командуючому збройними силами України підпорядковуються всі морські сили Чорного та Азовського морів⁴. Серед допризовників Криму було виділено 1 500 осіб для того, щоб вони пройшли спеціальну морську підготовку⁵.

3 червня 1921 р. на півострові з'явилися перші частини особливого призначення (ЧОП) та Всеобучу України та Криму, що підпорядковувалися українському уряду. Військові з'єднання допомагали місцевим керівникам та чекістам боротися з «бандитизмом». Ці частини, котрі очолювалися українськими працівниками, використовували в своїй роботі переважно кримські кадри. Кількість кадрів Кримського ЧОПу з плином часу зростала. Згідно доповіді, котра була складена командуючим ЧОП та начальником Всеобучу України та Криму Малиновським для секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда, на 15 листопада 1921 р. в Криму вже перебувало 2 477 чоловіків та 216 жінок, котрі входили до складу ЧОП та всеобучу України та Криму⁶.

На початку 20-х рр. з'явилася ще одна сфера діяльності українського уряду в Криму. Коли в Криму запанував голод, Україна почала ввозити на півострів продовольство⁷.

Тільки цими сферами й було обмежено вплив керівництва України на справи в Криму. Надавати владу в стратегічно важливому Криму лише частково скореній українській республіці в Кремлі вважали ризикованим.

Тим часом місцеві більшовики не сиділи склавши руки. 21 січня 1921 р. відбулось спільне засідання членів Кримревкому та Кримського обласного комітету РКП(б), на якому були присутні А. Ліде, Ю. Гавен, С. Вульфсон (Давидов),

С. Ідрісов, С. Меметов, І. Фірдевс, М. Бабахан і В. Ібраїмов. Розглядалося одне питання: «Про політичні взаємовідносини Криму з РСФРР та УСРР». У прийнятій постанові зазначалося: «Визнати найбільш бажаним підпорядкувати Крим безпосередньо Москві в якості автономної одиниці, надати їй назву “Кримська автономна область”». Приймаючи постанову про автономний статус Криму, учасники засідання виходили з «далекого окраїнного положення Криму з його внутрішньою національною структурою та соціальних й економічних обставин, а також беручи до уваги українське черезсмужжя». У протоколі зазначалося: «Ю. Гавен залишається при своїй особливій думці: з метою революціонізування мусульманського Сходу доцільно створити видимість самостійного Криму, й тому Кримську автономну область треба назвати “Кримською Комуною”»⁸.

20 лютого до Сімферополя приїхав М. Поляков, якого призначили новим головою Кримревкому і членом Кримського обласного комітету РКП(б). Під його головуванням відбулось засідання Кримревкому. Газета «Красный Крым» надрукувала звіт, в якому зазначалося: «В адміністративному положенні Крим буде підпорядкований Москві. Щодо його майбутньої долі, то вона буде вирішена трудовими масами Криму, але ЦК стоїть за створення автономної області»⁹.

На засіданні Кримревкому 27 лютого було розглянуте питання «Про декрети та постанови Радянської влади». Було ухвалене рішення, в якому, між іншим, зазначалося: «Визнати, що оскільки в Криму існує радянська влада, на території Криму повинні застосовуватися видані в РСФРР декрети». Для перегляду наказів Кримревкому з метою їх погодження з декретами РСФРР при Кримревкомі була утворена комісія по перегляду в складі Ануфрієва, Гордона, Лебедева, Тарасова та Корчевського¹⁰.

На початку березня 1921 р. до Криму приїхав І. Акулов, який за наказом ЦК РКП(б) повинен був стати новим секретарем Кримського обкому РКП(б). Наприкінці квітня з таємною місією приїхав С. Кіров. В його функції входило: зміцнити керівництво Кримського обкому, сприяти вивезенню з півострова якомога більшої кількості продовольства та матеріальних цінностей, та сприяти утворенню в Криму республіки¹¹.

Проте питання створення республіки в Криму не викликало особливого задоволення серед певної частини членів Кримського обласного комітету РКП(б). Виходячи з документів, що зберігаються в кримському архіві, можна зробити висновок, що відрядження С. Кірова до Криму було пов'язане з слабкими на той час позиціями РКП(б) на півострові. Секретар Кримського обкому І. Акулов, який перейняв цю посаду, не зміг наладити його роботу, а також організувати роботу повітових партійних організацій. І. Акулов і М. Поляков, які побоювалися проявів «сепаратизму» з боку кримських татар, повели рішучу боротьбу з тими членами обкому, які виступали за створення на півострові республіки — Ю. Гавеном, І. Фірдевсом, С. Меметовим, С. Ідрісовим, М. Бабаханом, В. Ібраїмовим та ін.

Для остаточного вирішення питання про приналежності Криму ряд місцевих більшовиків (серед них — В. Ібраїмов), запропонували включити до порядку

денного IV обласної партійної конференції питання «Про політичне становище Криму». Пленум Кримського обкому РКП(б), якій відбувся 2 квітня 1921 р., відхилив цю пропозицію і ухвалив таке рішення: «В циркулярному листі про скликання конференції запропонувати повітовим комітетам обмінятися думками до початку конференції щодо питання про майбутнє політичне становище Криму. З цього питання знести з Москвою для з'ясування думки ЦК РКП»¹².

Виконуючи рішення цього пленуму, президія Сімферопольського повітового парткому на засіданні, що відбулося 4 квітня 1921 р., доручила комісії у складі С. Меметова та В. Хайкевича підготувати доповідь «Про форми державного будівництва Криму».

Для виконання рішення ЦК РКП(б) щодо командировання до Москви представників з метою розробки положень Кримської автономної республіки того ж 4 квітня 1921 р. в Сімферополі відбулося об'єднане засідання Кримського обласного комітету РКП(б) та Кримревкому. На ньому були присутні: М. Поляков, І. Акулов, А. Ліде, Д. Ульянов, Кисельов, Г. Шидарев, Оскар, О. Дерен-Айсерли (Ібрагім), С. Ідрісов, Ю. Гавен, С. Меметов, Артьомов. Було вирішено «Акулову, Полякову та Ю. Гавену скласти доповідь в ЦК від ОК та Кримревкому. Просити Ліде інформувати ЦК про стан речей у Криму, добитися негайного вирішення питань, піднятих у доповіді. В основу доповіді покласти те, що... Крим у всіх відносинах потрібно зв'язати з Москвою»¹³.

14 квітня члени кримського обласного татарського бюро при кримському обласному комітеті РКП(б) І. Фірдевс, С. Меметов, Ш. Ібраїмов, О. Дерен-Айсерли, Булушев та Нагаєв обговорили питання «Про телеграму Ради національностей “Про проголошення Криму Радянською Республікою та її кордони”». В прийнятій постанові зазначалося: «Дати відповідь: проголосити Крим Радянською Соціалістичною інтернаціональною республікою в кордонах Кримського півострову, починаючи від Сиваського мосту».

Разом з тим до Криму продовжували надходити телеграми з центральних партійних та радянських органів з вимогою довести свої пропозиції щодо створення на півострові автономної республіки. Так, в телеграмі, надісланій до Кримревкому та кримського обкому РКП(б) за підписом заступника наркома національностей РСФРР О. Каркліна, зазначалося: «Рада національностей при Наркомнаці визнала необхідним виділення Кримського півострову в Автономну Республіку. Наркомнац просить терміново надати свої висновки з питання про кордони майбутньої Автономної Республіки».

Ця пропозиція здобула підтримку у керівництва партійної організації півострову. У телеграмі за підписом заступника голови Кримревкому Ю. Гавена, яка була надіслана 15 травня 1921 р. на адресу Ради національностей при Наркоматі у справах національностей РСФРР, зазначалося: «більшість Кримревкому в складі членів Ю. Гавена, І. Фірдевса, С. Меметова, С. Ідрісова, стоять на точці зору необхідності проголошення Кримської Автономної Республіки в межах Кримського півострова, включаючи Чонгарській півострів та м. Генічеськ»¹⁴.

7 травня 1921 р. відбувся пленум Кримського обкому РКП(б), на якому розглядалося питання «Про державну форму Криму». Разом з місцевими біль-

шовиками в його роботі приймав участь й С. Кіров. Виходячи з документів пленуму, котрі зберігаються в кримському архіві, можна зробити висновок, що «ліві» на чолі з І. Акуловим спромоглися переконати Кірова у необхідності почекати зі створенням Кримської республіки. В резолюції, котру було ухвалено по закінченні роботи пленуму зазначалося, що «надіслана ЦК директива, яка підтверджує постанову об'єднаного засідання ОК та Кримревкому від 21 січня ц.р. про оголошення Криму автономною областю, цілком відповідає об'єктивним умовам Криму в теперішній момент»¹⁵. Проте негайно додавалося, що «означену форму правління Криму неможливо вважати постійною», а, окрім того, «остаточна форма цього устрою може бути встановлена лише після того, як широкі працюючі маси національностей Криму, особливо татари, будуть залучені у справу партійного та радянського будівництва»¹⁶. Далі в постанові пленуму зазначалося: «тільки після того, як всі ці заходи будуть впроваджені до життя та з'являться їх результати, можливо буде остаточно вирішити питання щодо державного устрою Криму, щоб забезпечити дійсно революційний вплив півострову на Схід»¹⁷. Та треба зауважити, що І. Акулов і його команда в цей час не намагалася проводити жодної роботи ні в кримському селі, ні серед татар, не займалися ні національним, ні земельним питаннями¹⁸.

Татарська партія «Міллі-Фірка» неодноразово пропонувала організувати співробітництво кримських татар з радянською владою¹⁹. Проте Кримський обком та Кримревком відмовилися не тільки від її послуг, але і взагалі не легалізували «Міллі-Фірка». Це було цілком зрозуміло, адже більшовицька партія в цей час вже не допускала багатопартійності.

Протягом півроку (починаючи з травня 1921 р.) в Кримському обкомі відбувалися процеси, котрі пізніше самі більшовицькі працівники характеризували як «гризню». На думку П. Гарчева С. Кіров (як і Акулов) належав до команди Й. Сталіна, яка в 1921 р., через хворобу В.Леніна, що посилювалася, впритул підійшла до боротьби за владу. Через це, за його висловом, в Кримському обкомі протягом 1921 р. розпочалися кадрові зміни, котрі були «яскравим зразком того, як Сталін зміцнював власні позиції на місцях і готувався до вирішального для нього XI з'їзду партії»²⁰.

С. Кіров також прийняв участь в роботі IV Кримської обласної конференції (проходила з 17 по 21 травня), на якій розглядалося питання про створення Кримської республіки. Під час доповіді «Про національні моменти в радянському і партійному будівництві» І. Акулов виступив проти створення в Криму «самостійної татарської республіки»²¹. Завдяки Акулову і Кірову конференція взагалі ухилилася від вирішення цього питання. В ухваленій резолюції щодо необхідності створення Кримської республіки не було сказано жодного слова²².

Недвозначно щодо тогочасного становища в Криму висловився І. Фірдевс. Значно пізніше не прикрашаючи дійсності, він розповідав про події того часу: «Період особливо гострої кризи починається із травня місяця й тягнеться до 7 листопада 1921 р. У зв'язку з повстанням, провалом продрозкладки, гострим голодом, загибеллю технічних культур Криму, усередині кримської організації РКП виникають тертя, розбіжності й гостра боротьба, котра призвела до роз-

шарування на місцевих й немісцевих, на підпільників і не підпільників й по інших лініях. Зрештою, ця боротьба й тертя виливаються у форму вимоги з одного боку, якнайшвидшої ліквідації ревкомів, оголошення Криму Республікою, ліквідації повстання татар, не зброєю, а шляхом розшарування й послідовного проведення відносно татар політики партії з національного питання. Основною групою в організації, яка підняла ці питання, були татарські відповідальні працівники, члени ревкому й бюро татарської секції при обласному комітеті, секретарем якого в той час був я. Ліквідація політичної кризи вимагала прийняття цілого ряду термінових і рішучих заходів, які загально зводилися до необхідності перенесення центру ваги в політиці на національне питання, розуміючи його як татарське, а в економіці орієнтуватися на спеціальні технічні культури Криму. У ситуації воєнного стану й за наявності обласного комітету не було жодної можливості навіть оформити як суспільно-партійну точку зору тієї частини організації, яка бачила й усвідомлювала неправильність політичної й економічної лінії вищих органів Криму. Обком в особі товаришів Акулова, Полякова, Єфремова й Кірова із плеядою більших і менших військових працівників, прихильних їхнім велінням, не розумів згубності своєї неправильної політики і тому не знаходив потрібним змінити напрямок. Кримські питання зрештою були перенесені на рішення в ЦК, де правильність точки зору товаришів, які висловлювалися за оголошення Криму Республікою й зміни курсу політики була підтверджена, а для організації й проведення рішень ЦК відносно кримських питань була створена спеціальна комісія — Повноважна комісія ВЦВК на чолі з товаришем Ш. Ібрагімовим. Незважаючи на постанову ЦК, ВЦВК і надсилання спеціальної комісії обком і ревком продовжували свою колишню політику, додавши їй особливу різкість. Вся енергія обласного комітету відтепер була спрямована на вигнання із Криму «республіканців» й у першу чергу невеликої групи місцевих татарських відповідальних працівників. Видаються постанови за постановою про спрямування у розпорядження ЦК Фірдевса, Бабахана, Гавена, вживають заходи до виключення Меметова з партії та інше. Найбільш скандальним і курйозним моментом, що окреслив до шаржу й карикатури становище обкому, була наступна обставина: 12 травня одержали повідомлення із центра від Наркомнаца про оголошення Криму республікою. 14 травня ВЦВК підтвердив постанову Наркомнаца, 20 травня одержали телеграму від ЦК, що підтверджувала оголошення Криму Республікою. У той же день ранком IV обласна партійна конференція під тиском обласного комітету в особі Акулова приймає постанову, котра заперечує доцільність оголошення Криму республікою. Вийшло незручне становище: ЦК, ВЦВК, Наркомнац, одна третина організації й населення в особі татар — за Республіку, обласний комітет у своїй більшості разом з військовими працівниками — проти. Акулов без перепочинку їздить по повітах й організує сили проти Республіки на майбутню, через шість місяців V-у партійну конференцію. Організація в повному розумінні слова приходить у стан занепаду. Доходимо до V-ої конференції, де політика Акулова тріскотить по всіх швах, і лінія обкому одержує гідний осуд. Ось у такій обстановці триває перший період моєї діяльності в Криму»²³.

13 травня в Сімферополі відбулася зібрана за рішенням Кримського обласного татарського бюро конференція комуністів-татар. На ній були присутні 23 депутати від 192 комуністів-татар, які стояли на партійному обліку в повітових парткомках кримського обкому РКП(б). В постанові конференції, між іншим, говорилося: «Цілком революційно-доцільною державною формою для Криму є проголошення його інтернаціональною республікою, котра входить в Російську Федерацію, взявши за основу Конституцію однієї з існуючих республік». Приймаючи таке рішення, учасники конференції виходили з «географічного положення Криму як авангардного поста РСФРР в країнах Близького Сходу, з уже існуючого факту проголошення України Республікою, завдяки чому Крим в адміністративному відношенні перетворився у своєрідний острів, з того, що Радянська влада у відношенні до усіх колишніх колоній царської Росії впроваджувала тактику організації... та визнання вже створених республік Татарії, Туркестану, Башкирії, що Крим протягом перших двох періодів Радянської влади був проголошений автономною республікою з санкції ЦК як федеративної частини РСФРР»²⁴.

Але не всі татари дотримувалися такої думки. Одним з важливих кроків, котрий був зроблений головою Повноважної комісії Ш. Ібрагімовим разом з «прореспубліканським» угрупованням Кримського обкому, було скликання безпартійної татарської конференції. Її організацією займалися ті працівники, які підтримували ідею якнайширшого залучення кримських татар до управління республікою, котра, на їх думку, повинна була негайно створена.

Вказуючи на причини виникнення автономної республіки, Ш. Ібрагімов зазначав, що однією з причин було те, що татари є працюючою масою і щоб довести населення татар з 300 тис. до 3 млн. Торкаючись питання про автономію, він сказав: «В автономних республіках пошта, залізнична дорога, телеграф, економічні справи і армія повинні бути пов'язані з центром. Але якщо вони будуть пов'язані з центром, то що ж нам залишиться?»²⁵

В обговоренні питань, пов'язаних зі створенням на півострові автономної республіки, прийняло участь багато депутатів. Вони висловлювали безліч різноманітних пропозицій щодо того, який вигляд повинна мати новостворена автономна республіка. Так, депутат Блущев вимагав організації в Криму Міністерства закордонних справ та призначення на посади наркомів освіти та охорони здоров'я татар. І. Апаз вважав, що окрім негайної організації Міністерства закордонних справ в Криму, конче потрібно, щоб очолив його представник кримськотатарського народу. Гасір пішов далі й запропонував передати взагалі всі керівні посади в руки татар. А. Бекіров висловив припущення, що скликання цієї конференції недвозначно підтверджує факт передачі влади на півострові від Кримревкому до рук татарської спільноти. С. Хаттатов зазначив, що треба негайно переглянути рішення, котре було винесено під час проведення IV обласної партійної конференції щодо «непотрібності» проголошення в Криму республіки. Окрім цього він запропонував скасувати постанову про максимальне підпорядкування Кримської автономної республіки центру. А. Ісхаканова висловила невдоволення практикою, спрямованою на те, щоб закони Кримської автономії

писалися в Москві: треба, щоб «всі закони писалися там, де власне й знаходиться автономія». О. Дерен-Айєрлі висловив надію на те, що саме депутати безпартійної татарської конференції візьмуться за виправлення всіх помилок, котрі були зроблені кримською більшовицькою організацією за час її перебування при владі. Ще далі пішов Ш. Ібрагімов, який прямо закликав всіх присутніх у зв'язку з повним нехтуванням Кримським обкомом інтересів кримських татар, розпочати самим проведення контактів з Туреччиною, у якої й шукати допомоги. Його гаряче підтримав Іслямов, який закликав всіх присутніх орієнтуватися на Схід і там шукати порятунку від голоду й злиднів, які виникли в Криму через недбале керівництво більшовицьких працівників. Схожі міркування висловив С. Айвазов, який порівнював цю конференцію з Курултаєм, що виник і працював в 1917 р., і закликав всіх присутніх слідувати прикладу своїх попередників й вирішувати питання створення власної республіки так, як того вимагають інтереси татарського народу, а не інтереси пролетаріату Москви. Завершуючи роботу, безпартійна татарська конференція обрала Раду сімох, на яку поклала виконання рішень, ухвалених на конференції, а саме: створити в Криму автономну республіку з власними урядовими структурами, вільну від диктату з центру, зв'язатися з кемалістською Туреччиною і просити у неї допомоги для подолання широкомасштабної кризи, що виникла на півострові²⁶.

За словами І. Фірдевса: «Обком схаменувся, вирішив виправити становище, що склалося й кооптувати до цієї Ради деяких своїх представників. Але у відповідь отримав рішучу відмову, котра мотивувалася тим, що обком буде заважати їх роботі. Натомість Рада сімох запропонувала долучати до власної роботи з членів обкому тих татарських працівників, які знають умови життя Криму»²⁷.

Через непоступливість татар, не зв'язаних у власних діях сумнозвісним «демократичним централізмом», Кримський обком не мав змоги «керувати й направляти» в потрібне більшовикам русло кримських татар-небільшовиків. Дещо пізніше секретар Кримського обкому І. Акулов зазначав, що обласна татарська безпартійна конференція не була як слід підготовлена (тобто, говорячи відверто: не була «організована» більшовиками), а тому не дала бажаних підсумків²⁸.

Цілком очевидно, що конференція висловлювалася за дійсну, а не маріонеткову кримську республіку. І з цією думкою більшовикам, за будь-яких власних планів, потрібно було рахуватися.

Термін «повна автономія», який постійно лунав під час безпартійної татарської конференції, вміщував в собі надання кримській республіці прав самостійного спілкування з закордонними країнами, ведення зовнішньої торгівлі, самостійне вирішення питання про повернення до Криму емігрантів. Татари пропонували створення самостійний кримський комісаріат закордонних справ²⁹. Про це свідчить телеграма наркома закордонних справ РСФРР Г. Чичеріна, котра була надіслана на ім'я уповноваженого НКЗС в Криму. В ній він, зокрема, писав: «Пропозиція забезпечити “Кримський центр” Наркомзаксправом неадекватна, безглузда, шкідлива, не має жодного ґрунту й повинна бути безумовно

відкинута. Крим не є незалежною державою, а республікою в межах федерації, як Карелія та Башкирія. Такі республіки ніколи Наркомзаксправа не мають. Думка про те, щоб Крим провадив стосовно Туреччини самостійну революційну політику, настільки шкідлива й небезпечна, що її досить, щоб рішуче відкинути цей проект, бо це значить, що там будуть зривати нашу політику, будуть нам уставляти палки до коліс та створювати скандали з урядом Туреччини». Від свого представника нарком вимагав «рішуче протестувати проти цієї недоладної вигадки, категорично заявити, що це в жодному разі не може бути допущено».

30 червня на засіданні президії ЦК РКП(б) питання про статус кримської автономії було поставлено на голосування. У зв'язку з цим Г. Чичерін запропонував таку пропозицію: потрібно «безумовно відкинути які б то ні було натяки на створення в Криму особливого комісаріату закордонних справ. Він буде нашим уповноваженим для технічної мети й більше нічого»³⁰. В. Ленін виступив на підтримку проекту рішення політбюро ЦК РКП(б), запропонованого Г. Чичеріним. Він підготував записку до ЦК РКП(б), в якій зазначалося: «Я цілком за Чичеріна. Ленін»³¹. Цілком зрозуміло, що в кінцевому підсумку прийнята була пропозиція Г. Чичеріна.

Забігаючи наперед, слід додати, що на V обласній партійній конференції 4 листопада секретар обласного комітету І. Акулов заявив: «Ми добре враховували настрої татарської частини населення, що об'ява Автономної республіки тлумачилася ними як об'ява Татарської республіки. Коли б ми нашу політику побудували таким чином, то ця політика була б помилковою»³².

18 травня 1921 р. відбувся пленум ЦК РКП(б), на якому було визнано необхідним виділити Кримській півострів в Кримську автономну республіку. Пленум виходив з того, що створення Кримської АСРР та інших подібних утворень в той період пов'язувалося поряд з іншими причинами й з тактикою партії в тих конкретних міжнародних умовах. Нові прикордонні державні утворення у вигляді автономних республік повинні були, на думку депутатів, відігравати роль буфера між Росією та недружно налаштованими до неї сусідами.

Далекосяжні плани більшовиків щодо зовнішньої політики вимагали збереження імовірності демократичного вирішення проблем, які вставали на порядку денному нової влади. Тому палке бажання забрати Крим «під власну руку» московський уряд повинен був якимось чином обґрунтувати. Через це більшовики вдалися до фальсифікацій.

Підсумки проведеного в квітні 1921 р. перепису населення півострову були свідомо перекручені. Щоб отримати бажаний владі результат, перепис було проведено не за національною, а за релігійною ознакою. До єдиної графи зводилися а) татари, турки та цигани; б) євреї та кримчаки; в) росіяни, українці та білоруси. Всього було зареєстровано 729 тис. мешканців³³. Вони належали до 59 національностей і розподілялися таким чином³⁴:

Етнічний склад	%
Росіяни, українці, білоруси	51,5
Татари, турки та цигани	25,7
Євреї та кримчаки	7,0
Німці	5,9
Греки	3,3
Болгари	1,7
Вірмени	1,6
Поляки	0,8
Караїми	0,7
Інші	1,8

Саме так центральний більшовицький уряд отримав бажаний результат: адже тепер кількість росіян в Криму (до яких штучно залучили українців та білорусів) дозволяла створити Кримську республіку у складі РРФСР.

Невдовзі до Сімферополя надійшла надіслана з Москви телеграма за підписом секретаря ЦК РКП(б) В. Молотова. В ній зазначалося: «Прийнято рішення про виділення Кримського півострова в Кримську автономну республіку. ЦК пропонує командирувати представників в Москву для розробки положення про Кримську автономну республіку, разом з Наркомнацем»³⁶.

У відповідь на це 22 травня відбулося засідання президії кримського обласного комітету РКП(б). На ньому були присутні І. Акулов, С. Кіров, Єфремов, Мазикін та спеціально запрошені М. Поляков, А. Ліде, Артёмов та Антіпов. Було заслухано інформацію про рішення ЦК РКП(б) утворити Кримську автономну республіку. Обком надіслав в Москву як представників від кримської влади Ю. Гавена та М. Полякова³⁷.

24 травня на політбюро ЦК РКП(б) було підтверджено постанову пленуму ЦК щодо утворення Кримської автономної республіки. Про це негайно було проінформовано партійне керівництво Криму. В. Молотов надіслав телеграму, в якій цитувався витяг з протоколу засідання політбюро ЦК: «Підтвердити схвалену раніше постанову щодо створення Кримської республіки»³⁸.

25 травня відбулося засідання малого пленуму кримського обкому РКП(б). На ньому були присутні І. Акулов, М. Поляков, С. Кіров, С. Меметов, Оскар, Ю. Гавен, Мазикін, Смолін та Ляпін. Було прийняте рішення не надсилати до Москви Ю. Гавена. Разом з головою Кримревкому М. Поляковим їхати повинні були В. Єлагін та С. Меметов³⁹. 31 травня цю пропозицію затвердив пленум Кримревкому. В постанові зазначалося: «для вироблення положень про Кримську автономну республіку в якості представників командирувати тов. Полякова, Меметова та Єлагіна»⁴⁰.

Склалася дивна ситуація. Рішення про організацію на півострові республіки начебто приймалися, проте жодного намагання втілювати їх у життя керівники Кримського обкому не виявляли. Негативне ставлення Кірова та Акулова до її створення, яке віддзеркалилося в рішенням IV Кримської обласної конференції, погане керівництво справами на півострові примусили ЦК РКП(б) та ВЦВК направити з Москви до Криму Повноважну комісію у складі Ш. Ібрагімова (голова, член колегії Наркомату у справах національностей), П. Дауге (член колегії Народного комісаріату охорони здоров'я) і М. Фофанової (член колегії Наркомату землеробства).

За участі С. Кірова та І. Акулова 14–16 червня 1921 р. в Сімферополі відбулося об'єднане засідання президії обкому з цією комісією, а 16 червня — широкого пленуму Кримського обкому РКП(б). Вранці 16 червня Ш. Ібрагімов на засіданні президії Кримського обкому РКП(б) повідомив мету свого приїзду: «Комісія у справах Криму виникла в Центрі з ініціативи Ради національностей Народного комісаріату у справах національностей та Раднаркому, діє за уповноваженням ВЦВК та РНК. Разом з тим, комісія отримала уповноваження й від ЦК РКП(б). До її функції, згідно рішенням Політбюро ЦК РКП(б) від 27 квітня 1921 р., входить перевіряти, як на місцях виконуються законопроекти, роз'яснювати й перевіряти нову економічну політику». За його словами, комісія дістала широкі повноваження через «ненормальний стан справ в Криму, надмірне використання жорстокого червоного терору, обезкровлення області, слабку роботу з кримськотатарським населенням і необхідністю перетворення Кримської області в автономну республіку, тісно пов'язану з Центром». Далі зазначалося, що згідно вказівкам В. Молотова цій комісії доручалося «з'ясувати загальний стан Криму, в тому числі становище селянства серед мусульман. Всі рішення треба проводити через ОК РКП(б), а в разі незгоди — доводити до відома ЦК та ВЦВК». Особливо Ш. Ібрагімов підкреслив: за одноголосною думкою комісії майбутній державний устрій Криму повинен бути таким же, як й в інших республіках⁴¹.

В цей же день на засіданні повноважної комісії було розглянуто питання «Про автономізацію Криму». Було запропоновано: «Президії Кримського обкому партії провести на пленумі таку постанову: згідно директивам ЦК РКП(б) в негайному порядку виділити Крим в автономну Радянську Соціалістичну республіку. Для вироблення проекту Конституції обрати комісію, доручивши їй завершити роботу протягом 10 діб та надати вироблений проект в повноважну комісію ВЦВК та РНК для затвердження»⁴². Було обговорене питання «Про наркомати майбутньої республіки» і ухвалене таке рішення: «народні комісаріати землеробства, соціального забезпечення, внутрішніх справ, юстиції з трибуналом, робітничо-селянської інспекції підпорядкувати кримському Раднаркому; наркомати шляхів сполучення та закордонних справ — не створювати; замість наркомату у військових справах — створити військовий комісаріат; кримський раднаргосп — підпорядкувати Раднаркому Криму, з головою, призначеним за згодою ВРНГ; наркомздрав підпорядкувати Раднаркому з введенням в склад колегії представника Центральної управи кримських курортів;

особливого представництва Кримського ЧК не мати, представника призначити за згодою з ВЧК»⁴³.

Вечері 16 червня 1921 р. в Палаці праці відкрився «широкий» пленум кримського обласного комітету РКП(б)⁴⁴. На ньому була обговорена доповідь Ш. Ібрагімова щодо завдань комісії ЦК РКП(б) та ВЦВК. В цієї доповіді він, між іншим, сказав: «Комісія пропонує перетворити Крим в республіку. Кримська республіка матиме характер автономної Республіки, яка входить до складу Радянської федерації. В політичному та військовому відносінах Кримська республіка буде тісно пов'язана з центром»⁴⁵.

Невдовзі в газеті «Красный Крым» в звіті про широкий пленум обкому було написано: «Пленум обкому сказав своє слово: Кримська автономна республіка — на основі максимального зв'язку з центром. Оголошена республіка повинна отримати певний зміст, головним чином, в справі залучення національних меншин в державне будівництво. Це рішення пленуму вже встановлює певні віхи всієї нашої майбутньої партійно-радянської роботи в Криму»⁴⁶.

Для розробки проекту конституції Кримської республіки пленум обкому створив комісію в складі Горіна (від Кримревкому), Балича (кримської народної освіти), Єфремова (кримського обкому) та двох представників від повноважної комісії. Створена комісія повинна була розробити проект протягом тижня⁴⁷.

Однак робота цієї комісії так і не була організована. С. Кіров і І. Акулов як і раніше, вважали створення Кримської республіки справою далекого майбутнього. Жодної роботи в цьому напрямку (в тому числі з кримськими татарами) обком не провадив. На засіданнях його президії та пленуму розглядалися зовсім інші питання.

23 липня 1921 р. відбувся малий пленум обласного комітету РКП(б), який обговорив проект утворення Кримської АСРР. В ході довгих дебатів було висунуто багато різних пропозицій. Так, наприклад, Ю. Гавен запропонував ввести пункт повне підпорядкування частин Червоної армії, котрі знаходилися безпосередньо в Криму, виключно кримському уряду. Але пропозиція не знайшла підтримки у більшості учасників пленуму⁴⁸. У зв'язку з від'їздом І. Акулова до Керченського повіту на передвиборчу кампанію в місцеві ради та «викачку» хліба пленум обкому ухвалив «тимчасово сконструювати президію обкому у складі Кірова, Полякова і Кисельова»⁴⁹.

9 серпня відбулося засідання президії Кримського обласного комітету РКП(б), на якому були присутні І. Акулов, С. Кіров, М. Поляков, Артёмов, Власов, Сорін, Васильєв та Л. Витхін. Розглядалося й питання «Про роботу комісії з розробки конституції Кримської СРР». Було ухвалене таке рішення: «Запропонувати тов. Акулову викликати всіх членів комісії з розробки Конституції та запропонувати негайно приступити до роботи та завершити її до широкого пленуму областкому РКП(б)»⁵⁰. Вирішили включити в порядок денний майбутнього Всекримського з'їзду рад питання про затвердження Кримської республіки, але не автономної, а формально незалежної.

19 серпня президія Кримського обкому РКП(б) затвердила розроблений комісією обкому проект постанови ВЦВК «Про Кримську республіку» та проект

«Конституції К.С.Р.Р.», за виключенням пункту «Про сумісництво членів Президії ЦВК та Раднаркому». Було рекомендовано винести їх на обговорення комуністів у повітових комітетах та на пленум кримського обласного комітету РКП(б)⁵¹.

З протоколів засідань Кримського обкому РКП(б), що зберігаються в Кримському архіві, можна побачити, що взаємовідносини між обкомом та Повноважною комісією ВЦВК в цей час загострилися. Під час засідання «малого» пленуму Кримського обкому 22 серпня комісію звинуватили у діях «без достатнього зв'язку з обкомом», в обговоренні на скликаній нею всекримський безпартійній татарській конференції «питань принципового характеру» (щодо створення Кримської республіки. — *авт.*). Ш. Ібрагімов, у свою чергу, звинуватив секретаря обкому І. Акулова в систематичному тероризуванні робітничого класу і татарського населення за допомогою ЧК, у намаганні вирішувати всі питання лише за допомогою силових структур, в постійному намаганні «відіслати» за межі півострову «неугодних» йому Ю. Гавена, М. Бабахана, С. Меметова, І. Фірдевса та ін. «Малий» пленум ухвалив рішення «якомога швидше закінчити роботу Повноважної комісії ЦК РКП(б) і ВЦВК, командирувати до Москви представника з мотивованою доповіддю щодо її дій»⁵².

Наприкінці серпня 1921 р. більшовицький уряд цілком переконав себе у тому, що незабаром відбудеться напад військ П. Врангеля і Антанти на Крим. Пізніше, під час роботи V Кримської обласної конференції, у звітній доповіді І. Акулов заявив: «від серпня 1921 р. стала реальною загроза інтервенції Антанти в Крим з боку Румунії разом з військами Врангеля. Через це з Москви надійшли директиви бути готовими до її відсічі»⁵³. На випадок війни було потрібно прискорити створення «буферної» республіки в Криму.

З 23 серпня по 2 вересня 1921 р. в Сімферополі відбувався II-й широкий пленум Кримського обласного комітету РКП(б). Через побоювання війни, котра, на думку московського центру, наближалася, ЦК РКП(б) і Раднарком РСФРР дали «кримським товаришам» вказівку оголосити півострів «незалежною» радянською республікою. Під час засідання 24 серпня пленум розглянув наданий комісією Кримського обкому проект постанови ВЦВК «Про автономну Кримську Радянську Соціалістичну Республіку». Учасники пленуму висунули до 20 поправок та пропозицій. Так, наприклад, пропонувалося повіті назвати «кантонами», наркомати Кримської СРР — управліннями та підпорядкувати їх безпосередньо наркомам РСФРР, дозволити Кримській СРР друкувати свої законодавчі акти, нарівні з іншими частинами федерації⁵⁴.

Більшістю голосів були прийняті такі поправки: «1. Особа, яка командує польовими частинами на території Криму, входить до Кримраднаркому з правом дорадчого голосу; 2. Відділ комунального господарства відокремлюється з Наркомату внутрішніх справ та стає самостійним управлінням комунального господарства; 3. Уповноважені центральних народних комісаріатів призначаються за згодою між КримРНК та наркоматами РСФРР в порядку, який встановлений ВЦВК РСФРР; 4. В Криму поряд з іншими відомствами засновується Економічна рада»⁵⁵.

Пленум обкому затвердив з внесеними правками проект «Постанови ВЦВК та РНК РСФРР про автономну Кримську Радянську Соціалістичну Республіку»⁵⁶. В газеті «Красный Крым» 31 серпня з цього приводу було вказано: «Проект постанови передбачає утворення Кримської СРР в межах Кримського півострова. Кримська СРР складається з округів: Сімферопольського, Севастопольського, Керченського, Феодосійського, Євпаторійського, Джанкойського та Ялтинського. Апарат державної влади автономної Кримської СРР складається з місцевих Рад, ЦВК та РНК. Для управління справами автономної КСРР заснуються народні комісаріати: 1. Внутрішніх справ. 2. Юстиції. 3. Освіти. 4. Охорони здоров'я. 5. Соціального забезпечення. 6. Землекористування. 7. Продовольства. 8. Фінансів. 9. Труду. 10. Рада Народного Господарства. 11. Робітничо-селянської інспекції. 12. Нарзв'язку та Управління комунального господарства та статистики. ...До скликання Всекримського установчого з'їзду Рад та виборів Кримського ЦВК та Раднаркому територія Криму керується Кримським революційним комітетом»⁵⁷.

Наприкінці роботи II широкий пленум ухвалив скликати 17 вересня обласну партійну конференцію, а 20 вересня — обласний з'їзд рад⁵⁸. Але на заваді відкриття конференції встали цілком прогнозовані обставини. Суперечки між Кримським обласним комітетом та Повноважною комісією ВЦВК, котрі тліли протягом попередніх трьох місяців, восени 1921 р. перейшли, нарешті, у відкритий конфлікт.

Під час вищезгаданого пленуму Кримського обласного комітету в порядку денному розглядалося питання взаємовідносин між обкомом та Повноважною комісією. З доповідями щодо «злочинної» діяльності Повноважної комісії в Криму виступили голова Кримревкома М. Поляков і секретар обласного комітету І. Акулов. Моментами, які піддавалися гострій критиці висувалися: «а) втручання комісії у функції місцевих органів; б) залишення комісією в Криму Бабахана, всупереч рішенню обласного комітету про відрядження його до Москви; в) скликання комісією безпартійної татарської конференції й обговорення на ній принципових питань без відома й згоди Кримського обласного комітету». Члени Повноважної комісії, в свою чергу, підкреслювали, що «взагалі вся політика місцевої влади в Криму спиралась на ЧК і Червону армію, чим остаточно тероризувалися робітники й татарське населення Криму»⁵⁹. Ш. Ібрагімов наголошував на тому, що «ЧК і частини Червоної армії стосовно робітників і татарського населення Криму є силою ворожою»⁶⁰.

Оскільки членам обкому вже було відомо про від'їзд Ш. Ібрагімова до Москви з попередньою доповіддю щодо розвитку справ в Криму, члени одного угруповання прийняли рішення попередити «негативний» вплив підготовленої ним доповіді. Після тривалих суперечок пленум ухвалив наступне рішення: «Обговоривши питання взаємовідносин Повноважної комісії ВЦВК і РНК у справах Криму, вважаємо необхідним скласти детальний звіт в ЦК і ВЦВК щодо діяльності комісії, для надання відповідних пояснень стосовно цього звіту надіслати до Москви члена обласного комітету»⁶¹.

Питання про командировання представників обкому в Москву для доповіді ЦК РКП(б) щодо дій повноважної комісії та у зв'язку з виданням проектів постанов ВЦВК про «Положення КСРР» та «Конституції КСРР» було розглянуто на президії Кримського обласного комітету РКП(б) 1 вересня 1921 р. (були присутні: І. Акулов, Й. Якір, М. Поляков, Антипов, Фельдман, Артьомов, О. Дерен-Айерли та Краснов). Після обговорення ухвалили наступне рішення: «У зв'язку з від'їздом до Москви т. Ібрагімова — голови Повноважної комісії ВЦВК та РНК у справах Криму — делегувати від обласного комітету до Москви з доповіддю для ЦК РКП(б) т.т. Полякова та Цифриновича, які повинні виїхати не пізніше 7 вересня»⁶². 3 вересня малий пленум Кримського обласного комітету РКП(б) затвердив це рішення, додавши в постанові ще один пункт: «Відкласти обласну партійну конференцію та з'їзд рад, не фіксуючи терміну скликання їх до отримання певних повідомлень від делегації з Москви»⁶³.

5 вересня оргбюро ЦК РКП(б) на чолі з В. Молотовим заслухало доповідь Повноважної комісії, котра повернулася з Криму, і ухвалило відкласти проведення Кримської обласної партійної конференції, терміново викликати секретаря обкому І. Акулова до Москви для доповіді. Вже 7 вересня Акулов скликав (у неповному складі) малий пленум обкому й затвердив на ньому доповідь М. Полякова щодо діяльності Повноважної комісії в Криму. В цієї доповіді діяльності комісії давалася цілком негативна оцінка⁶⁴.

Проте не всі вийшло так, як цього бажало угруповання, очолюване І. Акуловим, оскільки не всі члени Кримського обкому погодилися на таку оцінку діяльності Повноважної комісії. Свою незгоду висловили Ю. Гавен, С. Меметов, В. Єлагін і Г. Шидарев. 12 вересня вони надіслали в ЦК РКП(б) лист, в якому звинуватили керівництво Кримського обкому в «лівацькій діяльності». Вони писали, що обком проводить політику «воєнного комунізму!», націоналізує навіть дрібні підприємства, невірно вирішує земельне питання. Зазначалося, що більшість обкому негативно ставиться до створення Кримської республіки, а директивам ЦК РКП(б) з цього питання підкоряється лише формально⁶⁵.

Невдовзі до Москви з доповіддю щодо виконаної роботи виїхала Повноважна комісія ВЦВК у справах Криму. Разом з нею виїхали й представники, делеговані Кримським обласним комітетом РКП(б) — від обох ворогуючих угруповань. 19 вересня на засіданні оргбюро ЦК РКП(б) Ш. Ібрагімов, Мотильов, М. Поляков та Цифринович зробили доповіді про стан справ в Криму. Після обговорення було прийняте рішення: «Визнати, що повноважна комісія ВЦВК під головуванням Ібрагімова виконала свою місію. ...Роботу комісії вважати закінченою, а комісію розпустити. ...Надати місячну відпустку І. Акулову та відкомандирувати його в Південно-Східне бюро, а тов. Кірова відкликати в розпорядження ЦК»⁶⁶. На посаду голови Раднаркому Кримської республіки оргбюро ЦК рекомендувало С. Саїд-Галієва, а головою ЦВК — Ю. Гавена⁶⁷.

Незважаючи на те, що ЦК РКП(б) прийняв рішення відкликати С. Кірова з Криму, він відмовився покинути півострів. Оголосивши себе хворим на тиф, він перебував в Криму аж до листопада 1921 р. й прийняв участь у роботі І Все-

кримського установчого з'їзду рад⁶⁸. Від вересня до листопада Кіров працював на посаді секретаря Кримського обкому РКП(б), а після того як І. Акулов пішов «у відпустку» — керував обкомом одноособово. В жовтні він керував всією роботою по створенню Кримської республіки, скликанню V Кримської партійної конференції й з'їзду рад⁶⁹.

26 вересня оргбюро ЦК РКП(б) заслухало питання «Про Кримську організацію». Було вирішено: «Не заперечувати проти обрання Ю.Гавена головою КримЦВК. Щодо питання про забезпечення за татарами 50 місць в КримЦВК'у — 30 місць передати на розв'язання Президії ВЦВК»⁷⁰.

29 вересня Президія ВЦВК заслухала доповідь Ш. Ібрагімова й визнала, що «повноважна комісія ВЦВК у справах Криму в загальному та цілому виконала покладене на неї завдання. Усі матеріали комісії передати до оргвідділу ВЦВК. Роботу комісії вважати закінченою. Комісію розпустити»⁷¹.

8 жовтня президія Кримського обласного комітету РКП(б) надіслав в Москву телеграму за підписом тимчасово виконуючого обов'язки секретаря Єфремова: «Виходячи з постанови президії Кримського ОК РКП(б) 7 жовтня, просимо ЦК в зв'язку з неодержанням до цього часу додаткових відомостей про термін скликання обласної партійної конференції, беручи до уваги, що повітові конференції вже проведені, а подальше відтягування обласної партконференції в умовах кримських реалій дуже негативно віддзеркалюється на місцевій роботі, прискорити вирішення питання про термін скликання в Криму обласної партконференції та I-го Установчого з'їзду Рад»⁷². В цей же день «Положення про Кримську республіку» було затверджене ВЦВК.

В перших числах жовтня президія ВЦВК за згодою з ЦК РКП(б) відрядила С.-Г. Саїд-Галієва до Криму для ознайомлення з затвердженим ВЦВК положенням «Про Кримську республіку», надання практичної допомоги Кримревкому в підготовці та проведенні Всекримського установчого з'їзду рад та в рішенні національного питання на півострові. Крім того, його рекомендували для обрання головою майбутньої республіки.

19 жовтня в газеті «Известия ВЦИК» було надруковано постанову ВЦВК про утворення Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки. Після цього розпочалася робота по підготовці та проведенню Всекримського установчого з'їзду рад. Було розроблено план урочистого відкриття з'їзду. Він включав такі заходи, як «парад військ Сімферопольського гарнізону, урочисте проходження профспілок з прапорами та музикою, відкриття пам'ятника “Звільнення Криму” та монументу “Кримська республіка”, а також перейменування вулиць, котрим повинні були надати імена розстріляних більшовиків, які входили до складу уряду Республіки Тавриди»⁷³.

Одночасно відбувалося формування керівних органів майбутньої Кримської республіки. Члени татарського бюро при Кримському обкомі РКП(б) розглянули питання «Про конструкції ЦВК Кримської республіки» і ухвалили: «Вимагати від ОК РКП(б) на обласній конференції ввести до складу КримЦВК 15 татар з загальної кількості в 35 чоловік, з них $\frac{1}{3}$ — безпартійних». На засіданні Кримського обкому РКП(б) було обговорено питання «Про вибори КримЦВК'у та

його голови» та ухвалено, що з всієї кількості членів КримЦВК (50 осіб) 20 місць будуть надані татарам, при цьому 7 — безпартійним. Від Кримського обкому РКП(б) до КримЦВК повинно було увійти 14 чоловік (серед них Ю. Гавен, С.-Г. Саїд-Галієв, М. Поляков, Єфремов, Ізраїлевич та ін.), а з 10 кандидатів в члени КримЦВК назвали 3 кандидатури — Баракко, Каменського та Геральновича. У виконання рішення оргбюро ЦК РКП(б) від 26 вересня 1921 р. (витяг з протоколу щодо цього був надісланий до Криму В. Молотовим) головою КримЦВК було вирішено назначити Ю. Гавена. До складу президії КримЦВК вирішено ввести Горіна, Кисельова, У. Ібраїмова, Єфремова. Щодо питання «Про президію КримРНК» ухвалили: «рекомендувати в склад президії РНК тт. Саїд-Галієва, Полякова та Бортнікова»⁷⁴.

26 жовтня 1921 р. газета «Красный Крым» надрукувала циркулярний лист кримського обкому РКП(б) «Усім повітовим комітетам, всім членам Кримської організації Російської Комуністичної партії (більшовиків)». В ньому повідомлялося: «В день 4-ї річниці Великої Жовтневої революції 7 листопада 1921 р. буде відкрито в Сімферополі I-й установчий Всекримський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, яким буде проголошено утворення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. В цей день до родини автономних радянських республік — Татреспубліки, Туркестану, Грузії, Азербайджану, Киргизреспубліки та ін. додається ще одна рівноправна — Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка»⁷⁵.

1–2 листопада на засіданні широкого пленуму Кримського обкому РКП(б) під головуванням С.Кірова були ухвалені звітна доповідь обкому для V Кримської обласної партійної конференції і Конституція Кримської СРР⁷⁶. Хоча 2 листопада на цьому пленумі був присутнім І. Акулов, зі звітом про роботу президії і малого пленуму обкому виступив С. Кіров.

3 листопада розпочала свою роботу V Кримська обласна партійна конференція, котра стала останньою репетицією перед проведенням I Всекримського установчого з'їзду рад. Вона підбила підсумки роботи Кримського обкому РКП(б) та його секретарів І. Акулова і С. Кірова за період з травня по листопад 1921 р. Всі, хто виступав на конференції, висловили різке незадоволення роботою Кримської партійної організації. Так, наприклад, депутат Макаров сказав: «Всі ці недогляди відбулися тому, що в старому обласному комітеті сиділи Поляків й Акулов, а у новому знову засіли ці ж друзі, й проводили свою лінію, із травня п'ять місяців займаючись виключно склокою»⁷⁷. Інший депутат, Хамзін, висловився таким чином: «Тов. Акулов на минулій конференції протестував проти самостійної татарської республіки, імовірно боячись її, а тепер тов. Акулов говорить, що для створення республіки немає працівників. Їх просто не вміють використовувати. Обласний комітет намагався всіх відповідальних працівників-татар якнайшвидше відкликати звідси»⁷⁸. Шабулін зазначив: «В обкомі існує та склока, про яку говорили майже всі товариші, що виступали тут. Звичайно, коли мова йде про розмежування правильності чи неправильності позицій груп, які беруть участь у цій склоці, то говориться передовсім про існування чи ні Кримської Республіки»⁷⁹.

Підсумок обговоренню звітної доповіді Акулова підбив делегат від Севастопольської організації Виноградов: «Причини всіх тих невдач у роботі обкому, котрі відзначені тими, хто говорив раніше, у тій так названій склоці. Полягає вона не в діях окремих товаришів, справа полягає у принципі. Товариші в обкомі повинні були нарешті вирішити: організувати їм Кримську Республіку чи ні? Чи організована вона зі сваволі деяких товаришів або груп населення, або вона організована з більш важливим завданням? Товариш із Євпаторії відзначав: організація Кримської Республіки з'явилася певною мірою рішенням Інтернаціоналу щодо питання про Схід. Якщо ми звернемося до резолюції на X з'їзді нашої партії з цього питання, то побачимо, що саме утворення дрібних республік є системою радянської влади й усім необхідно дотримуватися цієї системи як знаряддя й форми диктатури пролетаріату. ...Ми думаємо, що сьогодні існування Кримської Республіки необхідне як засіб боротьби із світовим імперіалізмом, тобто необхідне виконання рішення X з'їзду. Якщо це так, то обов'язково потрібно в момент загострення нашого становища по відношенню до західного імперіалізму й до всієї світової боротьби пролетаріату з буржуазією, Республіку цю удержати. Якщо це так, то перший висновок, який повинні були зробити товариші в обласному комітеті після того, як питання про створення республіки було вирішено, поставити собі головним завданням цю республіку насамперед зміцнити. Як це зробити? Само собою зрозуміло, що не можна зміцнювати республіку, збуджуючи в ній населення проти тієї сили, яка цю республіку допомогла організувати, збуджуючи його проти РКП, котра керує радянською владою. Частина товаришів, очевидно, не хотіла цього зрозуміти. Звідси й впливли не помилки окремих товаришів, а дві лінії поведінки в обкомі й в його роботі. Ці дві політичні лінії створили те, що тут називали обивательським словом "склока"»⁸⁰.

По закінченні обговорення була прийнята резолюція по звітній доповіді Кримського обласного комітету: «V Кримська обласна партійна конференція РКП(б), заслухавши доповідь про роботу обласного комітету за звітний період, знаходить: ...3) конференція відзначає недостатнє керівництво роботою профспілок і кооперації, а головне: загальна лінія обкому в партійному й радянському будівництві не відповідала факту необхідності створення Кримської Автономної Республіки. Ця невідповідність проявилася особливо в тому, що: по-перше, не було звернено належної уваги на роботу в селі й зокрема на роботу серед татар, як основної групи сільського населення в Криму; по-друге, у запізненні проведення земельної реформи; по-третє, необережно різкому підході до заходів у продовольчій політиці й, зокрема, у недостатньому обліку особливостей кримських умов при збиранні продподатку; у четвертих, відзначені вище загальні несприятливі, умови (за виключенням чистки партії) [а саме: продовольча й фінансова криза, перехідний момент до нового курсу економічної політики, бандитизм, недостатньо обережний підхід до роботи місцевих партійних організацій з боку Повноважної комісії ВЦВК. — *авт.*] й недоліки в роботі обласного комітету призвели до тимчасового послаблення впливу на кримське село обласного комітету й частково стали причиною виникнення угруповань у самому обласному комітеті, котрі заважали його нормальній роботі»⁸¹.

Виступи на V Кримській обласній партійній конференції й попередні події показали, що кандидатура І. Акулова як секретаря Кримської обласної партійної організації не викликала серед місцевих більшовиків ентузіазму. Оскільки С. Кірова ще раніше було вирішено відкликати в центр, то з Москви напередодні партійної конференції надіслали до кримської організації нового секретаря — А. Ізраїловича⁸².

Під номером другим в порядку денному конференції стояло питання про Положення та Конституцію Кримської Соціалістичної Радянської Республіки, розглянуті 5 листопада. Після обговорення було запропоновано затвердити подані проекти як основу, котра остаточно буде прийнята на I-му Всекримському установчому з'їзді рад⁸³.

Конституція Кримської АСРР затверджувала рівність та право на вільний розвиток всіх національностей півострова, скасовувала національні й національно-релігійні привілеї та заборони, котрі раніше існували. Проголошувалося створення умов, які були б сприятливі для культурно-економічного розвитку всіх національностей, поширення їх співробітництва. Державними мовами оголошувалися російська й татарська.

III Всекримський з'їзд рад, який проводив свою роботу з 10 по 14 грудня 1923 р., дійшов висновку, що низький культурний рівень татар, обмежені кошти місцевого бюджету й недостача татар-робітників не дозволили реалізувати прийняття партією курс на коренізацію у формі татарізації⁸⁴. Цей курс починався з декрету КримЦВКу та Раднаркому від 10 лютого 1922 р. про створення постійної комісії щодо татарізації у складі 5 осіб (на чолі з головою КримЦВКу).

28 квітня 1924 р. вийшла постанова КримЦВКу та Раднаркому, згідно з якою ставало обов'язковим:

- народним комісаріатам та центральним управлінням мати у власному штаті особу, котра володіла б татарською мовою;

- п'ятьом районним виконавчим комітетам, де переважало татарське населення (Бахчисарайський, Карасубазарський, Алуштинський, Ялтинський, Судакський) та сільським радам з переважачим татарським населенням треба було впровадити діловодство на татарській мові;

- народному комісаріату освіти потрібно проробити питання про введення в школах II-го ступеню обов'язкового викладання татарської мови;

- народному комісаріату юстиції вмінювалося в обов'язок розробити інструкцію щодо проведення до життя цієї постанови.

Для реалізації зазначених завдань проводився такий комплекс заходів:

- організація (з 1925 р.) довготривалих курсів з підготовки кадрів татарських працівників при оргвідділі КримЦВКу для голів й секретарів сільських рад та татарських юридичних курсів при Наркомюсті. Це призвело до появи у травні 1926 р. 22 висококваліфікованих спеціалістів⁸⁵;

- організація короткострокових курсів при Наркомфіні, кримському відділенні залізничного транспорту, обласній конторі Наркомзв'язку для навчання робітників-росіян татарській мові⁸⁶;

- організація в судових органах 13 осередків Народного суду, двох слідчих осередків, двох осередків судового виконання на татарській мові (взагалі в органах юстиції у 1929 р. вже працювало 63 татарина, тобто 13% від загальної чисельності)⁸⁷;

- організація наркоматом освіти 12 татарських, 5 німецьких й 36 змішаних шкіл II-го ступеню (з 53 наявних);

- випуск на татарській мові щоденної газети «Єни Дунья» («Новий світ») накладом у 2 тис. примірників й два рази на тиждень — газети «Яш Кувет» («Південна сила») таким же накладом⁸⁸.

Ще однією проблемою для Криму став розвиток соціально-культурної сфери для національних меншостей. Важливість цієї проблеми полягала у відсутності необхідної кількості кваліфікованих національних кадрів. Незважаючи на фінансові ускладнення, в Криму було створено 164 татарських лікпунктів, 67 хат-читалень, 8 дитячих будинків⁸⁹.

Постановою Кримревкому від 8 січня 1921 р. півострів був поділений на 7 повітів й 20 районів. Восени 1921 р. було створено 7 округ й 20 районів. У жовтні 1923 р. округи були ліквідовані, а чисельність районів скорочена до 15, а в 1924 р. залишилося 10 районів. В Криму було створено (окрім татарських) три нацменрайона: Біюк-Онларський (німецький), Ішуньський (український) й Фрайдорфський (єврейський).

Після створення республіки чвари у взаємовідносинах членів кримського уряду не припинилися. З плином часу таке поняття як «перманентні чвари» стає панівним у взаємовідносинах членів кримського обкому та залежних від нього структур. Змінювалися лише ті, хто в різні проміжки часу переймали на себе більшу владу. Спочатку перемогу одержала так звана «татарська» частина, згодом — російськомовна частина уряду.

З 1924 р. позиції кримських татар в уряді Кримської АСРР посилювалися, оскільки Велі Ібраїмов зайняв посаду голови КримЦВКу, а О. Дерен-Айерли — посаду голови РНК. Але напередодні цієї події у кримському керівництві відбувся конфлікт.

За рішенням оргбюро ЦК РКП(б) від 19 вересня 1921 р. на посаду голови Раднаркому в новоствореній республіці з Уфи був надісланий казанський татарин С. Саїд-Галієв. Він розпочав масово переводити до Криму так званих «власних» людей, переважну більшість з яких склали казанські татари. Через короткий час в уряді Кримської АСРР розпочалася свара між кримськими і казанськими татарами. Сучасник подій І. Фірдевс пізніше зазначав: «Призначення Саїд-Галієва в Крим було досить неочікуваним. Гадаю, що коли він залишав Татарську республіку, то сам цього не передбачав. Нами очікувалося призначення Ш. Ібрагімова, який так вдало розв'язав кризу кримського уряду й через це отримав досить велику авторитетність та популярність як серед партійних, так й безпартійних місцевих працівників, передусім татар. Призначення, відбулося завдяки грі історичної хроніки — Саїд-Галієва забалотували в Татарській республіці якраз в той момент, коли однорідна за внутрішнім складом політика Акулова в Криму була ліквідована. І Саїд-Галієв сів на вже готове місце.

Внутрішнє це призначення приховувало в собі ті ж самі конфлікти й по тій же лінії, котрі відбувалися й при Акулові. Питання було лише в часі, необхідному для розгортання його лінії в новій обстановці. Для Криму це означало, висловлюючись грубо, «потрапити з вогню в полум'я». З першої доби приїзду Саїд-Галієва до Криму місцеві татарські працівники стали буцімто особами другого сорту. Одразу після свого призначення Саїд-Галієв став всіляко притискувати місцеві кадри й тягнути до Криму казанських татар. Про його інтриги, котрі він застосовував проти місцевих татарських працівників, можна казати дуже багато. Поляков та Єфремов, які намагалися стримувати його, зусиллями Саїд-Галієва були відкликані ЦК до Москви, після чого він повністю повірив у власну непогіршимість. Тож справи в республіці погіршувалися не по днях, а по годинах»⁹⁰.

Невдовзі це призвело до виникнення в кримському уряді широкомасштабного конфлікту й колективного звернення місцевих татарських працівників з листом до Москви з вимогою «відкликати з Криму Саїд-Галієва та призначити головою РНК кого-небудь з місцевих татарських працівників»⁹¹. Оскільки конфлікт на кінець 1923 р. досяг небаченого розмаху, в Москві було прийняте рішення задовольнити ці вимоги. У 1924 р. обидві ключові посади в радянському уряді очолили представники «корінної» нації. Головою КримЦВК, як вже зазначалося, став Велі Ібраїмов, а головою Раднаркому — Осман Дерен-Айерли. Незважаючи на ці поступки, основну посаду — секретаря Кримської обласної партійної організації, котра й мала реальну керуючу владу на півострові, займав росіянин. Представник цієї ж національності займав й посаду керівника ДПУ.

Призначення на керівні посади в радянському уряді Криму татар призвело до поживлення процесу коренізації. Вона охопила всі сфери життя півострову. Перелам у політиці татарізації відбувся після арешту в січні 1928 р. голови КримЦВК Велі Ібраїмова. Проте початок переламу можна побачити ще в середині 20-х років.

Конфлікти у середовищі кримської партійної організації з різною інтенсивністю відбувалися протягом всіх 20-х рр. Після вгамування конфлікту між місцевими більшовиками та «групою Саїд-Галієва» розпочалися нові чвари. У травні 1924 р. відбулася IX обласна партійна конференція. Тоді з'явилися перші ознаки майбутніх політичних утисків та репресій. Присутній на конференції член оргбюро ЦК РКП(б) А. Бубнов виступив з доповіддю про роботу ЦК РКП(б). В ній він зазначив, що XIII конференція РКП(б) засудила троцькістську платформу як дрібнобуржуазний ухил від марксизму й ревізію лєнінізму. Але, за його словами, в Криму продовжували існувати троцькісти, які провадили свої «злочинні антипартійні, дезорганізаторські дії». Наприкінці виступу він закликав конференцію «забезпечити єдність дій обласної партійної організації»⁹².

Конференція обрала новий склад обласного комітету партії, якому доручила «вести непримиренну боротьбу з троцькізмом, згуртовувати парторганізацію навколо лєнінського ЦК РКП(б)». Замість «троцькіста» М. Уфїмцева, якій підтримував тих, хто вважав основою для будівництва нового життя на півострові

норми людського співіснування, новим секретарем кримського обкому було призначено секретаря севастопольського райкому І. Носова, який розпочав роботу з «викорінення в межах півострова» з лав партійної організації та з радянських органів всіх опозиціонерів.

Велике значення в «приборканні» опозиції відіграв так званий «ленінський набір». Одразу після смерті В. Леніна до лав РКП(б) була включена велика кількість нових більшовиків (переважно робітничого походження). На зміну тим, хто мав власні погляди на події, прийшли люди, що дивилися на тих, хто переміг у боротьбі за владу в Кремлі, як на богів, рішення яких були «істиною в останній інстанції». Представники «старої гвардії», які могли собі дозволити говорити правду про те, що справді відбувалося, були новій кремлівській владі не тільки непотрібні, але й небезпечні.

У 1927 р. відбувся ще один, так званий «жовтневий призов» до лав більшовицької партії. Він був організований на честь 10-ї річниці жовтневого перевороту. Партія знов поповнилася новими, вже «вірно вихованими» більшовиками. Відсоток «старої гвардії» в лавах кримської партійної організації зазнав ще більшого скорочення. Перевагу при здійсненні цього набору віддавали так званим «робітникам від верстата» та «селянам від сохи». Тобто, загальний курс був на значне підвищення відсотка в партії робітників та селян за рахунок істотного зменшення відсотка службовців та інтелігенції.

Процеси, що відбувалися в центрі, само собою зрозуміло, повинні були знайти відголосок на окраїнах. Саме так відбулося у в Криму.

До політичних проблем серед кримського населення на початку 1926 р. додалися ще й проблеми взаємовідносин всередині кримського керівництва. Голова КримЦВК Велі Ібраїмов і голова КримРНК О. Дерен-Айерли заявили про свої принципові розбіжності з бюро кримського обкому партії. Їх заява стала предметом розгляду спільного засідання ОК та ОКК 3 лютого 1926 р. В підсумку було вирішено: «1. Відкомандирувати з Криму І. Фірдевса* 2. Звільнити з посади Дерен-Айерли, як фактичного й свідомого керівника татарського угруповання, котре протиставило себе партійній організації. 3. Вжити заходів до партійного перевиховання Велі Ібраїмова»⁹³. Це рішення за підписом секретаря обкому С. Петропавловського було надіслано до ЦК РКП(б).

Протистояння опозиції обкомівській лінії в Криму продовжувалося і в подальшому. Воно зіграло свою роль спочатку в долі секретаря обкому С. Петропавловського, який наприкінці 1927 р. був відкликаний з Криму в розпорядження ЦК, а потім призвело до трагічної загибелі Велі Ібраїмова, звинуваченого в багатьох гріхах. Арешт у 1928 р. Велі Ібраїмова, а з ним 17 керівних працівників Кримської АСРР (в тому числі чотирьох народних комісарів) призвів до змін у впровадженні до життя на півострові національної політики. Коренізація впроваджувалася, проте в жорстко встановлених центром рамках, що знаходились під постійним контролем, з чітко визначеними поса-

* Ісмаїл Фірдевс на початку 20-х рр. очолював Мусульманське бюро, а потім — Татарське бюро при Кримському обкомі РКП(б).

дами, які могли займати татари й національні меншості. Намагання розбудувати національно-територіальну автономію попереджувалося, головним чином, за допомогою репресій.

8 серпня 1928 р. з'явилося рішення ЦК ВКП(б) «Про роботу Кримської партійної організації». У ньому зазначалося, що в роботі радянського апарату існують викривлення класової лінії і рекомендувалися засоби їх виправлення. Одразу після цього почалися політичні «показові» процеси проти видатних представників національного руху, колишніх членів партії «Мілли-Фірка».

В 1928–1930 рр. хвиля репресій накрила стару інтелігенцію. Були заарештовані й репресовані майже всі ті, хто брав активну участь в подіях революції та громадянської війни. Ще раніше почалися репресії до так званої традиціоналістської інтелігенції, пов'язаної з ісламом і вихованої на просвітницьких ідеях І. Гаспринського. Навіть молода «поросль», котра була вихована за більшовицькими стандартами й вела своє походження з комсомольців та висуванців, не була позбавлена остраху потрапити під чергову хвилю репресій.

¹ Цит. за: *Пащєня В.Н.* К решению татарского вопроса в национально-государственном строительстве Автономной Крымской ССР в 1920-х гг. // Сборник выступлений на научных конференциях, публикаций в журналах по истории Украины и Крыма. — Симферополь, 2009. — С. 129–130.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 7. — Арк. 108.

³ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 408. — Арк. 7–8.

⁴ Там само. — Спр. 610. — Арк. 28.

⁵ Там само. — Спр. 645. — Арк. 77 зв.

⁶ Там само. — Арк. 76–76 зв.

⁷ Там само. — Спр. 1034. — Арк. 78–78 зв.

⁸ Державний архів Автономної Республіки Крим (далі — ДААРК). — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 5.

⁹ Красный Крым. — 1921. — 23 февраля.

¹⁰ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 3–4.

¹¹ Там само. — Спр. 56. — Арк. 1, 2, 7; Спр. 60. — Арк. 59.

¹² Там само. — Спр. 55. — Арк. 1.

¹³ Там само. — Спр. 60. — Арк. 45.

¹⁴ Там само. — Ф.-Р. 1188. — Оп. 3. — Спр. 20. — Арк. 152.

¹⁵ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 6.

¹⁶ Там само. — Арк. 6.

¹⁷ Там само. — Арк. 6 зв.

¹⁸ Там само. — Спр. 53. — Арк. 11, 12; Спр. 56. — Арк. 1.

¹⁹ Там само. — Спр. 30. — Арк. 1, 2; Спр. 56. — Арк. 32.

²⁰ *Гарчев П.И.* С.И. Киров — организатор Крымской республики // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 4. — Октябрь. — С. 53.

²¹ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 19.

- ²² Там само. — Спр. 52. — Арк. 2.
- ²³ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 167. — Арк. 39–41.
- ²⁴ Крымская АССР (1921–1945). / Сост. Ю.И. Горбунов. — Симферополь, 1990. — С. 247–248.
- ²⁵ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 25.
- ²⁶ Там само. — Арк. 25–28.
- ²⁷ Там само. — Арк. 28.
- ²⁸ Там само. — Арк. 24; ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 9.
- ²⁹ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 132. — Арк. 36–37.
- ³⁰ Ленинский сборник. — XXXVII. — М.-Л., 1970. — С. 300–301.
- ³¹ В.И. Ленин. Биографическая хроника. — Т. 10. — Январь–Июль 1921 г. — М., 1979. — С. 621.
- ³² ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 8.
- ³³ Бикова Т.Б. Создание Крымской АССР // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. — Материалы научно-практической конференции, Симферополь, 24–25 мая 1996 г. — Симферополь, 1996. — С. 20.
- ³⁴ Очерки истории Крымской областной партийной организации. — Симферополь, 1981. — С. 98.
- ³⁵ Таблицу взято з кн.: Никольский П.А. Население Крыма. — Симферополь, 1929. — С. 5.
- ³⁶ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 2.
- ³⁷ Там само. — Спр. 60. — Арк. 62.
- ³⁸ Там само. — Спр. 48. — Арк. 43.
- ³⁹ Там само. — Спр. 60. — Арк. 67.
- ⁴⁰ Там само. — Ф.-Р. 1188. — Оп. 3. — Спр. 21. — Арк. 107.
- ⁴¹ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 10.
- ⁴² Там само. — Спр. 60. — Арк. 78.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Красный Крым. — 1921. — 18 июня.
- ⁴⁵ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 11.
- ⁴⁶ Красный Крым. — 1921. — 18 июня.
- ⁴⁷ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 11 зв.
- ⁴⁸ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 132. — Арк. 37.
- ⁴⁹ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 15.
- ⁵⁰ Там само. — Спр. 59. — Арк. 3.
- ⁵¹ Там само. — Спр. 61. — Арк. 51.
- ⁵² Там само. — Спр. 56. — Арк. 16.
- ⁵³ Там само. — Спр. 53. — Арк. 10.
- ⁵⁴ Там само. — Спр. 55. — Арк. 80.
- ⁵⁵ Там само. — Арк. 80–85.
- ⁵⁶ Там само. — Арк. 85.
- ⁵⁷ Красный Крым. — 1921. — 31 августа.
- ⁵⁸ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 87–89, 99.
- ⁵⁹ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 85.
- ⁶⁰ Там само. — Арк. 138.
- ⁶¹ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 3 зв.–6.
- ⁶² Там само. — Спр. 60. — Арк. 84.
- ⁶³ Там само. — Спр. 55. — Арк. 130.

- ⁶⁴ Там само. — Спр. 56. — Арк. 6 зв.
⁶⁵ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 218.
⁶⁶ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 111.
⁶⁷ Там само. — Спр. 64. — Арк. 243, 253.
⁶⁸ Там само. — Арк. 179.
⁶⁹ Там само. — Спр. 56. — Арк. 12–14, 133–139.
⁷⁰ Там само. — Спр. 48. — Арк. 94.
⁷¹ Там само. — Ф.-Р. 1188. — Оп. 3. — Спр. 68. — Арк. 293.
⁷² Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 64. — Арк. 146.
⁷³ Красный Крым. — 1921. — 4 ноября.
⁷⁴ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 64. — Арк. 249.
⁷⁵ Красный Крым. — 1921. — 26 октября.
⁷⁶ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 138–139; Спр. 64. — Арк. 222.
⁷⁷ Там само. — Спр. 53. — Арк. 14.
⁷⁸ Там само. — Арк. 19.
⁷⁹ Там само. — Арк. 23.
⁸⁰ Там само. — Арк. 26–28.
⁸¹ Там само. — Арк. 11–12.
⁸² Там само. — Арк. 84.
⁸³ Там само. — Арк. 40.
⁸⁴ Там само. — Ф.-Р.663. — Оп. 2. — Спр. 626. — Арк. 91.
⁸⁵ Там само. — Ф.-Р.460. — Оп. 2. — Спр. 26. — Арк. 79.
⁸⁶ Там само.
⁸⁷ Там само. — Арк. 80.
⁸⁸ Там само. — Арк. 83.
⁸⁹ Там само. — Арк. 90.
⁹⁰ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 167. — Арк. 42–46.
⁹¹ Там само. — Арк. 46.
⁹² *Первомайский А.И.* Борьба за единство рядов крымской партийной организации в период строительства социализма // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. — Симферополь, 1958. — С. 288.
⁹³ ДААРК. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 459. — Арк. 143–147.

Национально-культурное строительство 1920-х гг. в Крыму

В статье рассматриваются пути разрешения большевизским правительством вопросов национально-культурного строительства в Крыму в 20-е годы. Особенное внимание уделено освещению этапов борьбы между членами крымского обкома за укрепления собственной личной власти.

Ключевые слова: большевики и их политика на полуострове, Крымский областной комитет, борьба за власть, Крымская АССР, Милли-Фирка, татаризация.

National and cultural building in 1920th in Crimea

The article shows how Bolshevik's government solved the problems of national and cultural building in 1920th in Crimea. Major attention paid to the struggle for consolidation of personal power between members of Crimean regional committee.

Keywords: Bolshevik's and their policy on peninsula, Crimean regional committee, struggle for power, Crimean Autonomous Soviet Socialistic Republic, Milli-Fika, tatarization.

ЕТНІЧНІ ГРОМАДИ ТА ВЛАДА: ЗА ПАРАДНИМИ ЛАШТУНКАМИ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ

Політика коренізації посідає особливе місце в історії міжвоєнного періоду. Сталий науковий інтерес до проблематики обумовлюється її потужним теоретичним потенціалом і практичною значущістю. Дослідники, як правило, акцентують увагу чи на її досягненнях, чи — на прорахунках і недоліках. У статті на основі засекречених в радянську добу архівних матеріалів розкриваються ті сторони роботи державних органів етнополітичного регулювання, які приховувалися від обивателя. Занурення в «кухню» радянської національної політики значно розширяє кут зору на політику коренізації, її дихотомічну сутність, причини базових суперечностей, що її супроводжували.

Ключові слова: етнічні (національні) меншості, політика коренізації, національне адміністративно-територіальне будівництво, національні ради, етнокультурна модернізація, національна політика, антисемітизм.

Друга половина 20-х рр. стала часом суперечливого пришвидшення процесів етнокультурного розвитку, який в історичній літературі переважно називають «національно-культурним відродженням». Одним із його проявів вважається літературна дискусія 1926–1928 рр., ініційована М. Хвильовим. Ю. Шевельов свого часу зазначив, що «принципово йшлося не тільки про літературу, а про цілу культуру і ідеологію, а кінець-кінцем про бути чи не бути українській нації в політичних межах СРСР та й поза цими межами»¹. Дослідники доволі часто і нині зауважують, що українізація об'єктивно виконувала консолідаційну функцію, дала можливість українському народові усвідомити себе національною спільністю, відчуті значення мови, культури, традицій як чинників духовного розвитку нації, коренізація ж стосовно національних меншин, своєю чергою, сприяла національно-культурному розвитку етнічних меншин і гармонізації між-етнічних взаємин.

Наважимося стверджувати, що подібні висловлювання не повністю окреслюють ситуацію в УСРР. По-перше, дослідники, як правило, однобічно розглядають вплив коренізації на перебіг етнокультурних процесів у середовищі етнічних громад; по-друге, значна їхня частина, вочевидь, переоцінює прагнення тогочасної влади зберігати національні традиції, етнічний спосіб життя як такий, забуваючи, що з перших років радянської влади сутність культурних перетворень в УСРР визначала цілеспрямована руйнація усталених стереотипів етнокультурної поведінки державними заходами. Незважаючи на привабливу обгортку так званого «розвитку національних культур», сутність названого етапу історії полягала в прискоренні переходу від традиційного до модерного суспільства, який досягався переважно антигуманними штучними методами.

Тлом для низки реформаційних заходів (створення «пролетарських» літератури, мистецтва, театру тощо) стала щоденна боротьба з «буржуазними» аналогами останніх. У зв'язку з цим уявлення про коренізацію, як про час «... максимальної реалізації економічних, політичних, національно-культурних запитів всього неросійського населення СРСР»² вимагає переосмислення.

Задля вирішення цього завдання пропонуємо зазирнути за парадні лаштунки політики коренізації, позбавлені глянцею офіційних гасел та відретушованих фото вождів. Дослідження «кухні» органів етнополітичного регулювання УСРР, передовсім — Центральної комісії у справах національних меншин (далі — ЦКНМ) при ВУЦВК, дозволить побачити ту сторону коренізації, про яку переважна більшість радянських мешканців навіть не здогадувалася. Пропонована стаття написана на основі тих справ архівного фонду установи, що були розсекречені лише після незалежнення України.

Початкові плани ЦКНМ щодо форм та методів роботи в середовищі нацменгромад виявилися неспівставно феєричними порівняно із їхнім подальшим втіленням. До кінця 1925 р. місцеві осередки ЦКНМ існували на засадах тимчасовості. Посади нацменінструкторів посідали на короткий час випадкові особи чи сумісники, які мали до десяти інших навантажень. Живого зв'язку, який спочатку вбачався у формі нарад працівників нацмену районного та окружного рівня, налагоджено не було. Зрештою, протягом 1926 р. ЦКНМ домоглася регулярної звітності місць, що дозволило акумулювати матеріали з основних напрямків соціально-економічного та етнокультурного життя громад. Однак справжній сплеск нацменроботи відбувся згодом — у міру того, як серед населення поширювалися чутки про існування ЦКНМ та її місцеві осередки.

«Завдання і мета Комісії ще невідомі широким колам місцевого населення і тому безпосередніх звернень до Комісії ще дуже мало», — занотовано у незавізованій доповіді з обстеження нацменшостей (євреїв) у Могильовській окрузі (м. Могильов, Шаргород, Бар)³. Пройдуть лічені місяці, і нацменінструктори з ностальгією згадуватимуть ті часи, коли нацменгромади нічого не знали про їхнє існування. У звіті за I/I–I/IV.1925 р. євінспектор Шейеровського окрвиконкому писав, що його робота фактично звелася до прийому та розгляду заяв і скарг населення на райвиконкоми та їхні підвідділи. «Дізнавшись, що можна через нацмен скажитися на представників влади, почали через кожну дрібницю писати заяви до нацмен... за кварталний період довелось розбирати понад 230 заяв скарг (з одного Аннополя надійшло 73 заяви); частину заяв склали скарги на непосильне обкладання податками, частина — скарги за штрафи — протоколи і лише якась частина питання дріб'язкового «замирюючого характеру»⁴. Нацменсекції повсякчас зазначали, що вони — не «бюро скарг», і мають іншу, значно поважнішу місію — втягувати нацмен громади у радянське будівництво, однак на перших порах були змушені займатися саме такою роботою.

Населення, своєю чергою, непокоїли питання повсякденного існування: несправедливе обкладання податками, постачання шкіл, якість роботи вчителів, медобслуговування, безробіття тощо. Саме участь нацменпрацівників у вирішенні нагальних проблем повсякденного життя набагато покращила ставлення громад до влади. А проблем цих на початку політики коренізації вистачало.

Хоча лейтмотивом здійснення заходів національної політики у середовищі громад було прагнення зміцнити у їхньому середовищі позиції діючої влади, проголошення політики коренізації, створення ЦКНМ, виїзд її інструкторів у регіони, а ще більше — проведені ними збори, де вони виступали із роз'ясненням курсу нової політики, надали потужного поштовху ініціативі місць (яка для влади виявилася відверто несподіваною): повсюдно заходилися скликати конференції селянства, робітників, молоді, кустарів, жіноцтва тощо. Крім делегатів, спеціально відряджених радянськими та партійними органами, в них брали участь і позапартійні. Провідним завданням форумів була популяризація заходів влади та покращення її іміджу у середовищі нацменгромад і, відповідно, підготовка у такий спосіб переможної ходи партійних кандидатів на чергових виборах рад. Типовий набір питань порядку денного включав доповіді на теми: «Радянська національна політика», «Радбудівництво і євтрудмаси» [друга складова змінювалася відповідно до національності громади], «Про переселення», «Культпросвітробота в містечках» тощо. Попри те, що влада намагалася надати їм керованості і передбачуваності, завчасно формуючи і порядок денний, і коло делегатів, все ж упередити всі прояви самодіяльності населення не вдавалося. Ексцеси на форумах проявлялися повсякчас і або камуфлювалися, або ж нівелювалися роботою сексотів і парткерівників. Звітами останніх рясніє архівний фонд ЦКНМ.

У виписці з політдонесення політвідділу 96-ї дивізії від 25 березня 1925 р. (через добу (!) після проведення) йшлося про безпартійну селянську польську конференцію у Тиврівському районі. Оперативність донесення обумовлювалася змістом висловлювань, що прозвучали на ній: «Це тільки говорять, що влада робітничо-селянська, а насправді — вона тільки робітничка. Робітники живуть розкішно, а селяни бідують, а влада нічим не допомагає». Не менш шокуючими для влади виявилися спроби внести до резолюції про міжнародне становище пункту про прийом до партії віруючих (!), про дозвіл ксьондзам відправляти служби без дозволу органів влади, а також відновлення викладання у школах катехізису. Тривалий час більшість делегатів конференції опиралася ухваленню заготовленого представником губкому КП(б)У проекту резолюції, у якому висловлювався протест проти пригнічення меншин у Польщі, проти втручання ксьондзів до політики та проти суду над Ланцуцьким. Делегати мотивували свою поведінку словами: «Хто знає, як там поводяться із меншинами». Після додаткових роз'яснень резолюція, однак, була ухвалена.

У тому ж (до речі, секретному) донесенні висловлювалася думка про те, що антирадянські настрої панували не лише на конференції, а, що значно небезпечніше, є повсякденною нормою життя польського села. Постійно зростає кількість пожеж, щоночі вони відбуваються у 2-3 селах, горять незаможники і комсомольці. На пожежних бочках написи: «Хто гаситиме і дзвонитиме, сам згорить». Головам правлінь кооперативів завчасно надсилають записку про майбутню пожежу. Почастішали грабунки на дорогах⁵.

Зважаючи на непевність політичної ситуації на прикордонні, нацмен- і парт-органи, заручившись підтримкою ДПУ, доволі скоро взяли всі конференції за

участю поляків під свій цілковитий контроль. Звіти за наслідками їх проведення детально аналізувалися, аби мати змогу всі наступні використати собі на користь.

Типовим прикладом є звіт про районні конференції селян-поляків Старокосятинівського та Аннопільського районів (21.06.–3.08.1925 р.). На конференцію були спеціально відряджені нацменінструктори Рись, Вакшинський та Гімерович. Порядок денний включав найбільочіші для селян питання: «Політика партії на селі», «Національна політика Радвлади і радянське будівництво», «Сільгосподаток на 25–26 рр.»⁶. Незважаючи на неповну явку делегатів (у Старокосятинівському районі із 70 з'явилися 39 делегатів, у Аннівському — 56 із 73) нацменінструктор окрбюро Гімерович із задоволенням відзначав: «Доповіді вислуховувалися з належною увагою, причому в дебатах виступило 20 осіб, переважно середняки. Були такі делегати, які згодні були залишитися на всю ніч, аби тільки продовжувати дебати. Найбільше дебатів було після доповідей «Про політику партії на селі» і «Про сільгосподаток». Багато делегатів висловлювалися проти заготівельної кампанії минулого року, яка вдарила по найбільшньому прошарку селянства. По доповіді «Про сільгосподаток» частина делегатів виступила проти обкладання худоби, але наприкінці згодилася»⁷. Зі значною мірою негативізму делегати зауважили, що радянська влада існує п'ять років, а конференцію скликали вперше. Втім, заради справедливості слід зазначити, що саме селянство виявляло надзвичайно низьку активність: подібну конференцію планували провести і в Плужанському районі, однак через неявку делегатів (прибуло лише 16 осіб) її довелося скасувати.

Не менше перешкод для органічної підтримки та розвитку місцевої ініціативи виникало і в урядовому середовищі. Власне, владі не потрібні були конференції як такі, і не потрібна була ініціатива мас як така. Влада була зацікавлена лише у тих форумах, що демонстрували її власну потугу і цілковиту підтримку мас. Натомість маси впродовж 20-х рр. занадто рідко давали владним інституціям приводи для самозаспокоєння. Непередбачуваними залишалися позапартійні форуми, які на початковому етапі коренізації, користуючись політичною кон'юнктурою, заходилися скликати меноніти та німці. Нацменінструктори доволі швидко прийшли до одностайної думки про шкідливість безпартійних конференцій. Їхні періодичні звіти про перебіг таких зібрань свідчили, що взяти під цілковитий контроль збори довільно надісланих від громад делегатів було практично неможливо. І запитання, які останні ставили представникам влади, і резолюції, які вони ухвалювали, вочевидь шкодили іміджу влади.

Типовий випадок такого роду ситуації знаходимо у доповідній записці німінструктора Бергера про наслідки безпартійної конференції німців-колоністів у с. Іванівка Червоно-Лучського району 9 серпня 1925 р. Описавши обставини формування президії з обов'язковим представництвом тогочасних «почесних членів президії» та надсиланням на їхню московську чи закордонну адресу вітальних телеграм, нацменінструктор переходить до опису перебігу з'їзду. «Після привітання німецькою і російською мовами та відповіді учителя була

зроблена мною доповідь німецькою мовою про рішення 14 партконференції та 3 З'їзду Рад. Друга доповідь російською мовою про землевпорядження була зроблена гол. РВК тов. Медведєвим, який говорив про землевпорядження взагалі, не торкаючись зовсім землевпорядження колоністів і усунення всіх земельних негараздів. Дивлячись, що на цьому питанні — основному, конференція може зірватися, я взяв слово і німецькою мовою доповів суть постанови ВУЦВК від 14/08-24 р. і ГВК від 26/01-25 р. № 58, але колоністи цим залишилися незадоволені, оскільки, по-перше, поміж моїм викладом і доповіддю т. Медведєва вийшли великі розбіжності, а, по-друге, вже взимку колоністам ту ж історію розповідав Завгубнімсекції, а між тим колоністи абсолютно не бачать, щоб ці постанови почали проводитися в життя. Третя доповідь про роботу серед німців була зроблена мною, де я також висвітлив національну політику, після чого була зроблена т. Медведєвим доповідь про єдиний с.г. податок, причому відбулося друге зіткнення: я зазначав, що по всьому СРСР [податок — *Авт.*] зменшений і наводив цифри, а колоністи почали питати, чому ж їм доводиться платити значно більше, ніж у минулому році. Відповідь на це їм дав т. Медведєв наступну: податку більше приходиться у цьому році тому, що в минулому році колоністи отримали велику скидку, а у цьому році врожай і скидки нема. На цьому майже половина делегатів кинула конференцію і роз'їхалася по домівках»⁸.

Подальші висновки та рекомендації інструктора відповідали ситуації: «У цілому конференція пройшла дуже блідо і мала якраз протилежні наслідки, зіткнувшись на 3-х питаннях: земельному, лісовому і податковому... такого стибу конференції краще не проводити, якщо нема достатньої до них підготовки. Проведення і керівництво конференцією має знаходитися у руках німсекції, з якою слід узгоджувати всі такого гатунку питання і тільки тоді можливе правильне їх проведення»⁹.

В історії коренізації чітко простежується тенденція поступового зменшення, а врешті — і зведення нанівець кількості скликаних за ініціативою власне громад всілякого роду конференцій. Після 1926 р. повідомлень про них годі шукати у матеріалах преси, натомість фонди ЦКНМ та НКВС рясніють резолюціями цих відомств про відмову у скликанні конференцій релігійного та просвітянського характеру. Як альтернативу час від часу скликають офіційні конференції нацменпрацівників, стенограми яких фіксують гострі болючі проблеми повсякденного етнонаціонального життя. Поряд із гучними заявами та бравими гаслами у них чимдалі більше невіршуваних роками проблем, які псує життя і нацменгромадам, і нацменпрацівникам.

Одна з останніх за часом проведення і разом із тим — перша окружна нарада нацменпрацівників Київщини — відбулася 9-10 червня 1928 р. Вона пройшла під гаслом розгортання самокритики. Заступник голови Київського ОВКу Рекіс, заохочуючи учасників сміливо говорити про недоліки, із натхненням зауважував: «У Радянській Державі можна критикувати осіб, яких заборонено критикувати. Від нацменпрацівників периферії не чекаємо дифіраблів, — вони нам не потрібні, як і не потрібні резолюції про досягнення: вони, зрозуміло,

є на 11 році. Нам треба виявити дефекти, аби їх у майбутньому виправити»¹⁰. Зі свого боку відповідальний працівник ОВКУ заявив про ідеологічний наступ на партію, антисемітизм, петлюрівщину, ренесанс релігійних настроїв, що на його думку мали місце безпосередньо у партійних організаціях. На названих негативних явищах, на його думку, і мав бути зроблений основний наголос нацменроботи. «З огляду на це нам потрібно перейти у генеральну контратаку», — підсумував Рєкіс.

А дифірамби й не передбачалися. Подальші виступи змалювали купу проблем і у взаєминах влади та громад, і у повсякденному житті останніх. — На одинадцятому році радянської влади по єврейських містечках працювали хедери, дітей до них приводили з 5-ти років. Хедери становили серйозну конкуренцію радянській школі, яка приймала дітей лише з восьмирічного віку.

Освітянин Горохов, аналізуючи умови роботи національної школи, наголосив на проблемах виховання єврейських дітей. «... Єврейські діти перебувають у гірших економічних умовах, аніж діти решти національностей. Єврейська дитина не має трудової бази. Дитина на селі, якщо вона ходить до школи, все-таки вдома допомагає у сільському господарстві, вона виховується у трудовому середовищі. Єврейська дитина виховується у нетрудовій обстановці, і розкладницький вплив середовища на єврейську дитину більш тяжкий, ніж у інших груп. На трудовізацію єврейської дитини треба звернути більше уваги»¹¹. Задля цього освітянин пропонував обов'язково створити при школах майстерні, а також виділити для них земельні ділянки.

Представник ОПК Квятковський, не вагаючись, описав реальний стан хатчиталень: «... Я навіть не можу сказати на що вони схожі, по-моєму це якісь амбари, ящики для сміття, а не хати-читальні. На стінах висять по 3 роки обідрані плакати і більше нічого. Дана нарада має поставити питання руба про те, аби хати-читальні були взяті у мережу, щоби дати туди працівників, які налагодили б там роботу»¹².

Втім заклики дати школам — учителів, сельбудам — сельбудівців, сільрадам — компетентних голів, регіонам — кваліфікованих управлінців лишалися, на жаль, закликами. Дефіцит, і кадровий і фінансовий, був визначальним чинником функціонування радянської управлінської системи. Насправді дистанція між проголошуваними владою гаслами/програмами вирішення низки проблем етнічних меншин і спроможністю їх повноцінно запроваджувати у життя була колосальною.

Нацменпрацівники виявилися заручниками ситуації: навіть працюючи на межі людських можливостей, вони неспроможні були якісно вплинути на процеси, про сутність яких держава мала занадто поверхове уявлення. Різко, проте дотепно про становище нацменпрацівників висловилася Надєждіна: «Спочатку у нас була проба організувати Райнацменкомісії, але не хватало декілька карбованців на проїзд уповноваженого по району. Це не є причина бюджетова, а просто це причина неуважного відношення, тому що коли у нас маються кошти для всього іншого, то можна було-б знайти 5–6 карб. для того, щоб скликати Райнацменкомісії. Її замінили Райнацменууповноваженим і вийшло

так, що дійсно це слово не від слова «Уповноважений», а від слова «Упав навантажений» [мова оригіналу — *Авт.*]. Коли у нас мається робітник, то для того, щоб він міг працювати як Уповноважений, треба дати йому меншу завантаженість, бо інакше він не справиться зі своєю роботою. Тут товариші казали, що треба, щоб Райуповноважені гарно зрозуміли свої завдання, а я скажу, що треба, щоб Райвиконкоми зрозуміли, що таке Нацменуповноважений, як йому треба допомагати в цій роботі»¹³. Схвальні вигуки з місць та решта виступів засвідчували, що попри всі розмови, загальний стан роботи протягом років не змінювалося жодним чином. Лише там, де нацменпосади обіймали зацікавлені відповідальні управлінці спостерігався прогрес, решта регіонів животіли за принципом «і так згодиться».

Таке ставлення влади до регулювання сфери етнонаціональних відносин боляче далось взнаки досить швидко, коли вона оголосила черговий вирішальний комуністичний штурм. Втім, поки що, у контексті суспільного примирення, якого більшовики понад усе прагли на етапі відбудовного періоду, влада намагалася створювати принаймні ілюзію широкої підтримки своєї внутрішньої політики, якщо не отримати її насправді. Власне, саме тому вона перетворила масові громадські збори (що ухвалювали заздалегідь підготовані схвальні чи засуджуючі резолюції) на важіль формування відповідної масової свідомості: ця політтехнологія повнотою спрацювала згодом — в епоху докорінної перебудови соціально-економічних та політичних засад існування СРСР.

Це, слід зазначити, було єдино можливим способом збереження політичної влади у тій конфігурації, що вималювалася у переломному 1923 р. Більшовики були цілком свідомі того, що їхній власний електорат є надто мізерним, аби забезпечувати збереження влади ВКП(б) парламентським шляхом. Маніпулювання масовою свідомістю, створення і підтримка привабливого іміджу влади, зокрема й у сфері вирішення низки проблем етнонаціонального життя, врешті були доведені більшовиками до досконалості. Тільки таким чином їм вдавалося відволікати увагу суспільства від тривалого у часі утиску базових громадянських прав широких верств населення.

Прийшовши до влади, більшовики відразу проголосили запровадження своєї політичної монополії. Цей крок був продиктований ганебним досвідом участі у політичному житті Росії впродовж нетривалого парламентського періоду її існування та під час політичної кризи 1917 р. Існування будь-яких політичних партій чи громадських рухів у Країні рад було неможливим ані з правової, ані з практичної точки зору. Спеціальні урядові та партійні структури тримали сферу суспільно-політичного життя громад під невсипущим контролем, скеровуючи життя суспільно-активних громадян, і тим більше, пересічних обивателів в офіційно затверджене річище.

Відомо, що певна частина організацій, що позиціонувалися як легальні громадські, насправді були створені з ініціативи ЦК КП(б)У і жодної діяльності, окрім ухваленної цією структурою, не здійснювали. Прикладом може слугувати Спілка бессарабців, заснована у 1924 р. для вирішення зовнішньополітичних завдань СРСР на південно-західних кордонах. Вичерпні уявлення про діяльність

цієї маріонеткової організації можна скласти, прочитавши цілком таємну записку секретаря президії спілки Левензона (24 березня 1928 р.) до Агітпропу ЦК ВКП(б)¹⁴. Абсолютно позбавлені самостійності, вміло керовані партійним ядром президії, подібні організації тим не менше, виявляли неабияку життєздатність, отримуючи кошти на свою діяльність і навіть втілюючи досить важливі проекти. Так, зокрема, згадана спілка брала участь у збиранні матеріалів та публікації низки видань з «Бессарабського питання».

Іншою була доля організацій, що створювалися з ініціативи власне населення. До них влада ставилася із неприхованою пересторогою, вважаючи, що кожна ініціатива має бути добре підготованою. Фактично, жодна з організацій, що не була зрежисована ЦК, не мала майбутнього.

Переважає більшість організацій, що виникли стихійно, доводилася до самоліквідації впродовж кількох місяців — року. Так було, скажімо, з філією всесоюзної спілки ромів на Україні.

25 липня 1925 р. Всеросійський союз сикан був зареєстрований у Москві. Розпочалася робота з організації місцевих сил, яку на Україні очолив Бізев (за відомостями звернення ВСЦ до ЦКНМ — колишній червоний командир). Голова ВСЦ Таранов та секретар Лебедев просили ЦКНМ зв'язатися з уповноваженим по роботі серед сикан на Україні і підтримати його матеріально¹⁵.

Слід зауважити, що комісія надзвичайно обережно, часто прискіпливо, ставилася до осіб, які час від часу очолювали певні організації чи рухи національних меншин. З одними із них складалися тривалі, насправді насторожені — зовні товариські стосунки. Так було, скажімо, із представником менонітської громади В. Янцем. Інші — після ґрунтовної перевірки ставали об'єктом громадської дискредитації, як «шкідливий антирадянський елемент». Решта, як з'ясовувалося, була цілковито чужою і політиці коренізації і радянській владі, як такий. Бізев, власне, відносився до останньої категорії.

Після звернення Спілки до ЦКНМ із клопотанням надати всебічну підтримку своєму представникові на Україні співробітники ЦКНМ почали вивчати його кандидатуру. 30 вересня 1926 р. закрите засідання ЦКНМ вирішило надіслати матеріали про Бізева до ДПУ для подальшого розслідування, попередньо порекомендувавши місцям «не допускати гр. Бізева до роботи по обслуговуванню сикан»¹⁶. 28 грудня 1926 р. ДПУ повідомило голову ЦКНМ про те, що Микола Тимофійович Бізев не був допущений до роботи на посаді уповноваженого Союзу сикан по Глухівській окрузі через наявний компромат. Згідно з відомостями окружного відділу ДПУ, Бізев був виключений із партії 1920 р. під час перереєстрації, до 1926 р. займався скупкою та продажем коней, розповсюджував фальшиві гроші, крім того, разом із дружиною перебував на обліку у карному розшуку як рецидивіст. Закреслене рукою помічника начальника ЕКУ ДПУ УСРР Мазо речення повідомляло: «Нині перебуває на утриманні дружини, яка займається квартирними крадіжками». Записка ДПУ закінчувалася словами: «Вважаємо, що компроментуючі матеріали достатні, оскільки нині Бізев притягується Глухівським Окрвідділом ДПУ до відповідальності за збут фальшивої монети»¹⁷. На засіданні 29 січня 1927 р. комісії не лишалося нічого іншого, як

констатувати: «Компрометуючі матеріали на Бізева підтвердилися, тому він не може бути допущений до роботи серед циган до повної реабілітації»¹⁸.

Те, що на посади нацменпрацівників часто-густо потрапляли випадкові особи з темним минулим, не було секретом. Відомості про це непоодинокі. Однак не вони визначали клімат у взаєминах влади і етнічних громад. Не буде перебільшенням твердження, що до осіб, яких спільноти висували самі з числа своїх духовних і культурних лідерів, упередження владних структур було не меншим. Зовсім не випадково найбільш активні і компетентні серед них послідовно «пригальмовувалися» у своїй неконтрольованій діяльності. Так було, скажімо, із наступником В. Янца, який намагався офіційно закріпити за собою посаду генерального уповноваженого менонітської кооперації. 18 січня 1927 р. закрите засідання ЦКНМ визнало недоцільним її встановлення¹⁹.

Не буде також перебільшенням і наступне твердження. Ще більш упередженим було ставлення влади до спроб лідерів громад об'єднати останні в національних організаціях. Всі вони з часів громадянської війни традиційно розглядалися як потенційна база контрреволюційної та диверсійної роботи.

Хоча НКВС та ЦКНМ, що називається «тримали руку на пульсі» етнічних громад, час від часу в їхньому житті траплялися непередбачені аврали. З листопада 1926 р. ЦКНМ розіслала ОБНМ терміновий таємний циркуляр, у якому йшлося: «За нашими відомостями, де які ОБНМ одержали листа від «Спілки німецьких євреїв», /Центральне бюро у справі єврейського населення/, у якому вона прохає про надсилку низки матеріалів про економічне становище єврейського населення на Україні. ЦКНМ пропонує Вам негайно повідомити чи одержали Ви такого листа. Одночасно пропонується Вам в разі одержання такого, від відповіді та подання матеріалів утриматись до одержання від нас певних директив що до цього питання»²⁰. Радянський уряд послідовно обмежував доступ як власних громадян, так і, ще більшою мірою, іноземців до інформації про життя в СРСР не випадково: йшлося не тільки про закордонний імідж влади, а й про її міцність як таку. Інформаційна монополія вкупі із політичною була ситемоутворюючою платформою державно-політичного утворення СРСР.

Доволі скоро затвердилася й типова матриця політичної нейтралізації всілякого роду національних організацій та спілок. Право на їхнє створення було зафіксоване в Конституції, однак реалізувати його було практично неможливо. По-перше, Міжвідомча комісія у справах спілок та союзів (МЕКОСО) при НКВС пильно слідкувала за змістом поданих на реєстрацію установчих документів, «пропонуючи» тим відповідні поправки та зміни, що врешті позбавляли останні будь-якої самостійності. По-друге, зареєстровані товариства повинні були суворо дотримуватися керівництва відповідними владними інституціями. По-третє, навіть із дотриманням перших двох умов, створені за ініціативою самих громад організації відразу підпадали під невсипущий нагляд органів НКВС та ДПУ, що оточували їх щільною мережею сексотів. Винятків із цієї доволі ефективної практики не існувало. Так було, зокрема, із Всеукраїнським об'єднанням караїмських національних товариств, статут якого після тривалих зволікань та змін був урешті затверджений МЕКОСО 31 жовтня 1924 р.²¹

Водночас не слід недооцінювати прагнення нацменгромад боронити свої права навіть в умовах більшовицького «беспредела» початку 1920-х рр. (тим більше у контексті проголошеної згодом коренізації) та можливості їхньої реалізації у рамках тогочасної політичної ситуації. Найбільш продуктивними ці спроби виявилися у німецькому та менонітському середовищі, що мали давні і доволі усталені традиції колективної взаємодії з владою. Аналогічні механізми громади застосували, не без успіху, і в першій половині 1920-х рр., у той час, коли радянська влада була найбільш вразливою під ударами голоду.

Впродовж років найефективнішим способом донесення до влади громадських прагнень було відрядження ходоків до центральних урядових структур. Своєрідні тогочасні лобісти просочувалися до Харкова та Москви то поодиночі, то групами, доносячи клопотання громад із різних приводів. Делегували їх, як правило, колективні збори, що уповноважували своїх представників на вирішення життєво важливих питань. Не забували й про своєчасну подяку. Так, у вітальній телеграмі на адресу голови ЦКНМ²² М. Лобанова від 31 січня 1926 р. зібрання одеситів дякувало в його особі радянському урядові за увагу до їхнього клопотання: «Общее собрание группы еврейского населения города Одессы, заслушав доклад возвратившейся делегации, посетившей вас с ходатайством о возвращении еврейскому населению своего исторического храма кафедральной Бродской синагоги, выражает вам свою искреннюю благодарность за чуткое отношение к ходатайству еврейского населения точка Мудрая политика наших вождей в отношении национальных меньшинств, населяющих нашу Республику, лишний раз оказалась в данном случае [так в оригіналі — *Авт.*] Сердечное спасибо от имени десятков тысяч еврейского населения дорогого вождю — Председатель собрания профессор Гиммельфарб»²³.

Найбільш організованою та дієвою стала схема безпосереднього зв'язку з органами центральної влади, відпрацьована у першій половині 1920-х рр. українськими менонітами. Функції генерального представника інтересів громади перед радянським урядом ще у 1922 р. громада делегувала В. Янцу, який налагодив тісні стосунки із головою ЦКНМ М. Лобановим та очільником німецької секції Й. Гафтелем. Фонд комісії зберігає кілька факсимільних звернень В. Янца, як із питань діяльності СГВ, так і приватних осіб, що дозволяють прослідкувати механізм проходження його регулярних клопотань.

29 липня 1926 р. датований лист В. Янца на ім'я Й. Гафтеля. І його форма, і тон звернення не залишають сумнівів у тому, що взаємини між менонітським ходоком та німінструктором були, якщо не приятельськими, то принаймні довірчими: «Представляя при сем копию письма на мое имя от И. Вилера, пораженного на левом боку параличем. Он просит совета и помощи. Я не знаю, как законом сейчас рассматриваются подобные случаи. Имеет ли Вилер законное основание на указанный в селе Варваровке Николайпольского района (Хортицкого администр. района) двор? Или же погасли все права его на крестьянский двор, когда он сам из трудового элемента, притом неработоспособный?

Не знаю, что ему советовать. Не сможете ли через Комиссию узнать положение и дать указание? Прошу об этом»²⁴. Того ж дня Гафтель надіслав офі-

ційний запит юрконсультанту із порушеного клопотання і безвідкладно отримав роз'яснення щодо порядку отримання інвалідом земельної ділянки²⁵.

Доволі регулярно ходоків до центральних органів надсилали єврейські громади: на початку 1920-х рр. у них міцно затвердилася думка про те, що «апелювати до місцевих органів недоцільно, наші просьби не вислуховуються»²⁶.

Практика колективних опорних та лобістських акцій була ефективною, але доволі небезпечною і марудною. Як дотепно відзначав нацменінструктор Луганського ОВКу Петровський, «всі ці рухи обійшлися колоністам дуже дорого, оскільки їм доводилося платити гроші агентам, які роз'їжджали, і зокрема, приймалися заходи щодо ліквідації господарств, не засіваючи землю тощо...»²⁷ Зауваження про те, що діяльність такого роду «делегатів» дорого обходилася єврейським кустарям, досить часті в архівному фонді ЦКНМ. Неодноразовими є й зауваження про зловживання всілякого роду аферистів довірою громад.

Не слід недооцінювати ті можливості, що, попри всі обмеження радянської політичної системи, отримало населення для прояву та відстоювання своїх соціально-економічних та етнокультурних інтересів. Водночас і не слід переоцінювати їхні можливості боротися за відмінні від більшовицьких політичні погляди та відтворення інакших, аніж офіційно затверджена, систем світосприйняття.

Цікавим засобом були делегатські накази на безпартійні конференції, передовсім німецькі. На відміну від пізніших за часом делегатських наказів 1930-х рр., оприлюднюваних у пресі, ці містили вимоги, дійсно зловоденні для мешканців нацменселищ. Позбавлені патетики епохи стахановських звітяг, вони волали про наболіле: втрачені землі, непосильне оподаткування, відсутність кваліфікованої агрономічної та медичної допомоги, шкіл. У них не знайти антирадянських закликів, чи відкритих звинувачень влади. Німці формулювали свої претензії, апелюючи до аргументів доцільності, вигідності, можливості, конституційності. Таким за змістом є наказ «Делегату округи на німконференцію» від колонії Гоффенталь Петро-Краснопольської сільради Красноручського району (18 березня 1925 р.). Описуючи майнові і земельні втрати колоністів, загальні збори селян стверджують, що у підоснові німецької еміграції перебуває не небажання громади служити радвладі, а малоземелля, яке робить неможливим господарювання. Констатуючи, що найкращі землі громади були відібрані сусідніми українськими та російськими селянами, німці «прозорю» натякають: «Тепер ми питаємо Радуряд, чому завжди колоністи висилаються, які у своїй колонії мали достатню кількість землі, що нині займають російські селяни? Колоністи завжди виселялися, чи не можуть російські селяни хоч раз виселитися, коли в їхньому селі не вистачить землі. Чому вони взяли нашу землю? Чи не може Радвлада наділити нам відповідну норму нашої землі». Прикметною є й кінцівка наказу, цілком характерна для тогочасної ситуації: «Хай живуть Німецькі колонії! Хай живе підняття німецького культурного господарства для відновлення Радуряду»²⁸.

Прикметні форми організації колективного опору непопулярним рішенням влади мали місце в історії єврейської громади УСРР. Змирившись врешті із

масованим наступом більшовиків (в особі євсекції) на єврейську традиційну освіту, громади втілювали тактику латентного спротиву: єврейська традиційна освіта пішла у підпілля (архівні джерела свідчать про існування хедерів та меламедів аж до кінця 1930-х рр.), натомість містечкові мешканці впродовж років намагалися розширити мережу існуючих трудових єврейських шкіл, перевести їх на місцевий бюджет, водночас повернувши викладання івриту та закріпивши за ними право на суботній відпочинок та відпочинок під час юдейських свят.

У 1925 р. відбулася масштабна акція, організована українським єврейством спочатку на користь встановлення у єврейських школах вихідних днів відповідно до етнорелігійних традицій, а згодом — стосовно повернення викладання івриту. У заяві до ВУЦВКу громадян м. Ромни (за 87 підписами) йшлося про те, що 480 учнів Роменської 51-ї радянської трудової школи (всі без винятку — євреї) позбавлені традиційного відпочинку і примушуються відзначати Різдво, Благовіщення, російський Великдень і недільні дні. Залишаючи поза увагою, що церква давно вже була відділена від держави, а в радянських трудових школах офіційно було заборонено відзначати названі свята, заявники зазначали, що «... позбавлення єврейських учнів можливості користуватися днями відпочинку під час національних їхніх свят, *принижує їхню національну гідність і йде врозріз із конституцією та постановою комісаріату праці* (курсив — Авт.) від 18 лютого п/р [1925 р.] за № 44/1009, яким визнано необхідним узгоджувати дні відпочинку з національними святами»²⁹. Зважаючи на наближення єврейського Песаху, підписанти просили терміново розглянути прохання і розпорядитися щодо узгодження у школі днів відпочинку з днями єврейських свят і суботніми днями.

У режимі суворої конфіденційності ЦКНМ відпрацьовувала заходи щодо згортання громадської кампанії, організованої єврейськими громадами. До відповідних органів комісія надсилала не лише копії характерних заяв єврейських дітей, а й списки місць та відомості про кількість підписантів³⁰. Кампанія, між тим, набула масового характеру: на адресу ВУЦВК та ЦВК СРСР від учнів містечок Староконстянтинівка, Грицеве Шепетівської округи, Чечельник Тульчинської округи, Жванці, Миньковці та Китай-Город Кам'янецької округи, Сосниці Конотопської округи, Купень Кам'янецької округи, Купель, Шепетівка, Летичів, Меджібож, Буцневець, Фрамполь, Купель, Ярмолинці Проскуровської округи, Дунаєвці Кам'янецької округи, Крижопіль та Миколаївка Тульчинського району, Проскурів, Томашпіль, Гусятин, Лякупоруни, Ванновець, Кам'янець, Студениці, Ольгопіль та Сосниця Конотопської округи надійшли заяви з проханнями про видання декрету про дозвіл вільного вивчення івриту за 4 388 підписами³¹. Прикінцеві висновки ЦКНМ були безапеляційними: «... Мова ця не є рідною мовою єврейських дітей. Подання петицій пояснюється спеціальною кампанією, що проводиться антирадянськими сіоністськими організаціями. Повідомити ті Окрбюро нацмен, з яких отримані петиції, про необхідність проведення роз'яснювальної кампанії серед дітей, які навчаються як у єврейських, так і в мішаних школах через викладацький персонал і піонерські загони»³².

Не менш масового характеру у 1926 р. набула кампанія оскарження запровадження окрвиконкомами у єврейських містечках у якості вихідного дня понеділка. Наприкінці року М. Лобанов, зважаючи на те, що «... справа може бути використана ворожим нам елементом»³³ змушений був ініціювати перевірку на місцях за наслідками конфліктогенного рішення окрвиконкомів.

Найбільшим досягненням влади в епоху коренізації слід вважати те, що більшовикам вдалося не лише відпрацювати ефективну систему ідеологічної обробки населення, але й створити дієву систему органів державного етнополітичного регулювання, яка фахово відстежувала соціально-економічне та етнокультурне становище громад та сприяла вирішенню їхніх найболючіших проблем. Реагування на проблеми було доволі оперативним. Отримавши звернення з місць, упродовж кількох годин відповідні загальносоюзні структури відправляли запит чи розпорядження до Харкова, де й відбувалося подальше опрацювання питання. Так було, зокрема із єврейською школою Меделевича поблизу Одеської Молдаванки, у припиненні українізації якої брали участь центральні фігури тогочасної євсекції Чемериський та Левітан³⁴.

Поступова уніфікація методів і форм роботи у нацменсередовищі була цілком адекватною відповіддю на тогочасні обставини: створивши національні адміністративно-територіальні одиниці, судові камери та школи для найбільш політично активних і потенційно проблемних громад (німців, євреїв та поляків), уряд змушений був поширювати цю практику й на решту нацменгромад, значно менш потужних культурно та економічно, більше того — з низкою суттєвих етнокультурних проблем. Проте в їхньому середовищі більшість урядових програм грузла і спричиняла низку не вирішуваних роками проблем. Чого тільки коштувало радянським управлінцям налагодження більш-менш прийнятної мережі так званих національних шкіл у середовищі українських греків, молдаван, гагаузів, болгар і т. д. І цеківські, і ЦКНМ-івські, і наркомпросівські функціонери самі часто-густо виявлялися неспроможними ані досягнути рівень проблем у середовищі нацменгромад, ані розробити модель їхнього вирішення. Типовим і показовим у цьому сенсі документом епохи є відповідь завідувача чеського центрального бюро Гаєска на запит ЦКНМ від 28 березня 1925 р. щодо потреб чеського населення України. Нагальні потреби чехів він сформулював наступним чином: будівництво 15-ти чеських чотирирічок та 4-х семирічок, надіслання до останніх 40 чеських партійних вчителів з Чехії (!), виділення коштів на роботу «по виданню чеських підручників з ідеологією Радвлади», «створення літніх курсів для тих чеських вчителів, що є, і для приїжджих»³⁵.

Прикметно, що про необхідність побудувати, принаймні, 8 чотирирічок та 2 семирічки, аби охопити хоча б 50% дітей, та надсилку 20 учителів з Чехословаччини йшлося на засіданні Раднацмену Наркомпросу 5 лютого 1925 р. Аналогічні ухвали двома роками раніше (!) приймала нарада при Наркомпросі у Москві. Доводиться лише дивуватися рівню компетентності тогочасних управлінців, їхній сліпій вірі у невідворотну світову революцію, що мала забезпечити потрібну кількість учителів-партійців з-за кордону для усіх етнічних меншин СРСР. Саме тому попри голосні заяви чеське (і всі решта) бюро та, відповідно,

місцеві просвітяни до кожного наступного навчального року приступали «з майже порожніми руками, не маючи книг і вчителів»³⁶.

Втім, ці «незначні недоліки» сприймалися тоді не як проблема, радше — як спонука для подальшої роботи. Ігноруючи незадоволені («ворожі») голоси всередині країни та за її кордонами, радянська влада популяризувала кожен свій захід, використовуючи його для комуністичної пропаганди і глорифікації своїх досягнень, підносячи їх як вінець світової політичної практики. Щоправда, низка її напрямків дійсно були піонерськими, або, принаймні, винятковими у тогочасній світовій політиці. Це стосується передовсім кампанії аграризації єврейства.

Більшовики спромоглися використати здійснювану ними за допомогою іноземних інвесторів кампанію для розбудови власного внутрішнього та зовнішньополітичного авторитету. Популяризація єврейської аграризації і відповідно влади, що здійснювала її вперше у світовій практиці у такому масштабі, відбувалася нав'язливо і просто. У відозві до всіх товариств кустарів-одинаків Тульчинського окрвиконкому (30 листопада 1925 р.), завізованому уповноваженим нацмену Герасимовим, наголошувалося: «Жовтнева Революція покінчила з віковичним єврейським безправ'ям і дала можливість єврейським трудівникам брати активну участь у будівництві нового державного і господарського життя Республіки Труда. Замість того, що царський уряд не допускав євреїв працювати на великих фабриках і заводах, не допускав євреїв до землеробської праці, Радянська влада приймає всі доступні засоби до включення єврейської бідноти до великої промисловості і надає всіляку допомогу євреям у переведенні їх на землеробство»³⁷. Анонсуючи, що завданням влади є переведення впродовж 8–10 років до землеробської праці близько 500 тис. євреїв, Герасимов змалював грандіозні успіхи радянської влади, натомість замовчуючи ту величезну матеріальну, технічну і організаційну допомогу, яку колоністи отримували від закордонних організацій. Використання державним апаратом кожного найменшого досягнення (навіть здобутого не самостійно) на користь зміцнення позицій влади та її авторитету залишалася непорушною в часі методикою завоювання симпатій суспільства.

Влада не лише замовчувала роль іноземних організацій у справі подолання наслідків голоду 1921–1923 рр. та економічної розрухи, а й «режисувала» вияви масової народної підтримки кожного більш-менш помітного урядового заходу чи програми. Прикладів тому безліч. Так, зокрема, була організована й показова акція на підтримку запровадження димотики в еллінських школах України. Висхідним пунктом для її розгортання став таємний обіжник ЦК КП(б)У окрвиконкомом Одещини, Маріупольщини, Миколаївщини, Київщини № 04226/т за підписом секретаря ЦК П. Любченка (9 березня 1928 р.). У ньому «рекомендувалися» цілком конкретні обриси і майбутнього «громадського» руху, і механізми його досягнення: «Новий грецький правопис, що його введено було останнім часом по радянських грецьких школах, викликав обурення з боку урядових та громадських реакційних верств у Греції. Реакційна преса у Греції здійняла з цього приводу ворожу кампанію проти СРСР. З другого боку,

поступові ліві мовознавці Греції вітають цю реформу і вимагають її поширення в межах самої Греції. За це їх звинувачували у співчутті більшовизму, і питання набуло політичного значіння. Грецький посол в СРСР Пануріадис спробував використати актуальність питання про правопис, як привод для антирадянської пропаганди серед грецького населення Північного Кавказу, Закавказзя та Криму. Він об'їздив місцевості з грецькою нацменшістю, збирав куркулів та непманів, застрашував їх тим, що, хто не голосуватиме проти нового правопису, тому, як більшовикові, закрито буде поворот до Греції тощо. Таким чином, йому пошастило вплинути на зменшення в деяких грецьких школах учнів і викликати антирадянські настрої. Цьому втручання офіційних представників грецького уряду та грецької реакційної преси до наших внутрішніх справ необхідно дати рішучу відсіч. *Треба провести серед грецького населення роз'яснюючу кампанію щодо значіння реформи правопису, поступовості цього акту, а також мобілізувати виступи та масові заяви грецької нацменшості про охоче і добровільне прийняття нового правопису та протести сільрад, позапартійних зборів, нарад родичів школярів, проти намагань грецького фашизму відгородити трудящих греків в СРСР од надбань радянської культури (виділення — Авт.).* Необхідно обміркувати план кампанії з місцевими органами Наркомоствіти та робітниками преси, перевести її в найближчий час, висвітливши відповідно в пресі»³⁸

Непідвладна ані доводам здорового глузду, ані зауваженням науковців про штучність радянської реформи грецького (болгарського, татарського тощо) правопису, ані зойкам освітян про їхню неспроможність вирішувати поставлені перед ними партією та урядом завдання, спираючись на наявну матеріально-технічну та інтелектуальну базу, кампанія настирливо «проштовхувалася» аж до Голодомору та масових політичних процесів, коли адміністративний ресурс її запровадження було цілковито вичерпано.

Не буде перебільшенням зауважити, що найбільшим викликом часів коренізації для радянської національної політики став побутовий антисемітизм. Це суспільне явище було свого роду лакмусовим папірцем, що унаочнив реальний стан речей у сфері міжнаціональних відносин у єдиній у світі країні, де інтернаціоналізм був закріплений у конституції та програмних документах правлячої політичної сили.

Сплески антисемітизму відбувалися неодноразово: в першій половині 1920-х рр. — як стихійна відповідь на кризові соціально-економічні умови та інерція погромного лихоліття; у 1927–1928 р. — як реакція на створення єврейських національних районів та сільськогосподарську колонізацію; у 1930–1931 рр. — на хвилі антиколективізаційного опору.

Погроми 1917–1920 рр. наклали глибокий травмуючий слід на свідомість українського суспільства, спотворивши долі і їхніх жертв, і безпосередніх учасників, і випадкових свідків. Протягом 1921 р. влада доклала чимало зусиль, аби дистанціюватися від звинувачень в участі радянських військових формувань у погромах. З цією метою були створені спеціальні комісії, що докладно розслідували найбільш кричущі погромні події. До певної міри із цим завданням влада справилася, проте розрядити суспільну напругу їй не вдалося. Неконт-

рольована міграція євреїв теренами республіки та їхнє неочікуване повернення до погромлених обійсть, на той час вже зайнятих новими мешканцями, лише загострювали й без того вкрай напружену ситуацію у містечках, що животіли в умовах жорсткої соціально-економічної кризи.

Антисемітизм у першій половині 1920-х рр. був притаманний як пересічним мешканцям містечок, так і їхнім управлінцям. Саме остання обставина стала безпосередньою причиною загострення «єврейського питання» як такого, так і обопільних взаємин влади та єврейських громад. Величезний шар початкових матеріалів ЦКНМ склали скарги містечкових євреїв на антисемітизм місцевих органів влади.

Місцеві управлінці не лише потай зловживали владою, а й не цуралися привселюдного приниження «народу», що перебував у їхньому підпорядкуванні. На першотравневій демонстрації (!) в с. Криве Озеро секретар райкому Григорчук таким чином прокоментував нещасний випадок, внаслідок якого загинув єврейський візник та був покалічений росіянин: «... За одного росіянина краще таких 100 жертв»³⁹. Надвечір того ж дня, виступаючи перед виборцями, Григорчук заявив, що всі містечкові євреї є спекулянтами і гальмують усіляку роботу.

Прояви антисемітизму були масовими. Саме вони спровокували сталу конфронтацію містечкових євреїв до влади, внаслідок якої у низці рад сіоністи прийшли до влади через легальні вибори. Остання обставина витверезуючим чином подіяла на органи центральної влади. Вони переглянули ставлення до заспокійливих звітів райвиконкомів і організували обстеження обставин існування містечка у повоєнну добу. З'ясувалося, що життя єврейського містечка було вкрай складним. Так, зокрема, Могильов, який впродовж воєн став свідком зміни 20 влад, внаслідок окупації Бессарабії зі жвавого торгівельного міста перетворився на «глухий кут і малолюдне містечко на самому стику кордону Радянського Союзу»⁴⁰.

Під час обстежень з'ясувалося безліч курйозних випадків, які траплялися внаслідок зневажливого ставлення до традицій і звичок нацменнаселення. 1925 р. комісія у складі прокурора округи та інструктора окружного парткому «відпрацювала» заяву Айзика Неймана з Мурованих Куриловець. У ній ішлося про те, що голова райвиконкому Хропка у пошуках шляхів поповнення бюджету примусив євреїв взяти в оренду птахобійню і водночас заборонив різку пташини без його особистого дозволу, як виняток — за рецептами для хворих. Хоча на місці з'ясувалося, що Айзик Нейман давно помер, а заява написана Перямутром (який, певне, у такий спосіб намагався убезпечити себе від негативних наслідків скарги на голову райвиконкому), Хропка притягнули до відповідальності «за дискредитацію радянської влади та перевищення влади»⁴¹.

Через те, що глибинка рясніла такими вигадливими «Хропками», до кінця 1920-х рр. містечка назагал залишалися епіцентрами хронічних проблем: побутових, економічних, етнокультурних, сфери міжнаціонального спілкування. Про їхню гостроту дає уявлення низка архівних джерел. Так, 22 серпня 1925 р. (на 8-му році радянської влади!) кустарі м. Томашпіль у листі до голови ВУЦВК

Г. Петровського повідомляли про поширення бандитизму, щоденні грабунки та вбивства євреїв. Привертає увагу, що бандити не гребували вбивством і грабунком поодиноких кустарів, і навіть нападали на чисельні групи (40 кустарів, що прямували на ярмарок до м. Жирин, 15 кустарів «... перев'язали, як овець на бійні, побивши, пограбували. Товар і коней забрали, а постраждалих залишили зв'язаними як чоловіків, так і жінок»⁴²). У 18-ти верстах від Томашполю до містечка Баровка увірвалися 13 бандитів, які пограбували сільраду (!) і навколишні єврейські села. Євреї були впевнені, що у банду об'єдналися місцеві селяни — переважно бідняки, які потерпали від голоду, а міліція, що складалася з начальника і двох міліціонерів, була неспроможна навести лад у районі. Систематичність єврейських погромів спричинила занепад економіки містечок і апатію кустарів, які говорили: «Чому їм не грабувати, коли радянська влада їм не перешкоджає у щасливій і легкій роботі. На самому невеликому ярмарку бандити отримують 200–300 червонців. Дуже скоро вони напевне прийдуть до єврейських містечок, нікого не боючись, і будуть убивати». У розпачі, наївно і водночас зворушливо, кустарі просили, аби «радянська влада ... твердим і грізним словом сказала бандитам: «Відніміть ваші закривавлені руки від людей, вони також не винні». Завершувався лист словами: «Хай живе мир між народами на рівних правах!»⁴³.

Додамо лише, що періодично погроми відбувалися і пізніше. Один із них, згідно з матеріалами фонду ЦКНМ, стався у середині листопада 1927 р. у м. Снитків Могилівської округи. В листі, адресованому ДПУ УСРР, ЦКНМ повідомляла, що населення містечка виявилось беззахисним перед нападом банди з 20-ти осіб. Вона пограбувала кооператив, одна людина загинула, кілька були поранені, частина мешканців містечка, зокрема й вчительки, були пограбовані та побиті. «Ви собі не можете уявити той пригнічений настрій, який панує в усьому місті», — писали секретар комсомольського осередку, завідувач школи, представник ССТ, голови сільради та союзу кустарів. Місто наповнене підозрілими особами, а в ньому немає навіть міліціонера. Після заходу сонця усі ховаються по хатах, через те громадське життя «замерзло». «Населення сильно стурбоване через відсутність охорони у місті», — констатував радянсько-партійний актив. Далі йшли вимоги: «Ваш обов'язок ужити всіх заходів для того, аби райвиконавець чи ДПУ вислали озброєну силу для охорони міста. Якщо ДПУ не може, то хоча б нехай буде міліція, інакше у подальшому неможливо працювати»⁴⁴. Радянські працівники цілком серйозно замислювалися над виїздом зі Сниткова, що загрожувало припиненням дії радвлади на території містечка. Зваживши негативні наслідки такого сценарію, ЦКНМ терміново звернулася до ДПУ з листом: «Повідомляючи про вищенаведене, вважаємо, що необхідно вжити відповідних заходів задля забезпечення містечка озброєною охороною, ураховуючи те, що з одного боку при теперішньому поширенню антисемітизму в банду можуть бути втягнуті деякі селяне, а з другого — єврейське населення містечка Сніткова, як і сусідніх містечок, в разі повторювання нападів банди може покинути містечки, що з політичних міркувань з'являється дуже небажаним [виділення — Авт.]»⁴⁵.

На врегулювання містечкової проблеми у більшовицької влади пішло кілька років, далеко не всі кроки були результативними. Присвоєння низці містечок статусу міських поселень не зустріло очікуваного піднесення у середовищі його мешканців, оскільки податковий тягар городян був суттєво більшим⁴⁶.

Загострення антисемітизму у 1927–1928 рр. у зв'язку з розгортанням єврейської сільськогосподарської колонізації перетворилося на гостру соціальну проблему. Слід зауважити, що антисемітські настрої були явищем звичайним у німецьких та грецьких колоніях, власне, усюди, де інтереси місцевого селянства перепліталися з інтересами єврейських колоністів. Ці традиційні для першої половини 1920-х рр. проблеми тим більше загострилися після того, як у низку колоній на радянсько-партійну роботу прибули призначенці єврейського походження.

Представник Херсонського губвиборчкому Цесляк, проводячи перевиборчу кампанію в менонітських селищах восени 1925 р., відзначив наявність антисемітизму. Останній, щоправда, поширювався тільки на районне керівництво колишньої німецької волості — переважно єврейського походження. Попри брутальний тиск РВК колоністи запекло опиралися повторному обранню голови Кочубеївської сільради і за сумісництвом — секретаря комосередку Циндельковського, профуповноваженого і водночас — секретаря комсомольського осередку Небельштейна. Населення п'яти селищ у категоричній формі виступило проти Циндельковського, зауваживши, що останній, укладаючи трудові договори, замість встановлених законодавством 8% вимагав 25–30% (факти підтвердила перевірка)⁴⁷. РВК, своєю чергою звинуватив колоністів у тім, що вони виступають проти комуністів. Врешті Циндельковський на зборах ударив по столу кулаком і заявив: «Ви — куркулі, ви — контрреволюціонери, якщо ви не хочете комуністів прийняти до вашої сільради, то я прийду до Вас як голова і тоді ви побачите». Налякані колоністи надіслали делегацію за губернським уповноваженим, просячи звільнити їх від зятого ненависника колоністів⁴⁸.

У колонії Мюльгаузен опір колоністів списку райвиконкому був настільки очевидним, що вибори довелося проводити з 9-ї ранку до 12-ї ночі. Врешті частина найбільш одіозних районних активістів була відряджена на роботу до інших районів⁴⁹.

Потік негативної інформації аж до повідомлень про погроми буквально затопив ЦКНМ. Проблему держава вирішувала усіма доступними засобами. По-перше була розгорнута широка роз'яснювальна кампанія у пресі. Впродовж 1928 р. у місцевих і центральних газетах була опублікована чимала кількість дописів, заміток і репортажів із судових засідань, що розтлумачували населенню контрреволюційний характер антисемітизму. Розбираючись поміж собою у таємному режимі відносно тих чи інших висловлювань у пресі, радянсько-партійні функціонери чимдалі на показ виставляли лише позитивні приклади розвитку добросусідства колоністів із оточуючим селянством. Задля цього у єврейські колонії відряджались групи робітників (приміром, делегації з 16 харківських пролетарів, «з яких переважна більшість українців та росіян»). Ті на власні очі мусили переконатися, що на українську землю оселяють

єврейських трударів, а не непманів і торгашів, які визискують місцеве населення⁵⁰.

Заяви робітничих делегацій у пресі про побачене, публікація піднесених звітів радянських урядовців про успіхи єврейської сільськогосподарської колонізації, а згодом — і розбудову створених на основі колоній єврейських національних районів створювали ілюзію залагодження проблеми. Назагал, преса 1927–1928 рр. створювала враження досягнення вирішальних перемог на цьому фронті. Між тим заходи влади стосовно вгамування хвилі побутового антисемітизму були малоефективними. Становище єврейських переселенців ще більше ускладнювалося під тиском низки негативних чинників: зловживання та упередженості місцевих органів влади, відсутності навичок господарювання на землі, складних погодних умов, ворожості місцевих мешканців, які зводили нанівець зусилля переселенців, потравляючи їхні поля, викрадаючи худобу та врожай. Найбільш складним у цьому сенсі виявився 1928-й рік, коли різко збільшилося повернення колоністів. Серед причин масового відходу переселенців представник Комзету на Криворіжжі Я. Островський відзначав загострення взаємовідносин із сусідніми селянами, з боку яких надходили постійні погрози. Після вбивства одного з колоністів решта замислилася над поверненням до містечок. «Загалом, настрої у переселенців, що перебувають у становищі, коли озимина загинула, а на яріві засіви також розраховувати нема чого, — поганенький. Постачання продовольством відбувається з перебоями, несвочасно й у незначній кількості. Потрави, що здійснюються систематично сусіднім населенням, доходять у деяких випадках до побиття переселенців. Антисемітизм посилюється. У переселенця немає певної перспективи, що буде з їхніми сім'ями на зимовий період. Зважаючи на це, треба розраховувати, що відхід з поселень збільшиться»⁵¹.

Про гостроту тогочасної ситуації свідчить копія листа гурту селян із Мелітопольщини до О. Ярославського, який ми, зважаючи на його показовість, подаємо без купюр. «Я оце прочитав Вашу статтю антисемітизм у Комс. Укр. Ви приплели і Маркса, і Леніна, і багато де чого наговорили на користь євреїв. Але ми селяни Вам не можемо вірити і ось через що: скажить будь ласка, чому це так, що євреї тепер одержують найкращі землі у нас на Україні і в Криму, а наші брати на Поділлі, Волині та Київщині пухнуть з голоду, бо не мають землі, ні мають на чім працювати. А чи не краще було б переселити сюди їх, а ніж давати землю отій городській шантропі, що запрягає воли в шлеї, а коні в ярма та тільки паскудить. Землю доведе до ладу тільки той, хто на ній працював давно, та її любить, а не євреї. Ми знаємо, що держава дає зараз єврейським переселенцям великі гроші на будівлі, реманент і т. инш. А чиї це гроші. Мабуть таки наші бо щось не чути, щоб держава вивозила за кордон єврейське дрантя, або які там їхні вироби, а вивозить пшеничку та ще саму найкращу. Отже, коли держава хоче дійсно допомогти селянській масі, то нехай забезпечить тих селян, які тут у Таврії шукають заробітку, бо вдома нема як то кажуть ні кола, ні двора. Такі селяни раз у раз наїзжають до нас з Київщини, Поділля, тощо шукаючи землі або заробітку. Це люди одягнені у лапті, без людської одежі, голодні. Їм т. Ярослав-

ський треба допомогти. Треба їх переселити на вільні землі, а не роздавати їх євреям або держати у фонді. Більш треба робити для селян, а не галасувати на зборах. Тоді ми скажемо, що влада наша, а тепер поки що вона Троцького та всіх тих, хто ходив з обрізом та боїться загубити свого портфеля. Отож не диво, що ви закликаєте селян і робітників вороже ставитися до антисемітизму, а самі до нього спричиняєтесь своєю роботою на користь євреїв. Це ми пишемо Вам, щоб ви знали, що нам нічого приятелювати з жидами. Мов тобі хохол є багато земельки в Сибірі та Росії, виїзжай туди, а вам пани євреї Україна та Крим. Перечитайте це та скажіть з ким селяне повинні бути з Леніном і Марксом чи проти них. Скажіть хоч собі в редакції, бо голосно не відважеться. На те-ж і свободи дождались. Отака ваша правда»⁵².

В той час, як офіційна преса рясніла замітками про планомірне розгортання колонізації, архіви газет та Комзету наповнювалися листами іншого гатунку. І російською і українською мовою йшлося про одне.

**«В ГУБКОВ ПАРТИИ — В РЕДАКЦИЮ, ИЛИ КУДА ТАМ
НАЙДЕТИ НУЖНЫМ.**

Дорогие товарищи.

Мы обращаемся к Вам от всех переселенцев, за исключением евреев, обращая внимание, что делается на вокзалах железных дорог. Почти на каждой станции евреев переселенцев встречается только толпы народа и им дорогой подарки, — они едут и ни в чем не нуждаются, да и на что им, когда им на вокзалах все дают, даже бывает что и конфеты и пирожное. У нас в вагоне евреев человек 20 будет, остальные русские и хохлы и нам нету никакого почета, да и он нам и не нужен, но нам всем обидно, для чего такой почет оказывает советская власть евреям. Тут у нас говорили, что это потому, что евреи стоят у власти и дорогой то евреи все как-то сами по себе держутся и нам рассказывают, что их там в Биробиджане ждут с машинами уже и с тракторами и даже с готовыми постройками, что дескать им помогает ... советская власть, и капиталисты буржуи евреи заграницей и тут в России. Конечно, я еще ... и то скажу, что если им буржуи помагают, то пускай они им и землю дают. А мое мнение, можно бы еще они денежки какие им буржуи присылают, разделить бы на всех поровну переселенцев, вот де да у нас и советская власть, если только одним буржуйам будут на вокзалах и речи говорить и подарки давать и хлеба и куски и даже конфеты. Мы горя и нужды хватили у себя в деревне по-горло и никто нам ничего, а евреям подарки дорогие да и одеты они не так, как мы — по городскому. Пожалуйста мы вас просим обратить внимание и поместить в другие газеты и скажите всем по телеграфу и или там по радио как знаете, чтобы евреям почести не оказывали и чтобы других переселенцев недрознили, пушай будет все поравному, потому мы перед советской властью равные и власть ежели наша мужицкая, так пушай будет всем одинаково. Еще мы вас просим, чтобы ежели можно похлопочите, чтобы и нам на месте дали машины и дома, а-то ежели евреям дадут, а нам не дадут, будет в людях смятение. Ежели можно пропечатайте наше письмо в газете.

Остаемся крестьяне деревни Костыляй Дмитриевского уезда
И другие Сидор ЗИМИН [мова оригіналу — *Авт.*]»⁵³.

Селянство в регіонах колонізаційного руху повсюдно не могло зрозуміти політики, яка віддавала землю в руки прийшлих, коли її було замало для місцевих. Ця обставина так швидко й безповоротно політизувала «несвідоме» місцеве селянство, що його чимдалі складніше було стримувати. Якщо хтось з тогочасних політичних діячів сподівався віднайти опору режимові в особі єврейських переселенців, то прорахувався і замість політичних дивідендів одержав розширення опозиції, як за рахунок колоністів, так і власного селянства. Подальше розпилення земельних ресурсів республіки у руках дрібнонадільних одноосібників вело до очевидного стримування розвитку продуктивних сил країни та політичної ескалації. Колонізаційна політика виступила фактором внутрішньої дестабілізації суспільства, яке, щоправда, і без неї не відзначалося цілісністю. Цілком зрозумілими були вимоги й претензії до політики з боку титульного етносу та втягнутих у конфлікт етнічних меншин. Фактом є й те, що і перший і другі були громадянами однієї країни й мали рівні права на належні умови для етновідтворення.

Побоювання В. Жаботинського щодо небезпеки, яка криється у здійсненні аграризації у країні, кожен камінь якої пам'ятав гайдамаччину, були небезпідставними⁵⁴. Варто додати лише, що ситуація склалася не просто гостра, а майже безвихідна: селяни, споглядаючи розбудову єврейських колоній (а згодом — національних районів), дивувалися «щедрості» радянської влади і щиро вважали, що все це юдофільство фінансується їхнім коштом; влада, своєю чергою, неспроможна була визнати, що фінансування єврейської сільськогосподарської колонізації відбувається передовсім коштом міжнародних єврейських організацій, бо це знецінило б її внутрішній та зовнішній авторитет. Саме тому ДПУ УСРР, Укркомзет, ЦКНМ та решта зацікавлених відомств перевели дослідження проявів антисемітизму та їхніх причин у режим суворої таємності. ДПУ акумулювала повідомлення про антисемітизм з місць марно: аналіз відомостей щодо його поширення в усіх соціальних верствах, включаючи непманів, безробітних, військових, студентів тощо створював підстави для серйозного занепокоєння. Найбільше ж владу турбувала та обставина, що за нею поволі, але міцно закріплювався імідж «жидівської влади». Червоною ниткою ця невибаглива теза проходила крізь текст секретної доповідної записки політуправління Українського Військового Округу на ім'я П. Буценка, датованій 2 червня 1927 р.⁵⁵

Зі стовпа селища Миколаївка Висківського району Зинов'ївської округи до справи була долучена наступна листівка:

«Україна

Україна, Україна безчасна вдовиця

Що ти робиш.

На що розпустила своїх дітей.

О ... Глянь, подивишся.
Подивишся, не цурайся оце твої діти
А дідівськи попихачі
Бо сами скот їли, самі в ярмо запряглися
Й неню проклинають...
Запродали жиди віру, и сами продають
Продають, та й продали, що сталися їхні діти
Ні ... Не їхні твої, твої Україно,
Рожеві квіти...
Подивишся своїм широким оком
Та розкажи їм про дідівськи їхніх
Як на ворогів вони гуляти
В руках із священники.
Та як вони зарізали ляхів, жидів,
По всій Україні...
Та як неню захищали
Орли сизокрилі.
Рожеві квіти, твої орли сизокрилі
Оборонці волі...
Отієї волі, що занапали
Петро й Катарина.
Розкажи, як отаманів своїх служать
Як у штурм вони ітимуть
То як, то як закалити свою зброю
Легко здобутую.
Розкажи, розкажи Україно
...
Бо я вже дивуюся, та нічого не вдіяти
Сів та й зажурився.

Гайдамака (Галаїда)»⁵⁶.

Висновки аналітиків ДПУ були невтішними: зростання антисемітизму, що розпочалося у 1925 р., набуло безперервного характеру. «Антисемітизмом заражені всі прошарки і класи населення і він має місце навіть серед окремих членів партії. Основною базою антисемітизму є антирадянський елемент у місті та на селі, який посилює свою діяльність і паралельно веде боротьбу з Радвладою, використовуючи антисемітизм для своїх цілей, тобто для боротьби з Радвладою»⁵⁷.

Намагаючись домогтися рішучого перелому громадської думки, органи влади розробили і запровадили низку заходів, зокрема, і безжалісне переслідування учасників антисемітських випадів у судовому порядку. Прикладом може слугувати справа про так званий ритуальний наклеп Лещинських, що розглядалася у Черкаському окружному суді⁵⁸. Полягала вона в наступному:

21 березня 1926 р. Агафія Лещинська, намагаючись приховати небажану вагітність, під вигаданим прізвиськом лягла до місцевої лікарні на аборт. Батьки марно намагалися розшукати дочку і врешті подали заяву до міліції, звинувачуючи гр. Лібермана у ритуальному вбивстві. Обшук в обійсті Лещинського результатів не дав, а невдовзі вона була виявлена на лікарняному ліжку. Після низликих звинувачень та чуток, що миттєво рознесли містечком, євреї, своєю чергою, почали збиратися групами, врешті зійшлися у клубі кустарів, куди запросили свого голову (за сумісництвом нацменпрацівника) і «... вимагали від останнього терміново поставити до відома місцеву владу», телеграфувати до центру, арештувати Лещинську, вголос висловлюючи незадоволення діями начальника міліції.

Наступного дня, зібравшись на вечірню молитву, євреї знов запросили нацменінструктора і вимагали від нього цілком конкретних дій, апелюючи до гасел політики коренізації. «Основним питанням, що проходило червоною ниткою під час розмов, висновків і пропозицій — було, що, незважаючи на те, що Радвлада існує 8 років і жорстко бореться з усіма передсудами і залишками царизму, проте, є ще досі темні сили, що знаходять ґрунт для своїх мерзенних вчинків, і що ми в майбутньому не гарантовані від провокації, а тому необхідно негайно телефонувати до ВУЦВК, оскільки місцева влада досі себе в цьому відношенні не проявила, виділити делегацію і послати до округи. Крім зазначеної вище, жодних офіційних делегацій нікуди не надсилалося. Надіслана делегація з'явилася в округу до секретаря ОПК (в особі тов. Малкіна — Нацмена і тов. Лоріс) і повідомила про те, що сталося. Вислухавши їх Секретар відправив їх до ДПУ»⁵⁹.

Попри те, що поміж спричиненою Лещинськими колотнечею і віднайденням зниклої дівчини минуло не більше 6 годин, ОПК потурбувався з'ясувати позицію місцевого українського населення. Діапазон думок останнього був доволі широким: від «бий жидів» до «хіба жиди такі дурні, щоби їсти кров людську, коли у них курей вистачає?» Влада (і партійна і місцева) натомість бездіяла, створивши прецедент небезпечного суспільного хвилювання. Враховуючи політичний момент, ОПК видав відповідні рекомендації: зважаючи на політичну доцільність, віддати до суду Лещинських, Кучинського (наречений дівчини) і начальника міліції, провівши судовий процес суспільно-політичного характеру і виділивши для цього кращих працівників; місцевий управлінський апарат терміново зміцнити кадрами. Отримав по заслугах і нацменпрацівник: резолюція позбавила його перспектив подальшого кар'єрного зростання: «Констатуючи, що лінія, яку проводив Уповноважений Нацмену, і його підхід до роботи йде врозріз із загальною лінією партії по національному питанню, вважати необхідним заміну тов. Малкіна іншим, більш політично витриманим товаришем, завчасно надіславши на місце Окрнацмена для глибокого і детального обстеження роботи серед нацменшин»⁶⁰.

Послідовно роз'яснюючи свою позицію щодо єврейських переселенців, уряд тим не менш йшов на поступки роздратованому селянству, надаючи пільги полякам та українцям, аби ті не відчували себе дискримінованими, порівняно із

євреями. Та все ж чимдалі антисемітизм набирив усе огидніших форм, відзеркалюючи болючі соціально-економічні проблеми радянської глибинки. Очевидний спалах побутового антисемітизму припав на часи суцільної колективізації. Величезна кількість архівних джерел та публікацій періодичної преси свідчать про те, що емоційний стан етнічних громад, зокрема й у тому, що стосувалося відчуття громадянської захищеності, у цей час набув пограничного характеру. Тотальна наруга над селянством закріплювала настрої тотальної тривоги, яка будь-якої хвилини могла набути неочікуваного повороту. Про одну з курйозних ситуацій йдеться в офіційному запиті ЦКНМ до Плисківського РВК та Прокуратури республіки від 13 липня 1931 р. — Голова сільради Бондарець вирішив заохочувати мешканців містечка Дзюнківка до участі у польових роботах за допомогою штрафів. Бригада молоді без попередження обходила будинки євреїв і вимагали штраф, у рахунок якого забирала подушки та інший домашній крам. Віз, навантажений майном, у супроводі кінноти просувався містечком. Хтось пустив містечком чутку: «Грабують жидів». Приголомшені євреї (як видно, ментально цілком готові до чергового погрому) знялися з обійсть, наспіх позачиняли помешкання і повтікали до річки (!). Цікаво, що перевірка з'ясувала: наказ голови сільради про штрафкування євреїв був безпідставним — по містечку був оголошений санітарний тиждень, упродовж якого євреї мусили привести до ладу вулиці, двори й будинки⁶¹.

Не крапі наслідки давало довільне змішування вихідців з різних етносів у трудових колективах, найбільше — сільськогосподарських. У листопаді 1930 р. представницька комісія (за участю члена ЦКНМ) розслідувала факти антисемітизму у Ново-Іванівському радгоспі, перед тим поповненому через харківську біржу більш як 70-ма позбавленцями-євреями. Останні склали 60% від 120 нових радгоспних працівників, саме їм у провину ставилися розхлябаність, халатність, умисне шкідництво, за які частина з них була заарештована радгоспною адміністрацією. Дехто з робітників та керівників радгоспу, не криючись, називав новоприбулих «жид», «жидівська морда» тощо, а найбільш заповзяті (Миронов і Шабанов) — напали з ножем на групу євреїв, що прямували до гуртожитку, з криками: «Всіх вирізати жидів»⁶². Перевіривши обставини колективної скарги на місці, комісія дійшла цілком відповідного часові висновку про «перенесення класової ненависті до групи позбавленців на національний ґрунт», а в якості причини такого ганебного інциденту назвала те, що «робітничий комітет під час літніх робіт не провів серед робітників роз'яснювальну роботу про національну політику партії»⁶³. Формальність висновків комісії не лише сподіватися, що решта з десятків звернень і скарг представників етнічних меншин про переслідування та утиски прав на національному ґрунті, отримала скільки-небудь вагому реакцію з боку місцевих органів влади та управління.

На початку 1930-х рр. листи єврейських селян про вороже ставлення до них стали звичним явищем. Практично на кожен такий випадок відряджався уповноважений ЦКНМ для розгляду справи на місці⁶⁴. Втім, вже з другої половини 1931 р. на запити ЦКНМ щодо проявів антисемітизму місця відповідають

маленькими відписками простим олівцем на клаптиках паперу⁶⁵, згодом — у міру переростання голоду в Голодомор — актуальність проблеми зійшла нанівець сама собою.

Підсумовуючи викладене вище, слід вкотре підкреслити двоїстість і суперечливість взаємовідносин влади та етнічних громад упродовж найбільш етнічно-орієнтованого періоду існування радянської державності. Не заперечуючи значних позитивних змін, що відбулися у процесах етновідтворення та етнокультурному житті низки громад, слід пам'ятати, що вони були лише однією стороною етнонаціонального буття радянської України. Політика коренізації запроваджувалася в особливому правовому полі — без визначення дефініцій «національна меншина», «корінний народ», «титульна нація». Вона ґрунтувалася на запереченні надання якійсь мові статусу державної. Ця принципова позиція більшовицького проводу справляла визначальний вплив на решту складових національної політики. Важливо усвідомлювати, що національні ради і райони радянська влада розглядала лише як знаряддя запровадження на місцях відповідної мовної політики: то були адміністративно-територіальні одиниці з діловодством національними мовами, а не територіальні автономії певного етносу. Ознаки тоталітаризації соціально-політичного життя були очевидними у роботі національних адміністративно-територіальних одиниць вже наприкінці 1920-х рр. Структура їхніх виконавчих органів і спеціальних нацменустанов будувалася таким чином, щоб оперативно акумулювати потрібну державі соціально-економічну, політичну та іншу інформацію, володіння якою дозволяло ефективно керувати розвитком міжетнічних взаємин з центру, водночас зводячи нанівець ініціативу місць, не допускаючи групування інтересів етнічних меншин та їхньої презентації через будь-яких «посередників між радвладою і нацменшинами»⁶⁶.

Впродовж міжвоєнного періоду поняття «національна меншина»⁶⁷ тлумачилося поза його політичною складовою, лише як група осіб певної етнічної приналежності, а основою формування радянської етнополітики були інтереси діючої влади. Найдратівливішою проблемою останньої залишалася відсутність суттєвої підтримки більшовицької доктрини широким загалом етнічних громад. Величезних зусиль владі коштувало «конструювання» потрібного складу національних адміністративно-територіальних одиниць. Власне, декларована державою зростаюча з року у рік підтримка виборця досягалася за рахунок широкого обмеження виборчих прав та політичної монополії більшовиків. Проблему нарощування соціальної бази влади мали вирішувати проекти соціально-економічної реконструкції, індивідуально розроблені для кожної етнічної громади, розбудова освітніх і культурних установ, що працювали національними мовами.

Історія національних адміністративно-територіальних одиниць, що тривалий час підносилися як вищий прояв радянської демократії, була неоднозначною і суперечливою. Створення національних рад і районів загасило вогнища конфліктності у місцях розселення етнічних меншин. Національний принцип районування виявився вдалою знахідкою радянської влади. Це допомогло

гармонізувати міжетнічні взаємини у найбільш складний і вибухонебезпечний період існування радянської держави. Який би зміст не вкладали етнічні громади у створення національних рад і районів, він залишався доволі чітко визначеним відповідними урядовими постановами. Виокремлення рад і районів з переважачою людністю етнічних меншин згідно з буквою закону мало за мету запобігання утиску прав останніх на використання рідної мови у контексті запровадження українізації, але не повинне було створювати виняткові умови для того чи іншого народу.

Надзвичайно важливим є усвідомлення мети існування національних рад і районів, які від початку їхнього утворення держава розглядала лише як знаряддя запровадження на місцях відповідної мовної політики. Стосовно політичного змісту національних рад і районів, як органів влади місцевого рівня, слід відзначити, що вони були частиною складної ієрархічної будови радянської державності, що забезпечувала збереження диктатури партійних вождів шляхом позбавлення політичних прав «експлуаторських класів». Називаючи адміністративно-територіальні утворення у місцях компактного розселення етнічних меншин національними, слід пам'ятати, що то були адміністративно-територіальні одиниці з діловодством національними мовами, а не територіальні автономії певного етносу.

Прагнення контролювати й спрямовувати у «радянське річище» діяльність рад від моменту складання списків кандидатур до вирішення останніми найдрібніших питань повсякденного життя складало базову вісь внутрішньої політики більшовицької партії. Диктаторські тенденції визначали політичне обличчя більшовизму з перших років його приходу до влади, проте політична й соціально-економічна криза початку 1920-х рр. привела партійних керманів до усвідомлення необхідності певного послаблення одіозних проявів політичного диктату. Не остання роль у створенні привабливого іміджу радянської влади відводилася політиці коренізації, що повинна була зробити її зрозумілішою і ближчою населенню.

Значними успіхами у сфері вдалого етнополітичного регулювання держава завдячувала спеціальним структурам, в Україні — передовсім Центральній комісії у справах національних меншин при ВУЦВК. Управлінський апарат відіграв не останню роль й у тривалому в часі збереженні більшовицької влади над Україною. Сила правильно сконструйованої управлінської машини була цілком усвідомлена В. Леніним вже перед останнім походом в Україну. В записці до політбюро ЦК РКП(б) вождь розпорядився: «Надо установить немедленно практическую, краткую, но существенную форму отчетов (2 раза в месяц) каждого работника партии с Украины... За неприсылку отчетов арестовывать. Иначе прозеваем Украину»⁶⁸. Надалі запроваджена ним схема функціонування й звітності радянських установ зверху донизу забезпечувала своєчасне інформування вищих органів влади про всі аспекти життя регіонів. Інформація акумулювалася, аналізувалася і ставала підосновою оперативного вироблення відповідних управлінських рішень, що забезпечували збереження влади більшовиків у всі найбільш критичні періоди її існування.

ЦКНМ, пильно відслідковуючи потік статистичних даних та політичних звітів, що надсилали місцеві нацменоргани, фактично перетворилася на центральний аналітичний орган, який готував підсумкові та агітаційно-пропагандистські матеріали для українського уряду. Саме вони ставали основою корекції політики більшовиків стосовно окремих етнічних громад. Слід відзначити, що до кінця 1920-х рр. ця схема ручного управління процесами етнонаціонального життя виправдовувала себе на всі сто відсотків, забезпечуючи керованість суспільно-політичних процесів та міжетнічну рівновагу в регіонах.

Поглинення ВКП(б) низки соціалістичних партій, зокрема національних, що було органічним фактором затвердження більшовицької влади у політичному просторі на початку 1920-х рр., в подальшому відіграло суперечливу роль у діяльності радянської державної машини. Низка державних функціонерів — вихідців з національних партій, хоча й проголосили свого часу цілковитий перехід на комуністичні програмні засади, не могли, так би мовити, суто хірургічно видалити зі своєї свідомості величезний пласт теоретичних уявлень про те, якими мають бути відносини влади і суспільства, якими шляхами має розвиватися загальнодержавна і національні культури. Зовсім не випадково впродовж перших років більшовизації і в Україні, і в Росії, і в Білорусії (тобто у республіках з багатим досвідом політичної боротьби) у різних політичних ситуаціях та дискусіях матеріалізувалися давні бундівські, боротьбистські, поалейціоністські та ін. ідеї врегулювання відносин між владою і етнічними спільнотами. Власне, найбільшою тогочасною перемогою більшовиків стало здобуття державною машиною монопольного права на представництво інтересів етнічних громад. Вкупі з партійною монополією і фактичним здійсненням своєрідної політичної інквізиції (причому руками лівих вихідців з переслідуваних партій) вона з часом забезпечила ВКП(б) стерилізацію суспільно-політичної думки, її переведення у побутову площину, знеособлення суспільно-політичних рухів та встановлення неподільного контролю правлячої партії і над суспільством, і над державним (управлінським) апаратом.

Насправді доволі важко повноцінно кваліфікувати тогочасні складні і в субординаційному, і в сутнісному відношенні взаємини влади і етнічних громад. Одне є цілком очевидним: і селянству, і міським мешканцям, позбавленим ще на початку 1920-х рр. усіх засобів самозахисту, попри всі їхні побоювання і страхи, попри всі претензії до держави, не залишалось іншого вибору, як звертатися за допомогою до влади, причому — бажано до влади центральної, зважаючи на недолугість і заплямованість іміджу влади місцевої. Ця зовнішня суперечливість стосунків влади і громад згодом упродовж років вдало використовувалася центральною владою для дистанціювання від усіх «прорахунків» і «перегинів» влади місцевої: жодна із плям, спричинених місцевими управлінцями, не могла заплямувати верховну владу. Парадокс радянської історії полягав у тому, що викриттям зловживань місцевих управлінців (згодом для них вигадали міфологему «враг народа») центральна влада спромоглася чимдалі більше дистанціюватися в очах суспільства від негараздів і прямих злочинів, які сама ж і генерувала. Міфологема про справедливу верховну владу і безсовісних/

злочинних спотворювачів її волі, мала давні корені у вітчизняній історії. Вона була успадкована вождями більшовиків і доведена ними до досконалості.

Власне, ефективність використання пропагандистської машини та культ-освітньої мережі для забезпечення існування влади, що не лише не відображала інтересів більшості населення, а й *докорінно* переформатовувала життя останніх відповідно до *власних* інтересів, не мала аналогів у тогочасній світовій політичній практиці. Привнесення в усі напрямки внутрішньої політики більшовиків зовнішніх ознак прогресивності, сприяння національно-культурному розвитку народів при одночасному проголошенні їхньої рівності, надало радянській державно-політичній системі потужний запас міцності. Популяризація нової політики радвлади відбувалася на громадських і професійних нарадах (голів і секретарів сільрад, голів кооперативів, учителів, агрономів комун та артіль, голів КНС тощо), що набули регулярного характеру. Саме вони створювали атмосферу широкої участі суспільства, зокрема й етнічних громад, в управлінні державою, у якій від них насправді нічого не залежало.

Поетапне згортання мережі органів по роботі серед етнічних меншин стало логічним етапом трансформації етнополітики радянського уряду. Не менш логічним було також згортання найбільш витратних і безперспективних, на думку союзного керівництва, напрямків політики коренізації стосовно етнічних меншин — національних рад і районів, національних шкіл і культосвітніх закладів. Це нове для керівництва радянської України завдання вирішувалося методами Великого терору, який на той час перетворився на універсальне знаряддя мобілізації багатонаціонального радянського суспільства в епоху воєнних тривог кінця 1930-х рр.

¹ Цит. за: *Шевельов Ю.* Про памфлети Миколи Хвильового // *Сучасність.* — 1978. — № 2. — С. 19.

² *Бистрицька О.Б.* Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917–1939 рр.: Дис... к.і.н. — Х., 1998. — Арк. 72.

³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 19.

⁴ Там само. — Спр. 65. — Арк. 77–78.

⁵ Там само. — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. 6.

⁶ Там само. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк. 169.

⁷ Там само. — Спр. 65. — Арк. 171.

⁸ Там само. — Спр. 55. — Арк. 14.

⁹ Там само. — Спр. 55. — Арк. 14.

¹⁰ Там само. — Спр. 169. — Арк. 1.

¹¹ Там само. — Арк. 20.

¹² Там само. — Арк. 23.

¹³ Там само. — Арк. 24–25.

¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2688. — Арк. 19–23.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 154. — Арк. 49.

¹⁶ Там само. — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. 90.

¹⁷ Там само. — Спр. 6. — Арк. 111.

¹⁸ Там само. — Спр. 7. — Арк. 111.

¹⁹ Там само. — Арк. 133.

²⁰ Там само. — Арк. 153.

²¹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 3.

²² В оригіналі йдеться про «раду національних меншин» при ЦКНМ.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 128. — Арк. 6.

²⁴ Там само. — Арк. 21.

²⁵ Там само. — Арк. 20.

²⁶ Там само. — Спр. 132. — Арк. 32. — Повний текст листа бердичівських кустарів унаочнює причини суперечливих взаємин місцевих органів влади і містечкових євреїв.

«Перевод с еврейского

В Ц.Б. Н а ц м е н

От Бердичевских кустарей. —

З а я в л е н и е

Мы все кустари не пользующиеся наемным трудом. Работаем в трудных условиях упавшей потребительской покупательной возможности Бердичева. При общей торговой отсталости и отсутствии средств оборота, — мы переживаем очень тяжелое время.

Наше материальное положение плачевно, измученные благодаря ряду непосильных налогов, мы фактически в материальном отношении прибиты; кроме того местная фининспектура не оценивает общую налоговую политику Соввласти по отношению к кустарям и не считается с индивидуальным положением каждого из нас, так что инспектура практикует до сего времени по отношению к нам систему непосильных тяжелых налогов, что делает наше положение, в провинциальных условиях, при недостаточном соблюдении местными органами власти революционной законности, — особо тяжелым.

За вторую половину 24/25 года каждый из нас был обложен подоходно-имущественным налогом со всех видов и это обложение отозвалось так болезненно на кустарях, ослабленных еще с того момента, когда мы были приравнены к нерабочему элементу.

Мы не видим никаких перспектив для восстановления нашего экономического положения. Категория обложения достигает до девятой, несмотря на то, что большинство из нас имеет личные патенты 1-й категории.

Модус обложения случайный, не соответствует нашему социальному положению.

Такое беспринципное обложение приводит к ликвидации квалифицированной кустарной силы Бердичева.

Мы обращаемся в Центральный орган Нацмена с просьбой помочь нам в отношении снятия с нас налогов за вторую половину 24/25 года.

Мы доверяем передать эту просьбу и лично поддерживать ее тов. М. Гофману. —

П о д п и с и

(Следует 44 подписи)

Перевод верен:

фв-

29/IX-25 г.»

²⁷ Там само. — Спр. 55. — Арк. 26.

²⁸ Там само. — Спр. 91. — Арк. 23.

²⁹ Там само. — Спр. 43. — Арк. 90.

³⁰ Там само. — Спр. 153. — Арк. 50.

³¹ Там само. — Арк. 51.

³² Там само. — Арк. 70.

Там само. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 147.

³⁴ Вирішенню проблеми передувала телеграма:

Адреса: 2 адреса ХАРЬКОВ ЦЕК	10/09 о год 14 хв 22
НАЦМЕН ВУЦИК ЛЕВИНУ копия	МСК ПР. № 56/478/2
ХАРЬКОВ НАРКОМПРОС ЕВБЮРО	Прийняв кс Тищенко
ЛЕВИТАНУ	
З МОСКВИ	№ 32/74

[... службові помітки]

Одесский наробраз забирает школу МЕТАЛЛ номер шесть бывшую Менделевича под Украинскую школу мотивы недостаток общих профшкол тчк школа находится вблизи Молдаванки центра еврейской бедноты создана еврейские средства содержалась целиком до 24 года нами отремонтирована оборудована снабжена пособиями отстроена после пожара 24 году еврейскими общественными организациями поныне субсидируется ЕКО ОРТОМ ДЖОЙНТОМ тчк Украинизация школы произведет самое тяжелое впечатление еврейское общество субсидирующие заграничные еврейские круги тчк Примите срочные энергичные меры спасению школы без энергичного вмешательства Центров школа будет днях Украинизирована Телеграфьте ответ

Согласована ЧЕМЕРИНСКИМ ПЕКОРТ

— Див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 107.

³⁵ Там само. — Спр. 42. — Арк. 58.

³⁶ Там само. — Арк. 58–59.

³⁷ Там само. — Спр. 94. — Арк. 64.

³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2688. — Арк. 14.

³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 2.

⁴⁰ Там само. — Арк. 19.

⁴¹ Там само. — Арк. 28.

⁴² Там само. — Спр. 94. — Арк. 29.

⁴³ Там само. — Арк. 30.

⁴⁴ Там само. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 7.

⁴⁵ Там само. — Арк. 8.

⁴⁶ Там само. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 30.

⁴⁷ Там само. — Спр. 65. — Арк. 53–54.

⁴⁸ Там само. — Арк. 55.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. — Оп. 2. — Спр. 11. — Арк. 74.

⁵¹ Там само. — Арк. 83.

⁵² Там само. — Арк. 161.

⁵³ Там само. — Спр. 3 — Арк. 14.

⁵⁴ *Жаботинський В.* Вибрані статті з національного питання. — К., 1991. — С. 117.

⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 69.

⁵⁶ Там само. — Арк. 50.

⁵⁷ Там само. — Арк. 52.

⁵⁸ Там само. — Арк. 26. Копія звинувачувального висновку по справі ритуального наклепу Лециньських — по ст. 109 КК, статтям 16, 10, 83 КК. — Попередньо на засіданні

Черкаського окрпарткому 23 квітня 1926 р. було ухвалене наступне рішення: «ОПК рахує, що розгляд цієї справи повинно бути дано виїзної сесії, як маюче значіння округового масштабу. Суд повинен мати анти-релігійний пропагандистський зміст» (ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 7). Детальний протокол розгляду питання Черкаським ОПК розміщений там само. — Арк. 18–22.

⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 19.

⁶⁰ Там само. — Арк. 22.

⁶¹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 578. — Арк. 216.

⁶² Там само. — Спр. 485. — Арк. 69.

⁶³ Там само. — Арк. 70.

⁶⁴ Там само. — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. 65.

⁶⁵ Див. приміром: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 559.

⁶⁶ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8–11 января 1927 г. — Харьков, 1927. — С. 151.

⁶⁷ Й. Сталін називав національні меншини «текучими національними групами» вкрапленими в інонаціональні компактні більшості. — *Сталин И.В.* Об очередных задачах партии в национальном вопросе // Соч. — Т. 5. — С. 26.

⁶⁸ Цит. за: *Ленин В.И.* Неизвестные документы. 1891–1922. — М., 1999. — С. 314.

Этнические общины и власть: за парадными кулисами политики коренизации

Политика коренизации занимает особое место в истории межвоенного периода. Неослабевающий научный интерес к проблематике объясняется ее значительным теоретическим потенциалом и практической значимостью. Исследователи, как правило, акцентируют внимание или на ее неоспоримых достижениях, или — на просчетах и недостатках. В статье на основе засекреченных в советское время архивных материалов показаны те стороны работы государственных органов этнополитического регулирования, которые тщательно оберегались от внимания обывателя. Проникновение на «кухню» советской национальной политики значительно расширяет угол зрения на политику коренизации, ее дихотомическую суть, причины базовых противоречий, сопровождавших ее осуществление.

Ключевые слова: этнические (национальные) меньшинства, политика коренизации, национальное административно-территориальное строительство, национальные советы, этнокультурная модернизация, национальная политика, антисемитизм.

Ethnic community and authority: under the veil of politics of korenization

The policy of corenization is occupied the special place in history of 1920–1930 years. Unflagging scientific interest to problem is explained by its considerable theoretical potential and practical meaningfulness. Scientists, as a rule, accent attention or on its undeniable achievements, or on miscalculations and failings. Article studies those sides of work of public authorities, which was carefully guarded from attention of inhabitant. Penetration on the «kitchen» of soviet national policy extends the point of view on the policy of corenization, its dichotomy essence, reasons of base contradictions, accompanying its realization.

Keywords: ethnical (national) minorities, the policy of corenization, national administrative-territorial development, national soviets, ethnocultural modernization, national policy, anti-semitism.

РОЛЬ ВУАН В АКТУАЛІЗАЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПРАВОБЕРЕЖЖЯ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (на прикладі роботи Волинського науково-дослідного музею)

У статті висвітлюються напрями політики ВУАН стосовно культурної ідентичності національних меншин. На підставі масиву архівних документів розглядається робота Волинського науково-дослідного музею в руслі політики коренізації. Значну увагу приділено співпраці етнографічного відділу музею з науковими організаціями Всеукраїнської академії наук.

Ключові слова: *українізація, коренізація, національні меншини, культурна ідентичність, Волинський науково-дослідний музей.*

Одним із пріоритетних завдань державної політики сучасної України є реалізація такої етнополітики, яка забезпечувала б оптимальне співвідношення інтересів титульної нації та етнічних меншин, сприяла б розвитку всіх етнокультур і становила б правову основу міжетнічної взаємодії. У цьому контексті важливим є звернення до історичного досвіду — політики коренізації, зокрема до її регіональних особливостей.

Не підлягає сумніву той факт, що 20–30-ті рр. ХХ ст. — це складний, але цікавий з наукової точки зору, період історії України. Це був час становлення радянської суспільно-політичної моделі, визначення повного комплексу її характеристик та ознак. Радянська система не могла не зважати на національно-культурний ренесанс періоду 1917–1920 рр., будуючи власну державність, пропагуючи відмінну від царської національну політику. Можна говорити про розквіт національної культури українців, їхньої духовності, що відбувався паралельно з аналогічними процесами у духовно-культурному житті інших народів¹.

У сучасних умовах перед Україною стоять нагальні завдання, пов'язані із забезпеченням всіх прав та свобод громадян. Досить значну частину її населення складають представники національних меншин — поляки, євреї, німці та інші національності, які за своїми мовно-культурними відмінностями вимагають до себе особливого ставлення. Взагалі проблеми національних меншин, зокрема, їх співіснування з титульним етносом, не тільки не втратили своєї ваги, а й посідають одне із головних місць у сучасній політиці провідних країн світу. Тому будь-який досвід — позитивний чи то негативний — із розв'язання національного питання в сучасних умовах є надзвичайно корисним. В цьому контексті особливо актуальним є вивчення радянського періоду 1920-х років на Україні і, зокрема, політики коренізації, яка передбачала комплекс заходів по задоволенню суспільно-політичних, соціально-економічних, культурних потреб різних національностей.

Вивчення наслідків політичних кроків більшовицького уряду, пов'язаних із вирішенням проблем національних меншин та механізмів їх здійснення, дає змогу виокремити раціональний та дієвий комплекс дій, які можуть бути використані при налагодженні міжнаціональних відносин. Крім цього, дослідження суспільно-політичного та культурного життя різних національностей у 20-ті роки ХХ століття на території Правобережної України дає змогу окреслити їх основні позитивні історико-етнічні традиції, щоб відродити їх у сучасних умовах².

Національна реформа, запроваджена у 1923 р., враховуючи теоретичні марксистсько-ленінські догмати з національного питання попередніх років, за умов нової суспільно-політичної ситуації в Україні (тиск «контрреволюційних елементів», проголошення НЕПу), була одним із основних засобів пристосування (й укорінення) політичної ідеології більшовиків на місцевому ґрунті.

Проголошена XII з'їздом РКП(б) у квітні 1923 р. коренізація розумілася одночасно і як метод втілення ідеологічної утилізації національних республік у єдину комуністичну державу, і як один із шляхів усунення від влади політичних опонентів. Зрозумівши, що в Україні надзвичайно сильними є позиції місцевого націоналізму, і повної її інкорпорації Радянською Росією найближчим часом не вдасться здійснити, більшовики перейшли до іншої тактики. Шляхом запровадження української мови в усі радянські установи, школи, культуру, інші галузі суспільно-політичного життя вони намагалися надати радянський зміст національній реформі. Аналогічну радянську ідеологічну утилізацію національностей СРСР через політику коренізації було введено в усіх республіках. Теоретичне обговорення і складання концептуальних засад набуло, в кожному окремому випадку, національної специфіки.

Перемога більшовицької партії в боротьбі за Україну не гарантувала автоматичної лояльності її населення новому режиму. Українське селянство в переважному своєму загалі не сприйняло гасел пролетарської диктатури. Навіть за визнанням самих більшовицьких лідерів українське селянство дивилося на них як на касту нових експлуататорів, котрі прийшли на зміну старих гнобителів³. Прагнучи втриматися при владі, більшовики надзвичайно широко застосовували масовий терор і репресії. Однак такий підхід мав певні межі, переступивши за які режим неминуче прирікав себе на знищення. Далекоглядні більшовицькі лідери це добре усвідомлювали, і саме в їх середовищі визрів задум пошуку компромісів, які надали б можливість владі зміцнити свої позиції. Новий курс спочатку впроваджувався в економіці (НЕП), політиці (утворення СРСР), а XII з'їзд РКП(б) проголосив лібералізацію й у сфері національних відносин — політику «коренізації партійно-радянського апарату у неросійських республіках».

Хоча основною метою політики коренізації проголошувалося сприяння розвитку культур і мов національних республік, насправді йшлося про забезпечення Москві всебічного контролю за союзними республіками, насамперед у сфері адміністративно-політичній та ідеологічній. Можна з впевненістю стверджувати, що це був вимушений тактичний відступ у національному питанні.

Йшлося лише про тимчасовий компроміс, загравання з українцями задля отримання підтримки місцевого населення та демонстрації українському народові певних поступок та турботи влади про забезпечення національно-культурного відродження.

У практичному здійсненні політики коренізації в Україні виокремлюють два аспекти: українізацію і створення необхідних політичних та економічних умов для розвитку національних меншин.

Більшовицьке керівництво спробувало саме очолити і взяти під контроль процес національного відродження на окраїнах великої держави. Цю тезу можна підтвердити вислованнями осіб, які у вирішенні національного питання займали діаметрально протилежні позиції. Так, нарком освіти України О. Шумський вважав, що «зростання української культури й української інтелігенції йде швидким темпом; коли ми не візьмемо в руки цього руху, він може піти поза нами»; з ним погоджувався і Й. Сталін, наголошуючи: «У заявах Шумського... є деякі слушні думки. Справді, широкий рух за українську культуру і українську громадськість почався і росте на Україні. І віддавати цей рух у руки чужих нам елементів не можна в жодному разі». Та вже від початку ставлення до цієї політики у керівництві радянської республіки були досить неоднозначними. Як приклад можна навести слова О. Шумського на пленумі ЦК КП(б)У в квітні 1925 р. Шумський зазначав, що, на його переконання, «в поняття українізації вкладається вивчення української мови й культури, а не перетворення будь-кого в українську національність. Я це кажу тому, що мені не раз доводилося стикатися з таким безглуздим трактуванням українізації»⁴.

Водночас дослідники відзначають, що жодна з республіканських версій «коренізації» не зайшла так далеко, як українська. За десять років українці перетворилися на структурно повноцінну, урбанізовану та сконсолідовану націю, набрали всіх тих характеристик, яких їм так бракувало під час визвольних змагань 1917–1920 рр.⁵

Тож можна говорити про певний комплекс зовнішніх і внутрішніх причин політики коренізації, а саме:

– оскільки після закінчення громадянської війни територія України та Білорусії була поділена між різними державами, врахування білоруського та українського чинників стало необхідним елементом формування внутрішньої політики не тільки СРСР, а й Польщі, Румунії, Чехословаччини. Крім цього, саме геополітичне положення Білорусії та України висувало в 20–30-ті роки «білоруське», а ще більшою мірою «українське» питання в епіцентр європейської міжнародної політики. Тому політика коренізації, що стимулювала національне відродження, мала на меті створити враження гармонійного і вільного розвитку радянських республік. Формуванню привабливого іміджу СРСР на міжнародній арені мало сприяти і державне піклування про національні меншини;

– політика коренізації у задумі була засобом пошуку спільної мови з селянством (Сталін неодноразово наголошував, що національне питання в основі своїй — питання селянське), залучити на свій бік національну інте-

лігенцію шляхом поширення принципових ідей непу (плюралізм, вільний розвиток, децентралізація і т. п.) на сферу національних відносин;

– коренізація давала змогу в перспективі зняти наростаюче протиріччя між народними масами і партійним та радянським апаратом;

– політика коренізації була спробою більшовицького керівництва очолити і поставити під контроль процес національного відродження на окраїнах, щоб його енергію й могутній потенціал спрямувати у русло центральної влади;

– коренізація мала зміцнити новоутворювану державну структуру — Радянський Союз компенсуваням республікам втрати декларативного політичного суверенітету.

Курс на українізацію був з ентузіазмом зустрінутий значною частиною національно-демократичної інтелігенції, оскільки відкривав можливості для реалізації програми національно-культурного розвитку України.

Вагому роль в актуалізації культурної ідентичності національних меншин Правобережної України в період політики коренізації відіграла Всеукраїнська академія наук. Між 1921 і 1925 рр. виникають такі етнографічні та краєзнавчі установи ВУАН: 1921 р. — Етнографічна комісія; 1922 р. — Краєзнавча комісія; 1924 р. — Культурно-історична комісія; 1925 р. — Кабінет примітивної культури на кафедрі історії України та ін.

Етнографічна комісія почала працювати у червні 1921 р. на базі відповідної секції Українського наукового товариства в Києві, що злилося з Всеукраїнською академією наук. У 1925 р. був заснований «Етнографічний вісник» (з 1925 по 1932 рр. видрукувано 10 книг); у 1926 р. — «Бюлетень Етнографічної Комісії ВУАН» (з 1926 по 1930 рр. вийшло 16 номерів; він мав інструкційно-інформативний характер — видрук програм та інструкцій).

Плідно працював Кабінет національних меншин — науково-дослідна установа при Етнографічній комісії при ВУАН, що діяла протягом 1929–1932 рр. (створений в січні 1929 р. під керівництвом проф. Є. Рихліка). Кабінетом проводилися дослідження стосунків та взаємовпливів національних меншин, які проживали в УСРР, вивчалися «типові села», в яких компактно жили представники національних меншин, а також процеси, пов'язані з радянізацією вказаних поселень. Велися бібліографічні розвідки праць, присвячених національним меншинам в Україні, збиралися матеріали, що стосувалися їхнього життя, матеріали для складання етнографічної карти України. Була розпочата робота з підготовки серії видань «Національні меншості України». 19 лютого 1932 р. у зв'язку з утворенням Інституту національного питання ВУАН кабінет було ліквідовано.

Осередком дослідження звичаєвого права в 20-ті роки виступила Комісія для вивчення українського звичаєвого права при ВУАН (голова акад. О. Малиновський, керівник — проф. А. Крістер). Установа за час свого існування видала три томи «Праць».

Активну участь у процесі відродження національного духу в Україні бере в цей час. Волинський науково-дослідний музей (м. Житомир), особливо його етнографічний відділ та його беззмінний завідувач В. Кравченко⁶, який обіймав

цю посаду з 1900 р.⁷ Щоправда, залишається невідомою доля музею та участь у його роботі В. Кравченка після занепаду Центральної Ради.

В досліджуваний період очолюваний Василем Кравченком етнографічний відділ музею значну частину своєї роботи спрямовував на вивчення життя та побуту національних меншин, які мешкали на Волині переважно в сільській місцевості. Він підтримував стале листування з Кабінетом нацменшин при Етнографічній комісії ВУАН, надсилав дані про результати експедицій, свої наукові роботи⁸. Задоволений результатами діяльності очолюваного відділу, Кабінет нацменшин при Етнографічній комісії ВУАН надавав матеріальну допомогу для проведення етнографічних досліджень. З 1920 р. Василь Григорович — член-фундатор та вчений секретар Волинської філії Сільськогосподарського наукового комітету України при Наркомземі, а з серпня 1921 р. — головний фундатор і заступник голови етносекції Волинського в м. Житомирі історико-фольклористичного відділу ВУАН⁹.

Ще у 1921 р. В. Кравченко розпочав співпрацю з Комісією для вивчення звичаєвого права при ВУАН, очолюваною академіком О. Малиновським. Одним з перших він проводив наукові пошуки та дослідження у цій зовсім молодій галузі науки. Дослідник займався вивченням стародавніх народних неписаних (тобто — звичаєвих) правових норм як уособлення національної моральності¹⁰. А з 1925 р. В. Кравченко став позаштатним науковим співробітником Комісії історичної пісенності¹¹. Вона мала на меті дослідження примітивної культури й «аналогій у соціальній будові старої Русі та сучаснім українським фольклорі»¹². Як видно з листа В. Кравченка до М. Грушевського датованого 1924 р., ініціатива щодо налагодження співпраці належала маститому вченому, а Василь Григорович з готовністю на неї відгукнувся¹³. Варто зазначити, що М. Грушевського Кравченко знав ще з 1892 р., відколи той стояв на чолі «Наукового товариства імені Шевченка» у Львові. Персонально вони познайомилися у 1908 р., коли М. Грушевський мешкав у Києві й редагував перенесений ним туди «Літературно-Науковий Вісник»¹⁴. Члени комісії, як зазначав проф. А. Лобода, своє завдання вбачали в тому, щоб зібрати та кваліфіковано підготувати до друку українські історичні пісні й думи¹⁵. В рамках співпраці з історично-пісенною комісією В. Кравченко організував численні експедиції по Волині, підготував до друку вертепну драму з Холмщини¹⁶, надав у розпорядження Комісії набуті протягом численних експедицій матеріали про лірництво¹⁷.

Досить результативно Кравченко співпрацював, починаючи з 1926 р. і з Культурно-історичною комісією ВУАН. Метою її було вивчення примітивної культури та її відбиття в більш пізніх елементах соціального життя та фольклору Русі-України¹⁸. Свідчення цьому знаходимо у вміщених в журналі «Україна» матеріалах звіту цієї комісії про вступне обстеження Прип'ятського Полісся, проведе 1926 р. У ньому керівництво експедиції наголошувало на особливій цінності допомоги, наданої «заслуженим дослідником українського фольклору В. Кравченком, який передав «в розпорядження Комісії свої многолітні записи і зв'язав її з цілим рядом місцевих кореспондентів»¹⁹.

В цей же час Василь Григорович бере активну участь у роботі Кабінету примітивної культури при науково-дослідній кафедрі історії України ВУАН, утвореного з ініціативи М. Грушевського у вересні 1925 р.²⁰

Не можна оминати увагою і той факт, що В. Кравченко підтримував сталі зв'язки з іншими науково-дослідними установами України та поза її межами. Так, він допомагав у справі збирання писанок Музеєві українського мистецтва у місті Харкові²¹. Ляльки й шопка-вертеп з колекції Волинського музею, набуті В. Кравченком шляхом наполегливого експедиційного пошуку, 1927 р. експонувалися та вивчалися фахівцями Українського театрального музею ВУАН²². Співпраця вченого з цією установою не припинилася, і в наступні роки велося листування між ними. На прохання Науково-дослідного інституту порівняльної історії літератур та мов Заходу та Сходу при Ленінградському державному університеті В. Кравченко «...виказував сприяння Комісії по укладанню порівняльного етнологічно-діалектологічного словника при Лінгвістичній секції»²³. На прохання етнологічно-краєзнавчої секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, він надсилав відомості про всі свої видані програми та анкети²⁴. На запрошення Кабінету радянської літератури при Науково-дослідному інституті ім. Т. Шевченка у Харкові він брав участь у роботі Фольклорної комісії, яка займалася збиранням «живого народнього слова доби революції»²⁵.

Етнографічний відділ, очолюваний В. Кравченком, не був відсторонений та замкнений в стінах свого музею. Як справжній вчений він прагнув до обміну досвідом з іншими вченими та науковими установами. У липні 1926 р. він здійснив десятиденну подорож-відрядження по музеях України з метою огляду їх експозиції, методів організації роботи та обміну досвідом²⁶. За час відрядження він ознайомився з роботою музеїв Києва, Полтави та Харкова. Як людина сумлінна та відповідальна, він протягом усієї подорожі вів окремого щоденника, де скрупульозно занотовував побачене та почуте в процесі спілкування з колегами. Вчений констатував незадовільне кадрове забезпечення, відсутність у багатьох музейних працівників спеціальної освіти та загальної ерудиції, що часто-густо уживалися з безпідставними амбіціями. В. Кравченко здійснив тоді ще один свій задум — домовився про організацію співпраці з учителями німецьких шкіл Волині, знайшов навіть кошти для оплати їхньої праці. З цією метою він возив до Харкова лист від інспектора відділу національних меншин Волинської округи до Інспекторіату відповідного комісаріату УРСР²⁷.

Подорожуючи Україною, Василь Григорович не лише вивчав досвід організації музейної справи, а й уважно придивлявся до суспільно-політичних процесів. До свого щоденника він занотовував власне спостереження стосовно того, що громадянство поділене на три цілком ворожі табори: «Великороси й євреї ненавидять українців і себе одні других ненавидять. Українці обом тим націям платять тим же. Академія (наук. — *Авт.*) теж розбита на три табори, з них два — українські, а третій — бувші російські кадети. А ці останні, на чолі яких стоїть українець-«малорос» М.П. Василенко, щохвилини ладні поглинути українців. А українці — межі себе одні других поїли б»²⁸. Вельми цікавим із

огляду на ставлення тогочасної української інтелігенції до радянської влади є думки Кравченка, записані по свіжих враженнях від відвідин культурних і політичних центрів радянської України. Зокрема, Василь Григорович зазначав: «всі українські кола однодумно настроєні на те, щоб усіма засобами підтримувати Радвладу. Ця остання, диференціюючись, дає можливість, хоч і туго, але все ж таки розвиватись. Про можливість інтервенції будь-якою державою всі тієї думки, що хто б не прийшов — душитиме нас надто тяжко!»²⁹. Ця думка, на наш погляд, є загалом досить показовою з огляду на тогочасне ставлення В. Кравченка до радянської влади та до соціалістичної системи в цілому. З усіх «бід» він, як і багато інших, обрав найменшу, вважаючи за головне — поступ України, її розвиток та процвітання. В. Кравченко не був ні фанатиком, ані романтиком — він був розумною, розважливою, освіченою та тверезо мислячою людиною. Згадаємо також, що в свій час він був членом УПСФ, за поглядами близької до кадетів — за висловом П. Столипіна, цього «мозку країни», і «об'єднувала помірковану інтелігенцію України»³⁰.

Особистий дослідницький внесок Василя Григоровича в розвиток української етнології не залишався поза увагою наукових кіл. Ще в 1912 р. Російська академія наук за заслуги у розвитку народознавства присудила йому звання професора³¹. У 1925 р., згідно з проведеною Експертно-кваліфікаційною комісією ВУКСВ роботи з розподілу наукових робітників на три категорії, В. Кравченко був зарахований до II-ої категорії³². Такий робітник, за визначенням бюро Союзу наукових робітників від 9.04.1927 р., мав певний науковий або науково-педагогічний стаж, відзначався самостійністю у праці, здійснював керівництво певною галуззю наукової або науково-педагогічної роботи³³. Як певне визнання заслуг Кравченка в царині народознавчих досліджень можна сприймати й ухвалу Російського географічного товариства (Ленінград) від 20 травня 1929 р. про присудження йому малої срібної медалі за «сукупність праць з української етнографії»³⁴.

Варто наголосити, що активна науково-дослідна діяльність В. Кравченка як завідувача Етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею у сфері вивчення побуту, звичаїв, вірувань представників національних меншин Волині в цей час була співзвучна державній політиці коренізації. Значним стимулом активного розгортання місцевими музеями комплексних етнографічних досліджень стала постанова Головнауки за вересень 1928 р. про активізацію музейної роботи серед національних меншостей³⁵. Це було позитивним кроком, оскільки за даними П. Костенка, на 1925 р. в Україні проживало понад 2.400 тис. осіб, які належали до національних меншостей, а саме: 1 550 тис. євреїв, 363 тис. німців, 240 тис. поляків, 87 тис. болгар, 29 тис. греків³⁶.

Реалізуючи державну програму в цій сфері, керований В. Кравченком етнографічний відділ Волинського науково-дослідного музею активно займався вивченням культури національних меншин Волині. Він проводив також й монографічне обстеження фабрик і заводів, на яких працювали здебільшого саме представники національних меншин. Зокрема, відповідно до розробленого В. Кравченком плану, було здійснене монографічне вивчення культури та

побуту польського, чеського, німецького, єврейського населення краю через дослідження Биківського та Мар'янівського гутних промислів³⁷, процесу виробництва на фаянсовому заводі в Кам'яному Броді, тваринницької та торфорозробної галузей на Мархлевщині³⁸. На початку 30-х рр. етнографічний відділ здійснив обстеження побуту в сільськогосподарських колективах — артілей с. Дзікунки та містечка Пулинок, де компактно проживали представники німецької, єврейської, української та польської національних меншин. У 1931 р. було проведене монографічне обстеження чеського сільськогосподарського колективу с. Крошні Житомирського району та Мар'янівської скляної гуті Мархлевського (польського) району³⁹.

Практичному вивченню особливостей побуту, проявів духовної культури національних меншин, які проживали у Волинському краї, передувала серйозна підготовча робота відділу. Зокрема, В. Кравченко розробив деталізовану програму, яка передбачала дослідження природно-географічних умов досліджуваної місцевості, процесів виробництва та збуту готової продукції, побуту та відпочинку місцевого населення⁴⁰. В процесі дослідження проводився запис місцевих легенд, переказів, замовлянь, прикладів народної медицини; обов'язково склалися різноманітні креслення, виконувалися акварельні ілюстрації та фото, що наочно демонстрували місцеві особливості процесу виробництва, окремі його елементи, зняття праці чи зразки продукції.

Етнографічний відділ Волинського музею надавав перевагу вивченню насамперед кустарних промислів та різноманітних місцевих ремесел. Окрім суто етнографічного інтересу, такий підхід обумовлювався і необхідністю дослідження продуктивних сил краю для більш повного та раціонального використання місцевих природних ресурсів.

У контексті етнографічного вивчення національних меншин Волині, як завідувач етновідділу Волинського музею, В. Кравченко протягом 1929–1931 рр. підтримував стале листування з Кабінетом нацменшин при Етнографічній комісії ВУАН: надсилав туди відомості про результати експедицій, малюнки, креслення, а також написані на їх основі наукові праці. Підтвердження цьому знаходимо у листі з Кабінету нацменшин від 20 травня 1930 р. та від 17 серпня 1930 р. на ім'я Василя Григоровича⁴¹. Крім того, в архіві вченого містяться дані, що вказують на факт фінансової підтримки цією установою етнографічних досліджень В. Кравченком національних меншин Волині, що проводилися етнографічним відділом Волинського музею.

При дослідженні діяльності В.Г. Кравченка в царині музейної справи привертає увагу факт тісної його співпраці з іншими музейними установами, його безкорислива допомога менш досвідченим колегам, а то й маститим вченим-теоретикам. Зокрема, Харківському музею українського мистецтва він сприяв у збиранні писанок⁴²; ляльки й шопка-вертеп з колекції Волинського музею, набуті в експедиціях В. Кравченком, зацікавили фахівців Українського театального музею ВУАН, де вони певний час експонувалися⁴³.

Привертає увагу широта географії групових краєзнавчих досліджень, організованих В. Кравченком. Так, 1925 р. з районними організаторами трудових шкіл

Волинської губернії Василь Григорович провів обстеження економіки села Станишівки та його окремих індивідуальних господарств. Протягом серпня 1925 р. колективом із 120 педагогів Коростенщини було проведено комплексне дослідження побуту і способів господарювання у місті Коростені та селі Іскорості (8 друкованих аркушів, з ілюстр.)⁴⁴. Через рік, у серпні 1926 р. колективом у складі 40 викладачів німецьких трудових шкіл Волині, Київщини й Поділля було проведено обстеження німецької колонії «Анети» на предмет соціального розшарування населення, причому результати дослідження були передані до друку в Комісію національних меншин ВУАН⁴⁵. Під час наступної сесії, влітку 1927 р., з групою в 38 осіб, здебільшого викладачів шкіл національних меншин Волині, Київщини й Поділля, було здійснено обстеження господарського розвитку села Крошні; а наступного року тим же складом — дослідження передмістя Житомира — Мальованки⁴⁶.

На семінарах, організованих В. Кравченком під час перепідготовки вчительства та культосвітніх працівників, вчений обговорив проблеми створення місцевих шкільних музеїв, музеїв при сільбудинках та хатах-читальнях. Лектор широко пропагував досвід роботи етнографічного відділу Волинського державного науково-дослідного музею, зокрема після його реорганізації за принципом соціального музею⁴⁷. При цьому слід наголосити, що В. Кравченко вважав найбільш доцільним і вагомим монографічний опис з використанням у ньому всього комплексу статистичних, історико-етнографічних та економічних відомостей. Широко використовуючи під час етнографічних досліджень Волині техніку монографічного вивчення об'єкту, Василь Григорович працював над її удосконаленням і дійшов висновку щодо її найбільшої результативності та ефективності. Згідно з нашими дослідженнями, техніку монографічного вивчення вчений почав широко впроваджувати у життя вже з 1924 р.

У результаті монографічних вивчень різних об'єктів, зазвичай набувалася велика кількість описів, фото, креслень, малюнків, карт, зразків матеріальної культури. В ході етнографічних експедицій Василь Григорович на практиці підтверджував та закріплював у своїх вихованців ті знання, що перед тим давав їм теоретично. Окрім того, подібна практика була також і найкращою пропагандою краєзнавства, етнографічного вивчення рідного краю та практичним виявленням любові до своєї малої вітчизни.

Не залишав поза увагою науковець й іншого важливого виду краєзнавчих досліджень — стаціонарного вивчення об'єкту. Саме тому 1926 р. етнографічний відділ Волинського науково-дослідного музею на чолі з В. Кравченком утворив при відділі національних меншин Волині Краєзнавчу комісію. Передбачалося, що ця організація керуватиме стаціонарним дослідженням побуту всіх національних меншин Волині⁴⁸. З метою реалізації цього завдання 28 грудня 1928 р. В. Кравченко як завідувач етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею встановив ділові контакти з інспектурами німецьких та єврейських шкіл «в справі дослідження німецького та єврейського населення...»⁴⁹.

Проте варто відзначити, що даний вид етнографічного вивчення, маючи сильні позитивні сторони (тривале в часі постійне спостереження за певним

об'єктом, фіксація змін, трансформацій і т. д.), водночас мав і певні недоліки, зумовлені, насамперед, складністю його практичної реалізації, неможливістю застосування цього методу для вивчення всіх цікавих об'єктів. Крім того, при стаціонарному збиранні робота, як правило, проводиться більш досвідченими фольклористами, а експедиційно-екскурсійний метод є корисним, насамперед, в плані навчально-педагогічному для початківців (бо це сприяє кращому засвоєнню матеріалу на практиці та дає змогу краще розібратися в своїх здібностях та уподобаннях-симпатіях до окремих видів фольклору)⁵⁰, а також в справі пропагування народознавчих знань. Враховуючи вищезазначені причини, В. Кравченко зазвичай використовував його саме в комплексі з монографічним вивченням, надаючи останньому значну перевагу.

Бажання залучити до народознавчої праці якомога більше ентузіастів спонукало Василя Григоровича до заснування етнологічних гуртків як у самому Житомирі, так і поза його межами. Так, у 1922 р. за ініціативи В. Кравченка такий гурток було організовано при Житомирських українських педагогічних курсах; у 1924 р. — при Житомирській партійній школі; у 1926 р. — при Звягельській секторній інспектурі німецьких шкіл Волині⁵¹. У кінці того ж 1926 р. під час перепідготовки вчителів німецьких шкіл Волині краєзнавчий гурток було утворено при 7-річній німецькій школі у селищі Новоград-Волинському. Розроблену В. Кравченком програму «Історія виникнення і розвинення німселіщ на Волині» було перекладено німецькою мовою. Базуючись на ній, 50 німецьких селищ на Волині проводили свою дослідницьку роботу, а 12 шкіл вивчали окремі галузі виробництва чи промисли⁵². У серпні того ж 1926 р. В. Кравченко разом з краєзнавчим гуртком німецьких вчителів розпочав дослідницьку роботу над проблемою історії виникнення та розвитку німецьких колоній на Волині. Праця провадилася за його безпосереднім керівництвом, а за її результатами мала постати виставка, котру планувалося згодом трансформувати в краєзнавчий шкільний музей. Подібний гурток було сформовано і 1927 р. при Бюро національних меншин Волинського окружного виконкому. Всього ж, як зазначав В. Кравченко в «Анкеті», заповненій в 30-ті роки (вже під час його роботи в Дніпропетровському музеї), він організував понад 30 гуртків⁵³.

Працюючи на посаді завідувача етнографічного відділу музею, Василь Григорович активно пропагує українське народознавство, організовує серед населення масове збирання матеріалів про життя та побут українського народу, постійно розширює територію етнографічних досліджень, намагається залучити якомога більше молоді до цієї важливої справи. Народознавець виступає засновником етнографічних гуртків як у самому Житомирі, так і поза його межами. Почин знайшов досить жвавий та зацікавлений відгук серед молодого покоління — і етнологічні гуртки почали виникати по всій Волині вже з ініціативи місцевої молоді.

Взагалі варто зауважити, що в цей період фольклористичний рух набув досить значного розмаху. Про це свідчить численна кількість листів з місць як на адресу етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею, так і на ім'я самого Кравченка. Василь Григорович підтримував з кореспондентами

стале листування, надаючи багато цінних порад, настанов та пояснень, скеровуючи їх пошукову роботу в потрібному руслі, надсилаючи спеціальні програми-запитальники. Саме про таку його діяльність в царині аматорської етнографічної роботи довідуємося з листа вчителя Ф. Таргона із села Смолдирів Баранівського району Волинської округи від 18 вересня 1926 р., члена краєзнавчого гуртка Л. Рябчука із села Колодяжного (1927 р.), учня В. Андрійчука (1929 р.) та інших. Як уже відзначалося, Кравченко мав постійну мережу кореспондентів, але до неї з часом долучалися все нові й нові дописувачі. Найбільш активно свою роботу провадив етнографічний гурток при Житомирських педагогічних курсах. Засновником та керівником цього гуртка був сам Василь Григорович. Робота гуртківців проводилася за розробленими ним планом та програмами.

Провадив Кравченко й роботу по організації нових музейних осередків на Житомирщині. З метою активізації підготовки музейних працівників у 1927 р. при найбільш потужних музейних осередках УРСР було організовано аспірантуру. Незмінним керівником аспірантури при етнографічному відділі Волинського науково-дослідного історико-археологічного музею протягом 1927–1931 рр. (тобто до її закриття постановою від 1 жовтня 1931 р. у зв'язку з відкриттям у Харкові Інституту матеріальної культури), був Василь Кравченко. Під його керівництвом якого навчалася ціла плеяда кваліфікованих музейних працівників, учених-народознавців.

У контексті тодішньої державної політики в 20-х роках в Україні активно розвивався краєзнавчий рух. Краєзнавчу роботу провадила Краєзнавча комісія при ВУАН (з 1922 р.), яка мала свій друкований орган — «Бюлетень» а також студентську секцію та підкомісії у Харкові та Одесі. Подібний об'єм робіт виконували Сільськогосподарський науковий комітет (при Наркомземі), Український комітет краєзнавства у Харкові (всеукраїнська установа при Укрголовнауці), що видавав місячник «Краєзнавство» (в 1927 р.) та ряд інших установ. Провадилася і локальна краєзнавча робота. Активною діяльністю відзначалися численні товариства дослідників природи і місцеві наукові товариства, музеї, гуртки (всього близько 100 різних краєзнавчих організацій).

Не залишався осторонь цієї важливої діяльності й В. Кравченко. Наприкінці 1928 р. з його ініціативи було завершено організацію в Житомирі «Волинського наукового товариства краєзнавства». Його було обрано головою культурно-історичної секції (на цій посаді перебував до 1931 р.).

З 1920 р. Кравченко активно займався й перепідготовкою освітянських кадрів Волинської та Шепетівської округ. Перепідготовка проходила на спеціально зорганізованих для цього курсах, в рамках яких Василь Григорович читав курс лекцій «Краєзнавство в природі», проводив численні семінарські заняття. Крім того, він організовує практичні заняття для своїх слухачів: експедиції та екскурсії, результатом яких ставали ілюстровані книги, а набуті матеріальні речі (фото і т. п.) йшли на укомплектування музею. Після повернення з перепідготовки, вчителі мали те саме проробляти й у себе в школі.

Можна твердити, що проголошений партією курс на коренізацію та його наслідки мали велике значення. Однак було б великою помилкою вважати його тільки результатом цілеспрямованих зусиль більшовицької партії. Він був насамперед відгомін української національної революції 1917–1920 рр. Якщо націонал-комуністи виступали керівними кадрами політики українізації, то величезна армія виконавців складалася переважно з української інтелігенції, значна частина якої брала участь у національно-визвольних змаганнях. Тож загалом курс на українізацію був тактичним кроком, який не відповідав стратегічним планам Комуністичної партії.

У рішеннях XII з'їзду КП(б)У, який відбувся у січні 1934 р. читаємо: «Перед партією стоїть завдання: добити контрреволюційні націоналістичні елементи, викрити до кінця націоналістичний ухил Скрипника, розгорнути далі проведення більшовицької українізації і роботу з виховання партійних мас, а також широких мас робітників і колгоспників України в дусі пролетарського інтернаціоналізму»⁵⁴. Як видно, зміни, порівняно з початком 20-х рр., відбулися суттєві: по-перше, українізація стала підкреслено «більшовицькою», по-друге, шляхом «добиття» і «викриття» намагалися втримати її у потрібних режимові рамках, по-третє, все чіткіше простежується акцент на «пролетарський інтернаціоналізм».

Остаточно політика коренізації в Україні була згорнута 1938 р. Саме цим роком датована постанова Раднаркому УРСР про обов'язкове викладання російської мови в усіх неросійських школах, яка сприяла русифікації, і постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР у звичайні райони та сільради», що зумовила ліквідацію національних адміністративно-територіальних утворень на території республіки. У цьому ж сумнозвісному 1938 р. ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про реорганізацію національних шкіл на Україні», у якій створення навчальних закладів національних меншин кваліфікувалося як «насадження особливих національних шкіл — вогнищ «буржуазно-націоналістичного впливу на дітей».

Отже, впроваджуючи політику коренізації на початку 20-х рр., більшовицьке керівництво СРСР намагалося знайти спільну мову з багатомільйонним полінаціональним селянством. Коли ж у 30-х рр. національне відродження, яке було одним із безпосередніх наслідків політики коренізації, почало виходити за межі міцніючої радянської системи, цю політику було згорнуто.

¹ *Нечипоренко З.В.* (у співавторстві) Регіональні особливості політики коренізації в Україні (на матеріалах Волині, Київщини і Поділля) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. — Вип. 9. — Серія: Історія. — 2004. — С. 136–148.

² *Жуковський О.І.* Національні меншини Правобережної України у 20-ті роки ХХ століття: суспільно-політичний та культурний розвиток. — Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.І. Жуковський; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2006. — 19 с.

³ *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації 19–20 ст. — К., 1996. — С. 166.

⁴ *Цвілюк С.А.* Українізація України: Тернистий шлях національно-культурного відродження за доби сталінізму. — Одеса, 2004. — С. 19–20.

⁵ *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації 19–20 ст. — С. 175.

⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 118, 118 зв.; *Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П.* Народознавець і ворог народу (В.Г. Кравченко) // Репресоване краєзнавство. — К., 1991. — С. 88.

⁷ Власне, тут мало місце не призначення на посаду, а лише підтвердження повноважень, які Василь Григорович виконував уже від 1900 р.: спочатку — до 1914 р. (моменту заслання до м. Коврова) на громадських засадах, а з 1 квітня 1917 р. — на професійній основі — ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 118, 118 зв.

⁸ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 484, арк. 137, 140.

⁹ Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 4: Листи Д.І. Яворницького до діячів науки і культури / Упоряд. С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; За заг. ред. Н. Капустіної. — Д., 2005. — С. 447.

¹⁰ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 462, арк. 58.

¹¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 462, арк. 2; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, од. зб. 5913, арк. 33; ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 25; До речі, В. Кравченка запросив на цю роботу М. Грушевський — у листі від 16.04.1924 р. він, говорячи про завдання Комісії історичної пісенності, пропонував йому стати її членом і запевняв: «я б з охотою перевів вам се призначенне...» — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 264, арк. 184.

¹² «Україна». — Кн. 1–2, 1925. — С. 223.

¹³ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 513 а, арк. 38.

¹⁴ Державний архів Житомирської області, ф. 6793 СП, од. зб. 7482-П, арк. 40.

¹⁵ *Лобода А.М.* Судьбы этнографии на Украине за 1917–1925 гг. // Этнография. — 1925. — № 1–2. — С. 204.

¹⁶ Хроніка. Комісія культурно-історична, комісія історичної пісенності // Україна. — 1925. — Кн. 1–2. — С. 224.

¹⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 463, арк. 57.

¹⁸ *Лобода А.М.* Судьбы этнографии на Украине за 1917–1925 гг. // Этнография. — 1925. — № 1–2. — С. 204.

¹⁹ Хроніка. Комісія культурно-історична, комісія історичної пісенності // Україна. — 1925. — Кн. 1–2. — С. 164, 165.

²⁰ *Грушевський М.С.* Вступне слово // Первісне громадянство. — 1926. — Вип. 1–2. — С. IV.

²¹ Лист з Музею українського мистецтва м. Харкова від 1925 р. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 460, арк. 9.

²² Лист до В. Кравченка з Українського театрального музею від 16 вересня 1927 р. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 469, арк. 90.

²³ Лист до В.Г. Кравченка з Науково-дослідного інституту порівняльної історії літератур та мов Заходу та Сходу від 23 вересня 1927 р. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 471, арк. 98.

²⁴ Лист з Етнологічно-краєзнавчої секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, датований 1927 р. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 466, арк. 83.

- ²⁵ Лист до В.Г. Кравченка з Науково-дослідного інституту імені Тараса Шевченка у Харкові від 3 березня 1928 р. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 474, арк. 113.
- ²⁶ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 54, 55.
- ²⁷ Там само, арк. 1.
- ²⁸ Там само, арк. 54.
- ²⁹ Там само, арк. 55.
- ³⁰ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. — К., 1993. — С. 43.
- ³¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 547, арк. 85.
- ³² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, од. зб. 636, арк. 15; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, од. зб. 626, арк. 36.
- ³³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, од. зб. 626, арк. 80.
- ³⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 101.
- ³⁵ Еженедельник НКП. — 1928. — № 39.
- ³⁶ Костенко П. З життя національних меншостей на Україні // Знання (Харків), 1925, № 16. — С. 23.
- ³⁷ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 108.
- ³⁸ ЦДАВО України ф. 166, оп. 9, од. зб. 376, арк. 18–22.
- ³⁹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 32; од. зб. 2, арк. 108; од. зб. 23, арк. 14, 15.
- ⁴⁰ Там само, ф. 15, оп. 2, од. зб. 102, 11 арк. 11.
- ⁴¹ Там само, ф. 15, оп. 4, од. зб. 484, арк. 137, 140, 140 зв.
- ⁴² Лист з музею Українського мистецтва м. Харкова від 8 квітня 1925 р. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 460, арк. 9.
- ⁴³ Лист до В. Кравченка з Українського театрального музею від 16 вересня 1927 р. — Див.: ІМФЕ, ф. 15, оп. 4, од. зб. 469, арк. 90.
- ⁴⁴ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2, арк. 108; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, од. зб. 636, арк. 17.
- ⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, од. зб. 636, арк. 17.
- ⁴⁶ ІМФЕ, ф. 16, од. зб. 23, арк. 14 зв.
- ⁴⁷ Там само, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 23.
- ⁴⁸ Там само, ф. 16, од. зб. 7, арк. 13.
- ⁴⁹ Там само, ф. 16, од. зб. 6, арк. 16 зв.
- ⁵⁰ Попов П. До питання про способи збирати фольклорні матеріали. — К., 1926. — С. 2.
- ⁵¹ ІМФЕ, ф. 15, оп. 1, од. зб. 1, арк. 22.
- ⁵² Там само, ф. 16, од. зб. 7, арк. 10.
- ⁵³ Там само, од. зб. 23, арк. 16.
- ⁵⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 777.

Роль ВУАН в актуалізації культурної ідентичності національних меншинств Правобережжя в міжвоєнний період (на прикладі роботи Волинського науково-дослідницького музею)

В статті освещуються напрямки політики ВУАН щодо культурної ідентичності національних меншинств. На основі масиву архівних документів розглядається робота Волинського науково-дослідницького музею в руслі політики коренизації. Значительне уваження приділено співпраці етнографічного відділу музею з науковими організаціями Всеукраїнської академії наук.

Ключевые слова: *українізація, коренизація, національні меншинства, культурна ідентичність, Волинський научно-дослідницький музей.*

Role of VUAN in actualization of cultural identity of national minorities of Right-Bank Ukraine of the periode of politics of korenizatsya (on the example of the work of Volhynian scientific-experimental museum)

In the article lightening up direction of policy of VUAN in relation to the cultural identity of national minorities. On the basis of array of the archived documents work of the Volhynia research museum is examined in the river-bed of policy of korenizatsya. Considerable attention is spared the collaboration of ethnographic department of museum with naukovomi organizations of Allukrainian Academy of Sciences.

Keywords: *ukrayinizatsya, korenizatsya, national minorities, cultural identity, Volhynian scientific-experimental museum.*

«НАМ НІКОЛИ ГРАТИСЯ В КОХАННЯ...»: СТУДЕНТИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1920-х рр.

У статті на основі широкого кола джерел і літератури, досліджуються особливості приватного життя студентів радянської України, їхнє ставлення до питання кохання, сім'ї та шлюбу, а також аналізуються практики студентської сексуальності на фоні радянської повсякденності 1920-х років.

Ключові слова: студенти, кохання, дискурс, сім'я, шлюб, повсякденне життя, сексуальність.

Соціальна динаміка 1920-х рр. сьогодні вражає своєю інтенсивністю і непередбачуваністю. У цьому контексті привертають увагу дослідників дисонанси і дискурси радянської сексуальності. Уже на початку десятиріччя численні автори говорили про дезорганізацію сім'ї, характерною рисою якої є розширення статевої свободи, розпусти, заперечення цнотливості, сексуальної моралі, про «кризу сім'ї», «яка починає втрачати низку своїх основних функцій. Вона послаблюється як вимушений союз подружжя, заснований на владі чоловіка, вона послаблюється як авторитетний союз батьків і дітей, заснований на владі перших, обмежуються її виховні та опікунські функції, атрофується вона як господарський центр»¹. Сучасні дослідники більше схильні вважати нові норми статевої моралі, сприйняті суспільством у цей період, не наслідком революції, а впливом модернізаційних і урбаністичних процесів, що вилилися у «масовий процес заперечення і засудження попередніх християнських норм статевого стосунків»². Проблема кохання як самоцінності також тісно пов'язана з феміністською теорією і практикою у Російській імперії та Європі до Першої світової війни. Дискусії стосовно сексуальності були характерними для європейських інтелектуальних кіл завдяки популярності ідей З. Фрейда.

Темою «вільного кохання» і сексуальності з соціалістичної і феміністської перспективи в Російській імперії на початку ХХ ст. цікавилась лише О. Колонтай³. Вона відзначала, що питання стосунків між статями таке ж старе, як і суспільство в цілому і не розуміла, чому воно має ігноруватися. Сексуальне звільнення було для неї суттєвою рисою революційного процесу, а здорова сексуальність — атрибутом нової жінки. О. Колонтай ініціювала дискусії про «загадку кохання», «про сексуальну кризу» та «сексуальну драму», винайшла терміни «безкрилий ерос» та «крилатий ерос» і використовувала їх для протиставлення сексу без кохання і сексу емоційного. У революційний час саме «безкрилий ерос», задовольняючи еротичне бажання, дозволяє концентруватися на політичній діяльності, а «крилатий», навпаки, руйнує внутрішню енергію і відволікає революціонерів від їхнього призначення.

Дослідники відзначають, що для 1920-х рр. характерними були множинність і, до певної міри, рівноправність різних життєвих дискурсів і практик, що виявляється як у текстах — художніх, політико-пропагандистських, наукових, так і в реальних життєвих ситуаціях. На думку американської дослідниці Г. Лапідус, у середовищі більшовицької еліти в цей період були розповсюджені два підходи до проблеми статі — лібертаріанський та інструментальний⁴. Перший був представлений передовсім О. Колонтай⁵, яка і далі принципово обстоювала тезу про важливе соціальне значення кохання, що передбачало право навіть на втручання трудового колективу у приватне життя своїх членів, оскільки кохання «відповідає тій нормі спілкування статей, яку встановить колективне суспільство»⁶. Інструментальний дискурс був розроблений ґрунтовніше і представлений дуже різними авторами, у тому числі А.Б. Залкіндом⁷. Автори закликали максимально організувати «соціальну потенцію мас», до якої включали і сексуальну, не розчиняти її в стихії існуючого хаосу — «непотрібних статевих бажань щирий громадянин пролетарської держави не повинен мати»⁸.

На думку російського дослідника О. Маркова, палітра дискурсів не вичерпується двома кольорами, оскільки серед них зустрічався і онтологічний підхід у дусі В. Райха⁹, і традиційний¹⁰. Цю поліваріантність відчували навіть сучасники, відзначаючи, зокрема, відсутність чіткої партійної позиції у питанні розвитку сексуальних практик і про «нав'язування» найбільш прийнятних для того чи іншого автора практик життя¹¹. Політика більшовиків породила численні дискусії і про саме поняття сім'я, особливо після прийняття у 1926 р. законодавства про шлюб і родину¹². З другої половини 1920-х рр. суспільна думка стала схилитися в бік засудження вільних стосунків¹³.

За твердженням І. Кона, радянське законодавство і соціальна політика у питаннях шлюбу і народження дітей у 1920-ті рр. були найсміливішими і найпрогресивнішими у світі¹⁴. Але в умовах економічної розрухи, бідності і безкультур'я багато з цих починань реалізувати було неможливо. Для вирішення жіночого питання бракувало матеріальних ресурсів, необхідних для звільнення жінок від важкої домашньої праці, що дозволило б їм брати активну участь в усіх сферах громадського життя нарівні з чоловіками. У суспільстві, що бореться за виживання, створення громадських установ побутового обслуговування було недоступною розкішшю¹⁵. Дезорганізація сімейно-шлюбних стосунків (небажана вагітність, відсутність батька, проституція, венеричні захворювання) викликала усе більшу стурбованість. Потерпілою стороною переважно виступали жінки. Жартували, що у стосунках між статями свобода і рівність доповнюються не братерством, за класичною формулою Великої Французької революції, а материнством¹⁶.

У нашій статті досліджуються особливості приватної сфери студентів радянської України, їхнє ставлення до питань «вільного» кохання, сім'ї, шлюбу та аналізуються практики студентської сексуальності на тлі повсякденного життя протягом 1920-х років.

У цей час процес масової маргіналізації і розриву з попередньою соціокультурною традицією зачепив величезні маси людей. Незважаючи на те, що

чоловіки, особливо у великих містах, були прибічниками соціалізму, вони не схвалювали відступ жінок від традиційних ролей¹⁷. У сільській місцевості жінкам було ще складніше брати участь у громадській діяльності, іноді відступ від старих ролей вів до насильницької поведінки у відношенні до жінок. Документи доносять до нас численні факти суперечностей і конфліктів в утвердженні нової моралі і в студентському середовищі¹⁸. Ідеї колективізму легко можна було проповідувати для інших, але коли справа стосувалася власного життя, нерідко виникав конфлікт інтересів, коли авторитарні традиції брали верх. Зокрема, після одруження чоловік-комсомолец чи партієць забороняв дружині відвідувати збори, займатися громадською роботою: «На збори не ходи: не конче ти там потрібна. Чистка (партії) обійдеться й без тебе... Протест (мітинг протесту, що його було переведено 25 листопада) [1929 р. — *Авт.*] обійдеться без тебе... Тобі там бути не обов'язково»¹⁹. Коли дружина — студентка-комсомолка на збори все ж пішла, чоловік побив її, заодно дісталася і матері, яка заступилася за дочку. Такі факти виносилися на збори, оприлюднювалися у періодиці та різко засуджувалися громадськістю, яка вимагала «випікати» ці явища «розпеченим залізом». Характерно, що під сумнів ставилися не лише моральні якості чоловіків, а й їхня професійна придатність: «Добрався до 4 курсу СГІ (сільськогосподарського інституту), прослухав низку дисциплін, а навчився лише в корінні ламати те, що здобула жінка з революцією». «Чи годиться Гриньов, як майбутній робітник. Чи можна його посилати на роботу в село?... Чи виправдав він державну стипендію, коли засвоїв у виші лише один Домострой?»²⁰.

Випадки насильства у студентських сім'ях фіксувалися у багатьох вишах. Так, у доповіді бюро колективу Харківського технологічного інституту говорилося: «Є окремі випадки ненормальних взаємовідносин між сімейними студентами-комсомольцями. Чоловік знущається над жінкою, б'є її»²¹. На загальних зборах осередку Полтавського педтехнікуму розглядалася справа комсомольця Добряка, «який вживає фізичних заходів проти жінки, комсомолки тов. Бондаренко»²². А студент-партієць Одеського політехнічного інституту не лише катував жінку, а й повісив у кімнаті плакат: «Жінка повинна приносити чоловікові воду»²³.

У досліджуваний період почали з'являтися випадки, коли студенти одружувались лише заради поліпшення свого матеріального становища²⁴. Не діставши очікуваного «приданого», згаданий вище студент ОПІ почав тягати дружину по лабораторіях, щоб встановити її «цноту». Зауважимо, що одруження заради грошей вважалося ганебним для студентів XIX ст.²⁵ Як зазначає І. Посохов, «при тому, що художня література переповнена сюжетами про подібні нерівні шлюби, студентів вони не стосуються»²⁶.

Вочевидь, значного поширення випадки одруження заради матеріальної вигоди не могли набути серед студентів 1920-х рр., оскільки великою була загроза обвинувачення у «міщанстві» і «класовому розкладанні». Навіть у випадку наявності щирого кохання, матеріальна забезпеченість і тим більше охайність викликали занепокоєння і осуд. М. Романівська і Ю. Смолич так

описують ставлення друзів-студентів до одруження І. Сенченка. «Нам відомо, що один з нас, студент, збирається одружитися з дівчиною, в якій батьки-службовці мають затишну квартиру з серветочками та пиріжками. І дехто вже боїться, щоб наш товариш не набрався «міщанства»²⁷. Майбутній письменник, друг І. Сенченка, О. Копиленко також переймався: «Розумієш, Іван заміряється женитися! Ні, ти не розумієш? Зрадити нашу безжурну «вольницю» й голодну комуна на жіночі пироги й вареники під п'ятою відьомського кодла! Он, — Копиленко з огидою кивнув на чистеньке, білосяйне ліжко, — можеш подивитися, як це кодло біля нього упадає»²⁸.

Для того, щоб приховати своє соціальне походження і отримати переваги, — починаючи з пайка, вступу до інституту зі звільненням від оплати за навчання і закінчуючи отриманням стипендії, — студентки виходили заміж за робітників. Як відзначає О.Р. Трушнович, після закінчення вишу, як правило, такий радянський мезальянс припинявся. Проте траплялися непередбачувані речі: «Одна наша студентка на курс старша від мене дуже злидарювала і вирішила вийти заміж за шевця. Після закінчення вузу вона вирішила від нього звільнитися. І тоді він зарізав її своїм шевським ножом. Був за це засуджений, але за півроку вийшов із тюрми»²⁹.

Серйозною перешкодою для особистого життя студентів (як і для професійної кар'єри) стало соціальне походження. «Історія поміняла людей місцями, — писав Т. Масенко. Раніше панські елементи відсторонювалися, гребували простими людьми, навіть у справах кохання і одруження, а тепер сини селянські чи робітничі з пролетарською гординою уникають та зрікаються всякого зближення з нащадками багатіїв, навіть з їхніми красунями...»³⁰. Мабуть, справа була тут не лише у «пролетарській» гордині. Заводити романи з «колишніми» було небезпечно: «Статевий потяг до класово-ворожого, морально-противного, безчесного об'єкта є таким же збоченням, як і статевий потяг людини до крокодила, до орангутанга»³¹. Театр абсурду міг би запозичити чимало сюжетів зі студентського життя 1920-х рр. Знайомлячись, юнаки та дівчата мусили ставити одне одному запитання на зразок: «Хто Ваш тато і чи не була Ваша бабуся пов'язана з контрреволюціонерами?». М. Москвін пригадував, що коли у роки навчання він познайомився з дівчиною Т., то вона назвалася дочкою робітника: «Отже, боятися нічого. Справа молода, залицяюся, заводимо «роман». А пізніше виявилось, що у Т. батько — священик і дівчина справедливо вважала, що коли скаже правду про рідних, від неї всі відвернуться, як від прокаженої. Реакція громадськості виявилася миттєвою. Вже через тиждень газета «Харківський пролетар» повідомляла, що студент-робітник розкладається у соціально чужому середовищі. Тему підхопила студентська преса і справа була доведена до логічного закінчення: «— Руки попівні цілував? — Цілував. — У кінематограф з нею ходив? — Ходив. — Кінець! Доведена контрреволюція. Зняли, відібрали стипендію, підняли питання у перевірочній комісії про з'ясування справжнього соціального походження»³².

Студента Київського політехнічного інституту С.О. Гегера, який одружився з попівною, виключили з інституту, бо він вимушений був через напівголодне

існування і відсутність житла поселитися у тестя — колишнього священика. «Небайдужі» відразу ж повідомили правління про цей негідний пролетарського студента вчинок. Не допомогли ні робітниче походження, ні академічна успішність, ні факт перебування у Легкій кавалерії студентства Києва, ні інші громадські доручення³³. Довелося звертатися до Центральної комісії у студентських справах, яка поновила його у правах студента.

Серед студентів тих років значного поширення набули дошлюбні та позашлюбні стосунки. Показово, що у сексуальних практиках студентів не було класових і партійних розбіжностей: 90% студентів-комуністів жили активним статевим життям, 40% із них користувалися платними послугами жриць кохання³⁴. Слід зазначити, що зв'язки з пов'язками, хоч і не заперечувалися молоддю, але все ж зменшувалися. Якщо у 1914 р. сексуальний дебют у публічних будинках мали 42% студентів, у 1920–1922 рр. цей показник знизився до 28%, то у 1926 р. він становив лише 13,8%³⁵. Цікаво, що самі студенти скептично ставилися до останньої цифри. Так, під час обговорення у Харкові повісті В.В. Вересаєва «Ісанка», коли проф. О.М. Федоровський оприлюднив ці показники, у залі іронізували про «одеську невинність»³⁶. А у деяких одеських студентів навіть виникали думки про створення публічних будинків для молоді, яка навчається: «Нам ніколи гратися в кохання. Наша робота не дозволяє витратити на це багато часу. Найбільш реально питання вирішується так: необхідно організувати гігієнічні публічні будинки — все рівно проституція процвітає. [...] Не потрібно ідеалізувати суспільство; необхідно влаштувати публічні будинки на вільних началах для обох статей, не за плату, а за бажанням»³⁷.

Різні джерела вказують на те, що зв'язки з пов'язками були характерні для студентів багатьох вишів, але все ж це були окремі випадки. Публічного осуду і обговорення вони зазнавали у надзвичайних ситуаціях, коли, наприклад, ставало відомо про «зв'язок з проституткою під час п'янки в ніч напередодні святкування річниці Жовтня»³⁸. У дописах закликалося висвітлювати й рішуче боротися з фактами «неетичного поведіння, статевого збочення, або залицання легкої вартості, що відбивається на участі студентства в громадському й академічному житті вишу і що взагалі плямує студентський колектив»³⁹.

Крім того, комсомольські осередки у 1920-х рр. іноді просто ставали центрами розпусти, про що говорять архівні джерела і періодика. Наприклад, у Чернігові секретар осередку Інституту народної освіти жив водночас з кількома дівчатами. Про це всі знали, але вдавали з себе «німих» і «сліпих»⁴⁰. А у Вінниці серед комсомольців побутувала думка, що коли дівчина прийшла до осередку, то тільки для того, щоб «переспати» з хлопцем. Тому не рідкістю були і факти сексуального насилля, жертвами якого ставали звичайні дівчата. Про один із таких випадків за участю секретаря комсомольського осередку Добровеличківського педагогічного технікуму повідомляв «Студент революції»⁴¹.

Архіви також зберігають інформацію під грифом «секретно» про згвалтування дівчат-комсомолок: спочатку члени бюро, у тому числі й партійці, рекомендували дівчат до комсомолу, а коли вони, у більшості випадків красиві, попадали до осередку, їх гвалтували, оскільки були впевнені у мовчанні останніх

і своїй безкарності⁴². Не одна студентка ставала жертвою сексуального насилля, закінчуючи життя самогубством, прийнявши отруту, накинувши петлю на шию чи, як студентка Прися із роману «Визволення» О.Копиленка, кинувшись під трамвай, але «на такі випадки дивляться звичайно байдужо. Хіба що хто іронічно двозначно усміхнеться. І тільки»⁴³. Особливо показові випадки «неморальної» поведінки людей підлягали обов'язковому оприлюдненню в пресі, ставали сюжетами художньої літератури. Такі письменники, як В. Вересаєв, О. Копиленко, П. Романов, Л. Гумілевський, Ю. Шовкопляс та інші, піднімали у своїх творах досить гострі проблеми, характерні для життя всього соціуму, а не лише студентства — моральне обличчя комуніста (комсомольця) та ставлення до кохання і шлюбу. Ці твори просякнуті відчуттям пануючого в суспільстві неблагополуччя. Без них важко уявити соціальну історію ранньорадянської доби. Не дивно, що вони викликали палкі дебати у величезній аудиторії, які продовжувалися і «під час антрактів, і після закінчення диспуту — на вулицях, у трамваях». Одні доводили, що літературні герої є типовими, що статеві стосунки молоді (і не тільки) неупорядковані, стихійні, анархічні, часто стають джерелом справжніх трагедій. Інші, навпаки, твердили, що для пролетарської більшості таке життя не характерне, а ісанки, генії та інші персонажі — представники міщанського студентства, «з якими ми боремося, яких ми прагнемо вичистити з вузів»⁴⁴.

Кохання «без черемхи», або, за висловом Ю. Вухналя, за рефлексологією, частиною суспільства сприймалося як сучасне, тобто прямо протилежне красивим і щирим почуттям. Студентка одного з харківських вишів писала: «Я переїхала до великого міста, у нову обстановку, і нові друзі по навчанню і гуртожитку виявилися зовсім іншими. Я зіткнулась із тим, що у більшості своїй студенти дивляться на студенток, як на предмет широкого попиту. Бачать у них лише жінку і «крутять кохання», не кохаючи. Бувають випадки, коли хлопці приходять ночувати у жіночі кімнати. [...] Мої товарки, які починають жити статевим життям [...] легко сходяться і розходяться, і без усякого морального пригнічення роблять аборти [...]. Весь жах у тому, що робиться це повсякденно, буденно і просто, і всі до цього звикли»⁴⁵.

Потяг до справжнього і сильного почуття розцінювався як «занепадництво», як прояв «дрібнобуржуазної міщанської сутності». Частина студентів, особливо вихідці із сільської місцевості, були виховані на традиційних цінностях і моральних нормах з осудом дошлюбних стосунків, неприйняттям принципів «вільного кохання» і практики абортів. Серед робітфаківців і «нових» студентів Одеси, наприклад, у середині 1920-х рр. вважали кохання реальністю 51,8% студентів-чоловіків і 60,9% жінок⁴⁶. Таким нелегко було звикнути до специфіки студентського побуту і «міської свободи». З одного боку, місто давало можливість приховати своє минуле, розчинитися у натовпі, отримати новий шанс для подальшого існування. Однак не всі сприймали міську розкутість з радістю, навпаки, досить часто відчували себе самотніми у великому місті. «Е, це зовсім не те, що в Ставищах! — згадує Д. Гуменна. — Там кожен мав своє обличчя і кожен бачив тебе та все твоє відмінне, важливе»⁴⁷. Зрозуміти цей перелом у

провінційній психології допомагають відверті зізнання студентської молоді, записані у щоденниках і під час анкетування. Так, студент одеського вишу скаржився: «Зміна місця проживання (із села до міста), де інша мораль, інші люди, змусила приховати те, що залишилось від села, заховати тому, що тут сміються над цнотливістю, над незнанням того, що у місті десятирічним підлітком осягнуто у досконалості; пилюка і грязь міста, його моральна розпуста не дають стати «аскетом»... і неможливо відвернутися від нафарбованих звабливих дівуль, які відповідно до останньої моди кидають виклик дрімаючим почуттям і глумляться над ними, коли дізнаються про твої ідеали»⁴⁸. Аналогічні зізнання читаємо у щоденнику студента Харківського зооветеринарного інституту М. Афанасьєва (1929 р.): «Взагалі зараз до жіночого питання я ставлюся критично й песимістично. [...] Мені все здається так, що коли я тим чи іншим засобом покажу їй [дівчині — *О.Р.*] своє обличчя, відкрию їй свої почуття, дозволю заглянути в глибину моєї душі, то вона тоді мене засміє і взагалі якось почуватимеш себе ніяково. От через те я стараюсь обминати всякі зустрічі та всякі сюрпризи з будь-якою людиною протилежної статі. Я намагаюсь зараз тримати себе у замкнутому стані»⁴⁹.

Результати досліджень І. Гельмана показують, що у нелегітимних сексуальних стосунках перебували 85% студентів і 53% студенток⁵⁰. За даними Д. Ласса такі зв'язки мали 88% чоловіків і 48% жінок⁵¹. Показники, наведені З. Гуревичем, становлять відповідно 95% і 62%⁵². Як бачимо, статистика різноманітних анкетувань стійка і свідчить про значне поширення нелегітимних сексуальних практик серед студентської молоді, у тому числі і серед дівчат. Вибіркові дані свідчать, що майже кожна друга жінка мала такий досвід⁵³. Однак, панівною залишалася «двоїста статевая мораль, що все дозволяла чоловікові й засуджувала жінку»⁵⁴, тому і сексуальні контакти до юридичного оформлення шлюбу, і подружня зрада, продовжували негативно сприйматися суспільством.

Відповідно до анкетування, проведеного у 1926 р. асистентами кафедри соціальної медицини Харківського медичного інституту, лікарями З.А. Гуревичем і Ф.І. Гроссером, позашлюбні статеві стосунки мали 45% чоловіків і 18% жінок, 49% опитаних неодружених чоловіків вступали у статеві стосунки на короткий час і лише 26,9% із них мали довготривалі стосунки; у жінок ці показники склали відповідно 45,5 та 54,5%⁵⁵. Та все ж таки більшість опитаних показали в анкетах, що своїм ідеалом вважають моногамну сім'ю і тривалі сексуальні зв'язки з одним партнером — 74% чоловіків і 79,2% жінок у Харківському медичному інституті (1922/23 н.р.), серед студентів Одеси — 76,9% і 90% відповідно (1926 р.)⁵⁶. Ці та інші дані свідчать, що цінність сім'ї в студентському середовищі, як і в суспільстві у цілому, була досить високою. Багато студентів у своїх анкетах писали, що бажають «нормального життя, тобто шлюбного»⁵⁷. Проте реалізувати на практиці ці ідеали багато студентів не вважали за потрібне. Так, у 1927 р. у шлюбі перебували 31,8% студентів і 25,4% студенток. У той же час у «вільному шлюбі» (офіційно не зареєстрованому) жили 16,5 і 31,7% відповідно. Принципово негативно до шлюбу ставилося серед

студентів у цей час всього 8,9% чоловіків і 16,1% жінок. Слід зазначити, що у 1922 р. принципових противників сімейного життя серед опитаних студентів не було, а серед студенток — не більше 8,4%, що свідчить, на думку І. Орлова, про падіння престижу шлюбу⁵⁸.

Мотиви небажання створювати сім'ю були непринципові і приземлені. У переважній більшості молоді (63,3% студентів і 19,7% студенток) вони були продиктовані злиденною дійсністю — відсутністю житла і елементарного матеріального забезпечення⁵⁹. Справа забезпечення житлом сімейних студентів залишалася надзвичайно гострою протягом 1920-х рр. Подружжя часто жили окремо, навіть у різних містах: «Я одружений і маю дитину. Навчаюся я вже чотири роки. Протягом цього часу я жив один у гуртожитку, а дружина з дитиною мешкали в Кременчуці»⁶⁰. Аналогічні клопотання часто надходили до адміністрацій вишів і до влади. Тому навіть заступнику наркома освіти А. Приходьку доводилося вирішувати питання розселення сімейних студентів. Наприклад, для того щоб «вселити в БПС⁶¹ т. Півтеля і одночасно поліпшити умови життя т. Спасенова», пропонувалося декілька комбінацій⁶². Жодна з них не передбачала проживання однієї сім'ї в окремій кімнаті: «... в кімнату т. Солопа [загальна площа її становила п'ять сажень (1 сажень — 2,134 м) — *О.Р.*] переселити дві родини — т. Попова (з дитиною) і т. Півтеля (з дитиною). Тов. Спасенова залишити в кімнаті, що він зараз займає, вселивши в цю кімнату і т. Городецьку»⁶³. Випадки, коли в одній кімнаті мешкала одна студентська сім'я, траплялися, але рідко.

Відійшла у минуле і ритуальна сторона укладення шлюбу. Святкування таких урочистих дат стали великою розкішшю. Звичайно ж, одруження у кожного відбувалось по-своєму. Прагнучи ототожнити себе з новим суспільством, людина поступово вбирала його морально-ціннісні норми, тож справлялися так звані «червоні» весілля⁶⁴. Проте більшість надавала перевагу простій реєстрації. Як згадує О. Трушнович, відпрошувалися на п'ять хвилин з роботи, щоб розписатися, і відразу ж поверталися. За свідомством про одруження також «заскакували» між іншим, наступного дня⁶⁵.

Саме студентське весілля було досить простим. Ю. Кобилецький, наприклад, разом із двома своїми друзями пішки вирушили від Хрещатика до Святошино після першотравневої демонстрації, «бо одноколійна трамвайна лінія не працювала у зв'язку зі святом. У кожного в кишені студентська пайка хліба (400 грамів). Оце й усі припаси. Нас чекала у Святошино моя наречена з матір'ю та казан гарячої картоплі. Не пам'ятаю, чи були ще якісь наїдки, але нам було добре і весело, хоч не було в нас ні вишуканих страв, ні навіть сякої-такої музики. За декілька днів до цієї події поїхали ми у Святошинське відділення міліції, зареєструвались, — та й по всьому!»⁶⁶.

Люди не вважали такий запис справжнім шлюбом, тому траплялося, що навіть комуністи таємно вінчалися після реєстрації. Проте кількість розлучень серед тих, хто зважувався на церковний шлюб, була меншою.

Основними причинами розлучень серед студентів Харкова у 1926 р., за даними анонімною анкети З.А. Гуревича та Ф.І. Гроссера, були ідейні розход-

ження, вірніше — різниця у культурному рівні чоловіка і жінки. Вони становили 22,6% усіх причин у чоловіків, і 11,5% — у жінок. В одній анкеті зазначалося: «Відірваний від жінки, вона є культурно-відстала. Немає можливості її вчити, а тому вироблюються різні погляди й немає загального змагання»⁶⁷. Не випадково Дмитро Карамазов, герой роману «Вальдшнепи» М. Хвильового, дійшов висновку, що його дружина не могла «не стояти йому на дорозі», бо не була «здібна піднятися до тих питань», що так тривожили чоловіка: «Хіба вона коли-небудь переможе свою обмеженість?»⁶⁸. Такі явища описувала і очевидець тих подій, відома російська поетеса З. Гіппіус: «Старі дружини більшовицькі частіше за все залишені. Дані їм різні місця, щоб зайняті були, а міністри беруть собі «ципочок», яким уже дають місця поближче і поважніші»⁶⁹. Чи не на виправдання фактів розриву їхніх шлюбів на сторінках «Комуніста» писалося, що «кращим результатом цих сімейних катастроф було, коли комуніст ішов від дружини, яка не змогла бути товаришем у боротьбі, і будував нову сім'ю, спаяну не лише взаємним потягом, але і загальною боротьбою»⁷⁰. Залишається лише здогадуватися, якою спільною «боротьбою» були скріплені такі нові союзи. Але через періодику раз по раз нав'язувалися читачеві все нові і нові пояснення «вільної любові»: «Чи можемо ми вимагати, щоб сім'я, у якій не залишилося ні любові, ні товариської співдружності, ні взаємоповаги, була збережена в ім'я минулого, в ім'я обов'язку, якщо, найвірогідніше, саме у таких умовах, виникла нова прихильність»⁷¹.

Зазначимо, що у студентському середовищі така поведінка не завжди схвалювалася. Так, у спогадах студента Харківського технологічного інституту М. Москвіна читаємо: «Доповідь буде робити сам Скрипник — нарком освіти. Репутація його у студентських колах неважна: відомо про його увагу до слабкої частини роду людського, з явною перевагою молодшого віку (у цьому відношенні він слідує прикладу Луначарського) і пристрасть до «мінеральних вод» (у цьому відношенні він наслідує приклад Рикова). Під час його доповіді студенти-хіміки зайняті вирішенням задачі з якісного аналізу: скільки градусів може вмістити в собі он та пляшечка «мінеральної води», що стоїть на трибуні біля доповідача?»⁷².

Незважаючи на емансипацію, протягом 1920-х рр. процес культурного розвитку у чоловіків мав швидші темпи, ніж у жінок. Про це красномовно свідчать дані про рівень освіченості жінок. У документах більшовиків перших пореволюційних років постійно зустрічаються згадки про необхідність «залучення жінок до самостійної участі», «повного розкріпачення жінки», у тому числі наголошувалось і на важливості підготовки жінок до навчання у вищих навчальних закладах. Соціальною реальністю мала стати звільнена радянська жінка (без національних ознак) з комуністичною політичною свідомістю. У циркулярному листі Укрголовпрофосу від 30 вересня 1922 р. підкреслювалося, що жінки не лише мають рівні права з чоловіками на вищу освіту, а й вимагалось від керівництва вишів для жінок «дещо зменшити на поточний рік вимоги, особливо стосовно виробничого стажу»⁷³. Однак, як свідчить статистика, істотних зрушень протягом 1920-х рр. щодо кількості жінок у вишах не

відбулося. Навпаки, у вишах у 1923/1924 н.р. жінки становили 27,7% від загальної кількості студентів, а у 1927/1928 н.р. — 27,2%⁷⁴. Хоч і повільно, але постійно збільшувався відсоток жінок лише в індустріально-технічних (на 3,1%) та сільськогосподарських інститутах (на 2%)⁷⁵.

Кількість жінок у вишах України була меншою, ніж у цілому по СРСР (на 1 січня 1925 р. — 32,0% та 32,9% відповідно)⁷⁶. Різниця невелика, але ж до СРСР входили східні регіони і Закавказзя, де традиційно загальноосвітній рівень жінок був нижчим. У цілому на кінець 1920-х років кількість жінок у вишах України почала зростати, але темпи цього зростання були менші, ніж темпи збільшення загального числа студентів.

Особливу увагу на збільшення кількості жінок у навчальних закладах почали звертати у другій половині 1920-х рр. Так, в інструкції про норми прийому дівчат до навчальних закладів професійної освіти на 1927/28 н.р. йдеться про встановлення мінімальних квот для них: «відсоток жінок на робітфаках інженерно-технічної освіти довести до 10%, на робітфаках сільськогосподарської освіти — до 15% загального прийому»⁷⁷. Наступного року цей показник збільшено до 20% для вишів інженерно-технічної освіти, однак це не означає, що дані директиви виконувалися, бо наприклад, до Харківського технологічного інституту того року було зараховано лише 9,5% жінок.

Встановлення квот було викликане тим, що відсоток жінок у вищих навчальних закладах почав різко падати. Якщо у 1923/24 н.р. їх було 34%, то у 1927/28 н.р. — 28,1% від усієї маси студентства, тобто їхня кількість зменшилася на 6,4%⁷⁸. Кількість жінок зменшилася навіть у педагогічних інститутах (на 6,2%), яким вони традиційно надавали перевагу. Методи «позитивної» дискримінації, які використовувалися більшовиками для вирішення проблеми, дали з часом позитивні результати. Наприкінці 1920-х рр. кількість жінок у вишах України почала зростати, але темпи цього зростання були менші, ніж темпи збільшення загального числа студентів. Не останню роль у цьому відіграла та обставина, що питання про жіночу кваліфікацію, про посилення на навчання, прийом на роботу, вирішувалися насамперед чоловіками, погляди яких на ці проблеми залишалися консервативними.

Водночас дослідники 1920-х рр. зазначали, що саме у різниці культурного розвитку були об'єктивно закладені основні чинники розлучень⁷⁹. Тому «звичайними історіями» були випадки, коли жінки, часто з малими дітьми на руках, в надії на краще майбутнє, робили все можливе, щоб допомогти своїм чоловікам утриматися в місті: «Буде Полікарп учителем, буде нам легше жити, та може й я неписьменна біля нього навчуся»⁸⁰. Та коли за час навчання такі активісти перетворювалися на «інтелігентних» людей з надто високими запитами, вони досить часто забували про свої сім'ї і розривали з ними зв'язки. А згаданий вище комсомолец П. Котко дружину, яка приїхала до нього з надією на порозуміння, «зустрів лайкою і вигнав, як собаку, інакше зробити не міг. Повертається жінка до дитини, а комсомолец Котко готується переходити на 3 курс»⁸¹. Не один партійний чи комсомольський вождь вважав, як і герой О. Копиленка, що завоював право «на цю виплекану столітнім пануванням

переможеного класу вроду, на прекрасне жіноче тіло, на відпочинок біля такої дружини»⁸². У тому, що чоловіки, увійшовши у нове оточення, для якого були характерними інші зразки поведінки, манери одягатися, врешті інша духовна організація, потрапляли в полон цієї новизни відчуттів, крилася причина не лише розлучень, а й позашлюбних статевих стосунків.

Наприкінці 1920-х рр. вчинки тих студентів-комсомольців чи партійців, які «цивілізувавшись», лишали свою робітничу чи селянську сім'ю, зазнавали все гострішої критики. Розбиралися численні випадки «неморальної» поведінки людей, особливо показові випадки підлягали обов'язковому оприлюдненню у пресі. Студентів за таку поведінку могли навіть виключити з вишу. Так, на засіданні профкому Харківського геодезичного інституту 12 січня 1929 р. розглядалася поведінка студента третього курсу Мазура І.К., який, перебуваючи на літній виробничій практиці в с. Мартовій на Харківщині, одночасно розлучився з першою дружиною і одружився з дочкою селянина Левченка О.К., а через деякий час кинув її (втік вночі). Показово, що ганебним у цьому випадку вважався не сам факт розлучення-одруження, а те, що цей студент кинув дружину-робітфаківку, а зійшовся з дочкою «куркуля»⁸³. Якщо на початку 1920-х років ця ситуація не викликала б особливого зацікавлення, то наприкінці десятиліття це вже було аморально і такій людині місця у навчальному закладі не було. Більш того, небезпечно ставало вести розмови на теми сексуальної поведінки, бо досить часто ці розмови ставали набуток відповідних органів. Для прикладу досить навести заяву студента А.П. Караневського на свого однокурсника «...Скільки було витрачено мною енергії, щоб довести йому всю підлість його вчинків і шкідливість його поглядів щодо взаємовідносин статей. [...] Які дифирамби він співав свободі прояву емоцій і размаху почуттів. Я стверджую, що він виявив себе противником усього нашому устрою... йому не місце не лише у вузі, але й на радянській роботі»⁸⁴.

Таким чином, для усіх сфер соціального життя, у тому числі і сексуальної, протягом 1920-х рр. характерним було тісне поєднання старих норм і нових традицій. Нові суспільні стосунки бачилися суголосними революційній епосі, але приватний бік життя студентів перебував у стадії творення, тому був позбавлений чітких орієнтацій, окресленості. Змішання традицій і новацій у приватному житті призводило до дисонансу ціннісних орієнтирів. Значна частина молоді вимушена була прийняти нову добу, нові зміни, іншого вибору просто не було. Аналіз практик сексуальності студентів свідчить про контрастність студентської субкультури, на одному полюсі якої — чиста і благородна молодь, справжні образи якої доносять до нас різноманітні джерела. На іншому — герої, які конструювали новий революційний побут, тобто практично втілювали ідеї «вільного кохання». Такі ідеї сколихнули суспільну думку, навіювали почуття небезпеки, породили численні дискусії і диспути у студентському середовищі. Життя постійно доводило, що стосунки «без черемхи» виявлялися нещирими, сірими і буденними, були позбавлені «революційності» і піднесення. Тому до схвалення нових ідеалів у середовищі студентів також було далеко.

¹ Сорокин П. Влияние войны на состав населения, его свойства и общественную организацию // Экономист (Пг.). — 1921. — № 1. — С. 79.

² Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города. 1920/1930 годы. — СПб., 1999. — С. 266.

³ Чикалова И.Р. И. Арманд и А. Коллонтай: феминизм, коммунизм и женский вопрос в послереволюционной России // Женщины в истории: возможность быть увиденными. — Минск, 2002. — Вып. 2. — С. 245.

⁴ Lapidus G. Women in Soviet society. Equality, Development and Social Control. — Berkeley, 1978. — P. 54–94.

⁵ Коллонтай А.М. Любовь пчел трудовых. — М.; Пг., 1923. — 305 с. та ін.

⁶ Коллонтай А.М. Социальные основы женского вопроса. — СПб., 1909. — С. 219.

⁷ Залкинд А.З. Очерки культуры революционного времени. — М., 1924. — 196 с.

⁸ Залкинд А.З. Половой вопрос в условиях советской общественности. — Л., 1926. — С. 13, 39.

⁹ Райх В. Сексуальная революция. — М., 1997. — 304 с.

¹⁰ Марков А. Сексуальность и власть: сексуальные дискурсы 1920-х — начала 1930-х годов (от конкуренции к иерархии) // Марков А. Что значит быть студентом. Работы 1995–2002 гг. — М., 2005. — С. 160.

¹¹ Преображенский Е.А. О морали и классовых нормах. — М.; Л., 1923. — С. 97–98.

¹² Дашковська О.Р. Жінка як суб'єкт права в аспекті гендерної рівності. — Х., 2005. — С. 136.

¹³ Якубова Л. Повсякденність поліетнічного українського суспільства в її етнічному вимірі // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр). — К., 2010. — С. 228.

¹⁴ Кон И.С. Сексуальная культура в России. Клубничка на березке. — М, 1997. — С. 122.

¹⁵ Дашковська О.Р. Жінка як суб'єкт права в аспекті гендерної рівності. — Х., 2005. — С. 132.

¹⁶ Кон И.С. Сексуальная культура в России. — С. 122.

¹⁷ Attwood L. Creating the New Soviet Woman: Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–1953. — New York, 1999. — P. 52–65.

¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 397. — Арк. 37–40.

¹⁹ Домострой у студентському побуті // Студент прикордоння. — 1929. — 18 грудня.

²⁰ Там само.

²¹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 397. — Арк. 39.

²² Там само.

²³ Герф С. До підсумків перевірки вишивських осередків КП(б)У // Студент революції. — 1930. — № 15. — С. 4.

²⁴ Там само.

²⁵ Посохов І. Студентство університетів Російської імперії XIX — початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури. — Х., 2012. — С. 137.

²⁶ Там само.

²⁷ Романівська М. Рятівне коло. — Х., 1969. — С. 148.

²⁸ Смоліч Ю. Твори у 8 томах. — Т. 8. — С. 376.

²⁹ Трушинович А.Р. Воспоминания корниловца (1914–1934). — М.; Франкфурт, 2004 / http://www.dk1868.ru/history/zap_korn3.htm.

³⁰ Масенко Т. Роман пам'яті. — К., 1970. — С. 176.

³¹ Залкинд А.З. Половой вопрос в условиях советской общественности. — С. 49.

- ³² Москвин М. Хождение по вузам. — С. 15.
- ³³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 324. — Арк. 14, 24.
- ³⁴ Рожков А.Ю. В кругу сверстников: Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов: в 2 т. — Т. 1. — Краснодар, 2002. — С. 384.
- ³⁵ Ласс Д.И. Современное студенчество. — М.; Л., 1928. — С. 100, 107, 112–113, 120–122.
- ³⁶ Полові взаємини сучасної молоді // Комсомолец України. — 1929. — 13 лютого. Підпис: Старик.
- ³⁷ Ласс Д.И. Современное студенчество. — С. 199.
- ³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 397. — Арк. 39–40.
- ³⁹ Гнідий Г. Цікавитись лише цим — тяжка хвороба // Студент прикордоння. — 1929. — Ч. 6. — 6 червня.
- ⁴⁰ За комуністичну чистоту наших лав // Комсомолец України. — 1929. — 4 січня.
- ⁴¹ Несподіваний провал // Студент революції. — 1930. — № 5. — С. 46. Підпис: Студент.
- ⁴² ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 371. — Арк. 8; Несподіваний провал // Студент революції. — 1930. — № 5. — С. 46.
- ⁴³ Набожний О. Студентів у комуни! // Студент революції. — 1929. — № 5–6. — С. 47.
- ⁴⁴ Полові взаємини сучасної молоді // Комсомолец України. — 1929. — 13 лютого.
- ⁴⁵ Ласс Д.И. Современное студенчество. — С. 207.
- ⁴⁶ Там само. — С. 198.
- ⁴⁷ Гуменна Д. Дар Евдогеї. Испит пам'яті. — К., 2004. — Кн. 1. — С. 154.
- ⁴⁸ Ласс Д.И. Современное студенчество. — С. 109.
- ⁴⁹ Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 6. — Спр. 583. — Арк. 169/11.
- ⁵⁰ Гельман И. Половая жизнь современной молодежи: Опыт социально-биологического исследования. — М.; Пг., 1923. — С. 67.
- ⁵¹ Ласс Д. Современное студенчество. — С. 98.
- ⁵² Гуревич З.А., Гроссер Ф.И. Проблемы половой жизни. — Х., 1930. — С. 237.
- ⁵³ Голод С.И. Что было пороками, стало нравами. Лекции по социологии сексуальности. — М., 2005. — С. 33.
- ⁵⁴ Гуревич З. Шлюбне життя студентства // Студент революції. — 1927. — № 2–3. — С. 54.
- ⁵⁵ Гуревич З.А. Полове життя студентства // Студент революції. — 1927. — №1. — С.39.
- ⁵⁶ Рожков А.Ю. В кругу сверстников. Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов. — Краснодар, 2002. — С. 389.
- ⁵⁷ Ласс Д. Современное студенчество. — С. 209.
- ⁵⁸ Орлов И.Б. Советская повседневность. Исторический и социологический аспекты становления. — М., 2010. — С. 149.
- ⁵⁹ Ласс Д.И. Современное студенчество. — С. 145.
- ⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 7. — Спр. 962. — Арк. 28.
- ⁶¹ БПС — Будинок пролетарських студентів.
- ⁶² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 7. — Спр. 962. — Арк. 9.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Рябченко О.Л. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. — Х., 2012. — С. 356.
- ⁶⁵ Трушинович А.Р. Воспоминания корниловца (1914–1934). — М.; Франкфурт, 2004 / http://www.dk1868.ru/history/zap_korn3.htm.

- ⁶⁶ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — К., 1985. — С. 139–140.
- ⁶⁷ Цит. За: Гуревич З. Шлюбне життя студентства // Студент революції. — 1927. — № 2–3. — С. 56–57.
- ⁶⁸ Хвильовий М. Вальшнепи // Хвильовий М. Я (Романтика). — К., 2008. — С. 305.
- ⁶⁹ Гипциус З. Дневники. — М., 1999. — Т. 2. — С. 236.
- ⁷⁰ Квиринг Э.И. Жёны и быт // Коммунист. — 1923. — 17 июля.
- ⁷¹ Квиринг Э.И. Кулак и башмак // Коммунист. — 1923. — 2 августа.
- ⁷² Москвин М. Хождение по вузам. Воспоминания комсомольца. — Paris, 1933. — С. 11.
- ⁷³ Циркулярное письмо № 162 от 30.09.1922 г. Всем губпрофобрам, институтам и техникумам // Бюллетень Укрглавпрофобра. — Х., 1922. — № 7–9 (17–19). — С. 72.
- ⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 54. — Арк. 29.
- ⁷⁵ Там само. — Оп. 8. — Спр. 58. — Арк. 102.
- ⁷⁶ Там само. — Арк. 103.
- ⁷⁷ Там само. — Арк. 27.
- ⁷⁸ Там само. — Арк. 102.
- ⁷⁹ Гуревич З. Шлюбне життя студентства // Студент революції. — 1927. — № 2–3. — С. 57.
- ⁸⁰ Звичайна історія // Комсомолец України. — 1929. — 12 лютого.
- ⁸¹ Там само.
- ⁸² Копиленко О. Визволення // Копиленко О. Буйний хміль. — К., 1990. — С. 23.
- ⁸³ Держархів Харківської області. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 137.
- ⁸⁴ Там само. — Арк. 27.

«Нам некогда играть в любовь...»: студенты советской Украины 1920-х годов

В статье на основе широкого круга источников и литературы исследуются особенности частной жизни студентов советской Украины, их отношение к вопросам любви, семьи и брака, а также анализируются практики студенческой сексуальности на фоне советской повседневности 1920-х годов.

Ключевые слова: студенты, любовь, дискурс, семья, брак, повседневная жизнь, сексуальность.

«We have no time to play love ...»: the students of the Soviet Ukraine in 1920 s.

In the article the particular features of the private life of students in the Soviet Ukraine, their attitude to such issues as love, marriage and family are studied on the basis of a wide range of sources and literature works; the practice of students' sexuality is analyzed against the background of the Soviet everyday life in 1920 s.

Keywords: students, love, discourse, family, marriage, everyday life, sexuality.

ПРАВОСЛАВНЕ ВІЙСЬКОВЕ ДУХОВЕНСТВО: ВІДНОСИНИ З ВЛАДОЮ НА ПЕРЕХРЕСТІ ЕПОХ

У нарисі аналізуються особливості пастирського служіння православного військового духовенства у контексті відносин держава — церква — суспільство.

Ключові слова: *військове і морське духовенство, протопресвітер армії і флоту, військове керівництво, тилове ополчення.*

Серед кліру та у структурі дореволюційної РПЦ існувала особлива категорія священнослужителів і спеціальний підрозділ: військове і морське духовенство Відомства протопресвітера армії і флоту на чолі з головним військовим священиком — протопресвітером армії і флоту. Цю категорію духовенства партія більшовиків у 1918 р. ліквідувала найпершою, єдиним законом позбавивши соціального статусу, місця служіння, грошового утримання, пенсій та навіть кількомісячної допомоги через втрату роботи, на яку мали право промислові робітники. Українські уряди гетьмана П. Скоропадського та С. Петлюри намагалися комплексно вирішити проблеми полкових панотців, але стала на заваді коротка тривалість української державності. Штучно атеїзоване радянське суспільство забуло про існування інституту військового і морського духовенства, адже формування кадрового складу військових підрозділів Червоної армії не передбачало його наявності. Функції, які в царській армії виконувало духовенство, звісно, з поправкою на потреби комуністичної влади, взяв на себе інститут червоних комісарів. Цікаво, що сам термін «комісар» хоча й прийшов до лексики російських комуністів з історії Великої французької революції, мав «церковне» походження. У часи розквіту католицької інквізиції «комісаріями» називалися призначені інквізитором до будь-якого міста підконтрольної округи заступники (вікарії) котрі мали широкі повноваження і право діяти в інтересах Конгрегації віри незалежно від місцевого єпископа. Комісарії від імені інквізиції слідували за особами, підозрюваними у ересі, проводили арешти, допитували і піддавали ув'язнених тортурам, ухвалювали їм вирoki¹.

Проблематика військового духовенства залишилася практично поза увагою дослідників історії церкви повоєнного часу та вітчизняних науковців доби незалежності. На сьогодні пастирське служіння, відносини з владою та суспільством — у війську до жовтневого перевороту 1917 р., а потім з комуністичною владою та штучно атеїзованим суспільством є однією з найменш досліджених наукових проблем. Його історія присутня лише у вигляді порівняно невеликих за обсягом сюжетів у комплексних працях, присвячених іншим проблемам історії церкви в Україні першої третини ХХ ст. Наприклад, у монографіях В. Ульяновського², Б. Андрусишина³, Г. Надтоки⁴, А. Стародуба⁵ Т. Євсєєвої⁶, Ю. Хитровської⁷.

Дещо більше уваги проблематиці військового духовенства приділили російські історики. Загалом їхні роботи можна поділити на три групи: праці дожовтневого, радянського та пострадянського періодів. Праць істориків першої групи загалом близько сотні й стосуються вони історії військових пастирів від часу створення самого інституту до кампанії 1914–1917 рр. Основна увага авторів зосереджена на висвітленні вірності пастирським обов'язкам та жертовності полкового священства.

Кількість праць, що вийшли у період з 1918 по 1990 рр., дуже невелика — лише 31. Коло висвітлених проблем також дуже обмежене — це діяльність військового духовенства у період воєн 1812 р., 1904–1905 рр., 1914–1918 рр., 1941–1943 рр. Найпомітнішими серед них є праці Б. Кандідова та О. Василенка⁸, присвячені кампанії 1914–1918 рр., революції 1917 р. та громадянській війні. Вони містять значний обсяг фактичного матеріалу, але пастирське служіння під час військових дій й, особливо, проблематика позабогослужбових бесід, під час яких відбувались зіткнення християнства та комуністичної доктрини у реальних умовах, висвітлена фрагментарно. Основна увага зосереджена на настроях у війську в період від зречення імператора до більшовицького перевороту та службі тієї частини духовенства, що приєдналася до Білої гвардії.

Останню і найчисленнішу групу складають дослідники, чії монографії вийшли вже після розпаду СРСР. Це переважно військовослужбовці пострадянської Росії. Звертатися до проблематики історії інституту військового і морського духовенства їх примусив крах комуністичної ідеології і потреба обґрунтування моральних основ служби в армії. Одними з перших були публікації В. Галайко і В. Новікова, які практично дублювали дореволюційні видання⁹. З часом інтерес до даної тематики різних історичних періодів виявили фахові історики. Наукові статті та монографії Т.Г. Фруменкової¹⁰, Л.В. Жукової¹¹, Е.В. Ісакової¹², Л.В. Мельникової¹³, С.В. Алексєєвої¹⁴, С.Л. Фірсова¹⁵, А.А. Кострюкова¹⁶ вирізняються аналітичним підходом. З 2000-х років почали з'являтися дослідження з історії мусульманського, інославного та іновірного духовенства у російській армії, а також праці, присвячені міжконфесійному миру і толерантності в армії та на флоті. У 2008 р. побачила світ велика монографія російського дослідника К. Капкова «Памятная книга российского военного и морского духовенства XIX — начала XX веков. Справочные материалы», а 2009 — її скорочена версія «Очерки по истории военного и морского духовенства Российской империи XVIII — начала XX веков: Итоги к 1917 году»¹⁷. В «Памятной книге» автор подав історію православного і неправославного військового та морського духовенства від кінця XIX ст. до часу ліквідації самого інституту в 1918 р., висвітливши різні її аспекти — від побуту, освіти, умов пастирського служіння і до військових нагород у кампанії 1914–1918 рр. Окремі розділи цієї фундаментальної роботи присвячено персоналіям Відомства протопресвітера та православним військовим і морським храмам, а також ґрунтовному аналізу архівних джерел з історії військового кліру.

Джерела з історії військового і морського духовенства від початку XVIII ст. і до 1919 р. зберігаються переважно у Російському державному історичному

архіві у Санкт-Петербурзі у фондах канцелярії Св. Синоду (ф. 796) та обер-прокурора Св. Синоду (ф. 797). Документи періоду 1875–1919 рр. знаходяться у фонді Духовного правління при протопресвітері військового і морського духовенства (ф. 806). Це архівні справи, що містять різноманітну інформацію за весь період існування військового і морського священства, як окремої категорії кліру: сповідальні, метричні, клірові відомості, послужні списки особового складу військового та морського духовенства; укази Св. Синоду; журнали засідань Духовного правління при протопресвітері, відомості про військові храми і причти. Послужні списки особового складу пастирів періоду Першої світової війни, справи про нагороди зберігаються у Російському державному військово-історичному архіві у Москві, фф. 2044, 2082, 15566. Частина інформації, що стосується персоналій морського духовенства, — послужні списки, атестації на особовий склад, призначення та нагороди — відклалася у фондах 283 та 417 Російського державного архіву Військово-морського флоту. У Державному архіві Російської Федерації (ф. 3696) зберігається інформація про військове духовенство періоду громадянської війни. Деякі справи, що дотично стосуються даної теми, зберігаються у ф. 3431 серед матеріалів Всеросійського помісного собору¹⁸.

Документи, що стосуються історії військового духовенства російської армії та війська УНР періоду 1917–1920 рр., зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ф. 1071 та ф. 1072), Центральному державному історичному архіві у м. Києві (ф. 182). Це документи Ради міністрів українських урядів гетьмана П. Скоропадського та С. Петлюри, Міністерства ісповідань, Військового міністерства при цих урядах, канцелярії Київського митрополита, Всеукраїнського собору.

Отже у контексті дослідження проблеми відносин влади, церкви та суспільства варто подати характеристику цієї категорії православного кліру, хоча б у вигляді короткого загального нариса з акцентом на період 1916–1920 рр., з кількох причин. 1) Кадровий склад Відомства протопресвітера армії і флоту Російської імперії від часів заснування комплектувався переважно з малоросійського/українського духовенства. Военна кампанія 1914–1918 рр. за масштабами була безпрецедентною в історії людства. «Війна народів» з російського боку не лише озброїла й організувала мільйони селян. Вона «перепустила» через бойові дії і безпрецедентну кількість кліриків — і кадрових військових, і єпархіальних. За підрахунками останнього протопресвітера російської армії і флоту Г. Шавельського їхня кількість становила близько 5 тисяч осіб. Велика війна та армія стали, якщо можна так висловитися, ареною і аудиторією, де відбулося перше велике зіткнення християнства та комуністичної доктрини у її російській радянській формі.

Ліквідацію релігії та церкви на теренах колишньої імперії більшовики почали саме з Відомства протопресвітера армії та флоту: військове священство та їхні родини першими залишилися без засобів до існування. 16 січня 1918 р. наказом Народного комісаріату військових справ «Про розформування усіх управлінь духовного відомства» священнослужителів усіх віросповідань звіль-

нили зі служби та розформували всі управління військового духовенства, припинивши, таким чином, саме існування цього інституту в армії¹⁹. Основний документ, що мав визначити подальші стосунки комуністичної держави та церкви, Раднарком ухвалив 20 січня/2 лютого 1918 р., оприлюднивши в «Известиях ВЦИК» 21 січня/3 лютого 1918 р. під назвою «Про свободу совісті, церковні і релігійні товариства». В урядовій «Газете Рабочего и Крестьянского Правительства» від 23 січня/5 лютого 1918 р. цей же документ отримав назву «Декрет Ради Народних комісарів РСФСР про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» й став основним законом країни рад у царині відносин держави, церкви та суспільства на весь період існування комунізму в СРСР.

2) Після ліквідації Відомства протопресвітера його кадри повернулися переважно до України. Частина з них увійшла до складу священнодіячів інших православних конфесій України або пішла служити до військових частин, що приєдналися до Білого руху. Інша частина військового кліру від початку революційних подій 1917 р. була ініціатором реформи церковного життя в Україні, тим активним ядром у церкві та війську, яке обстоювало ідею відродження Помісної церкви в Україні²⁰. Митрополит (на той час — архієпископ Волинський — авт.) Євлогій (Георгієвський) пізніше згадував, що у 1917–1918 рр. у Києві українські військові священники приходили «стриженими, голеними, у шинелях та з гвинтівками» на передсоборні наради Всеукраїнського помісного собору та на аудієнції до Київського митрополита Антонія (Храповицького)²¹. Бажаючи, з числа колишніх військових панотців, продовжили пастирське служіння у новоствореному українському війську та пізніше розділили долю інтернованого козацтва на еміграції, заснувавши у польському місті Тарнуві під час свого з'їзду українську християнсько-демократичну партію «для впливу в парламенті, серед народу та на державний механізм і соціальну політику»²². Решта долучилася до процесу відновлення в Україні Помісної церкви. Який відсоток від загальної кількості колишніх військових кліриків приєднався до священнодіячів УАПЦ та їх персональний склад ще належить встановити, адже далеко не всі вони у своїх реєстраційних картках зразка 1923 р. вказували попереднє місце служіння чи згадували свою службу у відомстві протопресвітера армії та флоту і участь у військовій кампанії 1914–1918 рр.

Православне військове і морське духовенство Російської імперії XIX — початку XX ст. було особливою групою священно- і церковнослужителів з власним управлінням і підпорядкуванням Військовому та Морському відомствам. Органічною складовою російської армії і флоту та фактично окремим інститутом у державі і церкві воно стало за Петра I під час підготовки та проведення затяжної шведської кампанії. Тоді виникла політична потреба укомплектувати нові полки та судові команди не просто освіченими проповідниками, але ієреями, освітній ценз яких «по своей культурности более пригодный для западной России и западной Европы, ставших театрами военных действий»²³. З цієї нагоди 1719 р. князь Репнін у своєму листі з Риги до митрополита Стефана (Яворського) вимагав відрядити до діючої армії «добрых и благочестивых священников на перемену тем, которые там в его полках весьма распались и

безчинствуют с немалым соблазном и в своем звании отнюдь не пребывают»²⁴. Крім цього князь просив «начальника над попами такого прислать, который бы и слово Божие проповедывал, и попов надсматривал, и безчинных смирял всяким образом»²⁵. Оскільки на той час рівень освіти випускників малоросійських духовних шкіл та академій був набагато вищий, ніж у московського духовенства, то й найбільший контингент військових священників та ієромонахів флоту постачала саме тогочасна Україна. Це переважання серед кадрового складу вихідців з України стало стійкою традицією, яка зберігалася до ліквідації самого інституту військового духовенства у 1918 р.²⁶.

Управління військовим духовенством у мирний час було складовою частиною місцевого єпархіального управління і належало до компетенції архієрея тієї церковно-адміністративної одиниці, де квартирувався полк. Але під час військових походів флоту або армії для нагляду за духовенством призначалися обер-ієромонахи або обер-священники (*від нім. «ober» — старший*). Вдосконалення управління військовим і морським духовенством відбулося у період правління Павла I. Указ від 4 квітня 1800 р. перетворив посаду польового обер-священника на постійну і підпорядкував йому весь штат духовенства армії та флоту. Останній отримав право самостійно призначати, переміщувати, звільняти та робити подання для нагороди священнослужителів свого відомства. Для військових пастирів визначили обсяг регулярного державного утримання та пенсії. Також указ наділив першого обер-священника П. Озерецьковського унікальними повноваженнями: окрім призначення членом Св. Синоду, він отримав право особистої аудієнції у імператора без відома й посередництва обер-прокурора та врегулювання кадрових питань безпосередньо з єпархіальними архієреями, не доповідаючи Синоду²⁷. В 1815 р. було утворене окреме управління обер-священника Головного штабу та військ гвардії, яке згодом, увібравши гренадерські полки, стало практично незалежним від Синоду. У 1835–1883 рр. обер-священники очолювали придворне духовенство та були духівниками імператора.

Нова реорганізація відбулася у 1890 р. Закон «Про управління церквами й духовенством військового відомства» підпорядкував служіння цієї категорії кліру військово-духовній управі на чолі з головним військовим священником — протопресвітером військового і морського духовенства. Під час Першої світової війни останній протопресвітер Г. Шавельський знаходився у Ставці головнокомандуючого і вперше отримав право бути присутнім на військовій раді.

Відповідно до штатного розкладу з 1889 р. ієрархічна градація серед військового кліру відповідала градації військових рангів. Так, головний священник гвардії гренадерів за своїм становищем та обсягом прав знаходився на одному щаблі з генерал-лейтенантом, штатний протоієрей та благочинний відповідали чину полковника, ієрей — капітана, диякон прирівнювався до поручника, позаштатний дяк — до підхорунжого²⁸. Відтак полковий священник знаходився у подвійному підпорядкуванні: у церковних справах підлягав протопресвітеру, в інших питаннях — військовому керівництву. Подібно до практики заміщення архієрейських кафедр у Російській православній церкві, тривала

служба клірика в одному й тому ж полку російської армії також була явищем рідкісним. Зазвичай священнослужителів переміщували з полка у полк і з одного кінця імперії в інший кожні п'ять років. Якщо серед парафіян стаціонарної полкової церкви були цивільні особи, священник перебував у підпорядкуванні трьох відомств: Військового і Морського відомства, протопресвітера армії і флоту та архієрея тієї єпархії, на території якої знаходився храм. З огляду на специфіку підпорядкування, військовоє керівництво нерідко сприймало духовних осіб як своїх пересічних підлеглих і часто втручалось у питання призначення священників або безпосередньо у процес виконання їхніх пастирських обов'язків: редагуючи тексти проповідей, визначаючи теми позабогослужбових бесід або призначаючи клірикам покарання за проступки. Фінанси полкової церкви перебували під спільним наглядом настоятеля та призначеного командиром полку ктитора, а витрачалися за їхньою обопільною згодою і з дозволу командира. Тож навколо церковної каси нерідко спалахували конфлікти між духовництвом та командуванням військових частин. Атестація священника у формулярних списках також була прерогативою військового керівництва: від останнього залежали представлення і отримання нагород, просування по службі та обсяг грошового утримання священнослужителя.

Утримання кліриків військового відомства складалося з грошового окладу, квартирних, столових коштів, прибутків від виконання треб. За службу у віддалених регіонах імперії і вислугу 10-ти та 20-ти років у відомстві вони з 1875 р. почали отримувати спеціальну надбавку до окладу. З 1829 р. духовенству, що супроводжувало військо в походах за межами Росії, держава призначила подвійний оклад асигнаціями. З нагоди збільшення обсягу утримання офіцерському складу у 1899 та 1911 рр. військовим та морським священникам також виділили додаткові кошти. Причому збільшення утримання у 1911 р. поширювалося тільки на стройові офіцерські кадри, стройове і фортечне духовенство. З 1 січня 1917 р. держава підняла фінансування морського духовенства до рівня 1911 р., а псаломщикам Морського відомства виділила додаткове утримання обсягом 120 руб. на рік. На початок ХХ ст. одноразова виплата за згоду на духовну службу у російській армії становила одну тисячу рублів. Також на початку ХІХ ст. військові пастирі отримали право на одноразову державну компенсацію обсягом від 100 до 500 руб. на випадок хвороби або «разорения неприятелем» майна. З 1831 р. священники або диякони, що прослужили у війську від 20 до 30 років, отримували пенсію, яка дорівнювала третині окладу, від 30 до 35 років — половину; той, хто віддав військовій службі понад 35 років мав право на пенсію, рівну повному окладові. З 1875 р. клірики домоглися участі в емеритурі військового відомства, де посада священника була прирівняна до чину майора²⁹. Після смерті клірика пенсійне утримання зберігалося за його вдовою та дітьми³⁰. В останні роки ХІХ ст. на військовоє духовенство поширилися: право користуватися відпустками зі збереженням утримання, пенсія по хворобі, лікування у санітарно-лікувальних станціях нарівні з офіцерами та цивільними службовцями військового відомства³¹. Від початку ХІХ ст. штатний розклад передбачав наявність у військового священника денщика. Загалом на 1914 р. на утримання

духовенства Відомства протопрєсвітера армії і флоту державна скарбниця Російської імперії асигнувала 950 тис. руб.³².

Крім православного кліру з кінця XVIII ст. штати військового відомства передбачали наявність духовенства інших християнських, а пізніше — і нехристиянських сповідань. Виняток складала лише старообрядці (єдиновірці). Попри велику кількість пастви, посада старообрядницького священика в армії не передбачалася. До 1913 р. єдиновірницькі священнослужителі у Росії не вважалися духовними особами, а воїни-старообрядці до кінця існування імперії не отримували офіцерських звань. Відповідно до указу від 27 серпня 1853 р. ієреї-старообрядці не мали права отримувати ордени за бойові звитяги. Вперше посади єдиновірницьких військових священнослужителів запровадив начальник морського штабу Верховного головнокомандувача наказом від 15 липня 1916 р. на Балтійському та Чорноморському флотах. Імператор Микола II затвердив цей наказ з резолюцією «не підлягає оголошенню»³³. Імовірно, їх закликали на військову службу таємно. Принаймні, такий висновок можна зробити, аналізуючи справу про нагороду священика-єдиновірця, що перебував при штабі армії Західного фронту, від 4 серпня 1916 р. орденом св. Анни III ступеня з мечами³⁴. Неправославних та нехристиянських священнослужителів російської армії нагороджували за тими ж критеріями, що і православних.

Кількісний склад священнослужителів у російській армії визначався затвердженим військовим відомством штатним розкладом. У 1800 р. при полках несли церковну службу 140 осіб, у 1885 р. — 500, у 1913 р. — 766, а на кінець 1915 р. у лавах військового духовенства нараховувалося близько 2 тисяч ієреїв (приблизно 2% від загальної кількості священнослужителів імперії)³⁵. Що ж стосується вікового цензу, то на початок 1914 р. на службі у Відомстві протопрєсвітера перебували протоієреї у віці від 39 до 83 років; ієреї — від 25 до 74; диякони — від 21 до 66; псаломщики — від 20 до 56 років³⁶. Загалом же, за спогадами протопрєсвітера Г. Шавельського, за роки Першої світової війни в армії відслужило від чотирьох до п'яти тисяч кліриків³⁷. Однак, незважаючи на безупинне зростання чисельності пастирських кадрів, масштаби кампанії вимагали регулярного збільшення особового складу армії та формування нових частин і військо постійно відчувало дефіцит священнослужителів. За підрахунками А. Керсновського за час кампанії 1914-1918 рр. особовий склад (солдатів та офіцерів) піхотних полків повністю змінювався 6 разів, а іноді — 10 разів і більше. Через лейб-гвардії Гренадерський полк від серпня 1914 по серпень 1917 р. пройшло 11 повних особових складів; штат 48 піхотної дивізії повністю змінювався 12 разів. Новобранці не встигали отримати достатньої підготовки й це призвело до зміни обличчя армії: вона стала «озброєним народом»³⁸. За таких обставин підтримання бойового духу військовиків покладалося повністю на священика. В інструкції для підлеглих Г. Шавельський писав, що за безперервної, а у деяких частинах майже повної зміни офіцерського корпусу саме духовенство залишається носієм полкових традицій, має найбільше засобів та часу для морального воїнського виховання і для підтримання бойового духу в частинах³⁹.

Бойові втрати серед духовенства теж були досить значними: на весну 1917 р. від початкового кадрового складу Відомства протопресвітера в строю залишилося близько 10% кліриків. Решта вакансій заповнювалася за рахунок заклику єпархіальних кадрів, однак, повністю компенсувати втрати все ж не вдавалося. Г. Шавельський зазначав, що загалом в армії перебувало до 700 священно- і церковнослужителів постійного складу; близько 3000 закликаних з єпархій та 80 священно- і церковнослужителів морського духовенства⁴⁰. Попри це переважна більшість артилерійських бригад, саперних, залізничних батальйонів, новосформованих піхотних полків, санітарних загонів і шпиталів не мали власних священників. На осінь 1917 р. половина посад від штатного складу проповідників при штабах армій також була вакантною⁴¹.

Що стосується місць служіння, то у XVIII ст. у юрисдикції обер-священника перебували лише похідні церкви при полках. Протягом XIX ст. у підпорядкування протопресвітера армії і флоту постійно переходили стаціонарні культові споруди: при військових навчальних закладах, шпиталях, портах, фортецях та звичайні парафіяльні храми, які знаходилися на території, що приєднувалася до Російської імперії під час військової експансії. На 1914 р. їх кількість становила 671 храм. Престоли військових храмів освячувалися на вшанування тезоіменитих імператорам святих, на пам'ять про визначні події у житті імператорських родин, на честь подій, пов'язаних з історією установи або закладу, чи з військовими перемогами полків. Військовий храм, будучи культовою спорудою, також служив своєрідним музеєм бойової слави та меморіалом жертвам усіх військових кампаній: на стінах багатьох полкових та училищних церков кріпилися меморіальні дошки з іменами загиблих військовиків. Як правило, офіцерів називали поіменно, солдатів — загальним переліком. Там же зосереджувалися знамена та різноманітні військові реліквії.

Під час військових кампаній полки супроводжували похідні храми. Зазвичай громіздкі та маломісткі розбірні конструкції, що перевозилися у складі обозів, були незручними для проведення богослужінь і ускладнювали оперативні пересування військових підрозділів. Тому на кінець XIX ст. полковому духовенству дозволили проводити богослужіння на переносних антимінсах⁴² і складаних престолах, розташованих у спеціально обладнаних палатках. На початку XX ст. спеціальна комісія уклала перелік церковного та богослужбового начиння, необхідного для проведення богослужінь у похідних умовах, та визначила правила і порядок розміщення церковних речей у ящик для обозів піхотних і кавалерійських полків⁴³. Загалом же проекти нового типу армійського похідного храму Військове міністерство розглядало аж до 1917 р. включно. Під час війни 1914–1918 рр. журнал «Вестник военного и морского духовенства» постійно подавав на своїх шпальтах оголошення від майстерні інтенданта імператорського двору І. Жевержева про наявність військово-похідних церков з повним комплектом богослужбового начиння у ящику відповідно до вимог, затверджених Військовою радою 26 липня 1912 р.⁴⁴ Коштував такий храм у продажу близько 425 руб. і придбати його міг далеко не кожен священник, а державні кошти на розгортання похідних церков при шпиталях або у частинах,

сформованих під час війни, не виділялися. Зрештою священнослужителі мусли обласшовувати полкові похідні храми власними силами. Загалом за період Першої світової війни освятили близько однієї тисячі похідних церков⁴⁵.

Пастирські обов'язки військового священика визначалися насамперед наказами військового міністра і були такими: у точно визначений командуванням час відправляти богослужіння у неділю та святкові дні; за погодженням з командуванням полку у визначений час готувати військовослужбовців до сповіді та прийняття святих Христових Таїн; звершувати таїнства для військових; керувати церковним хором; настановлювати військові чини в істинах православної віри і благочестя; втішати та настановлювати у вірі хворих; ховати померлих; викладати закон Божий та, за погодженням із військовим керівництвом, проводити позабогослужбові бесіди на цю тематику. Проповідувати слово Боже перед вояками душпастиреві належало «усердно и вразумительно... внушать любовь к вере, Государю и Отечеству и утверждать в повиновении властям»⁴⁶.

Під час Першої світової війни обов'язки пастиря у діючій армії істотно розширив спеціальною інструкцією останній протопрєсвітер російської армії і флоту. Г. Шавельський зобов'язав полкового священика: допомагати лікарєві перев'язувати поранених; опікуватись винесенням з поля бою убитих та поранених; сповіщати рідних про загибель воїнів; організовувати у своїх частинах товариства допомоги родинам загиблих та інвалідів війни; опікуватись підтриманням порядку на військових могилах і кладовищах; влаштовувати похідні бібліотеки⁴⁷. До обов'язків шпитального священика належало служити Літургію⁴⁸ якомога частіше; щодня з антидором⁴⁹ і хрестом обходити палати поранених, утішаючи та настановляючи. Поза основними обов'язками, у кампанію 1914–1918 рр. ієрей мав збирати відомості про подвиги військовослужбовців своєї частини усіх рангів та критично аналізувати їх⁵⁰. Військові священики вели й зберігали різноманітну офіційну документацію: описи полкових церков та їхнього майна, прибутково-витратні книги, клірові відомості, сповідальні розписи, метричні книги та звіти про моральний стан війська⁵¹.

Масштаби бойових дій на фронтах Першої світової уперше у російській історії примусили державу озброїти й організувати у великі колективи мільйони селян. Воювати за чужі інтереси, віддаючи своє життя та здоров'я, вони не бажали. Вперте небажання воювати прибирило різноманітні форми: неухажне ставлення до зброї, нанесення поранень самому собі, свідоме порушення дисципліни, масова здача у полон, розмови про необхідність встановлення миру та зміни існуючих порядків, братання з німецькими солдатами, дезертирство.

Забезпечення дисципліни та належного морально-психологічного стану в армії і на флоті у цей період лягло переважно на духовенство і вимагало кропіткої пастирської праці, проведення регулярної роз'яснювальної роботи серед солдатів про причини війни, святість військового обов'язку тощо. Відомство головного військового священика вже на 1915 р. склало детальну інструкцію для підлеглого кліру з зазначенням бажаної тематики проповідей та бозабогослужбових бесід. Відповідно до неї «Предметами для бесед с нижними чинами должны служить: огромное значение нынешней войны, решающее участие

народов; высота воинского служения вообще и в особенности в настоящее время; святость воинского подвига или клятва именем Божиим; преступность нарушенной клятвы и наказание клятвоступников по суду божескому и человеческому; любовь к Царю и Отечеству; поведение воина, обязанного хранить чистоту души и беречь правду; преступность для воина грабежа, воровства и всякого насилия; преступность добровольной сдачи в плен, наказываемая и здесь на земле жестоким обращением врагов с нашими пленными... и презрение честных граждан к добровольно сдавшимся в плен; преступность саморанения и пр.»⁵². У брошурі полкового священника Львова «Что должен помнить каждый воин», яка вийшла друком 1916 р., наведено зразки таких бесід: «...Що сказати і як розцінити вчинки тих, хто сам собі завдає поранень, аби утекти від святої справи захисту Батьківщини і повернутися додому з гідністю людини, яка пролила кров за Вітчизну? Це не просто зрадники. Ні це гірше. Це — найзапекліші негідники і пройдисвіти, що обманюють Царя, Вітчизну, рідних і друзів, сміються над Богом. Таких злодіїв, котрі втратили і совість, і сором руський народ має право розтоптати ногами, як ядовитих гадів і мерзенних плазунів»⁵³.

Стосовно встановлення миру: «...Тільки зрадники Царя, віри і Вітчизни можуть бажати тепер миру й говорити про нього, і нехай будуть вони прокляті і на цьому, і на тому світі. Мир може бути тільки тоді, коли злочинне плем'я розбійників буде дощенту розбите, так, щоб і ста років йому мало було, щоб оговтатися. Не про мир з німцями тепер потрібно вести розмову, а про страшну, безжалюну боротьбу до останньої краплини крові, до останнього подиху останнього чоловіка, який може тримати зброю, останньої жінки, яка може вдарити ворога хоча б каменем»⁵⁴.

Від часів Петра I держава, в особі монарха, зобов'язала усіх православних мешканців імперії витримувати всі належні пости, причащатися Святих Таїн та ходити до сповіді у священника свого парафіяльного храму щонайменше один раз на рік. Для контролю над цивільною паствою та виконанням пастирських обов'язків у 1722 р. запровадили спеціальні «сповідальні розписи» на основі яких щороку клірики складали звіти. Тогочасний державний службовець мусив також щороку надавати довідку від священника про виконання обов'язку сповіді і причастя. За пропуск сповіді накладали штраф, а до неплатоспроможних осіб застосовували тілесні покарання. З 1765 р. їх замінили духовними, а з 1801 р. замість штрафу призначали публічну епитимію⁵⁵. В армії вимога тримати пости, причащатися Святих Таїн, ходити до сповіді й відвідувати кожне богослужіння була закріплена уставом, а перед святами обов'язково підтверджувалася наказами по військах. Від часу встановлення інституту військового духовенства за відсутність на богослужінні до пересічного солдата застосовували тілесні покарання, на офіцера накладався штраф грошима⁵⁶. Зрештою практика відвідання церковних служб за наказом призвела до того, що за його відсутності навіть фельдфебель не вважав за потрібне вести підлеглих до церкви.

Офіційний примус до «належного» сповідання «офіційного православ'я», помножений на тягар війни, у 1917 р. позначився катастрофічним чином на

ставленні не лише до духовенства у війську, але й до церкви та християнської моралі загалом. «Я таким дурненьким був, що лягаючи спати, руки на грудях хрестом складав: на випадок, якщо уві сні переставлюсь. А тепер ні Бога, ні чорта не боюся!»; «На Румунському фронті на початку війни як гаряче молились, зі сльозами на очах, на колінах, ревню, через те, що дуже вже важке становище було: ні окопів, ні обмундирування доброго, ні харчів. А потім почали лаятися: і в Бога, і в Богородицю, і в усіх святих, раз від них жодної допомоги немає. Лаялися, але спочатку остерігалися — не покарав би Господь. А потім і боятися перестали, і дуже віра у нас послабшала. Піп — навіть не показується» — згадували ветерани цієї кампанії⁵⁷.

Тож діяльність агітаторів різних політичних партій, котрим у березні 1917 р. відкрився безперешкодний доступ у роти, знаходила в армії сприятливий ґрунт і солдатські ради й комітети почали визначали поведінку солдатських мас на передовій та у заплллі. Випуск радами «Декларації прав солдата», яка оголосила відвідування богослужінь у храмі та домашні молитви у казармі не обов'язковими, звів до мінімуму і без того непевну християнську дисципліну військово-службовців. Один із гарнізонних благочинних у рапорті відзначав із цього приводу: «На жаль, не так багато з військових чинів відвідували служби і бесіди, оскільки — за невеликим винятком — вони були зайняті організацією зборів, мітингів та інш., а тому на пастирські нагадування не забувати Бога та церкву нерідко відповідали: «Тепер немає вільного часу»⁵⁸. «Настали часи усіляких свобод і жодних обов'язків» — сумно констатував у своєму річному (за 1917 р.) звіті священник 113 бригади державного рушення⁵⁹. Як наслідок, багатомільйонна царська армія почала розповзатися і вчорашні захисники Вітчизни перетворилися на озброєних бандитів. Описуючи дії дезертирів під час літнього відступу 1917 р. на Південно-Західному фронті, генерал П. Скоропадський занотував у своїх спогадах: «Грабунки, вбивства, насилля і всілякі інші неподобства стали звичайним явищем. Не жаліли жінок і маленьких дітей»⁶⁰. Тож, попри особисту доблесть більшості військових пастирів, зупинити розкладання армії духовенство не змогло. Генерал А. Денікін згодом напише про це так: «Духовенству не вдалося викликати релігійне піднесення в армії. У цьому, звісно, воно аж ніяк не винне, адже у світовій війні, в яку було втягнуто Росію, відігравали роль надзвичайно складні економічні і політичні причини, й зовсім не було місця для релігійного екстазу. Однак, серед моральних елементів, які підтримували дух російської армії, віра не стала чинником, що спонукав би її на подвиг або стримав би згодом розвиток у неї звірячих інстинктів»⁶¹.

Захист Вітчизни в усі часи для усіх народів вважався святою справою. Однак православна покаюнна дисципліна не має однозначного підходу до цієї проблеми. Дискусії, що точилися ще у часи Св. Отців, і досі не знайшли остаточного вирішення. З одного боку вбивство — смертний гріх; з іншого — *«іноді вбивство прирівнюється до правди, саме тоді, коли не будемо просто судити про справу, але будемо уважно вникати в час, причину, намір, у відмінність осіб і в усі інші обставини»* (Іоан Золотоустий). Відтак злочин убивства розрізняється як такий, що вчинений зі злого наміру та ненавмисний.

Убивство, звершене намірено, має бути покараним суворою єпитимією, «невільне ж убивство визнане достойним поблажливості, але не похвальним»⁶². «Не дозволяється вбивати, але вбивати ворогів на полі битви і законно, і похвали достойно»⁶³. Тому звичайний солдат, що вбивав ворога під час війни, мав три роки утримуватися від прийняття Св. Тайн⁶⁴. Священнослужителям та ченцям 83-є правило Св. Апостолів та 7-е правило IV Вселенського Собору забороняє військову службу зі зброєю⁶⁵. Але в усі часи з різних причин деякі священники та ченці, як легендарний святий Ілля Муромець, чії нетлінні моці перебувають у Києво-Печерській Лаврі, зі зброєю у руках боронили фортеці та монастирі. Не стали винятком і поля битв Першої світової: серед духівництва знайшлося чимало бажаючих добровільно служити в армії зі зброєю у руках. У 1915 р. Св. Синод категорично заборонив священникам іти до армії на недуховні посади⁶⁶.

На теренах України також знайшлося чимало добровольців виконувати пастирські обов'язки. За підрахунками Б. Кандідова, на фронтах знаходилося 6% псаломщиків, 5% дияконів, 4% священників, щонайменше 2% ченців та послушників монастирів від загального складу кліру українських епархій РПЦ. Загалом діюча російська армія нараховувала у своїх лавах до 1200 кліриків — вихідців з України⁶⁷. Тільки з Києво-Печерської Лаври, братія якої на 1914 р. складала 1117 осіб, добровольцями на фронт пішло 316 послушників та 20 священників⁶⁸. Слід зазначити, що ієрархія РПЦ досить послідовно і наполегливо боронила принцип добровільного поповнення пастирського корпусу в армії, відкинувши урядову пропозицію запровадити військову повинність для семінаристів⁶⁹.

Активну підготовку до мобілізації відомство протопресвітера армії і флоту розпочало ще у квітні 1914 року, скликавши у Петербурзі перший з'їзд військово-морського духовенства. Форум визнав основним обов'язком військового пастиря піднесення бойового духу російської армії⁷⁰. Суспільна вага пастирської роботи та міра її впливу на особовий склад підкреслювалася публікаціями у церковній періодиці. Г. Шавельський у статті «Священник на війне» переконував підлегле духовенство, що «та жива справа, на яку перетворюється війна після пастирського слова, настільки зрозуміла, що ні про яке розслаблення волі й мови не може бути. Навпаки, ясно зрозуміла мета боротьби робить останню випробуванням, що гартує характер воїна, привчаючи його до серйозного виконання обов'язку, який стоїть поза особистими інтересами. Живе слово священника перетворює суспільне служіння на особисту справу й значно поглибить його...»⁷¹.

Однак, служба у діючій армії зазвичай не обмежувалася власне виконанням пастирських обов'язків. Чимало кліриків разом з офіцерами та солдатами перебувало в окопах, виявляючи солдатську відвагу. В 1914–1917 рр. священнослужителі нерідко очолювали піші та кінні атаки, але без зброї, тільки з хрестом у руках. До літа 1917 р. у бойових діях постраждав 181 священнослужитель, у полоні побували або продовжували перебувати 104 православних клірики. Керуючий Кіровоградською епархією (1958–1962 рр.) митрополит Нестор (Анісімов), будучи у 1914 р. ігуменом, пішов добровольцем у діючу

армію, організувавши санітарний поїзд «Первая помощь под огнем врага». Сам влади́ка про це згадував так:

«Я отримав дозвіл [від свого єпархіального архієрея — Т.Є.] надавати посильну христоролюбиву допомогу пораненим воїнам у лазаретах і на передових позиціях діючої армії. Я сформував і очолив санітарний загін (у складі лікаря та санітарів), після чого приступив до надання першої медичної допомоги воїнам кавалерійських та інших частин на фронті, але найбільше моєму санітарному загоні довелося потрудитися при лейб-гвардії драгунському полку. Мені, як начальнику санітарного загону, доводилося їздити верхи на коні вздовж лінії вогню і керувати не лише санітарним персоналом, а й обозом з медикаментами. Не раз випадало дивитися в очі смерті й під зливою куль, серед фугасів та снарядів, що гулко розривалися, втішати останньою молитвою помираючих російських воїнів-страстотерпців, а пораненим полегшувати страждання оперативною медичною допомогою. Любов до ближнього і Батьківщини перемагали, притлумлювали у мені спалахи страху перед смертю і людськими стражданнями. З таким же жертвним настроєм я нерідко виконував покладені на мене командуванням військові доручення, відправляючись на передові позиції зі сторожею. Доводилося чимало часу перебувати в окопах серед солдатів, настановляючи їх молитвою на воїнський подвиг за Батьківщину, за руську землю. Досить часто мені доручали, як вістовому, терміново, під смертоносним вогнем перевозити секретні донесення, а також бувати у розвідці і брати участь у кінній атаці. Протягом двох воєнних років я терпляче витримував увесь тягар фронтового життя. За участь у бойових операціях у період перебування в діючій армії, а також за організацію санітарного загону я отримав найвищу для священнослужителя військову нагороду: Хрест на Георгіївській стрічці, а також орден св. Анни III та II ступеню, св. Володимира IV і, затверджений імператором у період війни, орден св. Миколая (всі з мечами та бантами)»⁷².

Священик В. Морачевський допомагав на перев'язочному пункті, а під час бою 5 жовтня 1914 р. виніс з-під вогню трьох пораних військовиків⁷³. Виконання пастирями невластивих їм функцій заохочувалося церковним та військовим керівництвом. В окопах Першої світової, як прості священики, певний час несли пастирське служіння і представники єпископату українських єпархій РПЦ. Так, під час бойових дій на Волині єпископ Крем'янецький Діонісій (Валединський) узяв на себе обов'язки полкового священика⁷⁴.

Бойові звитяги кліриків у кампанії 1914–1918 рр. відзначалися відповідними нагородами. Власне систему нагород військового духовенства формували та контролювали імператори, але оцінки пастирської роботи полкових священиків та рекомендації до заохочення майже завжди залежали від військового командування. Отже, у даному випадку службове просування священнослужителів та їхній матеріальний стан багато у чому залежали від світської влади.

На початок ХХ ст. порядок нагород для білого духовенства був таким: набедреник; скуфія фіолетового кольору; камилавка фіолетового кольору; наперсний хрест від Св. Синоду; орден св. Анни III-го ступеня; сан протоієрея; орден св. Анни II-го ступеня; орден св. Володимира IV-го ступеня; палиця;

орден св. Володимира III-го ступеня; золотий наперсний хрест з кабінету Його Імператорської Величності; золотий наперсний хрест з прикрасами з кабінету Його Імператорської Величності; орден св. Анни I-го ступеня; митра. Для чернецтва з наведеного переліку виключалися скуфія, камилавка, сан протоієрея, але додавався сан ігумена (після отримання ордену св. Володимира IV-го ступеня) і сан архімандрита (після отримання палиці або ордену св. Володимира III-го ступеня). Кавалер ордену св. Володимира IV-го ступеня мав право подавати клопотання про отримання спадкового дворянства.

За Першу світову війну до 1917 р. військовим священикам було видано бойових орденів: св. Анни III-го ступеня з мечами — понад 300; без мечів — близько 5000; орденів II-го ступеня з мечами — понад 300, без мечів — понад 200; орденів св. Анни I-го ступеня з мечами та без мечів — близько 10. Орденів св. Володимира III-го ступеня з мечами — більше 20; без мечів — близько 20; Орденів св. Володимира IV-го ступеня з мечами — більше 150; без мечів — близько 100.

Наперсним хрестом на Георгіївській стрічці з 1914 р. до березня 1917 р. нагородили 243 священнослужителя. Орденом св. Георгія за той же період нагороджено — 10 осіб. Ордени св. Георгія та наперсні хрести на Георгіївській стрічці, як найвищі бойові нагороди, на відміну від інших світських нагород, священнослужителі мали право носити поверх риз і під час богослужінь.

Бойові звитяги, за які священика могли нагородити орденами з мечами або наперсним хрестом на Георгіївській стрічці, дослідники на основі реальних нагородних практик розподілили на кілька типів. Насамперед це подвиг священика, котрий з хрестом у піднятій руці у вирішальні хвилини надихнув солдат продовжити бій і, ризикуючи власним життям, повів за собою бійців. Таке траплялося коли офіцери гинули або діставали важкі поранення. Відомі сотні подібних випадків. Наприклад, цей подвиг здійснив священик 318 Чорноярського полку О. Тарноуцький (загинув); старець ієромонах Богородицько-Площанської пустині Брянського повіту, котрий служив у 289-му Коротоякському піхотному полку, Євтихій (Тулупов) (загинув). Священик 9-го драгунського Казанського полку В. Шпичак на коні першим повів полк в атаку⁷⁵.

Іншим типом відзнаки військового священика вважалося виконання пастирських обов'язків в особливих умовах війни. Такими були випадки, коли настанови та причащення поранених воїнів, благословіння перед боєм священики виконували, ризикуючи власним життям, а причащаючи поранених безпосередньо на полі бою, самі діставали важкі поранення. Часто доводилося проводити богослужіння під час обстрілів супротивником і за певних обставин ієрей діставав високу нагороду. До прикладу, священик 115-ї бригади державного ополчення М. Дебольський не перервав службу, коли ворожий аероплан, що несподівано з'явився, скинув кілька бомб поруч із солдатами, присутніми на богослужінні. Іноді священики гинули, готуючи поховання воїнів під час бою.

Уперше в історії духовенства російської армії у військову кампанію 1914–1918 рр. нагороду орденом з мечами отримали кілька архієреїв.

Єпископ Таврійський і Сімферопольський Димитрій (Абашидзе), котрий з 6 травня 1915 р. по 9 квітня 1916 р. виконував обов'язки штатного суднового священика на одному з військових кораблів Чорноморського флоту і був учасником усіх бойових походів⁷⁶. Єпископ Дмитровський Трифон (Туркестанов), що добровольцем виконував обов'язки благочинного 42-ї піхотної дивізії та обов'язки полкового священика 168-го Миргородського полку⁷⁷. Єпископ Холмський і Люблінський Анастасій (Грибановський) «за доблесну діяльність під час воєнних дій» та вікарій Волинської єпархії, єпископ Діонісій (Валединський)⁷⁸. Крім орденів Св. Олександра Невського з мечами архієреї Трифон (Туркестанов), Діонісій (Валединський) та Димитрій (Абашидзе) отримали рідкісні нагороди Відомства протопресвітера — панагії⁷⁹ на Георгіївській стрічці⁸⁰.

Подібно до того, як будь-який пересічний солдат під військовим одностроєм залишався просто людиною, яка мала власне розуміння і ставлення до військової кампанії загалом та власного місця в ній зокрема, військові клірики також під ієрейськими ризами були просто звичайними людьми, що дуже по-різному виконували свої пастирські обов'язки. Поряд із самовідданим служінням, нерідко траплялось і протилежне. Протопресвітер армії і флоту Г. Шавельський із цього приводу зазначав, що надходили «скарги на деякого зі священиків, котрі не бажали ні поділяти небезпеки війни зі своєю паствою, ані належним чином служити їй»⁸¹. Тож, намагаючись дисциплінувати кадри, у зверненні до підвідомчого духовенства він наголошував: «Усіх священиків, котрі під час бою залишаються у запіллі або взагалі далеко від санітарних пунктів; залишають під час битви загиблих — без поховання, помираючих — без настанови, страждених — не втішеними, воюючих — без підбадьорення, — ...вважатиму такими, що не бажать виконувати свій пастирський обов'язок, злочинцями перед Богом та Батьківщиною»⁸².

Лютневу революцію військове духовенство, як і переважна більшість православного кліру, зустріло якщо не співчутливо, то, принаймні, спокійно. Вочевидь, позначилася спроба Миколи II стати Всеросійським патріархом часів Передсоборного присутствія 1906 р. та затягування ним справи скликання Всеросійського помісного собору. Вже 9 березня 1917 р. в усіх військових храмах зачитали акти зречення Миколи II та послання Синоду з цієї нагоди. II Всеросійський з'їзд військового духовенства (липень 1917 р.) вітав революцію, як «важливий історичний момент, що відкрив перед російським народом світлі перспективи оновленого політичного та церковно-суспільного життя, побудованого на євангельських засадах свободи, любові, рівності, братерства»⁸³.

Як і слід було чекати, світлі революційні гасла швидко обернулися гіркими розчаруваннями у реальному житті. Порівняно з попереднім роком у війську збільшилася кількість агітаторів від різних політичних партій. Звичні богослужіння і позабогослужбові бесіди змінилися мітингами та дискусіями на політичні теми. Видана солдатським радами «Декларація прав солдата» оголосила відвідування богослужінь та домашні молитви у казармах необов'язковими і, таким чином, звела їх відвідуваність до мінімуму: з 200–400 осіб приходило від трьох до десяти⁸⁴.

Негативу у ставлення армії до полкового священства додала підтримка урядової ідеї зберегти вірність зобов'язанням Росії перед союзниками по антинімецькій коаліції. 11 травня 1917 р. за участю протопресвітера Г. Шавельського, священників І. Єгорова та О. Боярського (які пізніше стали засновниками та активними учасниками обновленського руху в РПЦ) відбулася нарада у Ставці, на якій Відомство протопресвітера армії і флоту офіційно приєдналося до пропозиції О. Керенського зберегти вірність міжнародним зобов'язанням Росії⁸⁵. Хоча за війну до перемоги висловилися більшість єпархіальних з'їздів духовенства і мирян, що відбулися навесні-влітку 1917 р., включно з тими, що стояли на українських національних засадах, а у липні того ж року — Всеросійський з'їзд духовенства і мирян⁸⁶. У середовищі єпископату перспективам продовження «війни до переможного кінця» також давали абсолютно реальну оцінку: на початку червня 1917 р. Київський митрополит Володимир (Богоявленський) зупинив роботу над проектом масштабного Собору на честь перемоги над Німеччиною⁸⁷.

Патріотична підтримка урядового курсу протопресвітером у Ставці вкрай ускладнила пастирську діяльність польового священства, що перебувало серед парафіян в одностроях. Адже настрої солдатського загалу повністю розходилися з планами уряду та закликом з'їзду, а оприлюднювати цю інформацію у полках було обов'язком кліру. Атмосфера у війську досягла такого рівня напруги, що вигнання та навіть убивства священників стали нерідкісним явищем. З цього приводу головний священник Чорноморського флоту протоієрей Г. Спаський писав: «Матроси — більшість з робітників, "свідомі". Багато з них захоплені сектантством... Політика, що захопила флот, постійні мітинги, релігійна свобода одразу звели майже нанівець церковне життя на кораблях... Де-не-де вдавалося звершити обідниці, та й то лише у присутності 10–20 осіб (із 800–1000) з випадковими півчима. З великими труднощами у свята над кораблями піднімався молитовний прапор. Щоб виявляти релігійність, треба було мати певну мужність. Нечисленних відвідувачів молитви, що зробилась не обов'язковою, на деяких кораблях просто цькували; з них постійно знущались безвідповідальні крикуни: "Попівські прихвосні!", "Дурні!" тощо летіло їм навздогін. Багато хто потай приходив до священника у каюту і говорив: "Перехреститися не можемо, засміють". Псаломщик із матросів, прийшовши у неділю вранці до священника, заявив: "Не буду більше ставити церкву на палубі. Женуть і лаються брудною лайкою"... Нестерпне становище офіцера, якому не довіряли, а ще нестерпніше становище "попа", якому не лише не довіряли, але й ставилися до нього з презирством. ...Наближаються часи, коли пастирство та сповідництво стануть тотожними. "Будемо терпіти — доводилося говорити братам-ієреям — будемо терпіти за історичні гріхи церкви, за свою власну недосконалість, а головно, за прикладом нашого Великого пастиреначальника Ісуса Христа"»⁸⁸. Іноді солдатське презирство переростало в убивство. Так, 16 червня 1917 р. на російській позиції, неподалік від штабу полка знайшли вбитим благочинного 185-ї піхотної дивізії священника М. Петровського, котрий три роки прослужив разом із полком. З панотця зняли чоботи, брюки, капелюха, годинник, золотий жетончик-

погон полка, забрали кишенькові речі⁸⁹. У таких умовах повсякденна пастирська діяльність перетворилася майже на подвиг.

Під час липневих подій 1917 р., коли за наказом генерала Л. Корнілова в армії закрили більшовицькі газети та вилучили агітаційну літературу, саме полковим священикам доводилося проводити контрпропагандистську роботу й активно пояснювати причини поразки. 12 липня газета «Всероссийский церковно-общественный вестник» у статті «Отечество в опасности» писала: «Робота зрадників, що отримали німецькі гроші і називають себе більшовиками, принесла свої плоди. Своїми брехливими промовами вони розбестили деякі частини нашої армії на фронті і дали можливість німцям завдати нам жорстокої поразки. ... Росію продали ті, хто обіцяв народу всілякі блага та закликав миритися з німцями. Насправді ці люди просто бажали зруйнувати армію, щоб німцям було простіше перемогти нас... Зрадники мають бути покарані»⁹⁰.

Більшовицьке керівництво не забуло цього протистояння. 16 січня 1918 р. наказом Народного комісаріату військових справ «Про розформування усіх управлінь духовного відомства» священнослужителів усіх віросповідань військового відомства звільнили зі служби та розформували всі управління військового духовенства, припинивши, таким чином, саме існування цього інституту в російській армії⁹¹. Комуністична держава повністю позбавила військове духовенство, що не мало цивільних парафій, засобів до існування. Втрутитися у ситуацію зробив спробу діючий на той час Всеросійський помісний собор РПЦ. На засіданні 31 березня/13 квітня делегати ухвалили «зберегти надалі, до особливого розпорядження Вищої церковної влади, особливе управління військового і морського духовенства, залишивши на чолі управління протопрєсвітера Г. Шавельського»⁹². Але після націоналізації капіталів Св. Синоду та конфіскації церковних земель реальної фінансової допомоги Собор надати не міг. Мало вплинуло на становище військового кліру і доручення Собору єпархіальним преосвященним «взяти особливу участь у влаштуванні на єпархіальні місця військових і морських священиків»⁹³. Вільних місць на парафіях було вкрай мало. Сам о. Георгій у листі до більшовицького наркомату військових справ від 29 січня 1918 р. звертався з проханням зберегти за військовими священиками тимчасове державне утримання протягом кількох місяців, застосувавши до них порядок звільнення робітників⁹⁴. Обґрунтовуючи таку потребу, він писав: «Більше 40 священиків вбиті або загинули від ран на полі бою нарівні з рядовими захисниками Вітчизни, більше 200 осіб мають поранення та контузії... багато священиків, котрі всю війну перебували на позиціях з бойовими частинами, стали непрацездатними інвалідами»⁹⁵. Відповіді не отримав. Натомість 25 липня 1918 р. РНК РСФРР видав декрет, згідно з яким всі громадяни, що не підлягали заклику до РСЧА, були закликані до тилового ополчення, куди серед інших «позбавленців» притягнули й ченців та «духовних служителів церков». Всеросійський собор рішуче відмовився виконувати цей закон, мотивуючи тим, що виконання декрету призведе до втягнення духовенства братовбивчу війну⁹⁶. Непрацездатним за віком або станом здоров'я колишнім військовим клірикам, що повернулися до розорених чи зліквідованих

монастирів, стаціонарних храмів на території колишніх військових частин чи просто на малу батьківщину довелося жебракувати. Майбутній історик обновленського руху А. Краснов-Левітін, згадуючи реалії повсякдення 1920-х рр., писав: «Біля дверей храмів — жебраки... Першим ви побачите священика у ризи та з наперсним хрестом. З чашечкою у руці. Це батюшка із закритої домашньої церкви. Серед тих, хто просить милостиню, найбільше колишніх полкових священиків. Пам'ятаю одного такого батюшку з наперсним хрестом на Георгіївській стрічці. Він просив спокійно, з гідністю; останнього разу бачив його біля Олександро-Невської лаври у престольне свято 12 вересня 1929 року. Він стояв біля воріт і повторював: «святий Олександр Невський, моли Бога за нас»... Особливо колоритними були флотські ієромонахи: у клобуках, але у коротких ризах, вони просили енергійно, вимогливо, але без жодної запопадливості...»⁹⁷.

Аналогічно складалися долі 57 кліриків, що потрапили у полон і повернулися у 1917–1918 рр.. За міжурядовою угодою Росії та Німеччини військовополоненим клірикам німецька сторона зобов'язувалася надавати готове харчування, квартиру та грошове утримання. Однак, перебування у полоні було випробуванням. За свідченням ієрея 249-го піхотного Дунайського полку Миколи Болбочана, з належних за конвенцією грошей німецька сторона «обов'язково утримує 60 марок за те, що у них називається їжею: вранці — «кава» зі зварених тертих диких каштанів і цикорію без цукру і молока; о 12 год. — варений горох, бруква або кормова морква; о 6 год. вечора гаряча страва з кукурудзяного борошна або «кава», на добу — 300 гр. хліба, випеченого з домішкою 25% дерев'яних опилок. Отримувати харчування поза табором у багатьох місцях заборонено. З цих же коштів також утримується 10–12 марок за ту кімнатку, що її займає ієрей. Виділеного харчування достатньо лише для того, аби полонені вимирали не одразу, а поступово. Єдиним порятунком для них є посилки. Особливо страждають полонені ієромонахи, яким з Росії ніхто нічого не надсилає»⁹⁸.

У питанні здійснення фінансових виплат німецька сторона також не завжди виконувала умови конвенції з утримання військовополонених пастирів. До жовтневого перевороту Відомство протопресвітера робило все можливе, аби вплинути на ситуацію позитивно. Крім цього, II з'їзд військового духовенства постановив 11 липня 1917 р. «видавати сім'ям священнослужителів, що перебувають у полоні, щомісячну допомогу обсягом у 100 руб.. Для утворення фонду допомоги кожен священнослужитель робить єдиний внесок — 1 руб.. За необхідності видавати родинам військовополонених допомогу. Після вичерпання фонд підлягав відновленню аналогічним чином. Усі відрахування отці-благочинні мали надсилати до фонду протопресвітера»⁹⁹. Чи отримав хтось цю допомогу — на сьогодні не встановлено. Однак, відомо, що полонені священики, які повернулися у 1917 р., отримували по 200 руб. на «придбання одягу та предметів домашнього вжитку»¹⁰⁰. Радянський уряд проблемами військовополоненого кліру не переймався і захистом їхніх прав перед урядом Німеччини не займався.

Знайти розв'язання питання про військове та флотське духовенство, що разом зі своїми частинами опинилося на території України, намагалися українські уряди гетьмана П. Скоропадського та С. Петлюри. Припинення воєнних дій та розформування військових підрозділів гостро поставило проблему у трьох головних аспектах: статус і майбутній устрій самого інституту військового духовенства; формування штатів, їхній склад, підпорядкування, матеріальне забезпечення; працевлаштування та грошове утримання «безробітних» кадрів¹⁰¹. Навколо вирішення проблеми об'єднали зусилля Українська держава (Військове міністерство спільно з Міністерством ісповідань), церква (Всеукраїнський собор і Київський митрополит) та власне самі військові клірики — 21 травня 1918 р. за їхньої участі було створено спеціальну комісію у справах військового духовенства.

Намагаючись полегшити долю військового духовенства, комісія використовувала всі доступні способи. 30 травня 1918 р. вийшов наказ військового міністра України про одноразову грошову допомогу і цим пастирям роздали 10 тис. руб. з фонду колишнього протопресвітера російської армії¹⁰². 12 червня гетьман затвердив ухвалу Ради міністрів про виділення 3 млн. українських карбованців для виплати заборгованості з утримання військовослужбовців і одноразової грошової допомоги армійським ієреям¹⁰³. 8 липня подібним розпорядженням було виділено 6 млн. крб.¹⁰⁴ 29 червня Рада міністрів ухвалила постанову про допомогу військовополоненим. За цим документом священники, повертаючись з німецького та австро-угорського полону, отримували виплати на рівні українських старшин — по 300 крб., а поранені — на 25% вище та право на безкоштовний проїзд залізницею до місця постійного проживання¹⁰⁵. У вересні 1918 р. Військове міністерство підготувало проект тимчасового положення про пенсії та одноразові допомоги військовослужбовцям і військовим клірикам. Однак, врегулювати проблему матеріального забезпечення останніх так і не вдалося. Вже 5–7 серпня 1918 р. до Міністерства ісповідань надійшов перелік з 235 військових священників, що гостро потребували матеріальної допомоги. Але, «з огляду на повну відсутність коштів у Міністерстві», їм довелося відмовити¹⁰⁶.

Практично невирішеною залишилася і доля кліриків, що бажали служити в армії Української держави. Так, семеро сімейних священників, котрі після війни залишилися без засобів до існування, але були готові продовжити службу на Чорноморському флоті, просили особисто гетьмана зарахувати їх до складу резерву нарівні з офіцерами флоту і не «забути під час призначення на посади в армії та на флоті»¹⁰⁷. Майже подібним чином склалася доля переважної частини священства сухопутних підрозділів. Призначення на посади у новостворених частинах української армії не відбувалися до затвердження 2/15 вересня 1918 р. військовим міністром відношення Київського митрополита Антонія про порядок призначення священників до військових частин. Так сталося почасти через досить довгий процес вирішення питання про засади існування та підпорядкування самого інституту військового духовенства, почасти — через коротку тривалість існування української державності. У питанні підпорядкування стикались інтереси Київського митрополита, яким на той час був колишній голова київської

організації «Союза русского народа» Антоній (Храповицький) і військових ієреїв, що відстоювали інститут протопресвітерства з білого духовенства; російської та української партій, окремих представників влади. Патріотично налаштовані військові клірики були активним чинником у спробах відновити самостійність української Церкви. 18–19 червня 1918 р. у Києві відбувся Всеукраїнський з'їзд військового духовенства, на якому з 63 учасників 46 (відповідно до постанови Соборної ради) обрали делегатами на Всеукраїнський собор з наказом: «Признавая в принципі бажаною автокефалію Української Церкви, з'їзд у випадках, не сприяючих цьому обставин на Соборі, дає право делегатам стояти за широке самоврядування Церкви на українських підставах»¹⁰⁸. Стосовно управління делегати ухвалили, що вище управління інститутом військово-морського духовенства України має очолювати протопресвітер із середовища білого духовенства, який може бути представником будь-якої національності, але «українець по переконанням, котрий любить Україну і безумовно спочуває відродженню української Церкви і української незалежної державності»¹⁰⁹.

Теоретично питання управління військовим кліром вирішилося на користь протопресвітерства за часів Директорії. Однак, проблему матеріального утримання не врегулювали належним чином. Директорія відмовила спілці колишніх військових священиків, що діяла з часів Гетьманату, в отриманні постійних компенсацій за службу у діючому війську під час Першої світової війни. Але видавала одноразові допомоги. Так, до прикладу, 24 жовтня 1919 р. за доповіддю Військового міністра Рада міністрів ухвалила постанову про відкриття Головному штабу Військового міністерства кредиту на 30 тис. карбованців для видачі одноразової допомоги старшинам, урядовцям, лікарям і духовенству колишньої російської армії — громадянам УНР¹¹⁰.

З падінням української державності частина військових священиків опинилась на еміграції разом із вояками армії УНР, частина увійшла до складу священнодіячів УАПЦ, частина розділила долю представників інших православних конфесій. Для всіх, хто залишився на батьківщині, повсякденною реальністю стала побудова комунізму в одній окремо взятій країні.

¹ Григулевич *И.Р.* История инквизиции (XIII–XX вв.) — М., 1970. — С. 103.

² Ульяновський *В.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату П. Скоропадського). — К., 1997. — 320 с.

³ Андрусичин *Б.І.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Директорії УНР). — К., 1997. — 176 с.

⁴ Надтока *Г.М.* Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект. — К., 1998. — 270 с.

⁵ Стародуб *А.* Юрисдикційна політика РПЦ 1917–1921 рр.: український аспект // Дис... канд. іст. наук. 07.00.02. Всесвітня історія. Інститут археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ. — К., 2000. — 212 с.

⁶ Євсєєва *Т.* Російська православна церква в Україні 1917–1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі. — К., 2005. — 362 с. *Її ж.* Православне

військове і морське духовенство // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. — К., 2013. — С. 590–604.

⁷ *Хитровська Ю.* Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII — на початку XX ст. — К., 2011. — 471 с.

⁸ *Кандидов Б.П.* Церковный фронт в годы первой мировой войны. Изд. 2-е, доп. — М., 1929; *Його ж.* Релігія в царській армії. — Харків–Одеса, 1930; *Його ж.* Церковь и февральская революция. Классовая позиция православной церкви в период февраля — августа 1917 г. Материалы и очерки. — М., 1934. — 96 с.; *Василенко О.* Офицеры в рясах: духовенство в царской армии. — М., 1930; *Офицеры в рясах.* 2-е изд., доп. и перераб. М., 1933. — 88 с.

⁹ Наприклад: *Новиков В.С.* Армия и церковь: Исторический очерк // Сибирские огни. — 1991. — № 6. — С. 269–280; *Он же.* Армия и Русская Православная церковь // Армия. — 1992. — № 4/5. — С. 60–66.

¹⁰ *Фруменкова Т.Г.* Православное духовенство в годы Крымской войны // Новый часовой. — 1994. — № 2. — С. 13–18.

¹¹ *Жукова Л.В.* Военное духовенство в период русско-японской войны 1904–1905 гг. // Мое отечество. — 2001. — № 1.

¹² *Исакова Е.В.* Военное духовенство в войне с Японией 1904–1905 гг. // Из истории религиозных, культурных и политических взаимоотношений России и Японии в XIX — начале XX веков: Сб. науч. ст. / Ред.-сост. Белоненко В.С. — СПб., 1998. — С. 131–148.

¹³ *Мельникова Л.В.* Место и роль военного духовенства в русской армии в 1812 году. // Отечественная война 1812 года: Источники. Памятники. Проблемы: Материалы 8 Всерос. науч. конф.: Бородино, 6–9 сент. 1999 г. — Можайск, 2000. — С. 161–171.

¹⁴ *Алексеева С.И.* Синод и реформа управления военным духовенством // Алексеева С.И. Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформенной России, 1856–1904 гг. — СПб., 2003. — С. 239–253.

¹⁵ *Фирсов С.Л.* Военное духовенство России: (К вопросу о материальном положении священно- и церковнослужителей русской армии и флота последней четверти XIX — нач. XX ст.) // Новый часовой. — 1994. — № 2. — С. 19–24.

¹⁶ *Кострюков А.А.* Военное духовенство и развал армии в 1917 году // Церковь и время: Научно-богословский и церковно-общественный журнал. — 2005. — № 2 (31). — С. 143–198.

¹⁷ *Капков К.Г.* Памятная книга российского военного и морского духовенства XIX — начала XX веков. Справочные материалы. — М., 2008. — 741 с.; *Он же.* Очерки по истории военного и морского духовенства Российской империи XVIII — начала XX веков: Итоги к 1917 году. — М., 2009. — 256 с.

¹⁸ Огляд джерел з історії військового духовенства російської армії і флоту, що зберігаються в архівосховищах Російської Федерації подано за: Капков К.Г. Памятная книга российского военного и морского духовенства... — С. 7–18.

¹⁹ Державний архів Російської Федерації (далі — ДА РФ). — Ф. А353. — Оп. 3. — Спр. 794. — Арк. 28.

²⁰ *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. ... — С. 168.

²¹ Евлогий (Георгиевский) митрополит. Путь моей жизни. Воспоминания митрополита Евлогия (Георгиевского), изложенные по рассказам Т. Манухиной. — М., 1994. — С. 284.

²² ЦДАВО. — Ф. 1072. — Оп. 2. — Спр. 100. — Арк. 11.

²³ *Харламович К.В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — Т. 1. — С. 809.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ *Капков К.Г.* Памятная книга российского военного и морского духовенства... — С. 42.

²⁷ *Капков К.* Военное духовенство Российской империи // Православие.Ru / Интернет-журнал, 12 ноября 2008 / <http://www.pravoslavie.ru/jurnal/28242.htm> — С. 1.

²⁸ *Кандідов Б.* Релігія в царській армії. — С. 19–21.

²⁹ Емеритура в імператорській Росії — спеціальна пенсія, яку видавали відставним державним службовцям з коштів емеритальної каси, нагромаджених із сум обов'язкових відрахувань від їхнього державного утримання.

³⁰ *Капков К.Г.* Очерки по истории военного и морского духовенства Российской империи... — С. 77.

³¹ Там само. — С. 72–75.

³² Там само. — С. 79.

³³ *Капков К.Г.* Памятная книга российского военного и морского духовенства... — С. 47.

³⁴ Там само.

³⁵ *Куфакова Н.Д., Немировская Л.З.* Вопросы войны и мира в русском православном богословии. — М., 1989. — С. 19.

³⁶ *Капков К.Г.* Очерки по истории военного и морского духовенства Российской империи... — С. 53.

³⁷ *Шавельский Г.*, протопресвитер. Русская Церковь перед революцией. — София, 1935. 2 изд. — М., 2005. — С. 418, 444; *Шавельский Г.* Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота. В 2-х т. — Нью-Йорк, 1954. 2-е репринт. изд. — М., 2005. — Т. 2. — С. 93.

³⁸ *Керсновский А.А.* История русской армии. В 4-х т. — М., 1992–1994. — Т. 4. — М., 1994. — С. 247–248.

³⁹ Руководственные указания духовенству действующей армии. — М., 1916. — С. 37–38.

⁴⁰ *Чимаров С.Ю.* Русская православная церковь и вооруженные силы России в 1800–1917 гг. — М., 1999. — С. 266–268; *Капков К.Г.* Памятная книга российского военного и морского духовенства ... — С. 40.

⁴¹ *Капков К.Г.* Очерки по истории военного и морского духовенства Российской империи... — С. 50.

⁴² Антимінс є православною святинею, рівною за значенням Престолу у храмі. За сакральним значенням це — жертовник, на якому відбувається перетворення хліба і вина в Тіло і Кров Христову і тільки на ньому здійснюється безкровна Жертва Тіла і Крові Христових. Антимінс виготовляли з лляної (в пізнішому часі — з шовкової) прямокутної тканини із зображенням покладення до Гробу Ісуса Христа, знярядь його страти і чотирьох євангелістів по кутах. По краях антимінс обрамляв напис, що засвідчував його освячення: дату, ім'я престолу, ім'я архієрея, що здійснив чин освячення. На зворотній стороні антимінса була кишенька, куди клали часточку мощів святих мучеників. Як найбільша святиня певного храму, антимінс ретельно оберігався. Його загортали в особливий плат з лляної або шовкової тканини — ілітон. Антимінс розгортався лише в певний момент богослужіння, перед початком літургії вірних, і згортався належним чином після її закінчення. Наявність часток мощів святих мучеників дозволяла у випадку нагальної потреби служити літургію за допомогою антимінса за межами храму / Бокій (Лупій) Т. Літургійні тканини у формуванні сакрального простору православного

богослужіння // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції / [під ред. єп. Переяслав-Хмельницького і Бориспільського Єпіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. — К., 2011. — С. 92–93.

⁴³ Котков В.М. Военное духовенство России: Страницы истории. В 2-х т. — СПб., 2004. — Т. 2. — С. 151–156.

⁴⁴ Капков К.Г. Очерки по истории военного и морского духовенства Российской империи ... — С. 164.

⁴⁵ Кандидов Б. Церковный фронт в годы Первой мировой войны. — М., 1929. — С. 87.

⁴⁶ Капков К. Военное духовенство Российской империи. — С. 2.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Літургія — центральне богослужіння добового кола, під час якої відбувається Таїнство Євхаристії (співучасті у Таємній Вечері Господній), священнослужителі та віруючі причащаються / Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. — Львів, 2001. — С. 70, 127.

⁴⁹ Антидор — залишки агничної просфори (яка після Таїнства Євхаристії перетворюється на Тіло Христове) після вирізування Агнца, які наприкінці Літургії священнослужитель роздає вірним. / Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. — С. 22.

⁵⁰ Церковные Ведомости. — 1915. — № 43. Часть официальная.

⁵¹ Капков К.Г. Очерки по истории военного и морского духовенства... — С. 67.

⁵² Руководственные указания духовенству действующей армии. — М., 1916. — С. 27.

⁵³ Василенко О. Офицеры в рясах. — С. 54–55.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Романова О.О. Сповідь у житті православних мирян Лівобережної України (30–70-і рр. XVIII ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України / Романова Оксана Олексіївна / Київ, 2009. — С. 9.

⁵⁶ Смирнов А.В., прот. История флотского духовенства. — СПб., 1914. — С. 36, 64.

⁵⁷ Василенко О. Вказана праця. — С. 54.

⁵⁸ Там само. — С. 63.

⁵⁹ Там само. — С. 64.

⁶⁰ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ–Філадельфія, 1995. — С. 68.

⁶¹ Деникин А.И. Очерки русской смуты: Крушение власти и армии: февраль–сентябрь 1917 г. — Париж, 1921–1922. — Репринт. изд., М., 1991. — С. 79, 80.

⁶² Канонічне послання Св. Григорія, єпископа Ниського, до Литоїя, єпископа Мелітинського. Правило 5 / Книга правил Св. Апостолів, Вселенських і Помісних соборів і Св. Отців. — К., 2008. — С. 290–291.

⁶³ Послання Св. Афанасія Великого, архієпископа Олександрійського, до Аммуна ченця. Правило 1 / Книга правил Св. Апостолів ... — С. 232.

⁶⁴ Перше канонічне послання Св. Василя Великого, архієпископа Кесарії Каппадокійської, до Амфілохія єпископа Іконійського. Правило 13 / Книга правил Св. Апостолів ... — С. 246.

⁶⁵ Книга Правил Святих Апостолів... — С. 22. Цыпин В. протоиерей. Церковное право. Курс лекций. — М., 1994. — С. 162.

⁶⁶ Определение Св. Синода № 8401 от 14–17 октября 1915 г. // Церковные Ведомости — 1915. — Часть официальная.

- ⁶⁷ Кандідов Б. Релігія в царській армії. — С. 80–81.
- ⁶⁸ ЦДАВО України — Ф. 1072. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 40–50.
- ⁶⁹ Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900–1917 років ... — С. 199–200. Воинская повинность для семинаристов // Киевское слово. — 1905. — № 6397. — С. 8.
- ⁷⁰ Надтока Г.М. Вказана праця. — С.194.
- ⁷¹ Шавельський Г.И. протопресвітер. Священник на війні // Церковь и жизнь. — 1916. — № 2. — С. 26–27; Шавельський Г.И. протопресвітер. Священник на війні // Дворянское собрание: Историко-публицистический и литературно-художественный альманах. — 1995. — № 3. — С. 225–235.
- ⁷² Нестор (Анисимов), митрополит. Мои воспоминания. Материалы к биографии, письма. — М., 1995. — С. 151–152.
- ⁷³ Хитровська Ю.В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті... — С. 379.
- ⁷⁴ Надтока Г.М. Вказана праця. — С. 198–199. Обзор военных действий // Черниговский церковно-общественный вестник. — 1916. — № 84/85. — С. 4.
- ⁷⁵ Капков К. Военное духовенство Российской империи... — С. 4.
- ⁷⁶ Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры, пострадавшей за православную веру в 20 столетии / Составитель Рылкова Л.П. — К., 2008. — С. 50.
- ⁷⁷ Церковные Ведомости. — 1915. — № 18/19. — Часть официальная. Там же. — 1916. — № 18/19. — Часть официальная.
- ⁷⁸ Капков К.Г. Очерки по истории военного и морского духовенства Российской империи... — С. 153.
- ⁷⁹ Панагія — архієрейська нагрудна ікона із зображенням Божої Матері — відзнака архієрейського чину / Пуряева Н. Словник церковно-обрядової термінології. — Львів, 2001. — С. 91.
- ⁸⁰ Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры... — С. 50; Капков К.Г. Вказана праця. — С. 153.
- ⁸¹ Цит. за: Василенко В.О. Вказана праця. — М., 1933. — С. 52.
- ⁸² Там само. — С. 53.
- ⁸³ Церковно-общественная мысль. — 1917. — № 1. — С. 34–35.
- ⁸⁴ Василенко В.О. Вказана праця. — С. 64.
- ⁸⁵ Кандідов Б. Релігія в царській армії. — С. 20–21.
- ⁸⁶ Надтока Г.М. Вказана праця. — С. 201.
- ⁸⁷ Центральний державний історичний архів України. — Ф. 182. — Оп. 1. — Спр. 286. — Арк. 1, 4, 5, 11.
- ⁸⁸ Спаский Г. прот. Из жизни церкви Черноморской // Церковно-общественная мысль. — 1917. — № 5. — С. 23–24.
- ⁸⁹ Церковно-общественная мысль. — 1917. — № 5. — С. 30–31.
- ⁹⁰ Цит. за: Василенко В.О. Вказана праця. — С. 76.
- ⁹¹ ДА РФ. — Ф. А353. — Оп. 3. — Спр. 794. — Арк. 28.
- ⁹² Там само. — Ф. 3431. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 5.
- ⁹³ Там само. — Спр. 444. — Арк. 12.
- ⁹⁴ Чимаров С.Ю. Вказана праця. — С. 266–268; Капков К.Г. Памятная книга российского военного и морского духовенства ... — С. 60.
- ⁹⁵ Чимаров С.Ю. Вказана праця. — С. 266–268.
- ⁹⁶ ДА РФ. — Ф. 3431. — Оп. 1. — Спр. 641. — Арк. 12.
- ⁹⁷ Краснов-Левитин А. Лихие годы: 1921–1941 гг. — Paris, 1977. — С. 74–75.
- ⁹⁸ Церковно-общественная мысль. — 1917. — № 5. — С. 27–28.

⁹⁹ Капков К.Г. Очерки по истории военного и морского духовенства Российской империи ... — С. 92–93.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. ... — С. 160–161.

¹⁰² Державний вістник, 1918. — № 13.

¹⁰³ Там само. — № 15.

¹⁰⁴ Там само. — № 23.

¹⁰⁵ Там само. — № 22.

¹⁰⁶ Ульяновський В.І. Вказана праця. — С. 163.

¹⁰⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1071. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 19.

¹⁰⁸ Там само. — Спр. 68. — Арк. 59.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Андрушишин Б.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. ... — С. 112.

Православное военное духовенство: взаимоотношения с властью на рубеже эпох

В очерке анализируются особенности пастырской деятельности православного военного духовенства в контексте взаимоотношений государство — церковь — общество.

Ключевые слова: военное и морское духовенство, протопресвитер армии и флота, военное руководство, тыловое ополчение.

Orthodox chaplaincy and their relationships with authority on the edge of epoch

The paper analyzed specific of clergy activity of chaplaincy in the context of triangle relationships: state — church — society.

Keywords: military and naval chaplaincy, protopresbyter of army and fleet, military leadership, rear militia.

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІТЕТУ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ ВСЕРОСІЙСЬКОГО СОЮЗУ МІСТ ПІД ЧАС ГОЛОВУВАННЯ ФЕДОРА ШТЕЙНГЕЛЯ (1915–1917 рр.).

В статті досліджується діяльність Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст з листопада 1915 до 20 липня 1917 року, коли його очолював Федір Рудольфович Штейнгель. Висвітлюється діяльність відділу допомоги населенню та дитячого підвідділу. Особливу увагу приділено діяльності в Галичині та Буковині, а саме: будівництво закладів для дітей-сиріт, їх навчання і виховання, допомога мирному населенню. Розглядається питання створення Комітетом власного журналу та музею.

Ключові слова: Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст, Всеросійський Земський Союз, Федір Штейнгель, особоуповноважений, Галичина та Буковина, біженці, харчові пункти, відділ допомоги населенню, дитячий підвідділ, музей, журнал «Вісник Комітету Всеросійського Союзу міст Південно-Західного фронту».

З початком Першої світової війни виникла потреба у створенні нових благодійних організацій для допомоги армії, а також мирному населенню, яке, потерпаючи від бойових дій, нерідко залишалося без даху над головою та без засобів до існування. У цей період у Російській імперії з'являються нові благодійні організації, покликані допомогти у вирішенні ці нагальних проблем. Однією з таких організацій був Всеросійський союз міст Південно-Західного фронту (ВСМ ПЗФ).

Діяльність комітету певною мірою вже висвітлена у наукових публікаціях, але комплексного дослідження, присвяченого діяльності організації, не виявлено. Отже, метою цієї статті є висвітлення діяльності Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст в період з листопада 1915 до 20 липня 1917 рр., коли його очолював барон Федір Рудольфович Штейнгель.

Документи, за якими можна реконструювати діяльність Комітету, зберігаються у Центральному державному історичному архіві міста Києва (ЦДІАК) в окремому фонді. Фонд 721 містить величезний масив документації: від статистичних даних, протоколів засідань ВСМ, телеграфних повідомлень, стенограм з'їздів організації, статуту комітету до проекту організації музею, присвяченого створенню і діяльності ВСМ. Деякі питання, пов'язані з ВСМ, висвітлені в інших фондах цього архіву, наприклад, у ф. 715 (Всеросійський земський союз) та ф. 719 (Управління Головноуповноваженого Російського товариства Червоного Хреста при арміях Південно-Західного фронту)¹.

Певною мірою розкривають діяльність Союзу праці Дмитра Дорошенка, у яких автор дає коротку, але змістовну характеристику діяльності Федора Штейнгеля на посаді очільника Комітету².

В Державній науковій архівній бібліотеці м. Києва зберігаються 8 номерів журналу «Вестник Комитета Всероссийского Союза городов Юго-Западного фронта» за 1916 та 1917 рр. Вони являють собою звіти структурних підрозділів цього комітету: медично-санітарного, санітарно-технічного відділу, відділу забезпечення. У журналах подано також звіти деяких передових загонів, таких як 4-й Томський, 10-й та 28-й Сибірський, фінансові звіти, протоколи засідань та багато інших організаційних питань. Наприкінці кожного номера присутня постійна рубрика хроніки, де висвітлюються головні події у житті організації в короткому огляді³. Певна інформація загального характеру про діяльність Комітету Союзу міст міститься також у журналі «Известия Всероссийского Союза Городов помощи больным и раненым воинам», який видавався у Москві⁴.

Серед наукових досліджень, що певною мірою висвітлюють діяльність цієї організації, варті уваги статті О.Доніка, в яких автор розкриває діяльність найбільш відомих благодійних організацій періоду Першої світової війни, не оминаючи увагою і ВСМ⁵. Відомості про діяльність Союзу знаходимо також у статті Н. Загребельної⁶ і О. Сердюка⁷.

Всеросійський союз міст допомоги хворим та пораненим (ВСМ) було створено майже одночасно з Всеросійським земським союзом 30 липня 1914 р. Його оформлення відбулося на установчому з'їзді міських голів 8–9 серпня та офіційно затверджено імператорським указом 16 серпня. Провідну роль у цій організації відігравали представники кадетської партії, від яких виходила ініціатива її створення. На відміну від Земського союзу, загальноміська організація з'явилася у Російській імперії вперше⁸.

Всеросійський союз міст разом із Всеросійським земським союзом (ВЗС) були прийняті під прапор Червоного Хреста і користувалися усіма його правами. Водночас вони зберігали самостійність у фінансових справах, а також в організації власних закладів і внутрішнього розпорядку⁹.

Комітет мав команду досвідчених працівників й швидко завоював довіру серед місцевого населення. Поряд з організацією лазаретів, санітарних потягів та лікувально-харчових загонів, діяльність організації вже наприкінці 1914 р. почала охоплювати діючу армію¹⁰.

10 листопада 1914 р. з Москви до Галичини було відправлено потяг-склад Всеросійського союзу міст. Цією подією було започатковано діяльність Союзу на Південно-Західному фронті. 22 серпня 1915 р. Галицький комітет було перейменовано у Комітет Південно-Західного фронту¹¹.

Всеросійський союз міст складався з Північного, Західного та Південно-західного комітетів. Організація управління ВСМ Південно-Західного фронту була побудована наступним чином: на чолі комітету стояв головноуповноважений, який мав право обрання помічників — уповноважених. Представники фронтових комітетів були мілітаризовані і носили зброю. Поряд із загальними директивами уповноважених, вони були підзвітні військовій владі¹².

Фінансування Комітету надходило з різних джерел: «1) відрахувань міст, які увійшли до складу Союзу, із сум, асигнованих міськими думами на потреби, пов'язані з війною; 2) внесків міст, які не брали безпосередньої участі у наданні

допомоги хворим і пораненим воїнам; 3) урядової допомоги; 4) пожертвувань й зборів»¹³.

У серпні 1915 р. Земський та Міський союзи спільно заснували Об'єднаний комітет з улаштування біженців. Кошторис якого по лінії медично-санітарної допомоги становив 3 521 тис. руб.¹⁴

Н. Загребельна вважає, що в результаті фінансової підтримки з боку держави ВЗС і ВСМ вже на 1915 р. зміцніли і почали конкурувати з урядовими структурами у деяких сферах допомоги військовослужбовцям та цивільному населенню, тоді як в організації медико-санітарної допомоги вони взагалі посіли провідне становище у державі¹⁵.

Комітет ВСМ ПЗФ спочатку очолював колишній бессарабський губернатор і заступник міністра внутрішніх справ кн. С.Урусов. З осені 1915 р. його місце в комітеті зайняв барон Ф. Штейнгель¹⁶. В журналі «Известия Всероссийского Союза городов помощи больным и раненым воинам» у постановках Головного комітету і виконавчого бюро за листопад 1915 р. з цього приводу зазначено: «Подякувати кн. С. Урусову, який через хворобу склав свої обов'язки уповноваженого Південно-Західному фронту, за понесену ним працю у Комітеті. Затвердити барона Ф. Штейнгеля особоуповноваженим по Південно-Західному фронту і кооптувати його в члени Головного комітету»¹⁷.

Федір Рудольфович Штейнгель належав до остзейської гілки родини Штейнгелів. Його батьком був статський радник, інженер шляхів сполучення Рудольф Штейгель, німець за походженням, матір'ю — Марія Камінська, дочка майора російської армії, українка за походженням. Майже все своє життя Ф. Штейнгель прожив в Україні. Це була доволі багатогранна людина. Він увійшов в історію як меценат, організатор першого на Волині краєзнавчого музею. Була вагомою його громадсько-політична діяльність: він входив до складу кадетської партії, був депутатом І Державної Думи, у 1917 р. очолював виконавчий комітет Київської міської думи, під час гетьманування Павла Скоропадського був надзвичайним посланником і уповноваженим міністром Української Держави в Німеччині.

Обійнявши посаду особоуповноваженого, Ф. Штейнгель українізував діяльність комітету. За словами Д. Дорошенка «для нього справді не існував “ні еллін, ні іудей”, але він думав, що в ділі організації широкої громадської роботи українцям на їх рідній землі повинно належати перше місце. Отже, в члени Комітету, на посади уповноважених Союзу міст, він запросив українців і провів їх затвердження через Москву»¹⁸. До Комітету входили А. Вязлов, М. Біляшівський, Д. Дорошенко, А. Ніковський, В. Уляницький, Ф. Матушевський, В. Леонтович, І. Красковський. Декілька уповноважених росіян, коли побачили себе в меншості, перейшли на інші fronti¹⁹.

Комітет за головування Ф. Штейнгеля дуже швидко розростався. Якщо у вересні 1914 р. Союз міст нараховував у своєму складі 140 міст, у січні 1915 р. — 373, то на грудень 1915 року кількість міст збільшилася до 464, що становило приблизно половину всіх міст імперії, які мали право на самоврядування²⁰. Наприкінці 1915 р. він мав у своєму складі десятки санітарних поїздів, роз-

ширену мережу медичних, харчових, санітарних, дорожніх пунктів; всілякі склади, майстерні, дорожньо-технічні відділи у різних частинах України. З розростанням мережі Комітету право на роботу в ньому отримувала українська інтелігенція і шкільна молодь²¹.

24 січня 1916 р. відбулося засідання Головного комітету ВСМ, присвячене доповідям особоуповноважених Північним, Південно-Західним та Західним фронтами. Ф. Штейнгель виклав основні здобутки і охарактеризував проблеми з якими зіткнувся Комітет ПЗФ ВСМ у період з листопада 1914 р. по січень 1916 р. Звітуючи про виконану роботу, доповідач зазначив, що за листопад–грудень 1915 р. біженцям було видано 362 тис. порцій чаю, 235 тис. обідів, 64 тис. вечерь, 6,5 тис. порцій молока дітям, сіна для 3,6 тис. коней. У лікарнях і амбулаторіях за цей час надали медичну допомогу: стаціонарно — 354 людині, амбулаторно — 2,3 тис. осіб, з них померло 42 особи. Загальна кількість біженців, що знаходилися на утриманні Комітету Південно-Західного фронту на 1 січня 1916 р. становила 5754 особи²².

Головну увагу Комітет ПЗФ звертав на допомогу цивільному населенню Галичини та Буковини у подоланні наслідків війни. В жовтні 1915 р. велика кількість біженців з Волинської губернії і Галичини опинилася у Києві. На шляху їх евакуації Комітетом були влаштовані пункти харчування у таких населених пунктах як Грабники, Верба, Шубков, Рівне, Здолбунів, Шепетівка, Житомир і Юрів. Для ефективного і централізованого надання допомоги населенню 1 жовтня 1915 р. при КПЗФ виник відділ допомоги населенню, що постраждало від війни²³.

Неподалік від Києва, в дачному селищі Катеринівці Комітет облаштував пункт харчування, лікарню для інфекційних хворих, ветеринарний пункт. Серед біженців виявилось багато дітей, батьки яких померли по дорозі чи загубилися. Тому Земський союз облаштував тут ясла для дітей, звідки вони розподілялися по притулках інших організацій. Відділ допомоги населенню ВСМ також відкрив 31 жовтня 1915 р. неподалік від Києва дитячий притулок. Невдовзі подібний заклад було відкрито і в Києві. У грудні ще один заклад такого типу було відкрито на 30 дівчат, а в березні 1916 р. — на 30 хлопців²⁴.

Частина біженців оселилася у Микільській Слобідці. Тут Відділ допомоги населенню відкрив для них допоміжні установи. Серед населення виявилось більше 100 дітей, для яких було влаштовано спеціальний заклад, в якому вони знаходилися під керівництвом виховательки, навчалися грамоті та отримували покращене харчування²⁵.

Протягом зими 1915–1916 рр. від різних установ Союзу міст у Відділ допомоги населенню надходили відомості про дітей, що залишилися без батьків. Для планомірної роботи у цьому напрямку створили дитячий загін, завданням якого було виявлення дітей у постраждалих від війни селищах та містах на Південно-Західному фронті і в Галичині. «В основу діяльності загону була покладена та думка, що дітей не варто відривати від рідної атмосфери, від їхнього середовища, від їх селища, не варто відвозити їх углиб Росії; замість цього необхідно надавати їм допомогу на місцях, влаштовуючи вогнища і

притулки в районах, де знайдені безпритульні діти. Результатом діяльності дитячого загону став цілий ряд притулків-вогнищ у Галичині: У Богданівці-Кам'янці, Березовиці, Буді Збараській, Тарноруді відкриті вогнища Комітетом Південно-Західного фронту, і діяльність їх розвивається з кожним днем: кожний з них годує і навчає до 100 і більше дітей. У процесі організації знаходиться ще одне вогнище у Галичині у селі Лучка. Паралельно з розвитком діяльності дитячого загону в Галичині йшла робота у Києві: до літа 1916 р. виявилось, що існуючі притулки Союзу міст далеко не задовольняють потреби, тому Відділ допомоги населенню відкрив ще два притулки біля Києва: один у Пуші-Водиці (25 травня) і інший (1 липня) у дачному селищі Кинь-Грусть²⁶.

Таким чином, допомога дітям стала одним з пріоритетних напрямків Відділу допомоги населенню. З часом вона розрослася і потребувала особливого нагляду і управління. З цією метою 1 липня 1916 р. при цьому Відділі було утворено дитячий підвідділ, метою якого було «розвити і укріпити дитячу справу і направити її відповідно до принципів, визнаних Комітетом Південно-Західного фронту»²⁷.

Протягом літа 1916 р. російські війська зайняли Буковину. Виникла необхідність допомоги місцевому населенню, яке постраждало від війни. Не вистачало продуктів харчування, як і всюди, особливо страждали діти. До кінця липня Дитячим підвідділом було відкрито два притулки у Чернівцях, по одному у Снятині і Коломиї. Було зміцнено старі і відкрито нові вогнища у Сторожинці, Кіцмані, Гурі-Гуморі, Городенках тощо²⁸. Хоча допомога дітям у Союзі міст досягла великих розмірів, діти продовжували надходити і притулків, що вже були створені, на всіх не вистачало. Постійно виникала проблема побудови нових та розширення вже існуючих.

Цікавою була внутрішня організація установ для дітей, які створював Союз міст. У першу чергу, завданням таких організацій було нагодувати та вилікувати фізичні та душевні рани дітей, повернути їх до нормального життя. Далі потрібно було навчати їх, щоб вони змогли у майбутньому знайти собі місце в житті й стати повноцінними громадянами. Оскільки від війни дуже постраждали південно-західні райони країни (Волинь, Поділля, Галичина та Буковина), діти, що потрапляли до притулків були за національністю переважно українцями. Виходячи з цього, Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст «вважав за необхідне так вести справу у своїх притулках, щоб по можливості не відривати від них рідної мови, їхньої віри, їхніх звичаїв. В основу початкового навчання для дітей покладено українську мову. Початкову грамоту діти вивчають рідною мовою, яку вони чули над своєю колискою і якою самі промовили перші слова. У цьому відношенні Комітет Південно-Західного фронту дотримується тієї позиції, яка була висловлена на Московській нараді з питань догляду за дітьми, що відбулась 17-20 березня 1916 р. Там було винесено наступну резолюцію: «Маючи на увазі правильне виховання підростаючого покоління, нарада засуджує політику національної ворожнечі і гноблення. Приймаючи цю постанову, нарада має на увазі також українську народність і уніатське віровчення». В дусі цієї резолюції й ведеться навчання та виховання у

притулках і вогнищах Комітету Південно-Західного фронту як у Галичині і Буковині, так і в районах Києва»²⁹.

«Обществу Юга России» було надано від ВСМ субсидії, за допомогою яких воно отримало змогу допомогти багатьом галичанам. Д. Дорошенко писав, що «на ці кошти було організовано сотні дитячих захоронок у Галичині, де під фірмою «Союзу городів» ці захоронки фактично були народними школами з українськими учителями, українською мовою й українськими підручниками. Десятки таких захоронок були організовані і в околицях Києва для дітей біженців; фактично це були перші українські народні школи на російській Україні»³⁰. Комітет також допомагав матеріально українським гімназіям у Тернополі, Чорткові й Чернівцях. Десятки тисяч українських підручників і книжок для школи були придбані коштом Комітету і передані галичанам. Багато українців, працюючи у Комітеті, здобували досвід організаційної та адміністративної роботи, що потім знадобився їм під час революції»³¹. Д. Дорошенко наголошував, що діяльність Комітету, об'єднуючи українців довкола себе, допомагала їм вижити у складні часи.

Окрім вивчення мови, в основу всього навчання було покладено трудовий принцип. Дітей вчили обслуговувати себе в усіх сферах життя: прання, приготування їжі, прибирання кімнат та саду. Вивчалось також городництво та різноманітні ремесла. Хлопців навчали шити чоботи, плести вироби з лози, столярному ремеслу. Дівчата займалися рукоділлям, шиттям, вишиванням»³².

Дитячим підвідділом планувалося також об'єднати всі притулки у Києві та довкола міста і утворити на їх основі щось на зразок дитячого містечка. Це дало б можливість краще налагодити медичну допомогу, обладнати майстерні, завести молочне господарство, власний тваринницький та пташиний двір, що покращило б харчування дітей. Таке об'єднання дало б змогу викладати дітям мистецтво, музику, співи, що неможливо було налагодити окремо по притулках. Існували також проблеми фінансового характеру: на одну дитину щомісячно виділялося від 13 руб. 50 коп. до 15 руб. Цих сум катастрофічно не вистачало, але незважаючи на це, Комітет продовжував свою роботу»³³.

Не залишалася поза увагою учнівська молодь. На засіданні Комітету Союзу міст під головуванням Ф. Штейнгеля 3 вересня 1916 р. було запропоновано звернути увагу на тяжке становище учнів вищих навчальних закладів, які не мали змоги винайняти собі квартиру. Було винесено постанову про звернення до київського міського і обласного комітетів з пропозицією об'єднати зусилля для допомоги учням від імені Союзу міст»³⁴.

3 травня 1916 р. Союз міст розширив мережу харчових пунктів у Галичині, охопивши таким чином майже всі райони, окуповані російськими військами. На 15 вересня таку допомогу отримали 89 населених пунктів, які, своєю чергою, були поділені на 9 районів: район Тернополя, Збаража, Скалата, Микулинець, Івачева-Дольняного, Козлева, Зборова, Козови і Підгаєць. Щоденно видавалося пайків на 27 тис. осіб. Була відкрита їдальня в Збаражі на 127 та Скалаті на 117 осіб»³⁵.

Військові пункти можна поділити на чотири категорії: 1) чайні і харчові пункти для хворих та поранених офіцерів і нижчих чинів (Чагари і Вимислувка); 2) чайні і харчові пункти для війська, що прибуває (Гузилівка, Збараж та ін.); 3) пункти для окопних робітників при саперних частинах на позиціях; 4) пункти при інженерних частинах у тилу. Майже усюди до харчових пунктів на прохання командування були прикріплені перев'язочні літучки. Подібні пункти були організовані також для населення³⁶.

Цікавими є свідчення безпосередніх учасників подій про становище окупованих територій України та про діяльність там Комітету ПЗФ. Вони допомагають більш об'єктивно подивитися на його діяльність, адже стороння людина найчастіше підмічає ті деталі, які не так кидаються в око учасникам подій чи навіть наявні в офіційних документах. Наприклад, у 1916 р. сенатор С.Іванов здійснив поїздку у якості голови ревізійної комісії Всеросійського союзу міст на Південно-Західний фронт. У статті, написаній під враженням від цієї подорожі, він зазначав, що на третьому році існування Союзу довіра військового і цивільного населення прийшла на зміну колишній недовірі і з кожним разом ця довіра зростає все більше³⁷. Одне із завдань, що постало перед Союзом, полягало у задоволенні гострих потреб населення, що постраждало від військових дій. У своїй статті він зазначав з цього приводу: «До якої міри такий стан справ відповідає справжнім потребам життя, я переконався, ознайомившись з настроями місцевого населення в окупованій нами Галичині та Буковині. Населення це живе найвідвертішим бажанням залишитися у межах Російської Держави, і це прагнення має бути нами всебічно підтримане: влада добре розуміє, що здійснення такого завдання під силу саме громадським організаціям, які, дійсно, вже встигли відкрити там і харчові пункти, і ясла, і притулки для безпритульних дітей. Загалом безпритульних у цих краях немало: у Галичині всю молодь перемістили австрійці вглиб країни, третій рік не функціонують середні навчальні заклади, і ви можете зустріти місцевих гімназистів, що заробляють свій хліб чищенням чобіт, продажем газет і т.д. Зрозуміло, що поряд з цим розвивається й хуліганство. Місцева влада, наприклад, у Галичині залучає представників громадських організацій до участі у постійних нарадах з опрацювання заходів до поновлення нормального життя в окупованих місцевостях»³⁸.

Сенатор наголосив, що тієї роботи, яку виконують для населення окупованих територій громадські організації, недостатньо через брак матеріальної допомоги з боку влади. Незважаючи на це, всеросійські союзи досягли великого успіху у техніці роботи, розширили початкові межі діяльності під впливом обставин, що склалися. Описуючи діяльність Союзу міст на фронті, автор статті зазначив: «Літучі загони, що розгортаються зараз протягом 10–12 хвилин у стан повної готовності відправитися на поле битви з 70–80-ма возами, двоколками, кінними і ручними ношами і т.п.; створення великої мережі лазень, не тільки постійних, що знаходяться у тилу, але й тих, що пересуваються разом з армією, облаштованих протягом 3–4 годин після зупинки і доведених до такої досконалості, що дивізія, тобто, чотири полки, проходили крізь ці лазні протягом 12–

14 днів, про що раніше на фронті й не мріяли; забезпечення солдат великими запасами білизни; створення злагодженої організації для боротьби з заразними захворюваннями, такої організації, яка, з одного боку, локалізуючи розвиток епідемії, з другого, — дає завжди можливість визначити масштаби і характер цієї епідемії у даному районі; ведення великої лабораторної експериментальної роботи, що виконується епідемічними загонами. Нарешті, створення у найгірших побутових умовах, у лачугах і халупах колосального господарства у вигляді найрізноманітніших майстерень — слюсарних, столярних, шорних, взуттєвих»³⁹. З цього приводу член головного комітету М. Сабашніков зазначав, що відкриття взуттєвих майстерень виявилось результативним і він разом з Ф. Штейнгелем отримав від командира корпусу подяку за це⁴⁰.

М. Сабашніков також відвідав установи Союзу і після цього зробив висновки, суть яких виклав на скликаному пленарному комітеті Союзу міст ПЗФ. Серед недоліків роботи Союзу він відзначив, по-перше, непрофесійність відряджених за останній час сестер милосердя; по-друге, те, що під час переходу корпусів з однієї армії до іншої літучки будівельних загонів не прямують за ними; по-третє, спостерігається недостатнє постачання крамниць і пунктів харчування ВСМ⁴¹. Було запропоновано виробити загальний мобілізаційний план для усіх установ Союзу міст, які працюють на фронті. Особливу увагу уповноважених Сабашніков пропонував звернути на становище міст, звільнених від ворога. Було наголошено на необхідності поновлення діяльності міських комітетів і створення нових у тих містах, де до війни вони були відсутні. Під час його бесіди з Ф. Штейнгелем було запропоновано у великих містах, наприклад, таких як Чернівці, призначити власних спеціальних уповноважених. На таких людей покладалося б завдання допомоги місту з боку Союзу, а також уповноважені повинні були представляти потреби міста перед владою⁴².

У січневому (1917 р.) номері «Вестника комитета Всероссийского Союза городов Юго-Западного фронта» надруковано спогади О. Смірнова, який теж здійснив подорож Галичиною. Ці спогади є цінним першоджерелом для історії діяльності ВСМ⁴³.

Автор спогадів, зупиняючись на діяльності будівельного загону, особливо відзначив успішну діяльність банних пунктів. Лише одним місцевим будівельним загonom було побудовано 50 лазень, більшість з яких були розташовані поблизу лінії фронту. За листопад 1916 р., як зазначав О. Смірнов, послугами подібних лазень скористалося приблизно 350 тис. осіб⁴⁴. До їх складу входили дезінфекційні сектори і пральні. В результаті такої діяльності у Галичині серед військових не було зафіксовано епідемії тифу. Але спалахи все ж таки мали місце серед місцевого населення, тому було прийняте рішення про відкриття лазень і для цивільного населення. У районі Бучача були утворені епідемічні загони, які також отримали у спогадах автора позитивну оцінку. Робота таких загонів часто була поєднана з небезпекою для життя. У деяких населених пунктах, охоплених епідемією тифу, медики змушені були працювати під шквалом російських і австрійських снарядів, у несприятливих побутових умовах⁴⁵.

Союз міст і Земський союз опікувалися населенням Галичини та Буковини, але цей край явно потребував системного впорядкування та керівництва, якого був позбавлений під час війни. Тому, під керівництвом П. Линниченка при відділі допомоги Київського комітету ВЗС, виникла комісія, яка склала проект «цивільного влаштування Галичини і Буковини, окупованих російськими військами»⁴⁶.

Представники єврейського комітету боролися за забезпечення прав єврейських громад у Галичині: надання їм автономії в утворенні комітетів допомоги та організації шкіл, права на участь у суспільному житті, а також залучення єврейського населення до органів місцевого самоврядування. Слід відзначити, що вимоги єврейського народу цілком підтримав М. Грушевський⁴⁷.

Проект ухвалили зі змінами і доповненнями, внесеними до нього представниками національних організацій. Суть проекту зводилася до наступного:

«1. Поновити органи місцевого самоуправління, як сільського так і муніципального.

2. Надати населенню повну свободу, як для поновлення старих форм самоуправління, так і перебудови їх на нових засадах.

3. Сприяти поновленню діяльності місцевих громадських організацій, кооперативів, позикових кас, національних благодійних комітетів; поновити по можливості діловодство у місцевих судах, на основі місцевих законів. Зокрема, надати єврейським громадам права автономності, якими вони користувалися споконвіку.

4. Поновленим таким чином органам самоуправління і покликаним до життя громадським силам передати поступово справу різноманітної допомоги, що складала до цього часу функції Союзів «Земсоюза» і «Союзу міст»⁴⁸.

У проекті розглядалося також питання про реформування цивільного управління. На початку 1917 р. місцеве управління належало військовому генерал-губернатору, який зосереджував у своїх руках військову і цивільну владу. На думку Комісії П. Линниченка, цивільна влада потребувала докорінної реформи. Було запропоновано створити губернські та повітові виконавчі комітети під загальним керівництвом обласного комітету на чолі з комісаром. До Комітетів для захисту інтересів військової влади повинні були увійти представники військового відомства. Тимчасово було запроваджено посаду комісара при генерал-губернаторстві. До його обов'язків входила організація обласного і губернського комітетів, термінове скликання з'їзду представників громадських і національних організацій і представників населення, за участю військової влади. З'їзд повинен був розробити порядок організації повітових комітетів і передачі органам самоуправління установ, громадських організацій, а також запровадження у життя ідеї місцевого самоуправління⁴⁹.

8 серпня 1916 р. виповнилося два роки від дня заснування Комітету. З цього приводу у журналі «Вісник Комітету Всеросійського Союзу міст Південно-Західного фронту» вийшла стаття, яка підводила підсумки діяльності організації за минулі роки⁵⁰. В ній основною метою організації проголошувалася допомога хворим і пораненим воїнам на фронті та у тилах. Робота виконувалася дер-

жавним коштом. Обороти каси Головного комітету станом на 1 серпня 1916 р. перевищували 125 млн. руб. Треба зауважити, що в цю суму не входили рахунки Москви, Києва та Кавказу, бо вони отримували кошти безпосередньо з казни. За цей час до Союзу приєдналося 474 міста, які були об'єднані у 13 обласних організацій⁵¹. Лише на медикаменти з центрального складу з 1 серпня 1915 по 1 серпня 1916 р. було витрачено більше 3 млн. рублів, на потреби лікарень було продано хірургічних інструментів на 772 тис. руб.⁵²

Союз міст мав розгалужену систему установ на фронті, яка обслуговувала санітарно-технічні потреби військових. Щоб оцінити масштаби цієї організації, варто перерахувати деякі з них. Отже, організація мала рухомі установи загонів, стаціонарні шпиталі, амбулаторії, ізолятори, стоматологічні та рентгенівські кабінети, лабораторії, харчові пункти, чайні, хлібопекарні, лазні, пральні, перукарні, продовольчі крамниці, склади, кладові, аптеки та аптекарські склади, дезінфекційні і дезінсекційні пункти, майстерні, заводи, ясла, притулки, платні їдальні, кузні, гаражі, обози, транспорт різного найменування, будівельні загони, які й будували пральні і лазні тощо⁵³.

Союз здійснював допомогу також в евакуації. В тилу було організовано хірургічні шпиталі у 208 містах Європейської частини Росії, 7 містах Фінляндії та 10 — Кавказу⁵⁴. Окремо були облаштовані бактеріологічні лабораторії у 4 містах, дезінфекційні споруди в 31 місті, 21 баня-лазня, асенізаційні обози у 57 містах, гідротехнічні споруди у 9 містах. Союз широко розвивав санітарно-консультаційну діяльність і брав безпосередню участь у різноманітних оздоровчих заходах на місцях. У тому ж напрямку діяли 10 провінційних бюро Союзу⁵⁵.

Потреби війни викликали необхідність створення юридичного відділу, який було засновано при головному комітеті у березні 1915 р. Через рік таких відділів стало на 34 більше. До серпня 1916 р. відділи надали 35 тис. консультацій з питань військового, адміністративного та цивільного права⁵⁶.

Діяльність організації постійно розширювалася, а сам комітет поступово залучав до свого складу все більше нових міст і містечок по всій території імперії. Ознайомитися з його роботою можна було за допомогою спеціального журналу, який він видавав. «Известия Всероссийского Союза Городов помощи больным и раненым воинам» почали виходити у Москві ще з осені 1914 р. Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст поставив собі за мету видання власного подібного журналу. У серпні 1916 р. Ф. Штейнгелю було видано на основі його письмової заяви свідоцтво на право видання у Києві російською мовою з періодичністю раз на два тижні, журналу «Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта»⁵⁷. У документі викладалася програма, за якою планувалося його видавати. Отже, основний зміст журналу повинен мав бути наступний: «1) Циркуляри і розпорядження Комітету Союзу міст на Південно-Західному фронті, а також ті розпорядження і циркуляри Головного Комітету, оголошення яких буде визнане корисним; 2) Циркуляри, розпорядження і постанови уряду, що мали відношення до діяльності Союзу міст і громадських організацій, що виконували тожожні завдання;

3) Звіти про засідання Комітету Південно-Західного фронту, про засідання його установ, про місцеві наради при відділах Союзу, окремі доповіді; 4) Звіти (цифрові і описові) відділів і установ Комітету чи окремих його співробітників; 5) Статті з питань, що входять до компетенції Союзу міст; 6) Хроніка (згрупований інформаційний матеріал, що стосується діяльності Комітету і його установ, а також найбільш видатних моментів з життя всього Союзу міст)⁵⁸. Журнал планувалося друкувати в Києві на Подолі в типографії К. Круглянського. Відповідальним редактором видання було призначено члена Комітету В. Ульяницького⁵⁹.

Окрім цього журналу ВСМ видавалися також «Известия Главного Комитета по снабжению армии», «Рудный Вестник», солдати та офіцери отримували від товариства грамотності комплекти книжок⁶⁰.

З розростанням функцій Союзу міст, окрім створення власного журналу, постало питання організації музею. У фонді 721 ЦДІАК зберігається доповідь В. Краніхфельда, в якій він пропонував його організувати. З 1 червня 1916 р. Краніхфельду доручили керівництво формуванням звіту про діяльність Всеросійського союзу міст, але ще на початковому етапі роботи він зазначав, що виконати це завдання буде досить важко, адже потрібний для роботи матеріал розкиданий по різних місцях⁶¹. З цього приводу він писав: «При колосальному і все наростаючому різноманітті функцій, що виконує Союз, складна організація його до цього часу не встигла виділити з себе апарат, який з механічною точністю відзначав би і фіксував живу поточну роботу його.... Союз майже і навіть зовсім не піклується про розстановку віх, які відмічали б пройдені ним шляхи, відбили б його досягнення. А між тим діяльність союзних організацій вписує в історію нашого суспільства надзвичайно цінну і повчальну сторінку. Необхідно потурбуватися, щоб ця сторінка була заповнена цілком надійним матеріалом і щоб жоден з видатних моментів не був згодом упущений, ні, тим більше, викривлений. Такою є одна з нагальних чергових задач Союзу і до вирішення її необхідно перейти зараз же»⁶².

Першим кроком на цьому шляху було створення «Відділу складання історичного нарису» чи, як коротко його називали — «Відділу історіографії». Це була тимчасова установа, обмежена рамками доручення. Відділ міг ознайомитися з матеріалом, зробити з нього потрібні виписки, потім матеріал зникав і його подальша доля ставала невідомою. На противагу цьому, потрібна була установа, яка б зосереджувала довкола себе, реєструвала, консервувала і зберігала усі матеріальні і документальні матеріали, які стосуються роботи Союзу та його напрямів⁶³. Тому Краніхфельд вважав своїм обов'язком підтримати пропозицію С.Бахрушина, внесenu ним 15 травня 1915 року в засіданні виконавчого бюро, про створення музею Всеросійського Союзу міст⁶⁴. Було розроблено схему музею. Відповідно до цієї схеми, музей мав комплектуватися наступним чином:

«1. Всі видання Союзу міст, його відділів, обласних і місцевих організацій, а також видання окремих міст імперії, що трактують питання міського господарства в період теперішньої вітчизняної війни.

2. Всі видання Всеросійського Земського Союзу, Військово-промислових Комітетів, Червоного Хреста, Тетянівського Комітету, Північнодопомоги та інших громадських і урядових організацій, покликаних до життя обставинами часу чи до них пристосованих.

3. Видання офіційні і приватні, що мають те чи інше відношення до вітчизняної війни і до обставин військового часу.

4. Архів Всеросійського Союзу Міст.

5. Таблиці, діаграми і картограми, котрі наочно відтворюють діяльність Союзу.

6. Плани, моделі, фотографічні знімки, негативи і описи лазаретів, заразних бараків, санітарних потягів, допоміжних санітарних установ (лазень, пралень, дезінфекційних станцій і камер і т.і.), а також заводських і інших підприємств Союзу.

7. Фотографічні картки (індивідуальні і групові) осіб, що брали участь у загальній роботі союзу.

8. Предмети обладнання лазаретів, санітарних потягів, літучок, пунктів харчування та інших установ Союзу.

9. Зразки виробництва численних підприємств Союзу, заводів, фабрик, лабораторій і майстерень.

10. Зразки виробів поранених воїнів у лазаретах Союзу.

11. Різні рукописи (записки, щоденники, листи, малюнки та ін.), які не мають прямого відношення до ділового життя Союзу, але які за бажанням власників, авторів чи їх нащадків, можуть надійти до Музею»⁶⁵.

У розпорядження уповноважених загонів, лікарів та сестер милосердя досить часто потрапляли від поранених солдат, військовополонених документи побутового характеру чи навіть історичні цінності, які не мали місця постійного зберігання, переходили з рук у руки, а потім втрачалися. Нерідко вони представляли собою безцінне історичне джерело. Тому Краніхфельд вважав за потрібне збирати такі речі для музею⁶⁶.

Була висунута ідея створити об'єднаний музей разом із Земським союзом та іншими громадськими організаціями, а потім утворити з них єдиний музей війни. Незважаючи на те, чи буде утворений музей самостійно, чи як автономна одиниця увійде до іншого музею, планувалося, що робота зі збирання, систематизації та впорядкування потрібних для музею матеріалів повинна бути проведена власними силами Союзу⁶⁷.

З архівних даних можна зробити висновок, що музей ВСМ таки було створено. У виписці з журналу № 249 засідання виконавчого бюро Всеросійського Союзу міст від 22 грудня 1916 р., в графі постанови записано, що фронтові установи повинні передати до музею ВСМ архівні документи, справи та інші історичні матеріали по 1 січня 1916 р. Фронтові комітети і місцеві установи Союзу повинні були встановити постійний зв'язок з музеєм, а також займатися статистичним і літературним опрацюванням матеріалів за завданням Комітету і під загальним керівництвом відділу Історіографії. Було визнано за необхідне надання музею фотографій, зроблених у комітетах⁶⁸. З цього можна

зробити висновок, що на кінець грудня 1916 р. музей ВСМ повноцінно працював і укомплектовувався.

Союз надавав допомогу також й румунським біженцям. Разом з Земським союзом Союз міст організував для них харчування на гужових шляхах до Бессарабії. Було заплановано відкриття пунктів харчування в Леові, Кагулі, Болграді, Ізмаїлі і Рені. Окрім харчових загонів, які на жовтень 1916 р. вже були сформовані, Союз почав комплектацію спеціальних агентів-провідників для допомоги біженцям на маршруті їх евакуації з Бессарабської і Подільської губерній вглиб Росії⁶⁹. Водночас відділ допомоги населенню згорнув певні напрямки своєї діяльності в північній частині Волинській губернії, залишивши під патронатом лише дитячі установи.

Підсумовуючи здобутки за 1916 р., варто додати, що з 1 січня по 1 липня 1916 р. кількість хворих, що лікувалися у шпиталях Комітету Південно-Західного фронту, становила 37684 особи, з них інфекційних хворих — 5 138, хірургічних — 7 821, терапевтичних і шкірно-венеричних — 24 725⁷⁰.

Занепокоєння викликав у Комітеті проект положення, надісланий начальником канцелярії головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту, від 15 грудня 1916 р. про діяльність на війні Всеросійського Земського і Міських союзів та інших громадських і приватних організацій, які не входили до Російського товариства Червоного Хреста. Проект було складено комісією при Штабі Верховного Головнокомандуючого з метою об'єднання та врегулювання роботи на фронті організацій, які фінансувалися з воєнного фонду⁷¹. Особоповноважений Ф. Штейнгель 24 грудня 1916 р. повідомляв начальнику постачання армій Південно-західного фронту: «Розглянувши надісланий мені для відгуку “Проект положення про діяльність на театрі війни Всеросійських союзів — Земського і Міст і інших організацій громадської і приватної допомоги, не зарахованих до Російського Товариства Червоного Хреста”, маю честь повідомити, що я не вважаю себе в праві надати вичерпний висновок по проекту, що охоплює діяльність всього Союзу Міст і тому, як такий, що виходить за межі моєї компетенції, направив його на висновок Головного Комітету Союзу. Зі свого боку вважаю обов'язком вказати, що, на мою думку, проектоване положення різко змінює існуючу структуру Союзів, зводить нанівець необхідну для життя Союзів свободу дій і у випадку застосування на практиці призведе, імовірно до швидкої ліквідації всіх установ Союзу»⁷².

Розглянувши цей документ, Комітет ПЗФ надіслав до Головного комітету Всеросійського союзу міст у відділ фронту таке судження з проекту: «Проект складено, не зважаючи на структуру, взаємовідносини з Військовим відомством і конституцією Союзів, прагне підкорити діяльність союзів безпосередньому керівництву і необмеженому впливу військової влади, і поставити союзи у становище інтендантського чи санітарного відомства. Особливість структури союзів, що працюють на армію, полягає саме у тому, що вони не підлеглі вищому командному складу, і тому більш вільні в своїх діях, ніж аналогічні установи військового відомства... Зв'язані у виборі осіб, зобов'язані на кожному кроці запитувати попередню згоду військової влади і знаходячись під постійною

загрозою військового чи військово-польового суду — союзи, безумовно, швидко втратять притаманну їм гнучкість, енергію і вміння пристосовуватися до потреб армії і моменту... Виходячи з вищевикладеного, Комітет Південно-Західного фронту вважає проєктоване положення про союзи цілком неприйнятним і вважає, що, у випадку насильницького проведення його в життя, Комітет буде змушений поставити питання про можливість існування його установ у нових умовах»⁷³. Як бачимо, Комітет повністю підтримав думку особоуповноваженого. А тим часом, події вимагали від КПЗФ пристосування до нових умов життя в країні.

У січні 1917 р. в журналі «Вестник комитета Всероссийского Союза городов Юго-Западного фронта» з'явилася стаття Ф. Штейнгеля, в якій він виклав основні завдання Комітету на поточний період. Він наголошував, що діючі організації зосереджувалися виключно на вирішенні справ, пов'язаних з війною, а саме: допомоги хворим і пораненим воїнам, біженцям, на постачанні армії⁷⁴. «Для досягнення цієї мети, — вказував Штейнгель, сил, які входять в Союз міст і в Земський союз, було достатньо. На початку, коли діяльність Союзу майже не виходила за межі допомоги хворим і пораненим воїнам, Союз організував переважно міські елементи, точніше — цензові елементи міського населення. Після того, як влітку 1915 р. військові невдачі, які були наслідком зради Сухомлінова, викликали нові завдання, міські елементи почали об'єднуватися із земськими. З'явилися «Земгор», «Собеж».... У теперішній час те завдання, яке стоїть перед громадськістю Росії, зробилося настільки грандіозним, вимагає такого колосального напруження громадської самодіяльності, що одних цензових елементів, міських і земських, недостатньо, щоб вирішити її хоч трохи задовільним чином. Це завдання — боротьба з продовольчою руїною. Продовольча криза загрожує не тільки порушити правильний перебіг економічного життя в тилу вона загрожує найсерйознішим чином скомпрометувати справу оборони країни»⁷⁵.

Іншими словами, Ф. Штейнгель вимагав організувати ті міські елементи, які до цього часу залишалися поза увагою — робітничий клас. Він запропонував створювати нові організації і залучати робітників до військово-промислових комітетів. На думку Штейнгеля, без їхньої підтримки жодне із завдань, що постали перед Союзом, не могло бути вирішене⁷⁶.

Справжнім лихом військового часу були масові захворювання та епідемії. Про один з таких випадків знаходимо наступну інформацію: санітарний відділ третьої армії доповідав навесні 1917 р. про щоденну відправку на лікування до 400 хворих на цингу. Окрім цього, останнім часом при армії утворилися так звані «слабкосильні» команди, що мали у своєму складі від 50 до 200 осіб. В таких командах вони отримували посилене харчування та виконували легкі роботи. Кількість хворих на цингу та «слабкосильних» людей настільки велика, що на думку доповідачів, потрібно було б будувати цілу ланку здравниць на 10–12 тисяч місць. Зрозуміло, що такий проєкт було неможливо здійснити у воєнних умовах. Замість цього було запропоновано у районі розташування Третьої армії влаштувати 5 здравниць неподалік від лінії Антонівка-Домбровиці-

Столін-Лунинець-Майковичі⁷⁷. Через відсутність великих населених пунктів лікувальні заклади подібного типу повинні були розміщуватися у бараках чи фанерних будинках. Для забезпечення здравниць інвентарем та медичним персоналом вирішено було звернутися по допомогу до Червоного Хреста, Земського союзу та Союзу міст. В архівах зберігся лист до Федора Штейнгеля, з якого можна дізнатися, що Комітет ВСМ дозволив Баудеру організувати для цинготних хворих пункти харчування на 500 осіб. На їхні потреби було виділено 45 тис. рублів строком на 3 місяці. Питання про влаштування здравниць залишалося відкритим і чекало на вирішення⁷⁸.

Коли Ф. Штейнгель прийняв на себе керівництво Комітетом, останній за словами Д. Дорошенка, був маленькою організацією, «яка мала в своїм завідуванні всього кілька санітарних та технічних відділів на фронті»⁷⁹. За цей час організація розрослася, розширила свою діяльність на фронті і в тилу. Станом на 1 січня 1917 р. Комітет ПЗФ Всеросійського союзу міст складався з таких установ: передові лікарняно-харчові і перев'язочні загони і транспорти — 17, транспортні загони — 104, військово-санітарні потяги — 3, епідемічні загони — 19, дезінфекційні загони — 3, будівельні і санітарно-технічні загони — 9, чайно-харчові загони — 5, госпіталі, лазарети і лікарні — 40, амбулаторії — 19, перев'язочні пункти — 13, стоматологічні кабінети — 23, лазні — 292, пральні — 89, асенізаційні обози — 10, бактеріологічні лабораторії — 5, рентгенівські кабінети — 2, аптеки — 1, аптекарські склади — 4, пункти харчування — 88, чайні — 59, ясла-притулки — 23, хлібопекарні — 20, крамниці — 17, заводи — 3, майстерні — 27, перукарні — 2 та ін. Загалом нараховувалося 897 установ⁸⁰. З розростанням функцій комітету та зростанням чисельності його установ, збільшувалася й кількість осіб, які працювали у комітеті. Станом на 1917 р. на службі Комітету значилося 5550 осіб⁸¹.

У березні 1917 р. Федора Штейнгеля було обрано головою Виконавчого комітету Київської міської думи, до якого перейшла тоді вся влада у Києві. Д. Дорошенко у «Споминах...» пише, що після цього призначення обов'язки голови Комітету Штейнгель передав йому⁸². Однак, судячи з даних «Вестника Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта», він продовжував очолювати Комітет, хоча змінилася назва його посади.

Революція 1917 р. з її перевлаштуванням усіх існуючих порядків на демократичних лад не оминула й громадські організації, такі як Земський і Міський союзи. В другій половині квітня було скликано делегатський з'їзд, на якому докорінна реформа Союзу міст була визнана непотрібною, таким чином на своїх посадах залишилися всі члени його керівництва. Водночас з метою демократизації було прийнято рішення про включення до нього семи членів Фронтового виконавчого комітету, 2 членів від Київської ради солдатських депутатів та 2-х — від армії. Таким чином, Комітет повинен був складатися з 11 членів старого складу і 11 нових. Невдовзі на засіданні Головного комітету нового складу було визнано за необхідне нове реформування Комітету, а тому представникам Союзу Міст було запропоновано обрати бажаних членів зі старого складу комітету. Не бажаючи цього робити, старий склад Комітету на засіданні

28 квітня припинив свої повноваження та надав Головному комітету повний перелік осіб, що входили до його складу⁸³.

Після затвердження Головним комітетом нового списку представників, виявилось, що до складу нового Комітету не було включено Ф. Штейнгеля та інших відомих діячів. Дехто це сприйняв як бажання виключити зі складу представників українства, тому Головний комітет змушений був піти на певні поступки. Барона Штейнгеля було запропоновано затвердити головою, а той в свою чергу, заявив, що увійде до нового складу лише за умови залучення туди ж усіх членів дореволюційного Комітету⁸⁴.

17 травня, на засіданні Комітету нарешті було сформовано новий склад: головою обрано Ф. Штейнгеля, 11 членів обрав Головний комітет, 12 — організація службовців, 2 — фронтова Рада військових депутатів і 1 — Рада солдатських депутатів київського гарнізону. Загальна кількість членів Комітету дійшла до 28 осіб. Головний комітет на засіданні 25 травня затвердив це рішення і обрав Штейнгеля головою, а 11 дореволюційних уповноважених — членами Комітету⁸⁵.

В журналі «Вестник комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта» за серпень 1917 р. описано конфлікт, який виник у Комітеті під час засідання 9 червня⁸⁶. На засіданні за пропозицією Виконавчого комітету та з метою підвищення продуктивності праці, було прийнято рішення призначити до найбільш завантажених працею відділів на допомогу їх очільникам ще по одному члену до кожного. Члени ці призначалися з числа демократів, які не мали під своїм керівництвом відділів. 12 червня список додаткових членів було затверджено. До Санітарно-технічного відділу, який очолював член Комітету М. Янишевський, додатковими членами було призначено інженера Паперно і солдата Степанова⁸⁷. Нові члени навіть не встигли залучитися до роботи, адже 16 червня рада управління відділу на засіданні, в якому брало участь лише чотири члена, визнала призначення додаткових членів неприпустимим і виступила з протестом проти дій Комітету союзу міст і Фронтового виконавчого комітету. Розслідувати цю справу було доручено конфліктній Комісії, яка виявила абсолютну невідповідність санітарно-технічного відділу до прийому поранених, які почали надходити в результаті нового наступу на Південно-Західному фронті. На основі даних, наданих Конфліктною комісією, 24 червня Виконавчий Комітет на засіданні постановив: визнати неправомочним рішення ради санітарно-технічного відділу та оголосив, що право розподілу посад належить Комітету фронту⁸⁸.

Між тим конфлікт між М. Янишевським, Паперно і Степановим переріс у площину звинувачень один одного у некомпетентності і 10 липня 1917 р. на черговому засіданні Комітету союзу міст Ф. Штейнгель різко заявив: «...Зараз, у такий момент, коли Батьківщина у небезпеці, коли потрібна дружна, енергійна праця, займатися цим я не дозволю. Я буду виявляти всю повноту влади. Я відчуваю, що потрібна диктатура. Коли я мав на неї право, я її не виявляв, тепер я візьму це право і буду диктатором. Потрібна енергійна робота, хто не хоче працювати, геть звідси!»⁸⁹. Невдовзі Штейнгель вибачився за ці слова,

пояснивши свій різкий тон завантаженістю роботою за межами Комітету і оголосив про свою готовність залишити посаду голови. Комітет почав розслідування цього інциденту.

В телеграмі від 15 липня з цього приводу читаємо: «Внаслідок надзвичайно важкого становища фронту і тилу, Головний комітет вважає цілком неприпустимим складення повноважень Штейнгелем, Ніковським, Янишевським. Наполегливо просимо зберегти повноваження в інтересах справи»⁹⁰. Незважаючи на це, Комітет, який був затверджений 25 травня, проіснував у такому складі менше двох місяців і був розпущений постановою Головного Комітету. Останнє його засідання датується 20-м липня⁹¹.

Отже, Федір Штейнгель очолював Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст з листопада 1915 до 20 липня 1917 р. За цей період він українізував його діяльність, запросивши на керівні посади українських службовців. Велику увагу було приділено поновленню мирного життя в Галичині та Буковині. Тут було побудовано дитячі притулки, ясла для наймолодших дітей-сиріт, відкрито численні школи. Навчання і виховання дітей у цих закладах проводилося українською мовою, пропагувалася українська культура, значний акцент робився на трудове виховання. Комітет заснував власний журнал — «Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта», за допомогою якого населення могло слідкувати за його діяльністю. У журналі висвітлювалися основні питання господарського характеру, публікувалися звіти відділів, нововведення, статистичні дані тощо.

За роки свого керівництва, Федору Штейнгелю вдалося перетворити Комітет ПЗФ Всеросійського союзу міст на велику, злагоджену і надзвичайно продуктивну організацію, яка окрім надання гуманітарної, медичної, соціальної допомоги військовим та мирному населенню, розглядалася як прообраз нового уряду в занепадаючій Російській імперії.

¹ ЦДІАК України. — Ф. 719. Управління Головноуповноваженого Російського товариства Червоного Хреста при арміях Південно-Західного фронту.

² Д. Дорошенко. Історія України 1917–1923 рр. Том. I. Доба Центральної Ради. — К., 2002. — С. 34, 38, 39, 51, 53, 61, 112; *Його ж.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). — Мюнхен, 1969. — С. 59, 60, 61, 81, 82.

³ Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. — К., 1916. — № 1, 2, 3. Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта — К., 1917. — № 5, 6, 7, 8, 9.

⁴ Известия Всероссийского Союза Городов помощи больным и раненым воинам. — М., 1916. — № 1–9, 18, 21–22, 24, 25–26, 27–28.

⁵ Донік О. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Випуск IV. — К., 2002. — С. 155–182; *Його ж.* Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Випуск IX. — К., 2005. — С. 61–86.

⁶ *Загребельна Н.* Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Випуск VI. — К., 2003. — С. 255–269.

⁷ *Сердюк О.* Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Випуск IV. — К., 2002. — С. 111–132.

⁸ *Загребельна Н.* Вказана праця. — С. 256.

⁹ *Донік О.* Вказана праця. — С. 161.

¹⁰ Там само. — С. 162.

¹¹ Известия Всероссийского Союза Городов помощи больным и раненым воинам. — М., 1916. — № 25–26. — С. 49, 50.

¹² *Загребельна Н.* Вказана праця. — С. 257.

¹³ Там само. — С. 259.

¹⁴ Там само. — С. 260.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. — С. 257.

¹⁷ Известия Всероссийского Союза Городов помощи больным и раненым воинам. М., 1916. — № 21–22. — С. 281.

¹⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). — Мюнхен, 1969. — С. 60.

¹⁹ Там само.

²⁰ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 1. — Од. зб. 38. — Арк. 1.

²¹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). — Мюнхен, 1969. — С. 61.

²² Известия Всероссийского Союза Городов помощи больным и раненым воинам. М., 1916. — № 25–26. — С. 51.

²³ Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 2. — 2 октября 1916 г. — С. 15.

²⁴ Там само. — С. 15–16.

²⁵ Там само. — С. 16.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. — С. 16–17.

²⁹ Там само. — С. 17–18.

³⁰ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Том I. Доба Центральної Ради. — К., 2002. — С. 34.

³¹ Там само. — С. 38–39.

³² Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 2. — 2 октября 1916 г. — С. 18.

³³ Там само. — С. 19, 20.

³⁴ Там само. — С. 53–54.

³⁵ Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта № 3. ноября 1916 г. — С. 24, 25, 26.

³⁶ Там само. — С. 26–27.

³⁷ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 1; Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 2. — 2 октября 1916 года. — С. 3

³⁸ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 1; Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 2. — 2 октября 1916 года. — С. 3–4.

³⁹ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 1–2. Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 2. — 2 октября 1916 года — С. 5.

⁴⁰ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 3. — Спр. 16. — Арк. 144 зв.

⁴¹ Там само. — Арк. 145 зв., 146, 147.

⁴² Там само. — Арк. 145 зв., 148 зв.

⁴³ Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 5. — январь 1917 года. — С. 22–25.

⁴⁴ Там само. — С. 22–23.

⁴⁵ Там само. — С. 23–24.

⁴⁶ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 1. — Спр. 351. — Арк. 1.

⁴⁷ Там само. — Арк. 1–2.

⁴⁸ Там само. — Арк. 2.

⁴⁹ Там само. — Арк. 3.

⁵⁰ Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 1. — 1 сентября 1916 года. — С. 4–8.

⁵¹ Там само. — С. 4–5.

⁵² Там само. — С. 6.

⁵³ Там само. — С. 5; Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 3. — 3 ноября 1916 года. — С. 21.

⁵⁴ Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 1. — 1 сентября 1916 года. — С. 5.

⁵⁵ Там само. — С. 7.

⁵⁶ Там само. — С. 6

⁵⁷ ЦДІАК України. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 580. — Арк. 1.

⁵⁸ Там само. — Арк. 1–1 зв.

⁵⁹ Там само. — Арк. 1 зв.

⁶⁰ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 3. — Спр. 16. — Арк. 8, 73, 80.

⁶¹ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 5. — Спр. 103. — Арк. 1.

⁶² Там само.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 5. — Спр. 103. — Арк. 3–4.

⁶⁶ Там само. — Арк. 5.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 1 — Спр. 88. — Арк. 454–454 зв.

⁶⁹ Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 5. — 15 января 1917 года. — С. 41.

⁷⁰ Там само. — № 3. — 3 ноября 1916 р. — С. 20.

⁷¹ Там само. — 1917 р. — С. 33.

⁷² Там само. — С. 36.

⁷³ Там само. — С. 37–38.

⁷⁴ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 65; Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 5. — 15 января 1917 года. — С. 3.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 65; Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 5. — 15 января 1917 года. — С. 4.

⁷⁷ ЦДІАК України. — Ф. 715. — Оп. 1 — Спр. 406. — Арк. 3–3 зв.

⁷⁸ Там само. — Арк. 3 зв., 7.

⁷⁹ Д. Дорошенко. Історія України 1917–1923 рр. Том. I. Доба Центральної Ради. — К., 2002. — С. 38.

⁸⁰ ЦДІАК України. — Ф. 719. — Оп. 1. — Спр. 664. — Арк. 557 зв.–558.

⁸¹ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 1. — Спр. 88. — Арк. 164.

⁸² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). — Мюнхен, 1969. — С. 82.

⁸³ Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 8. — август 1917 года. — С. 18.

⁸⁴ Там само. — С. 19.

⁸⁵ ЦДІАК України. — Ф. 721. — Оп. 1. — Спр. 88. — Арк. 244; Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 8. — август 1917 года. — С. 19.

⁸⁶ Вестник Комитета Всероссийского Союза Городов Юго-Западного фронта. № 8. — август 1917 года. — С. 3.

⁸⁷ Там само. — С. 3, 4.

⁸⁸ Там само. — С. 4.

⁸⁹ Там само. — С. 8.

⁹⁰ Там само. — С. 17.

⁹¹ Там само. — С. 19.

Деятельность Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Союза городов во время председательства Федора Штейнгеля (1915–1917 гг.)

В статье исследуется деятельность Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Союза городов с ноября 1915 до 20 июля 1917 года, когда его возглавлял Федор Рудольфович Штейнгель. Освещается деятельность отдела помощи населению и детского подотдела. Особое внимание отведено деятельности в Галиции и Буковине, а именно: строительство заведений для детей-сирот, их учеба и воспитание, помощь мирному населению. Рассматривается вопрос создания Комитетом собственного журнала и музея.

Ключевые слова: *Комитет Юго-Западного фронта Всероссийского Союза городов, Всероссийский Земский Союз, Федор Штейнгель, особоуполномоченный, Галиция и Буковина, беженцы, продуктовые пункты, отдел помощи населению, детский подотдел, музей, журнал «Вестник Комитета Всероссийского Союза городов Юго-Западного фронта».*

The activity of Committee of South-Western Front of All-Russian Union of towns under Fedor Steinheil presidency (1915–1917)

The article is devoted to the activity of Committee of South-Western Front of All-Russian Union of towns from November 1915 until July 20, 1917, when it was headed by Fedor Steinheil. The activity of aid department as well as its children's sub-department was highlighted. The major attention paid to activity in Galizia and Bukovyna, such as building of children care institutions for orphans and aid for civil population. The establishment of Committee's journal and museum was also examined.

Keywords: *the Committee of South-Western Front of All-Russian Union of towns, All-Russian Zemstvo Union, Fedor Steinheil, plenipotentiary, Galizia and Bukovyna, refugees, feeding post/station, aid department, children's sub-department, museum, journal «The Herald of the Committee of South-Western Front of All-Russian Union of towns».*

**РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ СОКОЛОВА Д.В.
«ТАВРИДА, ОБАГРЕННАЯ КРОВЬЮ. БОЛЬШЕВИЗАЦИЯ
КРЫМА И ЧЕРНОМОРСКОГО ФЛОТА
в марте 1917 — мае 1918 г.» (Москва, Посев, 2013. — 272 с.).**

В даній рецензії робиться аналіз монографії Д. Соколова, присвячений проблемам історії Криму періоду революції, вивченню жахів першої хвилі «червоного терору», котра панувала на території півострову наприкінці 1917 — на початку 1918 рр.

***Ключові слова:** Крим, революція, громадянська війна, Республіка Тавриди, «червоний терор», ЧК.*

Проблемам історії Криму періоду революції та початку 20-х років присвячена велика кількість різноманітних видань. Проте історія «червоного терору», який весь цей час панував на Кримському півострові, у вітчизняній літературі радянських часів не знаходила висвітлення.

Проте не можна говорити, що і в зарубіжній історіографії ця тема залишалася «terra incognita». Невдовзі після закінчення громадянської війни з'явилися перші книги в котрих висвітлювалися страхотливі події «червоного терору». Це, передовсім, такі видання як «Окаянные дни» І. Буніна, «Другие берега» В. Набокова, «Солнце мёртвых» І. Шмельова, робота С. Мельгунова «Красный террор в России. 1918–1923». Матеріали, які стосувалися цієї проблематики, з'являлися також в багатьох мемуарах емігрантів, які мешкали за межами радянської Росії. Ці свідчення тих, хто сам брав участь у тогочасних подіях й бачив всі жахи «червоного терору», як то кажуть, на власні очі, були більш ніж промовистими. Проте ця література була заборонена в Радянському Союзі.

Про «червоний терор» у вітчизняній історіографії почали відкрито говорити лише з приходом політики гласності. За роки, що пройшли з того часу вийшло багато журнальних та газетних статей, брошур, матеріалів різноманітних конференцій, книг, присвячених цієї проблематиці. І зараз прізвища В. Брошевана, В. та О. Зарубіних, В. Петрова, Д. Урсу, С. Філімонова, Д. Омельчука, М. Акулова, Л. Вакатової, Н. Шевцової, С. Юрченка, М. Шитюка, С. Білоконя та ін., які вивчали цю тему, добре відомі дослідникам. Автор цих рядків також доклала зусиль для висвітлення «білих плям» в цієї галузі. Проте, незважаючи на досить широке вивчення проблеми «червоного терору», ця проблематика все ще зберігає певну кількість «білих плям».

Тема «червоного терору» в Криму під час громадянської війни та після остаточної перемоги більшовиків викликає неабиякий інтерес з боку дослідників історії Криму. Адже цей шар історії краю мав величезне значення для долі багатьох мешканців півострова.

Однією з робіт, котра спрямована саме на «викорінення» цих «білих плям» в історії Криму є книга Д. Соколова.

Праця Д. Соколова також присвячена подіям, пов'язаним з цієї страхливою темою. Проте у власній роботі він зупинився лише на так званій «першій хвилі» терору, яка прокотилася по півострову наприкінці 1917 — першій половині 1918 рр. Можна сказати, що ця праця присвячена цілісному вивченню завоювання більшовиками влади в Криму: від поступового встановлення контролю над широкими масами в березні–жовтні 1917 р. до збройного захоплення влади на півострові у січні 1918 р. й подальшого падіння режиму воєнно-комуністичної диктатури навесні того ж року.

Читаючи цю книгу, можна побачити, що автор використав широке коло різноманітних джерел. Це й архівні матеріали, й мемуари тих, хто на власні очі бачив весь той жах на Кримському півострові. Активно використана також наукова й художня література. Завдяки цьому рецензоване видання, написане на основі величезної документальної бази (багато документів введені до кола опублікованих джерел вперше) є помітним явищем у вітчизняній історіографії. Тому ця праця не може не викликати інтересу у всіх, хто цікавиться історією Криму.

Книга складається з двох частин. В першій — «Шлях до пекла» висвітлюються загальні питання всіх складових, які забезпечували «впровадження» в Криму «червоного терору». Розглядається, як саме відбувалися важливі етапи у «справі більшовизації краю», як то поступове розкладання армійських та флотських частин під час більшовицької «боротьби за маси», перетворення досить спокійних мешканців краю у фанатиків ідеї, котрі згодом залили Крим кров'ю. Висвітлюються аспекти співробітництва кримських більшовиків з московським керівництвом як до, так й після жовтневого перевороту 1917 р.

В другій частини книги «Хроніка жаху» наведені дані, що стосуються подій, котрі відбувалися в основних містах півострова (Сімферополі, Джанкої, Керчі, Феодосії, Ялті, Севастополі, Євпаторії, Бахчисаряї та ін.). Слід зазначити, що автор ілюструє свою розповідь як витягами з унікальних свідочств сучасників й прямих учасників тих страшних подій, так й архівними документами. Окрім цього в книзі використано величезну кількість різноманітних фотографій, котрі додають їй більшу цінність.

Окремо у роботі підіймаються питання, що стосуються фізичного знищення представників військового та цивільного населення усіх верств, нехтування більшовицьким керівництвом міжнародних конвенцій щодо полонених, широко поширеної практики катування заарештованих, використання інституту закладників та застосування щодо них практики розстрілів. Подані дані недвозначно засвідчують про той розгул більшовицької диктатури й нехтування найважливіших законів міжнародного гуманітарного права, який панував на Кримському півострові у цей час, й котрий невдовзі призвів до ще більших жахів «червоного терору» 1920–1921 рр.

Слід додати, що це видання розраховане на велике коло дослідників — від працівників науки та освіти до студентів і всіх тих, кого цікавить історія.

**Рецензию на книгу Соколова Д.В. «Таврида, обгаренная кровью. Большеви-
зация Крыма и Черноморского флота в марте 1917 — мае 1918 г.» (Москва, Посев,
2013. — 272 с.)**

*В данной рецензии проводится анализ монографии Д.Соколова, посвящённой
проблемам истории Крыма периода революции, изучению ужасов первой волны
„красного террора“, которая захлестнула полуостров в конце 1917 — начале 1918 гг.*

Ключевые слова: Крым, революция, гражданская война, Республика Тавриды,
«красный террор», ЧК.

**Review Соколова Д.В. «Таврида, обгаренная кровью. Большевизация Крыма и
Черноморского флота в марте 1917 — мае 1918 г.» (Москва, Посев, 2013. — 272 с.)**

*The present review analyzed Sokolova's monograph devoted to history of Crimea during
revolution. The author investigated the horrors of first wave of «red terror» that cover the
whole peninsula at the end 1917 — at the beginning of 1918.*

Keywords: Crimea, revolution, civil war, republic Tavrída, «read terror», ChK.

Галь Богдан (Дніпропетровськ)

РЕМЕСЛО ОЛІГАРХА, АБО АПОЛОГІЯ ВЕЛИКОГО БІЗНЕСУ

[Володимир Головка. Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах. — К.: Інститут історії України, 2012. — 416 с.]

Рецензія на монографію Головка В. Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах. — К.: Інститут історії України, 2012. — 416 с.

Ключові слова: великий промисловий капітал, модернізація, Головка.

Чи на часі дослідження української олігархії? Тобто, з одного боку, чи є це суспільно значимою проблемою, а з іншого, якщо так, то чи справді сформувалась відповідна часова відстань від досліджуваного явища, аби отримати певні вірогідні результати? Чи потребує великий український бізнес апології, чи, що ймовірніше, права на неупереджену оцінку, що її можна умовно сприймати як легітимізацію його статусу? І, нарешті, чи є це справою історика, а якщо так, то чи не ризикує той історик перетнути умовну, невловиму межу, що відділяє його дослідницьке поле від простору поточної політики?! Питання, на які, здається, немає несуперечливих відповідей...

Нетривіальну спробу висвітлити логіку виникнення великого капіталу в Україні, проаналізувати шляхи його розвитку та канали впливу на політичну сферу й соціум здійснено у монографії Володимира Головка «Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991–2009 рр.», академічній за місцем своєї появи (Інститут історії України НАН України) і популярній за стилем викладу.

Еволюція вітчизняних великих бізнес-структур (цікаво, що сам Автор волів би називати їх «фінансово-промисловими конгломератами», але з огляду на брак теоретичних досліджень і через нерозробленість понятійного апарату відмовився від суворого вживання термінології!) відтворюється на ширшому тлі таких суспільних процесів як антикомуністична революція (С. Кульчицький), посткомуністична модернізація (с. 67) чи то просто модернізаційні процеси (1991–2009), власне і винесені у заголовок рецензованої монографії.

Свідомо й вимушено обмежуючи коло дослідницьких завдань, автор виводить на перший план розгляд взаємовідносин фінансово-промислових груп з державою та суспільством, полишаючи майбутнім дослідникам відносини їх з власниками та співробітниками. Найбільшу увагу при цьому приділено гірничо-металургійному комплексу. Вибір металургії як своєрідної точки опори для аналізу взаємовідносин влади, суспільства та великого капіталу автор пояснює тим, що «вказана галузь не тільки майже 15 років була провідним сектором вітчизняної економіки, давши старт багатьом найбагатшим людям України, але й час від часу ставала, з одного боку, епіцентром політичної боротьби, а з іншого — осередком технологічної й управлінської модернізації, яка, своєю чергою, вела до осучаснення суспільства» (с. 6).

Джерельна база монографії доволі широка, — це і нормативно-правові акти органів державної влади (залучення і аналіз їх є вибірковими!), і спогади/інтерв'ю українських високопосадовців, власників промислових підприємств, політиків, економістів, експертів, і доповіді, звіти, огляди недержавних аналітичних центрів, і т.і. (с. 14–15), але, що особливо незвично як на традиційних істориків, згадуються такі види джерел як матеріали особистого спілкування автора з керівниками та співробітниками металургійних компаній, в тому числі в ході круглих столів, семінарів, прес-конференцій за участю представників промисловості, особисті спостереження під час відвідування підприємств (с. 15), експертні анекдоти та бувальщини (с. 193), журналістські розслідування (с. 259).

Адресуючи дослідження одночасно і теоретикам (причому з різних галузей знання), і практикам, автор застерігає, що два перших розділи (історіографія і методологія дослідження проблеми) розраховані, насамперед, на фахових гуманітаріїв, а от читачам, які орієнтовані на практичні аспекти книги, він рекомендує починати ознайомлення відразу з третього розділу, який описує ситуацію у гірничо-металургійному комплексі України в 1991–2010 рр.

У розділі 1 («Великий капітал у новітній економічній історії України: історіографічний аналіз») аналізується історія вивчення проблеми виникнення вітчизняних фінансово-промислових груп українськими та закордонними дослідниками — істориками, політологами, соціологами та економістами («додаток авторів відносився до певної дисциплінарної групи відповідно не стільки до формальних критеріїв, скільки до стандартів, за якими підготовлена праця, та за її фаховою цільовою аудиторією») (с. 18).

Дослідницькі настанови більшості істориків, політологів та соціологів, праці яких проаналізовано, інтерпретуються як «самоізоляція від процесів» і, одночасно, «змагання в описі дефектів» досліджуваного предмету (остання оцінка належить О. Пасхаверу) (с. 53). Напрацювання більшості з них оцінюються як «слабкі» та «незбалансовані». Натомість, відзначено праці економістів — колективні дослідження групи О. Пасхавера, Інституту економічного прогнозування НАНУ, Світового банку і монографії / серії статей Г. Назарової, О. Молдована, Н. Легейди. Зокрема, на прикладі спостереження Г. Назарової, що «розвиток організаційно-правових форм господарювання в Україні наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. майже цілком повторює еволюційний розвиток об'єднань підприємств у Європі ХV–ХVІІ ст.», Автор робить висновок, що «при розгляді складних соціально-економічних явищ економісти можуть демонструвати краще «історичне відчуття» моменту, ніж деякі фахові історики» (с. 51).

В окремому підрозділі проаналізовано евристичний потенціал створених західними науковцями концептів «держави, захопленої олігархами» (Дж. Хельман, Дж. Джонс, Д. Кауфман), «пошуку ренти» (А. Аслунд), «конкурентного авторитаризму» (С. Левіцьки, Л. Вей).

У розділі 2 («Фінансово-промислові групи та модернізація: теоретико-методологічний конструкт») розглянуті теоретико-методологічні підходи, які дають можливість провести міждисциплінарне дослідження.

З одного боку, автор ставить під сумнів доцільність «інтелектуальних ігор», які «цікаві й виправдані тоді, коли вже проведений фундаментальний аналіз на основі більш-менш випробуваних теоретичних підходів» (с. 76), «еклектичний підхід, коли науковцям доводиться фабрикувати власну гранд-теорію з різних дисциплін (зокрема з тих, де дослідник постає лише кваліфікованим читачем)» (ситуація «методологічного індивідуалізму», за визначенням М. Грановеттера) (с. 85).

З іншого, наголошує, що «одновимірною підходу явно недостатньо для осягнення такої складної проблеми, як посткомуністична модернізація» (с. 67).

Щодо власного дослідження Автор декларує три рівні інструментарію. По-перше, йдеться про відбір, аналіз та первинну систематизацію фактичного матеріалу про фінансово-промислові групи в Україні. По-друге, розкриття логіки процесу їх виникнення і розвитку. По-третє, визначення того, яке місце займав даний процес в рамках модернізаційних перетворень в українському суспільстві після 1991 р. Відповідно, для першого рівня дослідження була використана позитивістська методологія, а для систематизації — теорія корпоративного управління. Для другого рівня — агентсько-мережева теорія, розроблена в рамках напряму «Science and Technology Studies» та підходи школи «політичного прагматизму». Для третього (макрорівня) — теорія модернізації (с. 86).

У розділі 3 («Стан гірничо-металургійного комплексу України в 1991–2011 рр.») Автор розглядає кризові явища у гірничо-металургійному комплексі у 1990-ті рр., антикризові заходи зламу століть («економічний експеримент»), приватизацію в ГМК (стадії інсайдерську, вторинну, із залученням іноземних інвестицій), розвиток галузі в умовах кризи 2008–2009 рр.

Автор впевнений у приреченості проекту «державного капіталізму» в Україні. Йдеться про неефективність створених у 1990-ті рр. ДАКів, що не змогли забезпечити ефективні концентрацію та спрямування інвестиційних ресурсів (с. 150), про нібито пануюче вже на початку 1990-х рр. серед вітчизняних політичних та бізнес-еліт розуміння того, що ФПП немає вагомої альтернативи (с. 172). З іншого ж боку, Автор доводить, що з розгортанням системної кризи 2008-2009 рр. концепція державного капіталізму тільки набиратиме популярності, аж до знецінення курсу реформ останніх 20 років і руйнації існуючого господарського укладу.

У розділі 4 («Металургійні корпорації в Україні: логіка розвитку») розкривається логіка організаційного розвитку великого капіталу в новітній період української історії.

Автор виділяє три періоди у розвитку вітчизняних корпоративних структур:

✓ 1991–1998 рр., коли відбувалася фрагментація виробничих комплексів радянського типу та формування первинного капіталу (виділяються «приватівська» мережева бізнес модель, «інтерпайпівська» модель, окремо розглядається монополістична активність СЕСУ);

✓ 1999–2004 рр., коли формувалися фінансово-промислові конгломерати (ті самі група «Приват», «Інтерпайп» та «ІСД»);

✓ 2004–2008 рр., коли йшлося про створення спеціалізованих металургійних компаній у відповідності до світових стандартів («СКМ», «ІСД», група «Фінанси та кредит») та їх транснаціоналізацію («Криворіжсталь»).

За межами виділених періодів розглянуто тенденції (пост)кризової доби 2008–2012 рр. (проблеми «Привата» та «Інтерпайпа», продаж 50% акцій «ІСД», боротьбу за «Запоріжсталь», продаж «ММК ім. Ілліча»).

Розділ 5 («Великий бізнес та політика») дає уявлення про участь фінансово-промислових груп у політичних процесах.

Автор доходить висновку, що «в першій половині 1990-х рр. бізнес об'єктивно сприяв демократичним процесам, розхитуючи конструкції радянської державності та намагаючись забезпечити незворотність суспільних трансформацій» (с. 238), так само 2005–2009 рр. стали періодом ситуативного союзу «олігархії» та «демократії» (взагалі-то, не зовсім вдала ідея говорити про союзи форм влади!), а от світова економічна криза 2008 р. нібито зруйнувала той союз, винісши на порядок денний новий «авторитарний» цикл (с. 239).

Узагальнюючи досвід лобістської діяльності металургійних ФПГ в 1991–2010 рр., Автор виділяє чотири її основні складові:

✓ інституційна, коли інструментом виступали об'єднання та організації промисловців;

✓ проектна, коли для вирішення конкретного питання великі компанії залучали, у тому числі на фінансових засадах, окремих народних депутатів (або групи депутатів), високопосадовців центральних та місцевих органів влади і т.і., однак це не передбачало тривалої співпраці;

✓ міжособистісна, коли лобіювання відбувалося через родинні, дружні та тому подібні зв'язки;

✓ партійна, коли інструментом виступали політичні партії та народні депутати (як окремий випадок цієї складової розглядається структура «Партії регіонів» як «партії влади» після президентських виборів навесні 2010 р.).

У **розділі 6** («Великий бізнес та суспільство») йдеться про вплив фінансово-промислових груп на суспільну динаміку, особлива увага приділена змінам соціальних (і, зокрема, територіальних) ідентичностей українського суспільства в процесі його економічної модернізації.

Автор зауважує, що «в науковій літературі взаємовідносини суспільства та фінансово-промислових груп <...> майже аксіоматично трактуються як конфліктні й суперечні. Однак цей погляд на суспільну роль великого капіталу і його вплив на український соціум є дуже звуженим та ігнорує неоднозначність соціально-економічних процесів, бо ж робітники працювали на підприємствах, що належали ФПГ, населення споживало вироблені ними товари, уболівало за спортивні команди, що утримувалися олігархами, читало їхні газети та дивилося їхні телеканали — принаймні картина є значно складнішою» (с. 291–292). У площині відносин «ФПГ — Суспільство» проаналізовано такі канали впливу на суспільство з боку фінансово-промислових груп як ЗМІ і спортивні види-вища, — втім, скоріше, йшлося про процес накопичення відповідних активів.

Цікавою і перспективною авторською розробкою вважаємо концепцію трьох провідних ідентичностей в українському суспільстві 2000-х рр. — націоналістичної, пострадянської, постмодерної. В. Головка запропонував гіпотезу — «якщо знайти нові структури, зацікавлені в існуванні та розвитку держави, то через них можна вийти на позитивне визначення й нових ідентичностей. Такими новими структурами були паростки сучасної економіки в Україні, зокрема й фінансово-промислові конгломерати, із притаманними їм новими соціальними відносинами та стереотипами поведінки» (с. 328). На думку Автора, українські ФПГ («острівці сучасного капіталізму в Україні») виникли в умовах пострадянської ідентичності, пішли на союз з носіями націоналістичної, але наостанок створили попит і простір для постмодерністської, адже «постмодерністи» та фінансово-промислові конгломерати є природними взаємозалежними союзниками. Більше того, де немає великого бізнесу, «постмодерністи» не мають роботи, а де немає «постмодерністів», відсутні можливості ефективного ведення великого бізнесу на світовому рівні» (с. 335).

Певною мірою штучною виглядає аргументація долучення до цього розділу сюжету про регіональні аспекти ідентичностей: «Адже фінансово-промислові групи, які активно діяли в українській економіці й політиці, мали досить сильну регіональну ідентифікацію: наприклад, у громадській думці поширеним є уявлення про «донецькі» чи «дніпропетровські» бізнес-групи» (с. 340).

Але найбільш дискусійною виглядає загальна авторська настанова на розгляд предмету свого дослідження. Виникнення і розвиток великих корпорацій розглядається як один з важливих елементів модернізаційних процесів, що мало не уможливило створення сучасного суспільства (в економічному сенсі) (с. 104). У розвинутих країнах великі корпоративні структури визначаються основою стабільного економічного зростання та поліпшення добробуту населення, але і для країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою інтеграція в світову господарську систему пов'язується саме зі створенням власних корпоративних структур та приходом транснаціональних корпорацій (с. 167–168). Відтак, українським ФПГ, які займалися металургією, приписується, що вони нібито задавали стандарти корпоративного управління у промисловості загалом (с. 11), (можливо й так, але твердження залишилося недоведеним!), що посилення впливу ФПГ на органи державної влади було виключно реакцією на вакуум у сфері гарантування прав власності, але аж ніяк його не провокувало (с. 165), і, нарешті, абсолютно необґрунтованим є твердження стосовно очікувань підвищення відповідальності бізнесу, вимогливості його до дотримання соціальних стандартів з боку органів державної влади (с. 165) и стимулювання подальшого демократичного розвитку країни (с. 80–81).

Попри це, сам Автор дає підстави для сумнівів в обґрунтованості наведених тверджень, коли говорить про відсутність у ФПГ мотивів для вдосконалення (с. 217), про те, що позитивних зрушень у галузі не сталося і після приходу провідної світової металургійної ТНК у вигляді Mittal Steel, а потім російських корпорацій «Русалу» і «Євраз-груп» (с. 217), що не було сформовано стабільну систему господарювання (с. 138) і, як остаточний вирок зусиллям українських

металургійних олігархів, що «навіть найбільш розвинуті компанії, пов'язані з металургією, не вийшли на рівень відповідності до середніх світових зразків, особливо в підходах до корпоративного управління та фінансової прозорості» (с. 187).

А от із чим не можна не погодитися, так це з загальним висновком дослідження, згідно з яким «відсутність рівнобедреного трикутника відносин «приватний капітал — влада — суспільство» стала причиною довгострокової нестабільності в Україні, тому знаходження компромісу, який передбачає, безперечно, і зустрічні поступки, між цими трьома суб'єктами має стати одним із нагальних питань сучасного порядку денного провідних політичних сил, великих вітчизняних фінансово-промислових груп, активістів громадянського суспільства та наукових кіл (с. 374). Висновок, що одночасно є дієвою рекомендацією для всіх зацікавлених сторін в країні, яка попри всі негаразди ніяк не бажає скочуватись до звичного стану речей «третього світу»...

Ремесло олігарха, или Апология большого бизнеса

Рецензия на монографию Головки В. Украинские финансово-промышленные группы в модернизационных процессах 1991–2009 гг. — К.: Институт истории Украины, 2012. — 416 с.

Ключевые слова: *крупный промышленный капитал, модернизация, Головки.*

Oligarch' handicraft, or Big Business Apologia

Review of book Golovko V. Ukrainian Financial-Industrial Groups in Modernization's Processes of 1991–2009. — Kyiv, Institute of History of Ukraine, 2012. — 416 p.

Keywords: *Big Industrial Capital, Modernization, Golovko.*

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ФАКТИ, СУДЖЕННЯ, ПОШУКИ

**Міжвідомчий збірник наукових праць
Засновано 1991 р.**

Випуск 22

Верстка і оригінал-макет *Зубець Л.*

Підписано до друку 28.12.2013 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 29,09. Обл. вид. арк. 26,9.
Наклад 300 прим. Зам. 50. 2013 р.

Полігр. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.